

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 29

*Регіональна історія та культура в українському
і східноєвропейському контексті*

Ніжин-2005

УДК 821. 161. 206+94/477/“9”
ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол № 1 від 30. 12. 2004 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – № 2. – С. 73)

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г. В.

Редакційна колегія:

відп. редактор і упорядник докт. філол. наук, проф. Г. В. Самойленко;

з філології:

докт. філол. наук, проф. Н. М. Арват, докт. філол. наук, проф. О. Г. Астаф'єв, канд. філол. наук, доц. Н. І. Бойко, докт. філол. наук, академік, проф. А. П. Грищенко, докт. філол. наук, проф. З. В. Кирилюк, докт. філол. наук, проф. О. Г. Ковальчук, докт. філол. наук, ст. наук. співр. П. В. Михед, докт. філол. наук, проф. А. Я. Мойсієнко;

з історії:

докт. істор. наук, проф. М. К. Бойко, докт. політ. наук, проф. О. Д. Бойко, докт. істор. наук, проф. А. О. Буравченков, докт. істор. наук, проф. В. М. Даниленко, докт. істор. наук, проф. В. О. Дятлов, канд. істор. наук, доц. О. Г. Самойленко, канд. істор. наук, доц. Є. М. Страшко, докт. істор. наук, професор Ю. І. Шаповал;

з мистецтвознавства:

канд. мистецтв., доц. Г. І. Веселовська, канд. мистецтв., доц. Л. О. Дорохіна, докт. мистецтв., проф. М. А. Давидов, канд. філософ. наук, доц. Л. Л. Матвеева, докт. мистецтв., ст. наук. співроб. О. С. Найдєн, докт. мистецтв., проф. В. І. Рожок, докт. мистецтв., проф. В. В. Рубан, докт. мистецтв., проф., член-кор. АМН Ю. О. Станішевський, докт. мистецтв., проф. С. В. Тишко, канд. мистецтв., доц. О. Е. Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. – 271 с.

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52

© Самойленко Г. В.

© Ніжинський університет
імені Миколи Гоголя, 2005

А.С. Белая

Карский Е.Ф. – исследователь славянских языков

В истории развития культуры большое значение имеет научная деятельность ученых-гуманистов, в трудах которых нашли освещение многие стороны богатой духовной и культурной жизни славянских народов. Памятники материальной и духовной культуры (храмы, дворцы, предметы изобразительного искусства), письменности (летописи, хроники, жития и т.д.) отражают особенности национально-языковых картин славянства.

Отличительной особенностью каждого народа является его язык. Изучить его – значит глубоко познать культуру, быт, обычаи и традиции данного народа.

Славянский мир многогранен и тем интересен для исследователя. У истоков славянской филологии, как одной из составных общей славянской культуры, были такие ученые: чешский исследователь, “отец славянской филологии”, Иосеф Добровский, профессор-словесник Киевского университета М.А. Максимович, руководитель Харьковской лингвистической школы, профессор А.А. Потебня, выпускник Нежинского историко-филологического института Е.Ф. Карский и другие. Своими трудами они способствовали становлению и развитию восточнославянского языкознания [1]. По словам белорусского ученого, профессора Булахова М.Г., “Карский В.Ф. был не только основателем всех отраслей белорусской филологии, но и замечательным исследователем проблем славянского языкознания в широком смысле этого слова. В круг интересов ученого входили почти все древние и новые славянские языки, но наиболее весомый вклад он внес в научную разработку старославянского (церковнославянского), древнерусского, современного белорусского, украинского и польского языков, которым посвятил ряд оригинальных исследований, учебных пособий и большое количество статей, опубликованных в отечественных и зарубежных изданиях” [2].

Большим был интерес Е.Ф. Карского к славянским языкам и ко многим различным областям филологии: истории восточнославянских литературных языков, развитию старославянской письменности, формированию русского, белорусского и других славянских языков, вопросам палеографии, диалектологии, литературной формы национальных языков и другим. Формированию интереса к филологии способствовали программа обучения и сама обстановка в Нежинском историко-филологическом институте, где учился Е.Ф. Карский (1881 – 1885 гг).

Архивные документы свидетельствуют о том, что это было крупное учебное заведение, имевшее благородной целью “приготовление учителей древних языков, русского языка и словесности и истории для средних учебных заведений ведомства министерства народного просвещения”. Так записано в Уставе института (Известия историко-филологического института. – Нежин, 1887). В программах данного вуза предусматривался

объем занятий по славянским языкам, “определенный Высочайше утвержденным уставом и институтскою практикою: излагается сравнительная фонетика и морфология церковнославянского языка, историческая фонетика и морфология русского, а также (в более кратком виде) фонетика и морфология сербская, болгарская, словенская, чешская, польская, иногда и лужицкая; инославянские языки преподаются так, что занятия ими представляют постоянное повторение церковнославянского”. [3].

Нежинский историко-филологический институт давал классическое гуманитарное образование. Окончив Минскую духовную семинарию и получив прочные знания старославянского и греческих языков, Е.Ф. Карский продолжил свое образование на славяно-русском отделении. Нежинский период в его жизни был весьма плодотворным в научном плане [4]. Начиная с ранних студенческих исследований и в последующих своих работах, Е.Ф. Карский всегда привлекал значительное количество фактов из разных славянских языков. По подсчетам библиографов, ученым написано 1014 научных работ, из них 300 посвящены родному белорусскому языку и литературе. “Самым крупным научным событием в отечественной филологии I четверти XX в. был выход в свет многотомного труда “Белорусы” [5]. Изучение родного белорусского языка ученый начал со студенческих лет, когда в своих командировках сделал немало этнографических и фольклорных записей. Проанализировав многие памятники славянской письменности, собрав факты фольклора и диалектологии на территории Белоруссии, Украины, Литвы, Польши, Е.Ф. Карский рассмотрел вопросы этногенеза белорусов, описал их язык, историю, географию, определил границы распространения белорусского языка, описал его взаимоотношения с языками соседних народов. В этом плане интересны исследования Е.Ф. Карского об отношении белорусского языка к русскому, украинскому, польскому, с которыми эти связи давние и более тесные.

У Е.Ф. Карского нет отдельных исследований по украинскому языку, но во многих своих трудах он привлекал его в качестве материала и оставил много глубоких наблюдений, способствуя тем самым выработке нового взгляда на судьбу восточнославянских языков [6].

Как отмечает профессор Булахов М.Г., “его интересовали еще малоизученные письменные памятники, освещающие историю украинского языка, отдельные явления фонетики, грамматики и лексики украинских говоров, соседних с белорусскими и русскими говорами” [5].

В XIX в. и в первые десятилетия XX в. согласно принятой классификации выделялись две группы славянских языков – западнославянская (антская) и южнославянская (задунайская). Ко второй группе относился и русский, а украинский и белорусский считались его наречиями. Такая точка зрения вызвала возражение со стороны профессор Максимовича М.А. Позднее белорус Карский Е.Ф., отстаивая самобытность родного белорусского языка, много делает для того, чтобы в науке закрепилось мнение о существовании трех самостоятельных восточнославянских языков. В работе “Русская диалектология”, которую долгое время считали основным пособием по диалектам восточнославянских языков, Е.Ф. Карский

привлекал данные русского, украинского, польского языков и их диалектов, что явилось доказательством существования общих, праславянских корней.

Е.Ф. Карского интересовали многие проблемы в истории языков. В каждой его работе можно найти интересные сведения из жизни славянских языков, много фактического материала, изученного исследователем в сравнительно-историческом плане.

Литература

1. Карпенко Маргарита. М.А. Максимович, А.А. Потебня, Е.Ф. Карский: становление и развитие традиций восточнославянского языкознания // Антропоцентричний підхід у дослідженні мови: Матеріали VII міжнародних Карських читань. – Ніжин –Гродно, 1998. – С. 37–39.

2. Булахов М.Г. Евфимий Федорович Карский // Русская речь. – 1980. – № 6. – С.51.

3. Белая А.С. Евфимий Федорович Карский (архивные материалы г. Нежина). – Нежин, 2000. – С.13.

4. Белая А.С. Евфимий Федорович Карский (1861 – 1931). – Нежин, 1998. – С. 7–12.

5. Булахов М.Г. Евфимий Федорович Карский: жизнь, научная и общественная деятельность. – Минск: Изд-во БГУ, 1981. – С. 29; 145.

6. Белая А. Вопросы украинского языкознания в трудах Карского // Історія української лінгвістики: Збірник наукових праць. – Київ; Ніжин, 2001. – С. 93.

А.В. Чоботько

В. Розанов и Н. Гоголь: историография вопроса

История освещения в литературоведении розановского осмысления творчества Гоголя состоит как бы из двух этапов, разделенных между собой длительным временным промежутком. К первому этапу (1890– 910-е гг.) можно отнести работы современников Розанова, в первую очередь, рецензии на статьи и произведения писателя, в которых он давал оценки и характеристики Гоголю и его творчеству. Эти работы, как правило, являлись поверхностными, не претендующими на всесторонность анализа розановского взгляда на Гоголя. Они преимущественно были направлены на выделение основных линий отрицания Розановым творческого наследия Гоголя, а также отражали позицию их авторов, которую те занимали в заочном споре между двумя русскими писателями. Второй этап, начавшийся с середины 1980-х годов, ознаменовался публикациями целого ряда работ, в которых исследуются те или иные стороны розановской интерпретации творчества Гоголя.

Критические отзывы на понимание Розановым наследия Гоголя, его абсолютно новую, до этого не встречавшуюся в русской литературной критике трактовку, появились уже в конце прошлого века. Одним из первых, кто обратил на это внимание, был ведущий сотрудник “Московских ведомостей” Ю.Н. Говоруха-Отрок, выступивший под псевдонимом Ю. Николаев [1]. Полемика с Ю.Н. Говорухой-Отроком была для Розанова в то время совсем не второстепенным делом. Об этом свидетельствует тот факт, что писатель при издании своей книги “Легенда о Великом инквизиторе Достоевского” в 1894 году добавил к ней две отдельные статьи

(Несколько слов о Гоголе” и “Как произошел тип Акакия Акакиевича), прямо указав на то, что их написание как раз и вызвано спором с Ю.Н. Говорухой-Отроком.

Ю.Н. Говоруха-Отрок в своих статьях “Нечто о Гоголе и Достоевском” и “Еще о Гоголе” акцентировал внимание на том, что впервые в русской литературной критике был высказан такой резко отрицательный взгляд на творчество писателя. Основное расхождение между Ю.Н. Говорухой-Отроком и Розановым относительно оценки творчества Гоголя заключалось в различных взглядах на русский народ. Если Розанов на момент спора с Ю.Н. Говорухой-Отроком русский народ предельно идеализировал и освобождал от присущих ему недостатков, то его оппонент, напротив, видел в нем массу различных изъянов, непомерную “гордыню”. Осмысляя Гоголя как христианского писателя, Ю.Н. Говоруха-Отрок видел в нем только такого человека, который призван был нанести удар по “гордыне” и другим недостаткам русского народа, чтобы тот как можно быстрее от них освободился. Поэтому и путь к пониманию творчества Гоголя заключался в освобождении от идеализации русского народа, в осмыслении того, что для христианского писателя все равны перед Богом. “Правильные” подходы к пониманию творчества Гоголя Ю.Н. Говорухе-Отроку видятся еще не выработанными, поскольку тот представляет собой огромную духовную глыбу. Но одним из основных аспектов при этом должно быть целостное рассмотрение творчества Гоголя, а не вычленение из него отдельных произведений и периодов творчества, как это делал Розанов. Если для последнего Гоголь был клеветущим на жизнь писателем, то для Ю.Н. Говорухи-Отрока он “отрицательно правдив” [2] и является гениальным обличителем “жизни с ее ложью” [3].

После публикации Розановым “Легенды о Великом инквизиторе Достоевского” рецензии на нее были написаны М.Г. Зельмановым (Южным) [4], Ф.Э. Шперком [5], В.В. Чуйко [6], И.Ф. Романовым (Рцы) [7]. В значительной степени ими была поддержана точка зрения Ю.Н. Говорухи-Отрока по этому вопросу.

Б.А. Грифцов в своей работе о Розанове [8] особо акцентировал внимание на новизне и нетрадиционности его понимания творческого наследия автора “Мертвых душ”. По его мнению, Розановым был поставлен радикальный вопрос, на который должен быть дан однозначный ответ. Это вопрос о выяснении правоты Гоголя или правоты человечества. Однако Б.А. Грифцов не проанализировал причины, позволяющие уяснить истоки розановского неприятия творчества Гоголя, и ограничился лишь поверхностной констатацией фактов.

Другой критик, П.П. Перцов в своей рецензии на “Опавшие листья” Розанова очень точно подметил “какое-то тайное сродство душ” [9] между Розановым и Гоголем, указав также на то, что страницы о Гоголе наиболее интересны и своеобразны в его произведении.

Как видим, выходявшие в то время работы по интересующему нас вопросу носили, в основном, рецензионный характер и не претендовали на всесторонний анализ “гоголевской” темы в произведениях и критических статьях Розанова.

После Октябрьской революции литературоведы надолго оставили изучение творчества Розанова. По всей видимости, этому также способствовали те характеристики, которые были даны Розанову главными вождями и идеологами русского большевизма – Лениным и Троцким. В сочинениях Ленина Розанов превращается в “нововременца”-консерватора и реакционера, “известного своей реакционностью (и своей готовностью быть

прислужником правительства)» [10]. Он ставил Розанова в один ряд с митрополитом Антонием Волынским, известным своими черносотенными симпатиями [11]. Для Ленина вообще понятие “розановщина” вмещало в себя весь возможный негатив от творческой деятельности для общества. Свою оценку Розанову и его творчеству дал также Троцкий. Выступления Троцкого в конце 1910 – начале 1920-х годов расценивались как директивные и в значительной степени определяли политику партии в области литературы и искусства. В 1922 году Троцкий выступил со статьей “Мистицизм и канонизация Розанова”, в которой дал резко отрицательные характеристики автору “Опавших листьев”. Он охарактеризовал писателя “заведомой дрянью.., приживальщиком, подлипалой” [12], назвал его человеком крайностей и противоречий, хаотичным и бессистемным писателем.

Только в 1975 году А.Н. Латынина выступила с довольно смелой статьей о Розанове [13]. В ней исследовательница также затронула проблему розановского понимания творчества Гоголя, выделяя прежде всего те причины, которые позволили Розанову перенести художественно-идеологические оценки гоголевского творчества в моральную плоскость. Отсюда А.Н. Латынина выводит и негативное розановское видение самой личности Гоголя, ее нравственные изъяны и недостатки. Гоголь – “неправильный” и вредный для общества писатель, направивший с помощью своей гениальной художественной одаренности развитие русской литературы в ложную сторону.

В последнее десятилетие появились работы, освещающие значение и место творчества Гоголя в литературно-эстетической концепции Розанова с определенной полнотой. В них проводится сравнительный анализ мировоззрения двух русских писателей, определяется философская проблематика их творчества. Эти работы, в свою очередь, распадаются на две группы. К первой из них можно отнести статьи Вик.В. Ерофеева [14], В.М. Паперного [15], В.Ш. Кривоноса [16], В.М. Крюкова [17], в которых розановские оценки творчества Гоголя выводятся из его мировоззренческих, философских взглядов. Другая включает монографию Л.А. Сугай [18], статьи С.Г. Бочарова [19], Г.М. Фридендера [20], А.Н. Николюкина [21]. Эти литературоведы анализируют, как правило, художественно-эстетические системы двух русских писателей.

Одним из первых в 1980-е годы свою точку зрения высказал Вик.В. Ерофеев. В качестве одного из исходных пунктов розановской трактовки творчества Гоголя он выделяет критическое отношение автора “Опавших листьев” к сатирической линии в русской литературе. Главная “заслуга” Гоголя в розановском понимании сводится к тому, что воздействие творчества писателя на общество крайне отрицательно сказалось на его развитии, а русские читатели так и не поняли этого “обмана”. Вик.В. Ерофеев приходит к выводу, что творчество Гоголя у Розанова наделяется чертами сатанинского формализма, а слово у него выполняет негативную магическую роль. Русская действительность в произведениях Гоголя приняла некий искаженно-уродливый вид, изменилась в них до полной неузнаваемости. Но читающая Россия приняла изображаемую Гоголем действительность за истину, реальность. Вик.В. Ерофеев отмечает: “В Гоголе необходимо различать метафизика с особым взглядом на мир и

социального писателя” [22]. Метафизическая исключительность Гоголя для Розанова была связана с демонизмом, никак не совместимым с его показным христианством.

Вик.В. Ерофеев говорит также об изменении точки зрения Розанова на Гоголя после Октябрьской революции. Розанов увидел тогда русский народ в момент великих исторических потрясений, как раз в то время, когда рушились вековые устои национальной жизни и быта. Реальный русский народ в корне отличался от народа, идеализированного Розановым. Гоголь, как один из ведущих представителей русской классической литературы, был, по мнению Розанова, повинен в социально-исторической катастрофе, постигшей Россию, но он также оказался прав в том, что смог сказать правду о России.

В.М. Паперный в качестве одной из причин отрицания Розановым гоголевского творчества называет его разрушительное воздействие на русскую литературу последующих десятилетий. Место Гоголя в истории страны Розанов определяет двояко: Гоголь привнес в общество отрицание и сатиру, а в политическом отношении он явился предтечей реформ Александра II и русских революций начала XX века. Объектом внимания исследователя стал и розановский тезис о том, что Гоголь был врагом всего человеческого, “мертвил” все окружающее. В.М. Паперный объясняет именно такое истолкование Розановым творчества Гоголя особенностями мировоззрения автора “Опавших листьев”: человек для него – бытовое существо, и в этом плане сфера розановских ценностей была прямо противоположна гоголевской. Гоголь, таким образом, является для Розанова его отрицательным двойником.

В.М. Паперный отмечает, что личность Гоголя для Розанова – средоточие борьбы человеческого и демонического. Последнее наиболее явно проявляло себя в художественном творчестве, в то время, как человеческое в Гоголе всегда отходило на задний план, проигрывая в борьбе с демоническим. Русская революция изменила мнение Розанова о России, показала ее в “гоголевском” свете. И в последний год своей жизни критик признал определенную правоту гоголевского взгляда на свою страну. Внешние обстоятельства, таким образом, позволили Розанову увидеть в Гоголе своеобразного предсказателя свершившихся на его глазах событий.

В чисто литературном отношении Гоголь для Розанова человек, не знающий русской действительности, все обобщающий и всех превращающий в типы. Тип и типическое для Розанова неприемлемы изначально, поскольку его интересует лишь конкретный, бытовой человек, конкретная личность, а в литературе для автора “Мимолетного” на первом месте стоит “индивидуализм”.

Как видим, точки зрения В.М. Паперного и Вик.В. Ерофеева по большинству вопросов практически совпадают. Это свидетельствует о тождественном прочтении исследователями розановских “гоголевских” текстов. Единственным “пробелом” статей этих литературоведов было то, что они использовали не все розановские работы, в которых речь идет о творчестве Гоголя.

Свою интерпретацию сложному, неоднозначному, во многом парадоксальному взгляду Розанова на творчество Гоголя дал В.М. Крюков. Прежде всего он выделяет в розановском взгляде на Гоголя тему смерти, утверждая, что автор “Мертвых душ” напрямую отождествлялся им со смертью, был в его представлении певцом “мертвечины”. Розанов не хочет и не может воспринимать Россию через призму гоголевского видения, не хочет принять ту страшную правду, которая до определенного времени скрыта. Для Розанова неприемлем сам объект гоголевского изображения – пороки и язвы России. Поэтому изображенная Гоголем Россия в розановской интерпретации превращается в иллюзорный, аморфный мир, а образы его произведений выступают в роли призраков, отсутствующих в русской действительности. Исследователь также подчеркивает, что Розанов, как никто другой, видел гениальность Гоголя-художника, хотя его творчество и было направлено на изображение зияющих пустот русской действительности. В своей оценке послереволюционного Розанова В.М. Крюков полностью разделяет точку зрения В.М. Паперного: он говорит о том, что Розанов начинает характеризовать Гоголя как пророка, человека, предвосхитившего именно такой сценарий развития событий. И свое поражение в борьбе с Гоголем он признает в “Апокалипсисе нашего времени”. Как видим, В.М. Крюков акцентирует внимание лишь на отдельных эпизодах розановской трактовки творчества Гоголя.

Наиболее обстоятельную и мотивированную оценку осмысления Розановым личности Гоголя дал В.Ш. Кривонос. Так, в статье “Демон-Гоголь” он проанализировал художественно-метафорические представления Розанова о земной миссии Гоголя. Исследователь отмечает, что саму личность Гоголя Розанов осмысливал, исходя из фантазмагорического мира его художественных произведений. Поэтому действительность художественных произведений Гоголя была для Розанова мнимой и он предпочитал верить жизни. Гоголь как бы испытывал в творчестве свои колдовские способности. Поэтому, в первую очередь, творчество и выступало в качестве практического применения Гоголем своих магических возможностей, тем самым он оказывал негативное влияние на русское общество, вовлекая его в свою иллюзорную действительность, не имеющую с настоящей русской жизнью никаких органических связей.

Гоголь – материальное воплощение посланца иных миров, самый страшный представитель потустороннего мира. Он одноприроден с созданными им персонажами демонического плана. Розанов в большинстве своих частых упоминаний о Гоголе старается передать ту опасность, которая исходит от его произведений для общества. Все время в своем творчестве Гоголь преследует одну-единственную цель: сбить читателя, русского человека, с правильного пути посредством кардинального изменения его мышления, способности видеть и правильно оценивать общественно-политические процессы. Как отмечает В.Ш. Кривонос, “Гоголь предстает в сознании Розанова в мифологическом ореоле “погубителя” России, “пришельца”.., “чужеземца” и “иноверца”.., “завоевателя”.., разрушающего существующий порядок вещей и сложившуюся систему ценностных представлений” [23]. Более того, Розанов переосмысливает Гоголя как

высший чин в демонической иерархии, главной особенностью которого является внешняя и внутренняя мертвенность. Читатели, попадающие в плен гоголевского волшебства, “свое” (человеческое) отдают во власть “чужого” (гоголевского, мертвого, демонического). Поэтому Гоголь для Розанова – художник смерти.

В.Ш. Кривонос говорит, что спор Розанова с Гоголем – это некий идейный спор о смысле земного существования, о земном предназначении человека. Поэтому в этом случае реакция Розанова – реакция простого смертного, который не может мириться с умерщвлением живого как такового. Ведь такие земные ценности, как семья, брак, были для Розанова первичными и основополагающими. Отталкиваясь именно от них, писатель и строил систему своих размышлений. Мир Гоголя для Розанова – это противоположный его собственному мир, а сам Гоголь – демонический двойник Розанова. Розанов видит главную жизненную цель Гоголя в борьбе с этой самой жизнью, в умерщвлении всего живого. Гоголь полностью чужд жизнотворческим идеям и представлениям. В.Ш. Кривонос утверждает, что спор Розанова с Гоголем “приобрел “метафизический” характер полемики о смысле человеческого бытия и об онтологическом статусе человека” [24].

Исследователь также акцентирует внимание на тех переоценках России и гоголевского творчества, которые были сделаны Розановым после Октябрьской революции. В это время в сознании Розанова демонизируется не только Гоголь, но и вся русская литература. Последняя становится главной виновницей постигшей Россию национальной катастрофы. Вершиной ее в указанном плане было творчество Гоголя. Это время, когда творимый миф превратился в действительность, когда хаос “одолел” космос. Гоголевский художественный мир воплощается в то время в русской действительности. Россия как некое сакральное жизненное пространство исчезает, растворяется в этом гоголевском мире. Гоголевские потусторонние видения и иллюзии обернулись в послереволюционное время картинами настоящего России. В это время жизнь приняла облик смерти.

С.Г. Бочарова, Г.М. Фридендера, А.Н. Николюкина интересуют в розановском истолковании творчества Гоголя его собственно литературная сторона. Так, например, С.Г. Бочаров сравнивает Розанова с Макаром Деушкиным и применяет это сравнение непосредственно к розановской трактовке творчества Гоголя. Эту параллель С.Г. Бочаров проводит отнюдь не случайно: он отмечает, что Розанов в своих приложениях к “Легенде о Великом инквизиторе Достоевского” предпринял попытку представить отдельные эпизоды из “Бедных людей” Достоевского в качестве исходных при создании им своей собственной “гоголевской” критической концепции. Гоголь для Розанова – своеобразный антипод Пушкину, его отрицательный противовес. Он смог посредством своего творчества вытеснить Пушкина из сознания русского общества. И именно в этом он сходен с Деушкиным: ведь подобная ситуация сложилась с главным героем “Бедных людей”, после того как он прочитал “Шинель” вслед за “Станционным смотрителем” Пушкина. С.Г. Бочаров утверждает, что письмо Деушкина о гоголевской “Шинели” стало своеобразным прототипом розановской концепции отрицательного значения творчества Гоголя в истории русской литературы.

Розанов понял Гоголя как отрицание, замечает С.Г. Бочаров. Розанов также увидел то, что гоголевское “отрицание” вызвало к жизни “восстановительные” произведения Достоевского и вместе с ними составило в телеологии русской литературы ее магистральный путь. С.Г. Бочаров пишет, что Розанов “увидел миф русской литературы, записанный в “Бедных людях,... и начал вослед Достоевскому формулировать и творить этот миф, но его диалектикой он не вполне овладел” [25]. Практически об этом же говорит и Р. Джексон [26]. Он отмечает, что оценка Розановым Гоголя опирается на неправильную интерпретацию позиции Достоевского как создателя “Бедных людей”, в частности, в эпизоде жалобы Девушкина на “пасквиль”.

Г.М. Фридендер анализирует розановское понимание образов Гоголя, лишенных индивидуального начала. Это он объясняет тем, что Розанову были чужды гиперболизм сам по себе как художественный прием и символическое начало, заложенное в большинстве гоголевских образов (в качестве примера он приводит образы молодых носителей “живой жизни” в “Выбранных местах из переписки с друзьями”, образы Чарткова, Пискарева и др.).

Целый ряд работ о розановском понимании творчества Гоголя есть и у А.Н. Николюкина. А.Н. Николюкин также отмечает, что гоголевскую тему Розанов по-разному переосмысливал в разное время. Самые доброжелательные, “утвердительные” статьи Розанова о Гоголе относятся к 1902-1909 годам. Начиная с 1913 года, со времени написания “Опавших листьев” и “Уединенного”, на Гоголя обрушился шквал ненависти и ругани. Только революция смогла изменить точку зрения Розанова на Гоголя. В статье “Розанов и Гоголь: По материалам периодики” А.Н. Николюкин собрал абсолютное большинство отдельных газетных и журнальных публикаций Розанова о Гоголе. В статье исследователь говорит о двух взаимосвязанных сторонах мышления Розанова, который отталкивался в своих размышлениях и от Гоголя, и от славянофилов. В начале своих обращений к Гоголю Розанов говорит о нем, прежде всего, как о мастере ирреального, фантастического. Этим Розанов противопоставляет “своего” Гоголя Гоголю позитивистских трактовок. А.Н. Николюкин также отмечает, что гоголевский морализм, дидактизм, его проповеднически-учительные настроения последних лет жизни были чужды Розанову, отталкивали его от автора “Мертвых душ”. Так же неприемлемыми для Розанова были смех Гоголя, его едкая сатира. В основном работы А.Н. Николюкина носят описательно-констатирующий характер и не направлены на выяснение причин и истоков розановского понимания творчества Гоголя.

В контексте литературного и исторического времени рассматривается розановская трактовка “Мертвых душ” исследователем гоголевского творчества Ю.В. Манном. В связи с этим учёный резюмирует: “Сказанное Розановым определило не только целое направление литературоведческих изысканий о Гоголе, включая работы Брюсова и Белого, но и вообще характер восприятия творчества писателя в течение нескольких десятилетий. При этом, конечно, знак “минус” с оценки гротескного начала у Гоголя был со временем снят. Гоголевский гротеск – и, в частности, мотивы куколь-

ности, автоматизма, мертвенности – был оценен как одно из высших достижений русской и мировой культуры” [27].

В последнее время появились работы, в которых в сопоставительном ракурсе освещается отношение Розанова к творчеству Гоголя. Это работы Е.Р. Обатниной [28] и Л.А. Сугай [29]. Так, в частности, Е.Р. Обатнина сравнивает позиции Розанова со взглядами Ремизова. Цель этого исследования – доказать нетождественность, полемичность ремизовской точки зрения на творчество Гоголя в сравнении с розановской. Ремизовские гоголевские ассоциации отчасти были направлены даже на критику взглядов Розанова.

Л.А. Сугай в монографии “Гоголь и символисты” сравнивает точку зрения Розанова с символистской интерпретацией гоголевского творчества. Л.А. Сугай приходит к выводу о том, что работы Розанова и Леонтьева в значительной степени подготовили символистскую концепцию Гоголя. Кроме того, исследовательница, выясняя причины розановского неприятия творчества Гоголя, полемизирует с оценками Д. Чижевского, Г.П. Бердникова, А.-Л. Кроне, В.М. Паперного, которые сводятся к следующему. В.М. Паперный и А.-Л. Кроне утверждают, что спор Розанова с Гоголем – это литературный спор-соперничество. А.-Л. Кроне пишет, что Розанов “чувствует, что Гоголь – наиболее сильный и разрушительный литературный гений, какой когда-либо существовал, за исключением, пожалуй, его самого” [30]. Д. Чижевский склонен мотивировать розановские антипатии к Гоголю и его творчеству “озорной безответственностью” писателя [31]. Г.П. Бердников утверждает, что причина розановского неприязненного отношения к творчеству Гоголя заключается в том, что он увидел в авторе “Мертвых душ” “злого гения, если не породившего, то оплодотворившего ненавистные ему свободолюбивые идеи” [32]. В полемике Л.А. Сугай принимает точку зрения В.Д. Носова (П. Паламарчука), который утверждает, что борющийся со смехом Гоголя Розанов в то же время “упорно вел подкоп под личность Христа как раз за отсутствие оно, – и вот в итоге соединил обе линии словами, сказанными на смертном одре” [33], т. е. признал победу Гоголя. Ниспровержение Гоголя Розанову было нужно затем, чтобы занять его место. Л.А. Сугай также частично прослеживает эволюцию розановского понимания творчества Гоголя, выделяя в ней определенные этапы, разграничительным критерием между которыми было изменение характеристик и оценок творчества автора “Мертвых душ”.

В настоящее время в розановедении не существует целостного комплексного исследования, в котором розановское осмысление личности и творчества Гоголя нашло бы свое отражение по всем параметрам, с учетом изменения оценочных характеристик во времени. Ведь будучи предельно сложным, неоднозначным, все время изменяясь, порой даже радикально, оно, тем не менее, все время занимало одно из центральных мест в творчестве Розанова. Так, за пределами внимания исследователей остался целый ряд нерешенных проблем. Среди них можно выделить следующие:

1) недостаточно исследован генезис розановского обращения к творческому наследию Гоголя;

2) не до конца определены основные мировоззренческие линии проти-

воречия между Розановым и Гоголем;

3) тематически не сгруппированы и не проанализированы розановские оценочные характеристики конкретных гоголевских художественных произведений и образов;

4) не структурированы и хронологически не выделены основные этапы эволюции розановского отношения к личности и творчеству Гоголя.

Литература

1. Говоруха-Отрок Ю.Н. Нечто о Гоголе и Достоевском: По поводу статьи г. Розанова "Легенда о Великом инквизиторе Достоевского" // Московские ведомости. – 1891. – № 26. – С. 3–4; Говоруха-Отрок Ю.Н. Еще о Гоголе: По поводу статьи г. Розанова о Гоголе // Московские ведомости. – 1891. – №47. – С. 4–5.

2. Говоруха-Отрок Ю.Н. Еще о Гоголе: По поводу статьи г. Розанова о Гоголе // Указ. ист. – С. 4.

3. Там же. – С. 5.

4. Зельманов М. Г. К характеристике Гоголя // Гражданин. – 1894. – № 86.

5. Шперк Ф.Э. О характере //К вопросу о творческой психике гоголевского творчества // Школьное обозрение. – 1894. – №14-16. – С. 1.

6. Чуйко В.В. Журнальное обозрение // Одесский листок. – 1894. – № 81.

7. Романов (Рцы) И.Ф. Заметки на полях и размышления между строк// Гражданин. – 1893. – № 171, 186, 187.

8. Грифцов Б.А. Розанов // В.В. Розанов: Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. – СПб.: Издат. РХГИ, 1995. – Кн. 2. – С. 101–125.

9. Перцов П.П. "Опавшие листья"// В.В. Розанов: Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. – СПб.: Издат. РХГИ, 1995. – Кн. 2. – С. 183.

10. Ленин В.И. К вопросу о смете министерства земледелия // Ленин В.И. Полн. собр. соч. – М.: Гос. издат. полит. л-ры, 1961. – Т. 25. – С. 172.

11. Ленин В.И. Еще один поход на демократию// Ленин В. И. Полн. собр. соч. – М.: Гос. издат. полит. л-ры, 1961. – Т. 22. – С. 83.

12. Троцкий Л.Д. Мистицизм и канонизация Розанова// В. В. Розанов: Pro et contra. Личность и творчество Василия Розанова в оценке русских мыслителей и исследователей. – СПб.: Издат. РХГИ, 1995. – Кн. 1. – С. 318.

13. Латынина А.Н. "Во мне происходит разложение литературы": Розанов и его место в литературной борьбе эпохи // Вопросы литературы. – 1975. – № 2. – С. 169–205.

14. Ерофеев В.В. Розанов против Гоголя // Ерофеев В. В. В лабиринте проклятых вопросов. – М.: Сов. писатель, 1990. – С. 102–137.

15. Паперный В.Н. В поисках живого Гоголя // Связь времен. – М., 1994. – С. 21–47.

16. Кривонос В.Ш. "Демон-Гоголь": Гоголь глазами Розанова // Российский литературоведческий журнал. – 1994. – № 5–6. – С. 155–176.

17. Крюков В.М. Вокруг России: Синтаксис Василия Розанова // Вопросы философии. – 1994. – №11. – С. 63–80.

18. Сугай Л.А. Гоголь и символисты. – М.: ГАСК, 1999. – 374 с.

19. Бочаров С. Холод, стыд и свобода: история литературы sub specie Священной истории // Вопросы литературы. – 1995. – № 5. – С. 126–157.

20. Фридлиндер Г.М. Гоголь: Истоки и свершения: Статья 2 // Русская литература. – 1995. – № 2. – С. 3–31.

21. Николюкин А.И. В. Розанов и Н. Гоголь: По материалам периодики // Го-

голь: Материалы и исследования. – М.: Наследие, 1995. – С. 149–168; Николукин А.Н. Розанов – литературный критик // Розанов В. Мысли о литературе. – М., 1989. – С. 5–40.

22. Ерофеев В.В. Розанов против Гоголя // Указ. ист. – С. 124.

23. Кривонос В.Ш. “Демон-Гоголь”: Гоголь глазами Розанова // Указ. ист. – С. 161.

24. Там же. – С. 169.

25. Бочаров С. Холод, стыд и свобода: история литературы *sub specie* Священной истории // Указ. ист. – С. 156–157.

26. Там же. – С. 155–156.

27. Манн Ю. Поэтика Гоголя. – М.: Худ. лит., 1978. – С. 391.

28. Обатнина Е.Р. “Огонь вещей” А. Ремизова и миф о Гоголе начала XX века // Алексей Ремизов: Исследования и материалы. – СПб., 1994. – С. 129–141.

29. Сугай Л.А. Указ. ист.

30. Цит. по: Сугай Л.А. Указ. ист. – С. 50.

31. Там же. – С. 50.

32. Там же. – С. 51.

33. Там же. – С. 50.

А.И. Николаенко

Азовские письма Н. Кукольника

Сложилось стойкое мнение, что, поселившись в Таганроге, Кукольник “собственно литературной деятельностью в эту эпоху уже не занимается. Ряд его произведений, написанных в 40–50-е гг., опубликован посмертно” [1]. Аналогичные утверждения с различной долей конкретизации находим практически во всех словарях и справочниках, а также в статьях к различного рода юбилейным событиям [2].

В то же время, как показывает изучение биографии Н. Кукольника таганрогского периода, и в это время он плодотворно занимается литературной деятельностью. Об этом говорят хранящиеся в архивах рукописи, посмертные публикации, а также многочисленные статьи, очерки и заметки в газетах тех лет. Причем изучение этих рукописей свидетельствует о том, что он вел постоянные поиски. В Отделе рукописей ИРЛИ хранятся наброски (заготовки) романа, где Кукольник предвосхищает жанр антиутопии. Он намеренно изображает два лица в одном – одна глава представляет исторический роман, другая – из обыденной жизни, а между тем лица одни и те же, действие – одно и то же. Такой подход дает ему некоторую свободу в изображении действительности, помогает разоблачать человеческие пороки и абсурдность социального устройства [3].

Аналогичную задачу пытается решать Н. Кукольник в своем публицистическом цикле “Азовские письма”, где он намерен показать современное положение и жизненный уровень населения Приазовья, накладывая при этом на описываемое различные исторические события. Над указанным циклом он начал работать в 1850 году и занимался им практически до самой смерти. К сожалению, до сих пор произведение нигде не рассматривалось. Даже в детальном исследовании творчества Кукольника последних

лет, где сделан анализ его публицистической деятельности этого периода, о цикле “Азовские письма” ничего не сказано [4].

Публицистический цикл включает несколько статей, которые объединяет только описываемая территория (Приазовье), где проживает население со своими этнокультурными особенностями, природой, хозяйственными условиями, экономикой и системой управления. Каждое письмо, входящее в цикл, рассматривает одну какую-то конкретную проблему, например, образование. На сегодняшний день удалось разыскать пять статей под этим названием, опубликованных в “Санкт-Петербургских ведомостях” в 1859–1862. Каждое отдельное письмо пронумеровано арабскими цифрами (от I до XII), но если судить по этим номерам, среди них отсутствует (не найдено) семь статей. Одна из них, восьмая, хранится в отделе рукописей ИРЛИ. Она считается исчезающей рукописью. В ней рассмотрена история строительства железных дорог на юге России. Рукопись второй статьи, имеющей номер III, сохранилась в этом же собрании ИРЛИ, но имеет незаконченный вид и посвящена вопросам образования. Остальные рукописи, надо полагать, были в архиве А. Краевского (или газеты “Санкт-Петербургские ведомости”), куда Кукольник их посылал. Это можно установить по сохранившимся письмам Кукольника к Краевскому. Обнаружить пока данные рукописи не удалось.

Некоторую хронологию создания “Азовских писем” можно проследить по упомянутым письмам Н. Кукольника к А. Краевскому. Они хранятся в Отделе рукописей Публичной библиотеки РПБ [5].

Вот краткая история создания цикла “Азовские письма”. 5 января 1859 года Кукольник пишет Краевскому, что высылает первый “Азовский листок”. “Азовским листком” он называет то, что было опубликовано в “Санкт-Петербургских ведомостях” и названо “Азовские письма. I”. Больше к названию “Азовский листок” Кукольник не обращается. А 9 марта 1859 года он в письме выражает удовлетворение по поводу напечатания. “Нимало удивляюсь, – пишет он, – что статья так заболталась между мытарями. Удивляюсь скорее тому, что Вам удалось отстоять и то, что осталось. Публика наша весьма довольна, что я печатаю мои Азовские письма у Вас...”.

О ходе высылки для печати последующих “Азовских писем” Кукольник сообщает скупно. 3 апреля 1861 года имеется такая запись: “я посылал Вам восьмое письмо на Ваше имя; для сведения Вашего я должен присовокупить, что за шестое мне высланы были деньги через почту; за седьмое – не высланы, равно как и прежние, равномерно...”. Больше “Азовские письма” в переписке не упоминаются.

Статья под названием “Азовские письма” опубликованы в “Санкт-Петербургских ведомостях” № 76 за 1859 г. В конце ее напечатана дата 7-го марта 1859 г. Кроме того, удалось разыскать в той же газете статьи под названиями: “Азовские письма, Шестое” и “Азовские письма. VII”. Письма эти были опубликованы в тех же “Санкт-Петербургских ведомостях” № 45 за 1860 и № 148 за 1860 г. Письмо шестое датировано автором 24 ноября 1859 и снабжено примечанием: “Третье, четвертое и пятое, по обстоятельствам, не напечатаны”. Какие обстоятельства помешали публикации, не уточняется, но можно полагать, что это – обстоятельства

цензурные. Кукольник очень часто жалуется на цензуру в переписке с Краевским. Так, в письме от 12 февраля 1864 г. Кукольник пишет: “Удивляюсь г. Цензору и не верю существованию такой цензуры в XIX веке! Придется опять перестать писать. И во времена цензурного террора таких штук не было”.

Видимо, по этой же причине не были напечатаны также третья и восьмая статьи из “Азовских писем”. Такое предположение можно сделать на основании тематики этих статей, а также отдельных реплик, содержащихся в письмах к А. Краевскому.

Третья статья, как уже было сказано, посвящена проблеме образования. В то время, когда создавалось это письмо, стоял вопрос о назначении известного хирурга Н. Пирогова на ниве просвещения. Негативное отношение Кукольника к этому деятелю, выступившего против открытия на юге России (в Таганроге) университета, видимо, сказалось на общем тоне “Азовского письма III”. Вот что пишет Кукольник А. Краевскому в июле 1862: “Новое министерство просвещения меня что-то не радует. Что это такое – назначение Пирогова гувернером – будущим профессором?? Растолкуйте мне! Мы ратуем за свободное развитие всех наших сил, а тем более за силу сил. Просвещение, и вдруг хотеть Брадатых, Бенкенбардистых [6], иных, с проседью, адептов наук; поручить влиянию, направлению, указке Руководства. Это мне напоминает книжку “Легчайший способ молиться Богу”. Сочинителя за эту штуку посадили в сумасшедший дом. Не верю я либерализму с хвостиком”.

А за пять месяцев до этого, 3 февраля 1862 Кукольник пишет о своих планах по поводу статьи об образовании: “Одну проповедь читать нужно: Учитесь! Учитесь крепче, учитесь глубже [...] нынче народные школы, крепко обязательные, вот что нам нужно. Дороги и школы, школы и дороги, а тогда научимся и поедем прямым путем. Я давно хочу в подробности изложить мое по этому предмету мнение; но нет необходимого досуга. Потому что это труд – требующий тщательной обработки, а у меня решительно нет времени предаться исключительному труду”.

Все же время выбрал, но, увы, “Азовское письмо. III” не напечатали. “Брадастые и Бенкенбардистые” сделали свое дело!

Статья под названием “Восьмое письмо” посвящена проблеме строительства железной дороги, связывающей Москву с Ростовом. Как бы объясняя причину ее написания, в сохранившейся рукописи “Финансовые заметки [7], написанной в тоже время, Кукольник писал: “.. совершившееся событие еще больше убедило меня, что судьба, фатум, тяготеющая над бедной Россией, еще долгие годы не снимет с нас немецкого ига, [...], когда у Рейтерна окажется состояние в несколько миллионов, а в России не окажется и медного гроша.

И того, и другого ждать, впрочем, недолго. Я расскажу Вам историю про Таганрогскую железную дорогу. Рассказ покажется Вам романом, но тут уже я не боюсь упрека совести историка, потому что в этом романе я был и действующим лицом и свидетелем” [8]. Для справок: Рейтерн – министр финансов того времени.

Впрочем, как свидетель, Кукольник высказал свое мнение, но, видимо, нашлись и тут силы, которые воспрепятствовали публикации восьмого письма. Причина, как считает Кукольник, в следующем: “Вам известно, как хромает и как близорука наша администрация, – пишет Н. Кукольник Краевскому в 1863 г. – Поэтому и надо бить на эту дорогу (железную. – А.Н.), пока не вразумют. Теперь я пишу об этом Мельникову (курировал строительство железных дорог на юге России. – А.Н.); я его крепко уважаю, но и у него есть здоровые предубеждения, и на него имеют влияние, а потому я от него жду ошибок”.

Последняя разысканная статья под названием “Азовское письмо. XII” была напечатана в “Санкт-Петербургских ведомостях” в № 20 за 1862 год.

С октября 1862 года, когда Краевский сдал редактирование газеты “Санкт-Петербургские Ведомости”, он начинает выпускать газету “Голос”. Из письма Кукольника видно, что он предложил ему принять участие в задуманной для “Голоса” программе. На это 3 октября 1862 Кукольник ответил: “Периодически доставлять вам все сведения по Вашей программе я не берусь, но ежемесячно или, лучше сказать, столько раз, сколько укажут материалы, я буду сообщать Вам готовые статьи относительно нашего края, которые будут вмещать в себе все замечательнейшее”. И, как видно из последующих писем, такие материалы Кукольник “доставляет” Краевскому. Но они уже называются “корреспонденции”, а не “Азовские письма” [9].

Если обратиться к библиографическим справочникам по Кукольнику, то надо отметить, что только в библиографии Н. Гербеля упоминаются “Азовские письма” [10]. Но здесь допущена неточность. Н. Гербелем указано: “Азовские письма. 4 письма. “Санкт-Петербургские Ведомости” 1859, №№ 29, 76 и 1860 №№ 28, 148”. Как удалось установить, публикация в 1860 году была не в № 28, а в № 45. Это уточнение было получено мною на основании примечания, которым снабжено письмо VII. В данном примечании к заглавию указано: “См. № 45 Санкт-Петербургских ведомостей”. Непосредственный поиск статьи под названием “Азовское письмо” в № 28 результатов не дал. Библиографический указатель “История русской литературы” под ред. К. Муратовой никаких сведений об “Азовских письмах” Кукольника вообще не приводит [11].

Тематика разысканных статей цикла “Азовские письма” разнообразна. Здесь рассматриваются вопросы: отправка почтовой корреспонденции из Таганрога только через таможню, состояние рыбной ловли, проблема сбрасывания в воду балласта с проходящих кораблей, что приводит к обмелению моря [12], анализируется история существования Таганрога от Петра I до Александра I и имевшие место в этот период аномальные явления вроде искусственного возвышения Одессы и Ростова, закрытия Азовского моря для иностранных судов. Рассматриваются и другие проблемы, а также излагаются конкретные предложения автора по каждому подымаемому вопросу. Может показаться, что какой-либо системы в отношении тематики излагаемых материалов нет. Тематика вроде определяется только тем, “сколько укажут материалы”. Но на самом деле это не так. В целом “Азовские письма” подчинены определенному плану. План этот

изложен Кукольником в его записи под названием “Идея Азовских писем” [13]. А кажущаяся хаотичность вызвана тем, что намеченный план им не выполнен. К тому же и то, что было написано, опубликовано не все.

Рукопись “Идея Азовских писем” имеет двойную датировку: 11 октября 1854 г / 2 января 1866 г. Из этого следует, что над ней Кукольник работал более 12 лет. Основная часть рукописи, видимо, была написана перед “1 ноября 1854 г.” (такая надпись в начале рукописи имеется). Эта часть излагает, что намерен автор изложить в “Азовских письмах”. Причем он ставит их в один ряд с другими произведениями, такими как “Тонни” и “Собиратель земли русской”, “Абрикосовое дерево”, “Мария Стюарт”. Он говорит о необходимости окончания этих произведений, но уточняет, что “Марию Стюарт” (речь идет о драме “Давид Риццио”) он заканчивать не будет, а считает нужным подготовить ее к печати. Особо сложная задача, по словам Кукольника, складывается с написанием “Азовских писем”. При этом не говорится, какой жанр он намерен использовать для их написания, но четко формулируется, что надо в них отразить.

1. Территории. “Тут должен быть выражен Новорос<сийский> юг около Азовского моря”. Перечисляется около 18 различных местностей, от устьев Дона до городов Ростов, Геническ, Керчь, Тамань, Екатеринодар.

2. Народы. “Очертить в главных интересах и в подразделениях”, – говорит Кукольник. Типов населяющих народов он насчитывает 30. Причем, неясно, по какому принципу он объединяет население в различные группы. Это не этнические (хотя таковые среди выделенных им групп встречаются), не этнокультурные группы (хотя и тут встречаются признаки такого единства, напр., азовец или колонисты). Есть даже такие группы, как мелкий и большой чиновники, иностранные гости и т.п. Завершает список такая группа народа, как “Посполитаки”. Что это за группа? Известно, что Посполитаки – это известная на Кубани личность греческого происхождения, разбогатевшая на откупах и беззастенчиво грабившая местное население.

3. Исторические воспоминания. Здесь тоже объединены такие топонимы, как Екатеринодар с Сечью и Тамань с Тмутараканью. Формулируется задача – “ничто не должно быть пропущено”.

4. Далее ставится задача показать особенности края. К особенностям края относится торговля, промысел, земледелие, природа и др.

“И все это должно быть связано интересною драмою в несколько лиц”, – заключает Кукольник. Под драмою, как это следует из дальнейшего текста, понимаются два самостоятельных произведения (романа). “Один Азовский, – а тот “Абрикосовое дерево”, чисто черноморский”.

Судя по тому, что удалось Кукольнику создать в эти годы и напечатать, можно предполагать, что план им был частично выполнен. Так, роман “Тони” был напечатан в 1853 и 1854 годах. Еще ранее, в 1852 г. в “Библиотеке для Чтения” напечатан отрывок из романа “Абрикосовое дерево” под названием “Регистратор”. Роман “Иоанн III, собиратель земли русской” был напечатан после смерти писателя в 1871 году. Азовский исторический роман вылился, похоже, в историческое сказание “Азовское сидение”. А вот с “Азовскими письмами” получилась неполадка. Автор,

поняв, что “Азовское сидение” не воспринято читателем, в конце концов, делает вывод о том, что жанр романа для них не подходит: “Думавши-передумавши, кажется, надо воротиться к первой идее Азовских писем. Современной правды еще не выдержали, и можно себе на всю жизнь наделать хлопот, а в том виде, как оно затеяно, может быть и патетически, и современно и полезно: но непременно надо дать форму. Стегануть общество. Еще надо выждать, что скажут и чем решат под Севастополем. Разводить пары надо тогда, когда приходится ехать, а теперь, только даром топливо пропадает”.

Что имеет в виду Кукольник под “первой идеей”? Мы считаем, что речь идет об Азовском письме, опубликованном в 1854 году в “Северной Пчеле”. Оно называется просто “Азовское письмо”. Это именно письмо, где Кукольник рассказывает своему хорошему знакомому А.П. Чеботареву о Новочеркасске. И. Кубасов в своей библиографической справке относит эту публикацию именно к письмам.

Очевидно, что вначале Н. Кукольник хотел использовать не эпистолярный жанр, а создать прозаическое произведение, полную энциклопедию современной ему жизни юга России. Но потом, после ряда практических шагов, он решает изменить план и возвращается в первоначальному. Так родился цикл статей, объединенных общим заглавием “Азовские письма”, отражающих актуальные вопросы современной жизни края, получившем у Кукольника название “Азовского”. “Азовский край огромен, – пишет Кукольник в первом письме. – Не справляйтесь с географией. Там вы наших границ не найдете. К Азовскому краю принадлежит почти вся Воронежская губерния и значительная часть Саратовской непосредственно, а посредственно многие приволжские и более отдаленные губернии”.

Как уже сказано, тематика опубликованных статей под названием “Азовские письма” разнообразна. Иногда статья начинается с одного вопроса (приезд на Дон иностранных инвесторов по развитию виноделия), а заканчивается совсем противоположным (о необходимости ересмотра Положения о Войске Донском). Но есть одна тематика, которая проходит через все письма. Это проблема гласности. Чувствуется, что эта проблема его очень интересует.

Еще в драме “Гофф-юнкер” Кукольник вкладывает в уста главного героя следующую фразу: “Правда хороша, когда она умыта, причесана, одета прилично... Тогда она везде приятный гость. Правду любить – не трудно и весело; но – говорить правду не лёгкое искусство. Это слишком благородная дама и потому никогда не ходит одна; всегда в паре с рассудком” [14]. В “Азовских письмах”, которые создавались примерно в одно время с драмой, Кукольник углубляет эту тему.

“Гласность – это дело святое; – пишет он во втором письме, – но есть люди, которые ведут себя дурно везде, даже в церкви”. Каждый человек, каждая территория обладает правом гласности. “Нашему мнению, – замечает Кукольник в шестом “Азовском письме”, – дано было действительное и врачебное средство. Это гласность. Этим путем многое, если не исправлено, то, по крайней мере, обличено”.

“Мы принуждены были возвысить азовский голос в чужой газете, – констатирует Кукольник во втором “Азовском письме”. – Многие спросят, да представляет ли полно и надобность в возвышении отдельного голоса из азовской лужи? К сожалению, мы, русские, знаем Русь так мало, что подобный вопрос ни мало не удивил бы меня [...]. У нас так много добра, а зла еще больше; потому что зло чужеядное растение, добром оно кормится, и чем обильнее корм, тем сытнее, жирнее нахлебник”.

“Редакторы органов общественного мнения, – пишет Кукольник в этом же письме, – должны помнить, что обязанность их, и без присяги, составляет высокую и священную государственную службу. А потому злоупотребление благодетельного права гласности обращается уже в преступление не только перед теми, кого напрасно оскорбляем, но перед обществом и правительством, и по уголовным категориям принадлежит к разряду *ложных доносов*”.

Кукольник делит гласность на столичную и провинциальную. “Но в последнее время, – подчёркивает он в шестом Азовском письме, – провинциальная гласность почти совсем притихла. [...] В хронике провинциальной гласности мы встречаем только вопли оскорблённой или обиженной личности. Кричит тот, кого провинциальные бичи проймут до живого. Все остальное замолкло, махнув рукой”. И добавляет: “Шея провинциального общественного мнения гораздо гибче. Дома, втихомолку, оно будет шептать в пользу бескорыстного обличителя, но публично за него не вступится; пожалуй, еще, из страха, из привычки к низкопоклонству, оно примет защиту обличенного и выставит его еще, пожалуй, мучеником, жертвой злонамеренности зависти”.

“Провинциальная гласность оробела, – продолжает свою мысль Кукольник в том же письме. – Вот вторая и могущественная причина упадка провинциальной гласности. Сначала это пугало благомыслящих. Потому что кому охота быть страдальцем за общее дело, даже без надежды на нравственное вознаграждение, и повело к анонимам; но когда заметили, что анонимы не имеют желаемых последствий – благомыслящие положили перья и погрузились в философию”.

И здесь Кукольник считает нужным высказать старую истину: “Одною ли столицею или совокупностью всех городов и селений живет государство?” Истина эта не потеряла свою актуальность до сегодняшнего дня. На “Азовские письма” не известно каких-либо рецензий со стороны современных Кукольнику критиков. Однако, реакция все же имела место, и совершенно своеобразная. 7 мая 1860 г. “Киевский Телеграф” обратил внимание на “Азовское письмо (шестое)”. Цитируя Кукольника, журналист “Телеграфа” намекнул на искусство “некоторых наших опричников молотить рожь на обухе, с переводом умолоченного на имя другой своей половины”. В том же “Телеграфе” поставлен вопрос о работе комитета по мощению улиц. Деньги для этого предложено было получить путем проверки оценки стоимости зданий [15]. И дело кончается не просто обличениями (конкретных обличающих примеров приводится достаточно), а называется сумма, которая может быть получена за счет увеличения мостового сбора и направлена в виде средств на мощение киевских улиц.

Из других тем, поднимаемых в “Азовских письмах”, надо отметить предложение Кукольника об изменении административно-территориального устройства края. Об этом говорится в шестом “Азовском письме”. Речь идет о практически известном и ранее предложении, доложенном Николаю I и одобренном им. Предложение было результатом обследования состояния угледобывающей промышленности в Области Войска Донского, которое проводил Н. Кукольник как чиновник по особым поручениям при Военном министре. [16]. Кукольник тогда (в 1847 г.) установил, что тормозом к развитию угледобывающей промышленности является неправильно понимаемая частная собственность Донского казачества на земли, на которых обнаружены большие залежи каменного угля. Речь идет о Западном Донбассе, том месте, где впоследствии был заложен с помощью иностранного капитала г. Донецк. К сожалению, и современные исследования это убедительно подтвердили, негативная роль казачьих традиций препятствовала индустриализации края. “Казачество – огромная часть донского населения, хотя и не была скована крепостничеством, за небольшим исключением, в промышленном предпринимательстве не шло далее домашнего производства или, в крайнем случае, предприятий мануфактурного типа” [17]. Вот для исключения этого недостатка, для того, чтобы привлечь внимание инвесторов к Западному Донбассу, Кукольник предлагает создать особую губернию, расположенную территориально на землях от Войска Черноморского до Таврической губернии, включив в состав ее Миусский округ, изъяв земли округа взаимнообразно у Области Войска Донского. Это развязало бы руки торговле края, а также положительно сказалось на развитии земледелия, каменноугольной промышленности и т.д. Не останавливаясь подробно на существе внесенного Кукольником предложения, заметим только, что оно вызвал резкую критику со стороны донского казачества. Для него Кукольник стал чуть ли не главным врагом. “Спрашивается, заявляли оппоненты Кукольника, могут ли Донцы отличаться своею промышленностью, когда все они заняты военною службою? В небольшом народе трудно соединить эти два противоположные элемента – промышленность и военное искусство” [18]. Были и другие, менее аргументированные, в основном эмоциональные возражения, пока Александр II своим указом не изменил положение, разрешив добывать уголь в этих краях людям не казачьего сословия. Но произошло это гораздо позднее.

Как видим, статьи цикла “Азовские письма” сдержали анализ важных экономических и социальных проблем современного ему времени. Кукольник достойно исполнял свой гражданский долг как мастер слова. И остается сожалеть, что написанное им в это время не сохранилось и утрачено, может быть, навсегда.

Литература

1. Охотин Н.Г., Ранчин А.М. Кукольник Нестор Васильевич // Русские писатели 1800–1917. – М., 1994. – Т. 4. – С. 212–215.

2. П. Быков утверждает: “В это время он уже писал мало и последними его чисто литературными работами были – драма “Давид Гаррик” (Русское слово, 1861) и роман из последней польской смуты. “Две сестры” (Морской сборник, 1865. – Нива. – 1909. – № 24. – С. 435). Еще более категоричен И. Кубасов: “С

передачей Башуцкому последнего своего периодического издания и с отъездом из Петербурга (1847), можно сказать, прекратилась деятельность Кукольника как писателя по преимуществу”. (Русский биографический словарь. – СПб, 1903. – Т.9.). Справочные издания конца XX века более лаконичны: После переезда в Таганрог “Кукольник почти полностью прекращает литературную деятельность” (Русские писатели XIX – начала XX века”. – М., 1995. – С. 229).

3. ИРЛИ, фонд 371, ед. хр. 82.

4. Сажин В.Н. Из биографии писателя Кукольника // Исследования памятников письменности культуры в собраниях РПБ. – Л., 1985. – С. 109–114.

5. ОР РПБ, фонд 391, опись 1, ед. хр. 405. Письма Н. Кукольника к Краевскому. Здесь хранится 25 писем Кукольника. Они охватывают период январь 1859 – декабрь 1865. Ответные письма Краевского пока не обнаружены, но, судя по пометам на письмах, они были отправлены. Далее в статье вся информация о письмах, в том числе и цитаты из них, приводится по этим письмам.

6. Намек на Бенкедорфа, влиятельного чиновника, который в силу своего служебного положения указывал другим, в том числе и Кукольнику, что надо делать. В 1857 году, будучи попечителем учебных заведений новороссийской губернии, Н.Н. Пирогов провалил предложение Кукольника об открытии университета в крае. См. подробнее: А. Николаенко. Университет в Таганроге мог появиться 140 лет назад... // Таганрогская правда. – 1997. – 20 декабря.

7. ОР ИРЛИ, ф. 371, ед. хр. 352, л. 16.

8. Кукольником написан ряд статей о строительстве Азовской железной дороги, они опубликованы в различных газетах. Перечень этих публикаций здесь не приводится. Он дан в библиографии Н. Гербеля, указанной как источник ниже.

9. Те статьи, которые удалось разыскать за этот период, пока единичны. Они вообще носят названия типа “Заметка”. Такая “Заметка”, опубликована в “Голосе” за 1863 г., № 33. Она посвящена вопросу организации местного самоуправления в России и подписана Кукольник, но позже сам “Кукольник” просит либо вообще свою фамилию снять, либо подписывать криптонимом “Р”. Это связано с негативной реакцией местной знати Таганрога, в частности, градоначальника Лаврова на публикации Кукольника. Всего в письмах Кукольника упоминается, что он написал для Краевского и выслал 8 “корреспонденций” и одну статью “Россия”. Имеются сообщения, что некоторые из них были опубликованы, а также о том, что статьи “обезображены до невероятности” цезурой, так что “даже смысл пострадал во многих местах”.

10. Н. Гербель. Н.В. Кукольник // Гимназия высших наук кн. Безбородко. – СПб., 1881. – Отд. 2. – С. XLVI–LX. Допущенная Гербелем неточность заключается в том, что “Азовского письма” в “СПб Ведомостях” № 28 за 1860 год нет.

11. История русской литературы XIX века: Библиографический указатель // Под ред. К.М. Муратовой. – М.; Л., 1969. – С. 391–393. Указатель целиком идеологизирован, так как содержит в основном только те критические статьи и воспоминания, в которых Кукольник как писатель представлен негативно. Пользоваться им для исследовательских целей (разумеется, по творчеству Кукольника) нельзя. В нем допущены даже грубые ошибки. Так, указано, что в 1864 г. Кукольник писал письмо Николаю I, который давно к этому времени был мертв, а в 1872 году, через четыре года после своей смерти, Кукольник якобы написал письмо Похвистневу.

12. В сборнике “Обмеление Азовского моря” (приложение к “Морскому сборнику” № 5 за 1861 г.) на стр. 29 приводятся данные об обращении таганрогского градоначальника к Великому Князю по вопросу обмеления Азовского моря: “Министр финансов, доводя до сведения Е.И.В. Генерал-адъютанта, что записка

Таганрогского градоначальника есть буквальный список с представленной ему записки действительного статского советника Кукольника по этому вопросу” и далее (в примечаниях): “Статья г. Кукольника по этому вопросу, почти без изменения Протову записки, напечатана в С.-Петербургских ведомостях под заглавием “Азовские письма”. Обнаружить это письмо пока не удалось, но в “Азовском письме II” один раздел посвящен этому вопросу.

13. ОР ИРЛИ, фонд 371, ед. хр. 3.

14. Кукольник П. Гофф-юнкер // Приложение к газете “Гражданин”. – 1972. – С. 101.

15. А. Ивановский. Внутренние известия // Русский инвалид. – 1860. – № 98.

16. РГВИА, фонд 1, опись 1, том 44, ед. хр. 17, лл 3-14 об.

17. Хлыстов И.П. Из истории крупной промышленности Дона // Очерки экономического развития Дона (1861–1917). – Ростов-на-Дону: Изд. РГУ. – 1960. – С. 46-67.

18. М. Сенюткин. Несколько слов о Доне. По поводу газетных статей // Донцы. – М., 1866. – Ч. II. – С. 107–112.

Г.В. Самойленко

Роман А.С. Новикова-Прибоя “Цусима”

Книга А.С. Новикова-Прибоя “Цусима” сразу же после выхода привлекла внимание многих критиков. Появились статьи В. Александрова, Д. Заславского, В. Красильникова, В. Перцова, А. Перегудова, С. Сергеева-Ценского и других, которые отмечали, что история в “Цусиме” дышит нашей современностью, насыщена духом классово-революционной борьбы. Они также указывали, что в произведении, как в зеркале, нашел отражение быт всего императорского русского флота того времени.

А.С. Новиков-Прибой в этом произведении раскрыл свое мастерство писателя-баталиста. Однако, критики И. Амурский, С. Варшавский, а также некоторые представители эмигрантской критики обвиняли писателя в искажении некоторых фактов. Новиков-Прибой не соглашался, ибо считал, что от писателя нельзя требовать изображения в произведении всех исторических деталей события, достаточно описать наиболее яркие из них.

Книга пользовалась необычайной популярностью. При жизни автора в 30–40 гг. “Цусима” вышла более чем 2,5-миллионным тиражом. О ней говорили, спорили, ее обсуждали. К писателю приходили сотни писем с отзывами о его книге [1]. Нужно отметить, что и в наше время роман “Цусима” не забыт и несколько раз переиздавался. Литературоведы неоднократно обращались к изучению этого произведения и отдельно, как оригинальному и самобытному литературному явлению, и в связи с осмыслением проблемы развития исторического романа XX века.

Более широкое освещение произведение получило в критико-биографических очерках В. Щербины, Л. Васильева, В. Красильникова [2], которые рассматривают “Цусиму” во взаимосвязи со всем творчеством писателя.

В статьях М. Красильникова, А. Перегудова, О. Сазоновой, Л. Чмыхова, Е. Щербаковой, затрагиваются отдельные вопросы, связанные с романом. О творчестве Новикова-Прибоя написано несколько кандидатских диссертаций. Однако, в этих работах лишь затронута творческая лаборатория

создания романа. Мало останавливались исследователи и на вопросе о специфике жанра произведения.

Знакомясь с архивными материалами Новикова-Прибоя в библиотеке им. Салтыкова-Щедрина и Российском государственном архиве литературы и искусства, нам удалось обратить внимание на целый ряд неопубликованных материалов, которые имеют большое значение для освещения отдельных вопросов, связанных с “Цусимой”. Основываясь на обобщениях, накопленных в предшествующих работах, и архивном материале, мы попытаемся осветить некоторые вопросы художественного своеобразия произведения, а также показать, как работал писатель над книгой, осмыслить, каково место и роль произведения в развитии советского исторического романа.

История создания “Цусимы” и работа писателя над текстом

Известно, что 1905 г. в русско-японской войне, в которой участвовал и будущий писатель был трагическим, ибо русский флот, несмотря на мужество и стойкость моряков, потерпел поражение. Некоторые корабли были взяты в плен, другие, как “Варяг”, не сдались и ушли в морскую пучину. А.С. Новиков-Прибой начал сразу же после битвы собирать материал. В главе “Вместо предисловия” писатель рассказал, как коллективными усилиями пленных матросов, которые служили на разных кораблях, был собран удивительно ценный материал об этой старшей трагедии.

Первые фрагменты “Цусимы” были уже напечатаны в 1905 году. В дореволюционные годы появился ряд очерков, статей, связанных с этой темой.

Ранние рассказы и очерки подкупают простотой, конкретностью. Писатель рассказывает о том, что сам видел или слышал от товарищей. Л.М. Клейнборг заметил, что в первой своей книге “Морские рассказы” (М., 1917) Новиков-Прибой скорее рассказчик, чем художник [3]. А Е.Ф. Никитина назвала автора “Морских рассказов” “поэтом моря, бытописателем матросов”, который раскрывает “силу жизни, энергию борьбы, уверенность в победу коллектива” [4].

Писатель ставил перед собой задачу рассказать народу правду о кровавом преступлении царизма. Написать большое произведение он не мог. “Я не был ещё подготовлен в литературном отношении к работе над таким большим произведением как “Цусима”. Кроме того, при царском режиме я не смог бы разоблачить суда и рассказать всю правду о цусимской доле” [5].

Работу над книгой писатель смог продолжить только после Октябрьской революции 1917 г. Огромную роль в оценке цусимского сражения сыграли труды В.И. Ленина “Разгром” и “Падение Порт-Артура”, вскрывшие подлинную сущность событий на Дальнем Востоке. Ленинские указания, отмечал Новиков-Прибой, помогли ему разобраться в “ворохах официальных материалов” и документов, в статьях и книгах, написанных русскими и зарубежными авторами.

В 1931 году Новиков-Прибой издал книгу “Бегство”. В ней рассказывалось о бегстве и сдаче в плен адмирала З.П. Рожественского. Это были своеобразные очерки о судьбе отдельных кораблей 2-й Тихоокеанской

эскадры в Цусимском сражении. Книга явилась откликом писателя на сложную международную обстановку 20-х годов.

В 1932 году в свет выходит первая книга “Цусимы” под названием “Поход”. А через 2 года появилась вторая книга “Цусимы” – “Бой”. Писатель понимал, какая огромная задача стоит перед ним. Описание такого боя, как Цусимский, было очень трудным. За всю историю человечества произошло лишь четыре подобных сражения.

Новиков-Прибой, строго следуя за фактами истории и опираясь на них, художественно убедительно показал, к чему может привести слабо подготовленная к бою эскадра. Для создания первого варианта “Цусимы” понадобилось более 5 лет напряженного труда. О своей работе над “Цусимой” писатель рассказал в одной из своих заметок, которая хранится в архиве писателя [6].

“В некоторых местах “Цусимы”, – замечал Новиков-Прибой, – я чувствовал, что читатель может мне не поверить, например, в характеристике адмирала Рожественского. В таких случаях я всегда ссылался на книги, делал примечания, оговаривал, что, например, это показания адмирала Небогатова против адмирала Рожественского” [7]. В книге мы находим 55 примечаний, которые как бы расширяют рамки “Цусимы” и усиливают историческую достоверность. Следовало бы заметить, что различного рода документы почти не цитируются автором в книге, как это делал В. Шишков, автор романа “Емельян Пугачев”, они осмысляются в произведении, и это не перегружает текст, не затрудняет его чтение.

Нужно отметить, что ни одно прижизненное издание “Цусимы” не вышло без изменений, уточнений, дополнений. Так, если сравнить различные издания “Цусимы” с 1934 по 1940 гг., то увидим, что на протяжении этих лет Новиков-Прибой вставлял все новые и новые главы.

Это вызвано тем, что писатель хотел глубже, полнее раскрыть судьбу отдельных героев, кораблей, усилить тему героизма и мужества русских моряков, подчеркнуть мысль о том, что в войне с Японией потерпело поражение самодержавие, а не героический русский народ.

Кроме новых глав, Новиков-Прибой вносит очень много различных текстовых изменений и добавлений. Большой интерес представляют места, где автор говорит об отношении разных персонажей к войне. Они дают возможность ощутить пораженческие настроения ее участников.

Так, в издании 1934 года главу об учебных стрельбах, показавших непригодность эскадры к бою, автор заканчивает рассуждением: “Теперь мало кто сомневался, что нас посылают на убой. Эскадру нужно было бы немедленно вернуть назад”. В книге 1937 года последняя строка вычеркнута и дописано: “Кого может победить такая эскадра, которая за 4 дня стрельбы не сумела попасть ни одним снарядом в свои собственные щиты? Разумное руководство немедленно вернуло бы её назад”. Если в первой редакции автор только констатирует факт, то во второй он риторическим вопросом заставляет задуматься читателя над дальнейшей судьбой эскадры. Новиков-Прибой всё время усиливает места, в которых дается сообщение о том, что уже в начале похода многие офицеры не верили в успех. Это подтверждает следующий пример. В издании 1935 года

(глава о броненосце “Александр III”) писатель вносит сцену торжественных проводов корабля на войну: “... горячими были напутственные речи гостей, пожелания победы над врагом и счастливого возвращения на Родину. И в самый разгар шумных оваций неожиданно раздались мрачные слова. Восторженной публике ответил командир броненосца “Александр III”, капитан I ранга Бухвостов: “Вы смотрите и думаете, как тут всё хорошо устроено. А я вам скажу, что тут совсем не всё хорошо. Вы желаете нам победы. Нечего и говорить, как мы её желаем. Но победы не будет!... Я боюсь, что мы растеряем половину эскадры на пути, а если этого не случится, то нас разобьют японцы: у них и флот исправнее, и моряки они настоящие... За одно я ручаюсь: мы все умрём, но не сдадимся” [8].

Бухвостов понимал, что эскадра, собранная “с бору да с сосенки”, не принесёт успеха, но как настоящий патриот он знал, что личный состав не посрамит честь флага русского флота, флага Ушакова, Нахимова, Сенявина, Макарова. Он твердо знал, что они лучше умрут, чем сдадутся врагу. Слова командира сбылись. Эскадра была разбита, а броненосец погиб в пучине моря.

В победу не верят не только матросы, но и офицеры. И эту мысль автор раскрывает на многих страницах романа.

Особый интерес вызывают вставки, добавления, где Новиков-Прибой говорит о росте революционного сознания матросов.

Следует обратить внимание и на целый ряд изменений, которые подчинены воспроизведению характера адмирала Рожественского. Писатель усиливает моменты, которые раскрывают бездарность, деспотизм и самоуверенность адмирала.

Большой интерес представляет дополнение, которое автор впервые ввёл в издание 1937 года и затем оставил его во всех последующих переизданиях – это противопоставление славных традиций и побед русских моряков под командованием Ушакова, Сенявина и Нахимова бездарности Рожественского, Энkvиста и прочих высоких чинов, виновных в поражении при Цусиме.

В новом издании 1940 года находим сцену о столкновении Рожественского с русскими солдатами и матросами на пароходе “Воронеж”, когда они возвращались из плена. Столкновение закончилось тем, что адмирал обратился к японским властям с просьбой защитить его от “своих” же матросов. Новиков-Прибой придал этому факту большое значение, ведь это небывалый случай в истории, когда командующий эскадрой обращался к своим врагам за помощью.

Рассмотрев некоторые исправления и дополнения в тексте, заметим, что они шли приблизительно по такому плану: усиление отдельных высказываний о войне с японцами, о положении, в котором находилась эскадра, а также раскрытие образа адмирала Рожественского, других отдельных образов, стилистические правки. Всё это свидетельствует об усердной работе Новикова-Прибоия над своей книгой.

Зоркий, наблюдательный художник, он старался запечатлеть самое существенное, самое типичное, по-новому осветить хорошо известные события и придать им новую силу и звучание.

Художественное своеобразие “Цусимы”.

Цусимская трагедия пробудила в Новикове-Прибое художника. Она дала ему не только материал, но напитала его слово любовью и ненавистью, заставила прочесть всё, что только написано русскими и иностранными авторами о Цусимском сражении. “Цусима” представляет собой образец монументального, исторически правдивого, глубоко эмоционального произведения о судьбе русского народа в один из важных моментов его истории.

Не жизнь одного человека, а судьба самого народа поставлена писателем в центр внимания. По своему масштабу, по силе реализма произведение занимает ведущее место в художественной литературе, где так верно показан поход военной эскадры и гигантское морское сражение.

Эпопея “Цусима” отличается очень важным достоинством: она написана от первого лица. История литературы знает немного примеров, когда бы в большом произведении, тем более в эпопее, именно так велось повествование. Однако Новиков-Прибой в “Цусиме” не только рассказчик, но и судья, грозный обвинитель самодержавной системы, родившей цусимскую катастрофу.

И все же, нужно отметить, что прием повествования от первого лица не до конца выдержан в романе. Легко было от первого лица вести повествование во время похода, но почти невозможно оказалось во время боя. Автор был скован этим приемом. Трудно было дать картину жизни всей эскадры глазами простого матроса, который был только на одном корабле. Кроме того, излагая события от первого лица, писатель лишил себя возможности заглянуть в душу своим героям, проследить за их психологией. И тогда автор старается высказать не только своё мнение о событии, но и мнения других героев. Для этого он вводит в повествование реплики, рассказы участников похода, а также делает авторские отступления.

Ярким примером этого может служить предположение участников похода о курсе движения эскадры. Все думали, что командующий поведёт эскадру Лаперузовым проливом, но он повел Корейским. “Весть об этом встревожила весь экипаж. Среди офицеров замечалась какая-то растерянность, матросы взъерошились, отпуская “брань по адресу Рождественского”.

Своеобразная форма повествования требовала от автора и тщательно продуманной композиции. Эпопея начинается с того, что баталер Новиков получает назначение на броненосец “Орёл”. Из разговоров матросов, а также авторских отступлений узнаем об адмиралах Зарилеве, Рождественском, о встрече царя и кайзера и т.д. И перед читателем вырастает плачевная картина состояния царского флота. Затем идёт описание “Орла”, его внутренней жизни. Писателю не нужно было описывать будней других кораблей, потому что они были типичны для всей эскадры.

В “Цусиме” живет и действует коллектив, образ которого создан очень экономными средствами, удачно типизированы герои, факты, события. Автор описал в книге всё так, как было в жизни. От исторической правды писатель не отходит ни на шаг.

Однако, “Цусима” не историко-документальное полотно, типа книги одного из участников этого события В. Костенко “На Орле” в “Цусиме”, а художественное произведение.

Необычайная форма повествования в книге вызвала дискуссию в печати 30-х годов. Трудно было определить жанр “Цусимы”. Сам автор говорил, что “Цусима” – не роман, не мемуары, не дневник” [9]. И до сего времени критики не пришли к единому мнению. И все же можно говорить, что книга Новикова-Прибоя – это народно-историческая эпопея о русских морях, о русском народе, ибо здесь дана панорама событий, которые происходят в разных местах и с участием многих героев на протяжении длительного времени. Кроме того, автор пытается философски осмыслить эти события, определить основные предпосылки разыгравшейся трагедии в Цусимском море. Совершенное овладение материалом дало возможность автору отобрать такие факты и детали, которые в подлинном смысле слова дают убийственную характеристику самодержавной системы и её представителей и в первую очередь адмирала Рожественского. Страшная катастрофа, которая произошла по вине адмиралов, ещё больше возрастает оттого, что она была predetermined.

В “Цусиме” нет ни одного вымышленного героя, писатель изобразил всё так, как было в действительности. В книге все герои идут под своими фамилиями и именами, за исключением некоторых персонажей.

Вместе с тем, задача писателя-реалиста состоит в том, чтобы создать художественный образ, тип. Вот в этом и проявилось мастерство типизации Новикова-Прибоя. Писатель воспроизводит не всех героев, которые были во Второй Тихоокеанской эскадре. Он отбирает из большого количества людей таких, которые были бы типичны для того времени, которые давали бы возможность всесторонне показать разных представителей офицерства и матросов. Но здесь уже необходимо было обращаться к художественному вымыслу и творческому домыслу, ибо, как указывал А.М. Горький, без них нет художественного произведения. Однако, писатель, пользуясь этим правом, не отходил от правды истории и создал в “Цусиме” типические характеры в типических обстоятельствах.

Адмирал Рожественский в эпопее – конкретное историческое лицо. Однако, писатель сосредоточил своё внимание на главном, основном, отбросив случайное, не характерное, не выражающее социально-исторической сущности данного персонажа. Он создал тип “исторического деятеля”, полководца эпохи загнивающего самодержавия.

Впервые читатель встречается с Рожественским во время царского смотра. Мы видим его таким, каким видит его матрос Новиков: это волевой, решительный человек, образцовый флотоводец. “Массивные плечи его горели серебром контр-адмиральных эполет с вензелями и звёздами... своей могучей фигурой он подавлял не только царя, но и всех членов свиты... он сосредоточенно смотрел на царя, прямой, монолитный, как изваяние, и такой самоуверенный, что казалось, никакие преграды не остановят его замыслов” [10]. Но это парадный портрет. Совсем он другой

во время похода. Это крикливый, необузданный, бешеный адмирал, настоящий помещик, безнаказанно распоряжающийся эскадрой, как своим поместьем. Во время похода проявились все отрицательные качества этого человека.

Рожественский обращал больше внимания на парадность, нежели на боевую подготовку. Пробные занятия и маневры в пути свидетельствуют о том, что суда не способны к простейшим поворотам и боевым операциям, что артиллеристы не умеют определить расстояние до неприятеля. Но адмирал не предпринимал никаких мер для искоренения недостатков. На эскадре он развил среди офицеров раболепие, преклонение перед начальством и чинами.

Болезненно самолюбивый, невероятно самонадеянный, вспыльчивый, не знающий удержу в своём произволе, адмирал наводил страх не только на матросов, но и на офицеров. Он презирал их, убивая в них волю, всякую инициативу. Даже командиров кораблей он всячески третировал и, не стесняясь в выражениях, хлестал их отборной руганью.

Рожественский руководил эскадрой сам. Даже перед столкновением с врагом он не посвятил адмиралов и командиров в стратегические планы. Не обдумав ни одной мелочи многомесячного плавания эскадры, он поставил русский флот, как хорошую мишень, под японские снаряды.

Матросу Новикову казалось, “что пусть он хоть и глупый флотоводец, но по храбрости своей, если даже будет лежать на дне моря, он всё же не перестанет угрожать кулаком японцам” [11]. Он еще верит Рожественскому. Однако, каким жалким, ничтожным становится адмирал во время боя. Вместо того, чтобы руководить, давать указания, он мешал и бездействовал.

“В том то и беда, что он был действительно грозным и несокрушимым в мирных условиях, при отсутствии опасности для него самого. Но в сражении с японцами он был обескуражен. В моей “Цусиме” Рожественский, находясь в боевой рубке, опустился на колени перед огнём противника. Это символ того, что в лице командующего так стала на колени перед могуществом неприятеля вся старая одряхлевшая царская Россия” [12].

В обрисовке адмирала нет прямолинейности: ты подлец – значит я должен нарисовать тебя отрицательным типом. Все это раскрывается постепенно. В начале эпопеи автор любит адмиралом, а в конце презирает его и сожалеет, что такие адмиралы стояли во главе русского флота.

При создании образа Рожественского Новикову-Прибою хотелось заглянуть в душу адмирала, и писатель прибегает к очень интересному приёму: он вводит предположительные обороты. Так, во время боя, раненый, потерявший своё величие Рожественский должен был о чем-то думать. “Может быть, вспомнилось ему прошлое...” и автор сообщает интересные факты из биографии адмирала. Приписывая Рожественскому эти мысли, Новиков-Прибой делает оговорку “может быть”, но это

воспроизведение мыслей дано так, что верится: в его состоянии именно так об этом и должен был думать адмирал.

Новиков-Прибой показывает в критический момент и другого адмирала – Небогатова. Сложная душевная борьба, которую испытал адмирал Небогатов перед сдачей вверенных ему судов в плен, говорит о его большой человечности. Сцена написана мастерски, с напряжением и глубоким уважением к флотоводцу.

Рассматривая приемы, которые использует Новиков-Прибой в обрисовке многочисленных персонажей эпопеи, нужно отметить ещё одно: умение дать очень сжато портретные характеристики. Портрет создается не сразу, первые отдельные черточки обогащаются новыми в других местах и постепенно лепится портретное представление о персонаже. В зависимости от обстановки появляются всё новые и новые его штрихи. Это особенно ярко видно в обрисовке портрета кочегара Бакланова.

Очень скупыми, лаконичными и в то же время сильными по выразительности чертами Новиков-Прибой рисует портрет, который помогает раскрывать характер этого героя книги. Писатель сумел показать красоту человека там, где, казалось бы, ее трудно было отыскать. Если автор, раскрывая образ Рождественского, показал упадок величия, превратил его в ничтожество, то Бакланова он, наоборот, из посмешища делает настоящим человеком, борцом за будущее народа. И это лишь один пример.

Немалое место в эпопее занимают различного рода отступления, которые помогают автору ещё глубже раскрыть образы героев, углубить идею произведения.

Герои в “Цусиме” – думающие люди. И Новиков-Прибой постепенно создает живую, действующую, мыслящую матросскую массу, которая в конце книги вырастает в коллектив, осуждающий царское самодержавие и провозглашающий ему смертный приговор.

На первый взгляд матросы у Новикова-Прибоя грубые люди, привыкшие ко всем тяготам и невзгодам, у которых, казалось, душа затянута плёнкой, но и у этих людей может проявиться большая человеческая любовь. Цыплёнок, родившегося под тропическим солнцем без наседки, они называют своим сыном. И как потрясены они были его смертью. Тяжело представить, что эти люди, которые через несколько дней будут выбрасывать за борт мертвых друзей, могут с такой печалью переживать смерть цыплёнка. Так писатель вставным рассказом о маленьком живом существе раскрыл ещё одну сторону своих героев – большую и прекрасную душу простого человека, оторванного от дома, брошенного в нелепую бойню, но даже там не потерявшего величия и красоты души.

Много в книге вопросительных предложений, которые заставляют задуматься читателей над судьбой и поступками героев, эскадры, иногда автор задает вопрос так, что в этом вопросе уже чувствуешь ответ.

Гнев и боль, тревогу за судьбу родины ещё больше усиливают картины природы. Новиков-Прибой описывает их с большим проникновением и любовью.

Море никогда у Новикова-Прибоя не было лишь фоном, на котором протекала жизнь человека, оно всегда было участником события и помогало ещё глубже раскрыть и передать чувства героев.

Большим мастером-баталистом выступает Новиков-Прибой и в описании боя. Но как показать его многообразие, если сам Новиков был только на одном корабле. И писатель принимает смелое решение: он рассказывает так, как будто бы сам присутствовал на каждом корабле во время боя.

Главное, на что обращает внимание автор, это на поведение людей и кораблей в бою. Каждый корабль, каждый экипаж и его отдельные представители действовали по-разному. У каждого из них была своя судьба.

С огромной силой и мастерством Новиков-Прибой показывает единоборство с врагом миноносца “Громкого”. Многие пушки и пулемёты вышли из строя, оба погреба с боеприпасами были затоплены. Но матросы ныряли в погреб, как в бассейн, и доставали оттуда патроны. Когда уже не было никакого выхода, экипаж миноносца решил не отдавать в руки врага даже этот разрушенный обломок. Открыв кингстоны, они затопили корабль. В ещё худшем положении оказался броненосец “Адмирал Ушаков”. Но благодаря мужеству и героизму командира корабля капитана I ранга Миклухи-Маклая, корабль продолжал сражаться. Противник знал, что он в 5 раз сильнее русского корабля, и потребовал сдачи его в плен. На это Миклуха-Маклай приказал открыть по неприятелю огонь. Но никакая отвага не могла спасти броненосец. Бой свёлся к тому, что неприятельские крейсера, держась вне досягаемости русских снарядов, расстреливали его. Погружаясь с открытыми кингстопами в море, команда выполнила завет мужества и героизма великого флотоводца, имя которого носил корабль.

Каждая сцена, каждое лицо врежется в нашу память. Нельзя забыть рассказа о матросе Галкине с миноносца “Быстрого”, который сам вызвался взорвать корабль, чтобы он не достался врагу. Это был совсем тихий и скромный человек. Этой осенью кончался срок службы, он мог скоро возвратиться домой, однако, понимая важность задания, остался на корабле и взорвал его.

Новиков-Прибой нигде в описании боя не нагромождает ужасов. Чтобы изобразить бой, писателю не нужно было прибегать к каким-то надуманным приемам, малодраматическим эффектам. Он описал все так, как было. И не ошибся. Картины гибели кораблей, которые переданы с суровой простотой, волнуют и убеждают читателя в стойкости русских моряков.

Писатель сумел, как никто до него, да и после изобразить морской бой, заставил читателя переживать вместе с героями большую человеческую трагедию. Для более глубокого воспроизведения идеи произведения, раскрытия характеров людей и их поведения в бою Новиков-Прибой прибегает к использованию специфических деталей. Так, во время сдачи адмиралом Небагатовым своих судов врагу писатель очень умело играет на вещевых предметах. Сдающие суда сначала поднимают сигнал “ШЖД”,

который по международному коду обозначает “сдаюсь”. Когда это не остановило огня противника, начали искать белый флаг. За неимением такового на фок-мачту подняли простыню, принесённую из каюты. Однако и на неё враг не обращал никакого внимания и продолжал посылать на горящее и обезумевшее судно беспощадный стальной ураган. Наконец, русское командование спускает Андреевский флаг и подымает флаг восходящего солнца. Машины застопорили, и в знак этого подтянули на рею ведро, за неимением фоков. В этот момент японцы прекращают стрельбу. Международный код “ШЖД”, простыня, флаг страны Восходящего солнца, ведро – всё это превращено писателем в один цельный образ краха империи.

Автор стремится не упустить ни одного факта, ни одной детали, которые разоблачают царское самодержавие. Многие исторические детали плавания, в особенности картины боя, подняты на высоту символически разоблачающей художественной правды. Такова сцена гибели крейсера “Владимир Мономах”, уходящего “в глубину сияющего моря под пенье петухов”, которых развел командир корабля. Из-за шума крыльев и гомона птичьих голосов нельзя было разобрать ни одной команды, и это погубило корабль.

С большим мастерством передана речь действующих лиц. Она четко индивидуализирована и тесно связана с социальным и служебным положением персонажей, их возрастом, образованием и т.д. Очень чётко передана матросская речь. Немного грубоватая, она отличается разнообразием и остротой, меткостью. Новиков-Прибой боролся за чистоту языка. Не засорял он свое произведение морскими терминами. Нигде писатель не прибегал к нарочитым речевым эффектам, к “солёным” морским выражениям. “Я же мучаюсь над каждой фразой. Я фразу стараюсь строить просто. Нужно сделать так, чтобы читатель не замечал вашего языка...” [13].

Блестяще написанная книга читается с большим напряжением и интересом. Хотя последняя часть и состоит из отдельных эпизодов, посвященных судьбе каждого корабля, между тем, она воспринимается как единое целое. Достигается это тем, что писатель сумел каждым эпизодом раскрыть новую сторону потрясающей человеческой драмы. А всё вместе создает огромную эпопею гибели эскадры и падение самодержавия.

В книге перед читателем раскрывается целая эпоха жизни России и старого флота с его “недорослями” в военном деле. Заканчивая читать книгу, читатель понимал, что корабли, превращенные в плавучие тюрьмы и курятники, плохо технически оснащённые, с флотоводцами типа Рождественского не могли одержать победы. Это было предрешено историей. Писатель сумел показать, что поражение русского флота было одним из проявлений страшной отсталости царской России. “... своей “Цусимой” вы весь царский строй загнали в гроб и крышку этого гроба забили ржавым 6 дюймовым гвоздем в виде Рождественского”, [14], – писал один из читателей. И это действительно так.

Значение “Цусимы” велико. Успех её вызван не только интересным материалом, но и большим талантом художника. Великолепное знание психологии русских людей, свежесть языка, реалистическая точность в описаниях, оригинальная типизация, романтическая взволнованность и внутренняя напряженность повествования говорят о большом и оригинальном мастерстве писателя Новикова-Прибоя.

Литература

1. Архив А. Новикова-Прибоя, РГАЛИ, фонд 356, опис. 1, ед. хр. 120, 121.
2. Щербина В. А.С. Новиков-Прибой. Критико-биографический очерк – М., 1951.; Васильев Л. А.С. Новиков-Прибой. – Саранск, 1960 г.; Красильников В. А.С.Новиков-Прибой. Жизнь и творчество. – М., 1966.
3. Новиков А.С. – М., 1928. – С. 41.
4. Там же. – С. 119.
5. Архив Новикова-Прибоя, РГАЛИ, фонд 356, оп. 2, ед. хр. 25.
6. Архив Новикова-Прибоя, РГАЛИ, фонд 356, оп. 2, ед. хр. 25.
7. Архив Новикова-Прибоя, библиот. им. Салтыкова-Щедрина, фонд 524, оп. 1, ед. хр. 49
8. Новиков-Прибой А. Цусима. – Фрунзе: Киргизгосиздат. – 1960. – С. 623.
9. Архив А. Новикова-Прибоя, РГАЛИ, фонд 356, оп. 2, ед. хр. 24.
- 10.Новиков-Прибой А. Цусима. – Киргизгосиздат. – Фрунзе, 1960 – С. 51.
- 11.Архив А. Новикова-Прибоя, РГАЛИ, фонд 356, оп. 2, ед. хр. 24.
- 12.Архив А. Новикова-Прибоя, РГАЛИ, фонд 356, оп. 2, ед. хр. 24.
- 13.Архив А. Новикова-Прибоя, РГАЛИ, фонд 356, оп. 2, ед. хр. 25.
- 14.Архив А. Новикова-Прибоя, РГАЛИ, фонд 356, оп. 2, ед. хр. 24.
- 15.Ленин В.И. Падение Порт-Артура: Соб. соч. – 4-е изд. – Т. 8. – С. 31–39
- 16.Ленин В.И. Разгром: Соб. соч. – 4-е изд. – Т. 8. – С. 448–451.
- 17.Новиков-Прибой А.С. Цусима. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1960.
- 18.Александрова Л.П. Особенности жанра русского исторического романа. – Львов: Изд. Львов. ун-та, 1960.

А.В. Блануца

Обіг шляхетських земельних володінь в Луцькому повіті Волинського воєводства в другій половині XVI ст.: характер, особливості, наслідки

Політико-правові реформи 60-х рр. XVI ст. у ВКЛ, укладення польсько-литовської Люблінської унії 1569 р. безперечно вплинули на соціально-політичну і правову ситуацію на українських землях, уключених в результаті цього акту до Польської Корони, спричинивши, серед іншого, певні зміни у сфері землеволодіння та земельної власності привілейованої верстви ранньомодерного українського суспільства – шляхти. Цьому сприяло насамперед те, що на відміну від I Литовського Статуту 1529 р., згідно з яким можна було продавати лише одну третину шляхетських маєтностей, а дві третини віддавати під заставу, із введенням у дію II Литовського (Волинського) Статуту та постанови, за якою знімалися зазначені обмеження, маєткові права шляхти істотно зміцнилися, а це відкрило для неї нові економічні можливості та перспективи [1].

А проте системна інерція традиціоналістського суспільства була настільки великою, що подолати її виявилось не під силу ініційованим центральною владою реформам. Через це впродовж понад трьох десятиліть по реформах 60-х рр. XVI ст. так і не відбулося радикальної ломки старої системи шляхетського землеволодіння як на Волині, так і в Луцькому повіті [2], де лєвова частка земельного фонду концентрувалася у руках шляхетського стану, а королівське і церковне землеволодіння було незначним. Водночас зроблений автором аналіз обігу земельної власності шляхти Луцького повіту засвідчив ситуацію помірної циклічної активності при здійсненні обігових поземельних операцій.

Матеріали актових книг свідчать про те, що певне перегрупування маєтностей і володінь усередині шляхетського стану відбувалося в межах особливих юридичних процедур [3]. Зазвичай укладення трансакційних договорів набирало форму купівлі-продажу, застави, дарування, оренди та обміну, тобто контрактів приватновласницького характеру.

Інтенсивність укладення договорів із земельною власністю залежала від сезонних циклів сільськогосподарського життя. Приміром, найбільша кількість з усіх контрактів у період, що досліджується, припала на літо (29 % усіх угод), час по завершенню жнив, та осінь (27,6 % усіх угод). Вплив сезонної активності яскраво виявився при укладенні заставних та орендних угод, що припадали на літо-осінь, тоді як контракти з купівлі-продажу відбувалися навесні-влітку. Прикметно, що внесення договірних умов до актових книг великою мірою визначалося графіком роботи земських судових канцелярій (відповідні гродські інституції працювали протягом цілого року). Загалом юридичне оформлення контрактів із земельною власністю

найінтенсивніше відбувалося навесні, восени та взимку, оскільки саме на ці сезони припадали сесії земського суду. Причому відповідні правові процедури, як правило, передбачали певну паузу між укладенням угод та внесенням їх до актових книг, яка могла сягати від кількох днів до року [4].

За підрахунками автора протягом періоду, що досліджується, на території Луцького повіту було здійснено 1093 угоди-трансакції із земельною власністю. З них 379 припали на контракти купівлі-продажу, 196 – дарчі, 14 – угоди обміну. В даному випадку йдеться про групу договорів, при укладенні яких відбувалося повне відчуження земельної власності. Як показують підрахунки, такі угоди склали понад половину з усіх укладених контрактів (589 договорів, або 53,9 %). Можна вирізнити ще одну групу документів, за якими відбувалося часткове відчуження земельної власності. До цієї групи належить 474 застави і 28 оренд, тобто разом 502 угоди, або 46,1 % від усіх оформлених договорів.

Щоб виявити об'єктивні закономірності, які мали місце при укладенні контрактів із шляхетською земельною власністю в Луцькому повіті, автор дослідження проаналізував відповідну статистику під певним кутом зору, а саме: орієнтуючись на хронологічно мінімальні періоди з амплітудою у п'ять років, упродовж яких міг відбутися певний економічний цикл у межах даного регіону, а також на середньотермінові хронологічні періоди ділової активності з циклом в десять років.

Аналіз динаміки контрактів за 5-річним циклом ділової активності показав, що якщо протягом перших чотирьох 5-річних циклів почергово спостерігаються спади зростання кількісних показників, які відображають доволі млявий стан економіки Луцького повіту, то в подальшому картина змінюється. Протягом наступних трьох 5-річних циклів виразною стає тенденція до поступального збільшення кількості укладених контрактів, що вказує на істотне пожвавлення торговельних операцій наприкінці століття. Потрібно наголосити на тому, що зазначені особливості обороту шляхетських земельних володінь зумовилося не лише і не стільки законодавчими нормами, які регулювали дану сферу, або суто потенційними можливостями й запитами регіональної економіки. Реальний і вельми значний вплив (як гальмуючий, так і стимулюючий) на цей оборот справляла поточна політична ситуація в державі: у періоди політичної нестабільності укладалася порівняно мала кількість поземельних контрактів, тоді як у "спокійні" роки відбувалося зростання як кількісних, так і якісних показників обігових операцій.

Аналіз контрактів із земельною власністю за 10-річними циклами ділової активності дав змогу встановити тенденцію до поступового збільшення відповідних кількісних показників. Причому в другому 10-річному циклі відбулося деяке зростання цих показників, пов'язане переважно з подоланням так званого періоду великого безкоролів'я, тобто виходом держави з політичної кризи. Характерно, що більшість контрактів з повним відчуженням власності волинська шляхта уклала у 80-90-ті рр., тоді як у

середині 70-х рр. – у роки політичної нестабільності, кількість подібних договорів була помітно меншою [5].

Дослідження частоти укладення угод та ціни обігової власності показало, що протягом другої половини XVI ст. економічна кон'юнктура в Луцькому повіті залишалася загалом стабільною. Певне пожвавлення у цій сфері простежується за 10-річним циклом ділової активності, тоді як за 5-річними циклами впадає в очі часто повторювана періодичність зростання і спаду фінансово-господарської діяльності шляхтичів-повітників. Симптоматично, що стосовно величини обороту більшу питому вагу мали заставні контракти, а не на угоди купівлі-продажу, що дає змогу додатково аргументувати висновок про більш інтенсивний обіг земельних володінь луцької шляхти на умовах часткового відчуження. Існують підстави стверджувати, що ціни на земельну власність у Луцькому повіті протягом періоду, що досліджується, залишилися відносно стабільними.

Дослідивши економічні процеси, пов'язані з обігом земельних володінь луцької шляхти з поправкою на фактор соціально-станової зумовленості, автор дійшов таких висновків:

- з-поміж усіх учасників обороту земельної власності та володінь на князівську групу припадає 7,6 %, панський прошарок – 15,2 %, шляхтичів-зем'ян – 75,1 %. Найбільш активними у сфері укладення трансакційних угод (йдеться про екстенсивні показники з огляду на загальну кількість учасників угод-трансакцій і число укладених ними таких договорів) виявилися шляхтичі-зем'яни. Частка їхніх поземельних операцій становила 53 % від усіх укладених контрактів. Відповідно на панську групу припало понад 30 %, а на князівську – 13,6 %. Тим часом усередині окремих станових прошарків серед суб'єктів зазначених угод існували такі співвідношення: в середньому один представник князів уклав 3,4 договори, панів – 4,2, а шляхти-зем'ян – 1,3;

- обрахунки показників балансу набуття та втрати володінь репрезентантами різних соціально-станових груп засвідчують більшу активність панів і князів порівняно зі шляхтою-зем'янами;

- фінансові можливості представників кожної з груп, що розглядається, істотно різнилися: в середньому на одного представника князівської групи припадав грошовий обіг величиною у 3856 коп грошів, панів – 2198 коп грошів, шляхти-зем'ян – 650 коп грошів. Загалом за кількістю угод, що припадали на одну особу та величиною грошових витрат на оформлення відповідних договорів, представники князів і панів значно переважали контрактантів з числа шляхтичів-зем'ян;

- обігові операції із земельними володіннями серед князівської групи найбільш активно здійснювали “княжата головні”, натомість представники “княжат-повітників” не мали таких значних фінансових можливостей. Щодо економічної діяльності представників панського прошарку, то на ній істотно позначилася залежність капіталу від влади і навпаки. Перевага маєткових та економічних позицій зберігалася за “шляхтою старожитною”, тобто панською групою, члени якої посідали уряди різних рівнів у повіті та воєводстві.

Найскромнішими ж у цій сфері виявилися здобутки представників шляхти-зем'ян;

– з 1570 р. до 1599 р. частка панських земельних володінь збільшилася в середньому на 4-5 % за рахунок зменшення володінь групи шляхтичів-зем'ян, а представники князівської групи утримали свій земельний фонд на однаковому рівні (45 % від загальної величини усіх володінь у повіті).

Підбиваючи загальний підсумок, можна стверджувати, що обіг шляхетської земельної власності і володінь в Луцькому повіті Волинського воєводства у другій половині 60-х рр. – наприкінці XVI ст. відбувався з циклічними спадами і підйомами, що дзеркально відображали стан політичної стабільності у державі. Здебільшого він здійснювався у родинному колі та за підтримки клієнтарно-патрональних зв'язків, живучість і дієвість яких проявлялася на всіх рівнях шляхетської корпорації. Головними “гравцями” на специфічному ринку шляхетського землеволодіння і маєтків були економічно могутні князі й пани. Причому фінансова спроможність останніх нерідко посилювалася за допомогою такого позаекономічного важеля, як використання в корисних цілях повітових і воєводських урядів, що знаходилися в їхніх руках. Таким чином, політико-правові реформи 60-х рр. XVI ст. у ВКЛ, а також виникнення на підвладних йому українських землях нової політичної реальності у зв'язку з Люблінською унією 1569 р. до кінця XVI ст. навіть віддалено не вплинули на обіг земельної власності у Луцькому повіті до такої міри, щоб створити у ньому критичну масу кардинальних структурних змін. Водночас протягом періоду, що розглядається, стала визначатися тенденція до перерозподілу шляхетського землеволодіння за рахунок економічно слабшого станового прошарку шляхти-зем'ян.

Література

1. Блануца А. Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 129–138.

2. Блануца А. Судово-адміністративний устрій і територіальні межі Луцького повіту Волинського воєводства: фактор реформ у Великому князівстві Литовському 1564-1566 рр. // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький. – 2004. – Вип. 15. – С. 225–231.

3. Блануца А. Контракти із земельною власністю та особливості їх укладення на прикладі Волинського воєводства другої половини XVI ст. // Селянство Півдня України: історія і сучасність. Доповіді Всеукраїнської наукової конференції 28 листопада 2003 р. – Миколаїв. – 2003. – С. 11–22.

4. Блануца А. Сезонні цикли укладення контрактів із земельною власністю шляхтою Луцького повіту Волинського воєводства в останній третині XVI століття // Історичні і політологічні дослідження. – 2004. – № 1 (19). – С. 11–16.

5. Блануца А. Частота укладення земельних контрактів між волинською шляхтою (за матеріалами луцьких актових книг 1566-1599 рр.) // Український історичний збірник. – 2003. – Вип. 6. – К., 2004. – С. 85–102.; Блануца А. Особливості кредитних операцій на Волині у другій половині XVI ст. // Український історичний збірник. – 2002. – Вип. 5. – К., 2003. – С. 71–77.

Аналіз міжнаціональних конфліктів у XVII – XVIII ст. між Гетьманщиною, Річчю Посполитою та Росією

Характерною рисою сучасної зовнішньої політики України є різновекторність, яка передбачає, з одного боку, пріоритет європейського шляху розвитку, а, з другого, тісні зв'язки, передусім соціально-економічні та культурні, з Росією. Сьогодні, коли розбудова української державності набирає обертів, варто враховувати досвід Української козацької держави XVII – XVIII ст.

Мета даного дослідження – розкрити сутність процесу розвитку міждержавних відносин, а саме міжнаціональних конфліктів між Українською козацькою державою, Річчю Посполитою та Росією. Для кращого розуміння суті проблеми слід використовувати ретроспективний розділ політичної науки.

Традиції проведення українцями міждержавної політики були закладені ще у XVI ст., які передбачали часту зміну козаками володаря-сюзерена, а інколи й одночасне визнання кількох сюзеренів з метою здобуття більших вольностей і привілеїв [1]. Політика полівасалітетності надавала можливість українським лідерам, “граючи” на дипломатичних інтересах європейських держав, маніпулювати напрямками їх зовнішньої політики для збереження найбільш вигідного становища власної держави на міжнародній арені.

Українська спільнота тривалий час розвивалася у рамках Великого князівства Литовського, яке наряду з Королівством Польським за Люблінською унією 1569 р. ввійшло у склад новоствореної Речі Посполитої з єдиним монархом, сеймом і сенатом, грошовою одиницею, зовнішньополітичною діяльністю; окремими залишалися уряд, адміністрація, суд, закони, військо.

Український гетьманат Війська Запорозького, характерними рисами якого були демократичні принципи існування, утворився на теренах руських воєводств Речі Посполитої. Українським землям гарантувалися права й вільності, які були при Литві, а українську еліту приваблювали конституційний устрій Польщі, політичні свободи й станові привілеї, відносна релігійна толерантність.

Від часу утворення Речі Посполитої до середини XVII ст. все більш загострювалися суперечності між статусом України в її складі та політикою уряду в українському питанні в політичній, національно-релігійній і соціально-економічній сфері. “Унія не створила умов для рівноправного співіснування народів, культур і релігій. Унаслідок укладення унії українські землі стали тереном економічної експансії польських феодалів” [2]. З 1569 р. польською елітою сформовано імперську доктрину, котрій суперечило надання певного політичного статусу українським землям, які проголошувалися споконвічними польськими. Розвиток польської імперської доктрини призвів до денационалізації більшості української еліти, яка консолідувалася з польською. Зближення кількості шляхти в Польщі, а особливо в західноруських областях входило в наміри Речі Посполитої: зосередив основну ідею державотворення виключно на шляхетському елементі, вона

повинна була дбати про збільшення цього елемента, із якого складалася ратна сила держави.

Українська еліта через прагнення зрівнятися у правах з польською шляхтою займала переважно пасивну роль у перебуванні в складі Речі Посполитої, коли польська влада намагалася уніфікувати українські землі за власним зразком. Тому провідну роль у консолідації українського суспільства в складі Речі Посполитої в першій половині XVII ст. перетягнуло на себе козацтво. Початок конституювання українського козацтва як соціального стану відноситься до 70-х рр. XVI ст., коли Сигізмунд II Август за рахунок королівської казни утримував козацький реєстр з 300 низових козаків [3]. Польський уряд вбачав у козаках реальну силу в боротьбі проти татарської агресії, яку прагнув використати у власних інтересах. Коли над Річчю Посполитою нависала загроза, польський уряд вникав у козацькі потреби: обіцяв розширити реєстрове військо, збільшити платню. Козаки добивалися вільного найму до сусідніх козацьких монархів.

Політичний устрій Війська Запорозького складався з козацької ради і кошового. Січі були притаманні наступні демократичні елементи: рівноправність всіх козаків, прийняття рішень більшістю, вільне обрання посадових осіб. Усвідомлюючи власну вагу і силу, козаки прагнули визнання польським урядом їх прав, свобод і рівноправності. Недочекавшись таких поступок від польського уряду, українці згуртувалися навколо національно-визвольної ідеї.

Внутрішні негаразди у Польщі призвели до втручання Росії, Пруссії та Австрії, які в кінці XVIII ст. поділили її територію. До так званих “негараздів” слід віднести слабкість королівської влади, надто широкі повноваження і привілеї шляхетського стану, серед якого звичайним явищем була корупція, падіння громадської свідомості і пригноблення других націй, у тому числі й українців. Оскільки королівська влада не передавалася у спадок, а мала бути обраною, це сприяло оформленню декількох партій, між якими суперечки стали неминучими, а поширені внутрішні зловживання – приводом до міжусобиць [4]. Війна Б. Хмельницького оголила ці “хвороби” і поклала початок епосі занепаду Речі Посполитої, яка тривала до середини XVIII ст. [5]. Але у XVII ст., Польща залишалася ще досить сильною й з успіхом вела зовнішню політику.

К середині XVII ст. виразно окреслилася політика національно-релігійного переслідування православних українців: ліквідація православної віри й упровадження католицизму, етнічні чистки, дискримінація в галузях мови й освіти, усунення від участі в місцевому самоуправлінні, перешкоди в заняттях ремеслами, промислами й торгівлею. Функцію виразника національних інтересів перебрав на себе козацький стан, становлення якого супроводжувалося розвитком нового типу господарства – за суттю фермерського, на відміну від фільварково-панщинного, заснованого на праці закріпачених селян.

Усі суперечності, які Річ Посполита неспроможна вирішити, стали причинами національно-визвольної революції, внаслідок якої Україна розпочала власне державотворення. Отже, спалах національно-визвольної війни в середині XVII ст. був обумовлений міжнаціональним конфліктом. Будь-

які міжгрупові конфлікти виникають, коли учасниками конфліктної ситуації являються групи з різними цілями та інтересами. Спробуємо розглянути конфліктну ситуацію, що склалася в середині XVII ст. на терені Східної Європи.

Конфлікт асоціюється в нас, перш за все, з протиріччями, проте не кожне протиріччя переростає у конфлікт. Для переростання їх у конфлікт потрібно ряд додаткових умов: протиріччя повинно усвідомлюватися людиною або великою групою людей, одночасно сприйматися як значима проблема, що потребує вирішення. Окрім цього, для конфлікту характерна активність, яка спрямована на вирішення проблеми, на пошук виходу зі складної ситуації. Лише при наявності цих трьох характерних ознак ми маємо говорити про існування конфлікту.

Розглядаючи події в середині XVII ст. крізь призму вищенаведеної теорії, бачимо, що кожна сфера дала свою тріщину: релігійна, соціальна, економічна, політична, національна. (див. табл. 1)

Таблиця 1

**Аналіз конфліктної ситуації між
Гетьманщиною, Річчю Посполитою та Росією**

Сфера	Військо Запорозьке (ВЗ) – Річ Посполита (РП)		Гетьманщина – Московщина	
	Предмет протиріччя	Активність щодо вирішення	Предмет протиріччя	Активність щодо вирішення
Релігійна	Пріоритет католицької віри. Утиск православної віри. Переслідування православних українців.	Українці виступали за релігійне відродження православ'я і свободу православного віросповідання.	Православна віра вже не зазнавала переслідування. Проте Київський Патріархат був ліквідований, а українська церква перейшла під керівництво Московського патріарху.	
Соціальна	Масовий рух усіх верств українського населення проти ек., соц., пол., нац. і реліг. гніту. Бажання козацької старшини зрівнятися в правах із шляхтою.	Масове покаяння населення, що надавало їм певні пільги у землеволодінні, користуванні млинами. Бажання старшини зберегти свої привілеї у протиставленні з козацтвом, міщанами сильніша за волю до незалежності. Всі шукали силу, здатну допомогти в подоланні супротивника.	Глибокий розкол всередині українського суспільства, неврахування старшиною інтересів народних мас надало можливості грати на цих протиріччях урядів інших держав.	У боротьбі за владу старшинські угруповання або гетьмани зверталися за підтримкою до Російського уряду. Намагання козацької старшини одночасного збереження давніх прав і привілеїв з отриманням пільг, якими користувалися російські дворяни.

Економічна	<p>Фільварково-панщинна система господарювання РП. Крупне землеволодіння. Кріпацтво. Перешкоди в заняттях промислами й торгівлею для українців.</p>	<p>Ліквідація існуючої системи соціально-економічних відносин, утвердження вільного землеволодіння (фермерського типу). Відсутність кріпацтва. Переважання дрібного землеволодіння.</p>	<p>Залучення України до загальноросійського ринку. Заборона Україні проведення самостійної торгівлі з європейськими державами. Залучення демографічних ресурсів України для проведення військових операцій і здійснення грандіозних будівництв (фортець, каналів та ін.)</p>	<p>Бажання українців проводити власну економічну політику зі збереженням традиційних торгових шляхів через Крим і Європу, а не Архангельськ. Намір полегшити економічне становище через обмеження постоїв російських залог, звільнення українців від російських будівництв і військових дій, що суперечать українським інтересам.</p>
Політична	<p>До 1648 р. лише ідея обмеженої автономії в складі РП. Не мали програми створення незалежної Української держави. Війську Запорозькому притаманні демократичні елементи: рівноправність козаків, прийняття рішень більшістю, вільне обрання посадових осіб. Польський уряд не визнавав право ВЗ на політичний статус. Українці були усунуті від участі у центральних органах влади і місцевому самоврядуванні.</p>	<p>Прагнення українців визнання польським урядом прав, свобод і рівноправності. Через відсутність поступок з боку польського уряду згуртування українців навколо національно-визвольної ідеї. Розпочата у 1648 р. національно-визвольна війна вивела Україну з юрисдикції РП. У лютому 1649 р. політична програма Б. Хмельницького вперше стала включати в себе ідею створення в етнічних межах існування українців соборної Української держави.</p>	<p>Письмового договору в Переяславі у 1654 р. не підписано, визначення політичних відносин між державами відкладено на деякий час. Проте з кожним наступним обранням гетьмана обсяг його повноважень та автономного становища України зменшувався. Україна сприймає Переяславську угоду як військовий союз, протекцію московського царя.</p>	<p>Намагання Б. Хмельницького отримати обопільність присяги, отримати гарантії від царя щодо непорушення українських прав і вольностей та оборону від Польщі. Намагання наступних гетьманів зберегти автономне становище України.</p>

Національна	Утиск національних інтересів українського населення через поширення сформованої у 1569 р. польською елітою імперської доктрини. Етнічні чистки. Дискримінація в галузях мови й освіти.	Денаціоналізація більшості української еліти, яка консолідувалася з польською, обумовило те, що провідну роль у консолідації українського суспільства у РП перетягнуло на себе козацтво. Соціальні і релігійні інтереси переважали над національно-політичними.	Поступове обмеження української автономії. З часів правління Петра I заборонялося друкувати книжки українською мовою. Проводилася політика русифікації українського населення через змішані шлюби, зміни в менталітеті під час отримання освіти в Росії, сприяння кар'єрному росту лише лояльних до російського уряду та ін.	Домінування серед козацької старшини в др. пол. XVIII ст. прагнення задовольнити особисті, передусім соціально-економічні інтереси, сприяло відсуненню національних питань на задній план, що призвело до остаточної ліквідації української державності.
-------------	--	---	--	--

Назрів конфлікт ментальностей, який спробували вирішити українці під приводом Б. Хмельницького. Така ситуація не була притаманна лише українському народові, що розпочав революцію національно-визвольного характеру проти Речі Посполитої. Середина XVII ст. в Європі виявилася багата на типові події: Нідерландська революція, Англійська революція. Європейські революції засвідчили перехід суспільства до нових суспільних відносин. Незважаючи на те, що українська революція середини XVII ст. закінчилася поразкою, вона ознаменувала відродження української держави, хоча і в рамках Росії.

Знаходячись під протекторатом Росії, новостворена козацька держава Гетьманщина протягом свого існування зберегла свою автономність упродовж півтора століть до 1781 р. на відміну від Правобережжя, що відійшло до юрисдикції Речі Посполитої, і де будь-які прояви автономії були ліквідовані майже одразу.

Політична система Гетьманщини існувала в політичному просторі українського суспільства, який мав територіальний вимір, окреслений кордонами держави, і функціональний вимір, визначений сферою чинності політичної системи та її складових частин.

Проте в умовах розквіту абсолютизму в Російській імперії посилювалися тенденції до централізму, до уніфікації із загальноросійським зразком, що об'єктивно призвело до конфлікту міжнаціональних інтересів.

Слід зазначити, що Україна була першою адміністративно-територіальною одиницею, яка ввійшла до складу Росії не як безправний, підкорений край, а на певних умовах, які впродовж тривалого часу забезпечували її автономне становище. Розпочатий ще під час національно-визвольної війни середини XVII ст. процес формування апарату управління в Гетьманщині характеризувався тим, що, по-перше, був багато у чому скопійований з владної структури Запорозької Січі, де спостерігалось очолювання однією особою – гетьманом – військової, політичної, адміністративної влади. По-друге, передбачалася чітка субординація посадових осіб: вищий рівень – гетьман і генеральна старшина, рівень полків і рівень сотень. По-третє, не

практикувалося обіймання декількох посад однією особою. Нарешті, адміністративний апарат управління був відносно невеликий і не забюрократизований.

Принципово відрізняючись своїми політичними традиціями від російської практики, Гетьманщина опиняється у конфліктній ситуації. Аналізуючи зіткнення двох різновекторних сил із метою реалізації їх інтересів в умовах протидії, накреслимо структуру конфлікту. По горизонталі: суб'єкти конфлікту – сторони, які зіткнулися – Українська й Російська держави; предмет конфлікту – те, із приводу чого він виник – питання про українську автономію.

По вертикалі: початок або джерело конфлікту – розходження поглядів сторін на збереження автономних прав Української держави; розвиток конфлікту – поступовий, але неухильний наступ царату на українську автономію, що викликав прагнення українського народу зберегти власну державність, органи влади, суди, давні права і привілеї; результат конфлікту – остаточна ліквідація автономії України, що призвело до зникнення Української держави, її територіально-адміністративного, політичного, соціально-економічного устрою, правової, судової, фінансової системи.

Так, відсутність схожих ознак двох об'єднаних країн зробила неможливим співіснування двох несумісних структур на рівних правах і втягнула українські землі в орбіту загальноросійського життя.

Література

1. Чухліб Т.В. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С. 34.
2. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський нац. унів. ім. І. Франка, 2002. – С. 122.
3. Щербак В. Українське козацтво в суспільно-політичному житті Речі Посполитої (XVI – перша половина XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – Вип. 2. – К.: Інститут України НАНУ, 2002. – С. 175.
4. Герен Г. Руководство к истории политической системы европейских государств и колоний их. Ч. 2. – СПб., 1834. – С. 78.
5. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Львівський нац. унів. ім. І. Франка, 2002. – С. 175.

Я.Л. Волерт

Матеріали Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1731 рр. як джерело з історії аграрних відносин

Матеріали Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку (далі – ГСМЧ), яке проводилося протягом березня 1729 – січня 1731 рр., стоять в одному ряду з такими описово-статистичними джерелами XVIII ст., як компути, ревізії й топографічні описи. Публікацію і вивчення матеріалів цього джерельного комплексу було започатковано наприкінці XIX – на початку XX ст. зусиллями О. Лазаревського, М. Василенка та В. Модзалевського [1]. Відповідну проблематику розробляли також В. Мякотін, Д. Багалій,

К. Лазаревська, Б. Крупницький, В. Дядиченко, О. Гуржій, М. Литвиненко, Г. Швидько [2]. Проте загалом матеріали ГСМЧ і на сьогодні досліджені й використовуються лише фрагментарно.

Необхідність ревізії маєтностей була зумовлена вичерпанням фонду вільних земель, який використовувався для винагороди за державну службу й особливі заслуги. Йшлося про те, аби виявити безпідставно роздані й захоплені маєтності та повернути їх у розпорядження гетьмана, а приватні володіння, набуті законними шляхами, закріпити за власниками.

Підставою для здійснення цих заходів стали “Рішительні пункти”, надані гетьману Д. Апостолу у серпні 1728 р., що регулювали стосунки між новообраним гетьманом і російським урядом та визначали його повноваження. Ряд статей цього документу стосувався повернення земель, розданих попередником Д. Апостола – І. Скоропадським, заборони монастирям купувати і приймати в дар нові маєтності, повернення рангових маєтностей та закріплення законних приватних володінь [3]. В основу ГСМЧ лягли матеріали ревізії, проведеної офіцерами Глухівського гарнізону у 1726 р., надіслані до Чернігівської полкової канцелярії у вигляді стислого викладу – “Екстракту”, дані якого потребували перевірки й виправлення.

Інформація, яку містять матеріали ГСМЧ, стосується насамперед аграрних відносин. Важливі дані з цієї проблематики наявні у свідченнях власників, старожилів і урядовців, зібраних полковою та генеральною комісіями у населених пунктах. Не менш важливий інформаційний потенціал зосереджений в актових документах: привілеях польських королів, гетьманських універсалах, царських грамотах, полковницьких розпорядних листах, духівницях, купчих, закладних та інших письмових нормативах, доданих як доказ прав власників на їхні маєтності. Найдавнішим з вміщених у матеріалах ревізії документів є копія привілею польського короля Владислава IV від 18 березня 1633 р., виданого Юскевичам-Красковським на володіння землею [4]. Найпізнішою є “чолобитна” чернігівського полкового судді В. Каневського до імператриці Анни Іоанівни, датована 18 січня 1731 р. [5]. Такі хронологічні межі наведеної у документах інформації дозволяють відстежити динаміку і специфіку аграрних відносин на території Чернігівського полку від часів польського панування до моменту завершення ГСМЧ.

Саме детальний аналіз матеріалів ревізії дозволяє поставити під сумнів думку, яка побутувала серед істориків про те, що в ході Національної революції під проводом Б. Хмельницького шляхетське землеволодіння “було скасоване козацькою шаблею” [6]. Натомість інформація, зібрана під час ГСМЧ, дає підстави стверджувати, що частина маєтностей, які раніше належали представникам православної шляхти, залишилася у власності їхніх нащадків, котрі перешли на бік українського народу і трансформувалися в козацьку старшину. За військові заслуги майно було закріплене за ними універсалами Б. Хмельницького та інших гетьманів [7]. В інших випадках шляхетські маєтності були викуплені козацькою старшиною [8] або надійшли до розряду “резервних” – вільних маєтностей, за рахунок яких гетьмани та полковники проводили подальші роздачі. Значна кількість земель та угідь, покинутих напризволяще після вигнання польської шляхти, була заселена й освоєна в явочному порядку козаками та селянами. Така

форма власності неодноразово згадується у матеріалах ГСМЧ як “займанщина”, а окремі ділянки такої землі отримали назву “займища” [9]. Є у документах згадки і про таку архаїчну колективну форму землеволодіння, як “сябринство” [10].

Дані ГСМЧ свідчать про паралельне існування тимчасових і постійних форм землеволодіння у Чернігівському полку. Землі та нерухомість, які надійшли у розпорядження гетьманів, роздавалися ними у тимчасову “посесію” за послуги, “на служби войскової будучи”, “респектуючи и детей их до служб войскових в будучим згодность заохочуючи” [11]. Тимчасова форма землеволодіння найчастіше позначалася наявністю у документі формулювання “до ласки нашей, гетьманской, и войскової” [12]. Надавалося право користування маєтностями та працею залежних селян і для допомоги новоствореному господарству. Неодноразово у документах, доданих до ГСМЧ, згадується надання маєтностей “до ласки войскової, вспомагаючи на новоселом господарстве,” “ку вспартю господарству” [13]. Тимчасовою формою землеволодіння було також “рангове”, що надавалось особі, яка займала певну урядову посаду, “в посесію” як платня за державну службу. Після звільнення урядовця з посади ці маєтності передавалися іншому посадовцю на тих же правах [14]. Водночас матеріали ГСМЧ дають змогу відстежити, як власники намагалися закріпити надані їм володіння у спадкову або повну приватну власність. Вільні “військові” землі роздаються “в спокойное”, “вечное и зуполное владение”, “вечистую посесію”, колишнім урядовцям і просто “вірнопідданим”, які прислужилися державі [15].

Досить поширеним явищем було набуття маєтностей шляхом скупівлі земель у вільних селян і козаків, заснування слобід на придбаних ґрунтах. Найбільшими маєтностями у Чернігівському полку володіли Лизогуби, Полуботки та Скоропадські [16]. До заможних землевласників належали, і причому з деяких з них одержали маєтки, ще за польського панування. Так, Максаківський монастир отримав від польського короля Владислава IV привілей на маєтності, успадковані від київського старости Адама Киселя [17]. Монастирі також набували майно шляхом купівлі та як платню за “поминовение души”. У Сосницькій сотні у такий спосіб Київському Печерському монастирю була надана “деревня Маслаевка полковником Головченком присмерти на поминовение свое” [18].

У матеріалах ГСМЧ зафіксовано й інші шляхи набуття маєтності. Так, один з документів свідчить, що Я. Лизогуб дав у борг 1000 золотих братам Мокрієвичам під заставу їхніх маєтностей, а коли вони не змогли повернути гроші, забрав маєтності собі [19]. У тексті ГСМЧ є дані про захоплення земель [20]. Наприклад, “деревнею Жолвинкою”, яка належала полковому судді В. Каневському, заволодів “протопопий наместник, отец Яков и до владения прежнего владельца не допускает” [21]. Дані ГСМЧ свідчать про те, що усі власники намагалися закріпити за собою набуті маєтності. Вони зверталися до представників влади, гетьманів і полковників з проханням затвердити володіння у довічне користування – “вечистую посесію” або підтвердити права на майно, надане попередніми гетьманами. Як правило, урядовці задовольняли прохання. За нашими підрахунками, здійсненими на

підставі доданих до ГСМЧ копій документів, у Чернігівському полку 70 універсалів видав І. Скоропадський, 54 – І. Мазепа, 19 – Д. Многогрішний, 16 – Д. Апостол. Із 30 полковницьких розпорядчих листів 10 були видані Я. Лизогубом і 9 – Ю. Лизогубом.

Численні документи свідчать, що значна кількість власників апелювала у справі набуття маєтностей до російських монархів. У багатьох жалуваних грамотах, наданих землевласникам, указується, що “дети его и внучата и правнучата и кто по нём в роду его будет” отримували цю маєтність “в роды их неподвижно с таким подтверждением: и вольно им те вотчины продать и заложить, и в придание им дать и во всякие крепости укрепить” [22]. З 37 монарших грамот, за нашими підрахунками, 4 були видані Федором Олексійовичем, 7 – Олексієм Михайловичем, 12 – спільно Іоаном і Петром Олексійовичами, 13 – Петром – І, 1 – Петром ІІ.

Усе це призвело до значного скорочення масиву вільних “військових” маєтностей, за рахунок яких здійснювалися гетьманські роздачі. Загальну динаміку форм землеволодіння у Чернігівському полку дозволяє відстежити “Екстракт”, складений генеральною комісією на основі даних, зібраних полковою старшиною. На жаль, відсутність даних про кількість дворів у деяких маєтностях, а також розбіжності між дослідниками у розумінні самого поняття “маєтність” не дозволяють визначити абсолютно точну статистику розподілу маєтностей за шістьма групами володінь, на які були умовно розподілені маєтності у Чернігівському полку. Тому ми подаємо ці дані у вигляді порівняльної таблиці, складеної на основі розрахунків В. Мякотіна, М. Василенка, О. Гуржія та автора цих рядків [23].

Таблица 1

Розподіл маєтностей у Чернігівському полку станом на січень 1731 р.

Групи маєтностей	Дані В. Мякотіна та М. Василенка		Дані О. Гуржія		Наші підрахунки	
	Маєтностей	Дворів	Маєтностей	Дворів	Маєтностей	Дворів
Приватновласницькі*	244	6526	248	445	251	6566
Монастирські	70	2025	70	2025	70	2025
Спірні**	8	716	10	716	9	716
Вільні “військові” ***	10	750	13	636	13	762
Ратушні	6	103	6	158	6	158
Рангові	20	561	21	389	21	389
Загальна кількість	358	10681	368	10369	370	10616
* У двох маєтностях кількість дворів не вказана.						
** В одній маєтності кількість дворів не відома.						
*** У двох маєтностях кількість дворів не вказана.						

Таким чином, найбільшу частину становили приватновласницькі та монастирські маєтності, у той час, як тимчасова форма володіння сягала лише 1/9 від загальної кількості володінь.

Надзвичайно цінною є також інформація щодо угідь, гаїв, дібров, озер, нив, які належали певному власникові, що дозволяє скласти певне уявлення про розміри і склад окремих господарств. Найчастіше така інформація

міститься у купчих та уступних листах, витягах з “книг месских права майдебурзкого” [24].

Значний масив інформації стосується аграрних відносин, зокрема стосунків між власниками маєтностей та їхніми підданими. При наданні маєтностей гетьмани особливо акцентували увагу на тому, що козаки, які проживають на землях власника і “которые в реестр казачий вписаны”, “при своих казачьих вольностях ненарушно заховани бути меют” [25]. Водночас, гетьман І. Скоропадський, надаючи своїм універсалом маєтності полковнику Я. Лизогубу, наказував, щоб “казаки, зась в тех помянутых селах найдуючиися, яким за антцессора нашего и теперь вновь реестр казацкий уписалися, аби ему належатое подданское чинили послушенство” [26]. Так само і полковник Я. Лизогуб, підтверджуючи права Ф. Зеленського на село Осняки, підкреслював необхідність “казакам, которые будучи мужиками, сего прошлого лета первый раз важилися в тую дорогу военную, з теми ж тяглими отбувати повинность, под неласкою уряду моего” [27].

Дані ГСМЧ дозволяють також визначити становище залежних селян. В універсалах та царських грамотах обов'язково наказується, щоб під загрозою “войскового карания войты, зась, оних сел з посполитыми людьми отдавали бы подданскую повинность и послушенство без противности” [28]. Важлива інформація наявна у джерелі й про групи та категорії залежного “поспольства” та про їхні обов'язки. Наприклад, полковник Я. Лизогуб передав діду дружини полкового хорунжого М. Чечеля “из владения полковницкого 9 человек ему ж в послушенство, до ласки войсковой, в прибавку” [29]. Гетьман І. Скоропадський віддав у 1721 р. Михайловському монастирю “одного человека грунтового, а девять пеших и пустовскую землю в той же деревни (Баклановій Муравійці. – Я.В.) будучую” [30]. Гетьман І. Мазепа підтвердив надання Я. Лизогубом П. Якубовичу в селах Даничі й Сибереж “трех человек тяглих, в сообщении подданское при млине людей ..., с которых третий человек свою оседлость им же спродал” [31]. Крім “тяглих” та “грунтових”, згадуються такі категорії селян, як “підсусідки” та “огородники” [32]. Указуються і види повинностей, які виконувалися на користь власників, урядовців та держави. Наприклад, в універсалі гетьмана І. Скоропадського полковнику М. Долинському на село Покошичі дозволялося “в помощь громаде и подсосудков казачьих в оном селище живучих, до всяких посполитых повинностей в выдаванню подвод, на сердюков месячного и иных податей потягати” [33]. Крім підводної повинності, жителі деяких сіл повинні були на користь гетьманів і полковників “в степу сено кошивать и дрова до двору гетьманского важивать” [34]. У деяких документах згадується про використання полковниками праці вільних ремісників [35].

Посилення визиску викликало протест з боку залежних “посполитих людей”. Про це також свідчать документи ГСМЧ, у яких згадані випадки, коли посполиті відмовлялися виконувати повинності на користь власника, скаржилися гетьману чи полковнику “в обидах чинимых”. Згадуються і такі форми протесту, як вирубка лісів, потрави посівів, захоплення власницьких, зокрема монастирських, ґрунтів, угідь і шляхів [36].

Отже, матеріали ГСМЧ є цінним джерелом для вивчення соціально-економічного устрою та аграрних відносин у Гетьманщині й містять дані про

форми землеволодіння та їх еволюцію протягом другої половини XVII – першої третини XVIII ст., стосунки між землевласниками і посполитими.

Література

1. Лазаревский А.М. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729 – 1730 года) // Черниговские губернские ведомости. – 1892. – № 34 – 75. – Часть неофициальная; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. – Чернигов: Типография губернского земства, 1908.

2. Мякотин В. (Рец.) Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка (1729 – 30 года) // Киевская старина. – 1893. – Т. XLII (Август). – Библиография. – С. 309 – 318; Його ж. (Рец.) Генеральное следствие о маетностях Киевского полка. – Сообщил Н. Василенко. Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка // Киевская старина. – 1894. – Т. XLV (Апрель). – Библиография. – С. 175 – 185.; Багалеї Д. Отчет о тридцать втором присуждении наград графа Уварова. – СПб., 1891. – 75 с.; Лазаревська К. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – К., 1929. – Т. I. – II + XXII + 576 с.; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – Аугсбург: Накладом Товариства прихильників УВАН, 1948. – 192 с.; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.: Вид-во. АН УРСР, 1959. – 532 с.; Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – Киев: Наукова думка, 1986. – 134 с.; Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. – Харків: Вид-во. Харків. ун-ту, 1970. – 204 с.; Швидько А.К. Анализ источников по социально-экономической истории Левобережной Украины (вторая пол. XVII – первая пол. XVIII в.). – Днепропетровск: ДГУ, 1981. – 187 с. та ін.

3. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – 1830. – Т. VIII. – С. 75 – 83.

4. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. – Чернигов: Типография губернского земства, 1908. – С. 472 – 474.

5. Там само. – С. 204 – 205.

6. Там само. – С. 408, 414; Мякотин В. (Рец.) Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка // Киевская старина. – 1883. – Т. XLII. (Август). – Библиография. – С. 316.; Гуржий О.І. Феодальне землеволодіння і джерела його зростання на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1979. – № 11. – С. 85.

7. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. – С. 309 – 310, 361, 414, 427 – 428.

8. Там само. – С. 24.

9. Там само. – С. 294, 296, 398, 435, 614 – 615.

10. Там само. – С. 386, 453, 502 – 503.

11. Там само. – С. 3, 16 – 17, 40, 275, 292, 346.

12. Там само. – С. 4, 56.

13. Там само. – С. 30, 66, 77, 314, 337, 400, 416, 574, 583, 630.

14. Там само. – С. 150 – 152.

15. Там само. – С. 40, 403, 610.

16. Там само. – С. 155 – 163, 226 – 242, 368 – 388.

17. Там само. – С. 591 – 594.

18. Там само. – С. 198.

19. Там само. – С. 538.

20. Там само. – С. 87, 94, 138, 541 – 542.

21. Там само. – С. 41 – 42, 443 – 444.

22. Там само. – С. 12, 24, 27 – 28, 68 – 69, 300 – 301.
23. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – С. 314 – 315; Гуржій О.І. Феодальне землеволодіння і джерела його зростання на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1979. – № 11. – С. 89.
24. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка. – С. 368 – 388, 493 – 496, 499 – 500, 502 – 504, 560 – 561, 664 – 671.
25. Там само. – С. 225, 274 – 275, 302, 314.
26. Там само. – С. 267.
27. Там само. – С. 314.
28. Там само. – С. 466, 480, 517 – 518, 552, 566.
29. Там само. – С. 23.
30. Там само. – С. 9.
31. Там само. – С. 21.
32. Там само. – С. 19, 37, 44, 65, 78 – 79.
33. Там само. – С. 663.
34. Там само. – С. 342, 651.
35. Там само. – С. 99, 102 – 103, 138.
36. Там само. – С. 103 – 104, 403, 450–451, 464, 513, 584, 602–603.

Л.В. Баличева

Проблема протипожежної безпеки в Україні в основних нормативно-правових актах Російської імперії (1802–1917 рр.)

Роль вогню в історії людства переоцінити неможливо. Оволодіння вогнем, процесами горіння створило людську цивілізацію. Він поклав основу людському господарству, став джерелом тепла, засобом для готування їжі. Вогонь став великим другом людини в боротьбі за існування. Але він перетворюється і в грізного ворога – пожежу. Тому приборкання пожежі стає однією з головних справ державних і міських органів влади.

Зв'язок цієї проблеми з важливими науковими й практичними завданнями зумовлений насамперед конструктивно-критичним аналізом основних напрямків законодавчої діяльності державних і місцевих органів влади Російської імперії у сфері протипожежної охорони в Україні.

Коло історичної літератури з цього питання досить велике, яке вміщує в себе фахові та загальні монографії. Кінець XIX – початок XX століття вважається періодом зростання уваги до пожежної справи. В цей період видаються праці відомих громадських діячів Російської імперії, наприклад, В.М. Пуришкевича “Национальное бедствие России”. Реальні спроби узагальнення проблем законотворчості, теорії та практики в сфері протипожежної безпеки були зроблені керівниками Імперського Російського Пожежного товариства. Особливо виділяються праці члена Ради Імперського Російського Пожежного товариства Д.Н. Бородіна. Перша робота цього автора, що має назву “Поджог как одна из причин пожарных бедствий и борьба с этим преступлением,” розкриває проблеми підпалів та активної

боротьби з ними. Предметом критичного аналізу автора стала нормативно-правова база Російської імперії та система покарань щодо паліїв.

Друга – “Пожарное дело в царствовании Дома Романовых”. Це досить солідна праця, яка ґрунтується на багатому і свіжому фактичному матеріалі, прекрасно ілюстрована, охоплює різні аспекти історії пожежної справи. На жаль, у цій праці містяться загальні положення та висновки про досвід пожежної справи в Російській імперії.

Для нашого дослідження особливу цінність складають наукові праці українських істориків минулого століття, які розкривають основні напрямки законотворчої діяльності місцевих органів влади в українських губерніях. Перш за все це стосується монографії Д.І. Багалія та Д.П. Міллера “История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905гг.)”. В ній автори, спираючись на величезний фактичний матеріал, докладно аналізують основні державні та губернські закони щодо протипожежної безпеки, причини величезних пожеж та їх наслідки для Харкова, створення та діяльність пожежних команд міста, появу системи страхування від пожеж, матеріальні витрати на пожежне обладнання тощо.

Окремо можна виділити фундаментальну фахову працю С.Г. Голубєва, Ф.Б. Зільберштейна, П.С. Савельєва “Пожарное дело в СРСР”, у якій висвітлюється стан пожежної справи в дореволюційній Росії. Однак дана монографія страждає упередженими оцінками дорадянського періоду.

Цілком очевидно, що дати загальну характеристику розвитку еволюційних процесів у системі запобіжних заходів неможливо без дослідження законодавчих актів XIX століття, які були зібрані у “Сводах законов Российской империи”, “Полном собрании законов Российской империи” та періодичних виданнях Міністерства внутрішніх справ.

Таким чином, створення законодавчої бази протипожежної охорони на Україні знайшло тільки фрагментарне відображення в історичній літературі або висвітлювалось у контексті вивчення інших проблем, в узагальнюючих працях, присвячених діяльності правоохоронних органів. Вони обмежуються різними територіальними та хронологічними межами й в основному в них розглядається розвиток пожежного законодавства в Російській імперії в цілому. Автор даної статті намагається ліквідувати ці прогалини, враховуючи особливості розвитку українських губерній.

Невирішеною частиною загальної проблеми є ґрунтовне дослідження та систематизація законодавчої бази протипожежної охорони безпосередньо в губерніях України.

Метою даної статті є аналіз діяльності владних структур у напрямку розвитку нормативно-правової бази протипожежної безпеки в Україні та узагальнення основних напрямків цієї роботи в українських губерніях у XIX столітті.

Основними законодавчими документами першої половини XIX сторіччя в протипожежній справі можна назвати Пожежний і Будівельний статuti 1832 року.

Пожежний статут у редакції 1832 року перевидавався ще два рази – в 1842, 1857, а після проведення реформ шістдесятих років нові статті цього

документа з'явилися в Зводі законів Російської імперії 1863 і 1876 року. Статут містив сім розділів, що розкривали питання устрою пожежної частини, протипожежних заходів, а також обов'язкових дій при гасінні пожеж, визначалися заохочення і нагороди для пожежних, суми відшкодування збитків погорільцям від цього стихійного лиха. Цей документ формував нормативну основу системи заходів щодо покарань за недотримання обережностей від пожежі [1, 14].

Другий розділ “Про запобіжні заходи від пожеж” розкривав основні протипожежні заходи в містах і селах. Вони обмежували використання відкритого вогню й попереджували необережне його застосування. Наприклад, власники будинків зобов'язані були чистити димарі не менш ніж один раз на місяць, а оглядати їх кожну чверть року. У казенних будинках таке очищення треба було робити щотижня. Для цього створювалися трубоочисні цехи при Ремісничих Управах та міські трубоочисні артілі при пожежних командах. Топку печей у житлових будинках можна було робити тільки вдень і обов'язково під спостереженням одного з мешканців будинку. У дворах, що розташовувалися далеко від річок, каналів і ставків, необхідно було будувати колодязі. Крім того, на дахах будинків обов'язково встановлювалися діжки з водою та мітли, швабри для збивання вогню з даху.

Окремі статті цього розділу статуту закріплювали загальні протипожежні правила на суднах. На парових суднах під час зупинок заборонялося паління, використання вогню. Для того, щоб розпалити вогонь для приготування їжі, необхідно було обов'язково враховувати напрямок вітру [2, 318]. Головною вимогою було те, щоб іскри та полум'я були спрямовані в бік води. Дуже цікавим протипожежним заходом можна вважати вивішування попереджувальних знаків у вигляді червоних прапорів і ліхтарів. І під час плавання, і на стоянці судна, що були завантажені легкозаймистими речовинами, повинні піднімати на щоглах висотою в 20 футів у денний час червоні прапорці, а вночі – ліхтарі такого ж кольору. З обов'язкових протипожежних інструментів на судні необхідно було мати не менш як 6 відер і відповідну кількість швабр [1, 22].

В окремому розділі статуту визначаються розміри стягнень і міри покарання за недотримання протипожежних правил, а також за виникнення пожежі. Наприклад, у статті 1150 Пожежного статуту вказувалося, що винний, котрий порушив правила, передбачені статутом, у результаті чого відбулася пожежа, повинний відшкодувати збиток, крім того, піддавався покаранню або грошовому штрафові згідно “Кодексу про покарання” [1, 38].

Необхідно підкреслити, що всі попереджувальні заходи, викладені в Пожежному статуті, носять режимний характер, у деяких випадках закріплюються на основі загальних норм.

Наступний законодавчий документ у сфері пожежної справи – це Будівельний статут 1832 року [3]. Він включає у своїх статтях увесь накопичений досвід проектування, будівництва будинків, правила планування населених пунктів. У ньому знайшли відображення і деякі заходи щодо забезпечення протипожежної безпеки будинків. Зокрема, при проектуванні будинків від архітекторів обов'язково вимагали обліку протипожежних заходів. Наприк-

лад, пічі-груби повинні були розташовуватися в зручному й безпечному місці, дерев'яні балки знаходитися на визначеній відстані від них. Місцевий архітектор був відповідальний у виконанні всіх протипожежних заходів статуту.

Дерев'яні будівлі відповідно до цього статуту повинні були розташовуватися з дотриманням чотирисажневого розриву від лівої границі двору і двохсажневого – від задньої. Усі дерев'яні будівлі, окрім фабричних, не повинні були перевищувати по довжині 12 сажнів, а кам'яні будинки було потрібно розташовувати на відстані не менш двох сажень одне від одного. За статутом заборонялося будувати двоповерхові дерев'яні будинки. Дахи необхідно було крити залізом, а через брак такого – черепицею або ґонтом. Однак, вивчаючи статистичні матеріали 1870 і 1874 років, автор узагальнив дані, які свідчать про те, що в містах Волинської губернії, наприклад в Овручі, тільки 1% кам'яних будинків, а максимальна їхня кількість складала 32% у Житомирі; у Київській губернії, Черкасах і Чигирині мінімальне число таких будівель – 0,4%, а максимальне – 15% у Бердичеві; в Катеринославській ці дані складають мінімум – 0,3% у Нікополі до максимуму 83% кам'яних будинків у Маріуполі; у Подільській – від 0,2% у Летичиві до 29% у Кам'янці; Полтавській – у Глинську взагалі відсутні такі будівлі, максимальна кількість кам'яних будинків у Полтаві – 15%; Таврійській губернії – в Олейках тільки 1% кам'яних будівель, однак, у Євпаторії, Мелітополі, Феодосії, Ногайську їх 100 %; Харківській – таке співвідношення: мінімум 0,1% у Краснокутську, максимум у Харкові – 23%; у Херсонській: від 0,5% в Ананьєві до 97% будинків у Маяках; у Чернігівській: від 0,2% у Борзні до 7% у Чернігові [4, 170-183].

Допускалося будівництво суцільних кам'яних будинків довжиною більше дванадцяти сажень за умови поділу їх брандмауерами (кам'яною суцільною стіною без дверей і вікон, що перевищує по висоті дах будинку). Ширина вулиць у містах визначалася в межах від 10 до 15 сажень.

У статуті знайшли відображення питання протипожежної безпеки і на селі. В Будівельному статуті визначалися приблизні відстані від житлових будинків до місця, де розпалювали відкритий вогонь; якщо були великі вітри, мешканцям заборонялося топити в будинках, а влітку – і варити їжу. Для приготування їжі будувалися, так звані, куховарні на городах або на левадах, де з 13 до 16 годин господарки могли пекти хліб, варити їжу. Між будинками двох домовласників необхідно було залишати вільну землю в розмірі шести сажень [2, 31] Спорудження повинні були будуватися по обидва боки дороги, за якими розташовувалися загуменки, тобто довгі вузькі смуги землі, що належали конкретному господареві. Для України того часу характерна гніздова форма планування сіл, у якій поєднувалися від двох до восьми селянських будинків у так зване гніздо. Таких гнізд могло бути біля восьми, котрі між собою розділялися провулками в шість сажнів. Кожному селянину рекомендувалося навколо своєї садиби висаджувати швидко-ростучі дерева для більшого захисту від пожеж.

За правилами, закріпленими у статуті, пічні труби в хатах повинні складатися з цегли й виводитися через дах на висоту одного аршина (раніше димохід сплітали з лози й обмазували глиною).

Окрема глава Будівельного статуту була присвячена будівництву фабрично-заводських будинків. Губернські влади мали право вирішувати питання про допустимість будівництва приватних фабрик і заводів у містах. Шкідливі промислові виробництва або ты, що випускали легкозаймисті речовини, рекомендувалося будувати поза межами міста не менш ніж на 750 сажень.

Безсумнівно, Будівельний статут мав визначне значення в здійсненні протипожежних заходів. Однак вони були освітлені далеко не повно, крім того, їх можна було не виконувати при будівництві. Сприяла таким порушенням приватна власність на землю і будівлі. Вимоги й рекомендації статуту не вирішували основних питань будівництва та планування населених пунктів і промислових підприємств унаслідок слабкої нормативної бази.

Таким чином, до середини п'ятдесятих років завершується створення основної документальної бази оформлення організаційної структури пожежної охорони, протипожежних заходів попередніх століть.

Протягом 60-70 років царський уряд Російської імперії провів ряд буржуазних реформ, що охоплювали всі основні сторони життя. За Положенням про губернські й повітові земські установи 1 січня 1864 року була проведена реформа земського управління. В перші роки після видання цього Положення... земства були введені в 33 губерніях Російської імперії, у тому числі й на Україні, крім Правобережжя, де вони були створені тільки лише у 1911 року. Земські установи, як органи місцевого самоврядування, були покликані вирішувати господарські питання у своєму регіоні, проводили корисну протипожежну роботу, яку можна розділити на три етапи. На початковому етапі вони активно займалися переплануванням сіл відповідно до пожежних норм. З прийняттям 16 червня 1873 року доповнення до ст. 64 Положення про земські установи починається другий етап діяльності земств, що був спрямований на будівництво вогнестійких будинків [5,20]. Із середини 80-х років земські організації починали спроби фінансування даного виду будівництва. Було видано позичок у 1891–1900 роках в Катеринославській губернії в розмірі 108.720 карбованців, Полтавській – 317.195, Таврійській – 14.000, Харківській – 121.407, Чернігівській – 454.334. У Херсонській губернії таких витрат зовсім не було [6, 60]. Третій етап у роботі земств у середині 90-х – першому десятилітті ХХ століття був зв'язаний з активною діяльністю по формуванню сільських пожежних товариств

Прийняття Міського положення 16 червня 1870 року продовжує реформи у сфері місцевого самоврядування. У містах починають обиратися міські думи, які проводять активну роботу по пропаганді протипожежних заходів.

Нова хвиля в сфері розробки й популяризації заходів протипожежної охорони почалася з 1892 року. Пожежні і страхові діячі з ініціативи Російського Технічного товариства вперше зібралися на з'їзд. Одним з питань

порядку денного було створення Всеросійського центра добровільних пожежних організацій. В 1893 році було створено “Російське пожежне товариство” з резиденцією Головної ради в Петербурзі.

У статуті Російського пожежного товариства були закріплені основні його задачі: формування і розвиток заходів попередження й припинення пожежних нещасть; сприяння формуванню, розвитку професійних і добровільних пожежних команд і дружин; організаційна і матеріальна підтримка їх; проведення заходів, що пропагують і розвивають пожежну справу; надання матеріальної допомоги пожежним і особам, що постраждали від пожеж, а також систематизація та ліквідація прогалин у пожежному законодавстві.

У 1893 році Російське пожежне товариство починає переглядати ряд законодавчих актів, що частково торкалися питання пожежної охорони, – це Статут про промисловість (ст. 264–273), про шляхи, Лісовий (ст. 209, 338, 473, 687) і загальний статут Російської залізниці.

Внесені доповнення в Лісовий статут стосувалися охорони приватних і общинних лісів. При виникненні лісових пожеж поліція, місцева сільська влада, населення повинні сприяти в їх гасінні. Для боротьби з пожежею збиралися мешканці найближчих сіл, розташованих на відстані 10 верст. При поширенні вогню на велику територію залучалося все охоче населення, що проживало в 15 верстах від епіцентру. Поліцейські чини керували гасінням, надалі контролювали місце пожежарища [6, 149].

Таким чином, протягом столітньої роботи урядом була відпрацьована основна законодавча база пожежної охорони всієї Російської імперії, у тому числі й у її південних українських губерніях. Після створення структури професійних і добровільних команд поступово виникає необхідність перегляду, розширення, систематизації існуючої законодавчої бази пожежної охорони у всіх сферах господарської діяльності. Російське пожежне товариство очолило цю роботу. Як наслідок, була усебічно відпрацьована юридична основа пожежної справи. Підвищення уваги до даної проблеми пов'язане з грандіозними пожежами, що приносять величезні економічні, соціальні й екологічні втрати, або в зв'язку з індустріальним розвитком імперії, що привело до збору й узагальнення вже наявних законодавчих документів, подальшому формуванню регламентуючих основ протипожежної безпеки.

Література:

1. Устав пожарный / Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип. II. Отделение Собственной его имперского Величества канцелярии, 1857. – Т. 12. – Ч.1. – Тет. 5. – 1857. – С. 1-41.
2. Журнал Министерства Внутренних дел. – Ч. IV. – Кн. I. – СПб., 1831. – 415 с.
3. Устав строительный/ Свод законов Российской империи. – СПб.: Тип II: Отделение Собственной его имперского Величества канцелярии, 1857. – Т. 12. – Ч. I. – Тет. 4. – С. 1–172.
4. Статистический временник Российской империи. – Серия II., Вып. 19. – СПб., 1882. – 194 с.
5. Пуришкевич В. Национальное бедствие Росии. – СПб., 1909. – 265 с.
6. Сборник законоположений о сбережении и охране лесов частных и общественных. – СПб., 1898. – 193 с.

До питання про діяльність Таврійської вченої архівної комісії

В умовах розбудови української державності, соціально-економічного, політичного та культурного розвитку суспільства серед першочергових завдань особливе значення має вивчення набутого століттями духовного багатства українського народу – пам'яток історії та культури. Важливе місце сьогодні набуває інтерес до проблем вітчизняної історії, прагнення відновити штучно перервану наступність історичної традиції. Збереженні науковими установами ХІХ століття стародавні пам'ятки нині дозволяють розкрити нові грані нашого минулого, адже саме вони є основою експозицій сучасних державних музейних закладів України і чимало з них посідають гідне місце у світовій скарбниці духовних цінностей. Тому й виникає необхідність докладно вивчати й аналізувати пам'яткоохоронну діяльність наукових установ, які займалися збиранням і охороною писемних та археологічних пам'яток нашої історії.

В українській дореволюційній історіографії проблеми становлення й розвитку історико-культурної спадщини цінним є доробок таких відомих істориків, археологів, музеєзнавців, краєзнавців, як-от: Ф. Бруна, О. Берт'є-Делагарда, Л. Коллі, Ф. Лашкова, А. Маркевича, які досліджували роль та заходи наукових установ щодо пам'яткоохоронної справи, особисто збирали, вивчали й аналізували історичні пам'ятки старовини південного регіону. Їх праці, що мали переважно описовий характер, містили цікавий фактичний матеріал.

Серед останніх праць сучасних вітчизняних учених особливе місце посідають дослідження С. Заремби "Пам'яткознавство України. Історія, теорія, сучасність", А. Непомнящого "Музейное дело в Крыму и его старатели (ХІХ – начало ХХ века). Библиографическое исследование", І. Симоненка "Пам'яткоохоронна діяльність вчених архівних комісій України", В. Хмарського "Археографічна діяльність наукових установ на Півдні України у ХІХ – на початку ХХ ст." [1,7,21,22] та інші. Та маємо зауважити, що в них автори або епізодично, стисло розповідають про роль та діяльність наукових установ південного регіону в дослідженні історико-культурної спадщини, або зупиняються лише на окремих напрямках діяльності Таврійської вченої архівної комісії, зокрема, пам'яткознавчій і археографічній. Незважаючи на значні наукові здобутки, досвід діяльності наукових установ в пам'яткоохоронній справі південного регіону, її витоки та основні етапи розвитку, на нашу думку, недостатньо повно висвітлено в історичній літературі. Ці проблеми потребують подальшого, більш глибокого, всестороннього наукового вивчення. Тому, метою даної статті є огляд окремих аспектів діяльності Таврійської вченої архівної комісії по збереженню історико-культурної спадщини.

Дев'ятнадцяте століття увійшло в історію України як період національно-культурного відродження. Саме в цей час значно зростає інтерес до історії, археології, нумізматики, архівних матеріалів тощо. Все більше

науковців звертають увагу на вивчення історичного розвитку окремих регіонів України, роблять вагомий внесок у збереження місцевої історико-культурної спадщини. Це допомагало значно збагатити історичну науку, оскільки дослідники намагалися доповнити маловідомі чи відтворити невідомі сторінки історії окремих міст і регіонів України, а також зберегти та систематизувати знайдені історико-культурні цінності.

Слід зазначити, що територія південної України була насичена різноманітними пам'ятками старовини і вважалася головним джерелом поповнення речами старовини й мистецтва музеї в Російській імперії та приватні колекції. Тому з ініціативи науковців було поставлено питання щодо необхідності створення в різних регіонах і на містах наукових установ, які б не тільки намагались зберегти історико-культурні пам'ятки, а й в значній мірі сприяти їх накопиченню з метою проведення подальшого наукового дослідження, ознайомлення з ними широкого кола громадськості. Особливо важливу роль у пам'яткоохоронній справі відігравали губернські вчені архівні комісії, діяльність яких розпочалася у другій половині XIX століття.

Думка про необхідність запровадження вчених архівних комісій та існування при них історичних архівів і музеїв належить історикові-юристу М.В. Калачову. Ще у 1877 році, обіймаючи посаду директора Московського архіву Міністерства юстиції, на Казанському археологічному з'їзді він виступив з пропозицією про необхідність збереження, описання та наукового дослідження речових і рукописних пам'яток старовини та про заснування місцевих історичних товариств, які б займалися цією справою [5, 256].

Прагнення М.В. Калачова були втілені у створених губернських учених архівних комісіях, існування яких було легітимізоване Положенням Комітету міністрів від 16 квітня 1884 р. Згідно з цим Положенням губернські вчені архівні комісії засновано для догляду за місцевими пам'ятками старовини.

Однак дане Положення було досить розпливчастим і не давало чітких настанов про завдання і статус губернських учених архівних комісій. Так, голова Таврійської вченої архівної комісії А.І. Маркевич, аналізуючи її практичну діяльність, виявив, що вона мала статус як офіційної держаної установи, так і приватного вченого товариства [4, 182]. У свою чергу, радянський учений О.І. Палканов уважав "дореволюційну" Таврійську вчену архівну комісію напівофіційною, напівгромадською установою, яка не мала ні достатньої юридичної сили, ні необхідних коштів для досягнення своєї мети [10, 173]. Сучасний український дослідник С.З. Заремба оцінює Таврійську архівну комісію юридично як державну установу, яка залежала від центральних і місцевих органів влади, фактично – як урядово-громадську [2, 90]. На нашу думку, губернські вчені архівні комісії і, зокрема, Таврійська були громадськими місцевими історичними товариствами. Їх поява була закономірною і можливою завдяки сприятливим обставинам, що склалися в той час у Новоросійському краю.

У 70-80-х роках XIX ст. багаточисленні пам'ятки різних епох, які збереглися у Криму, давали місцевим краєзнавцям багатий історико-культурний матеріал для дослідження невідомих сторінок історії півострова. Але великий інтерес старовинні пам'ятки викликали не тільки у науковців і краєзнавців-аматорів, а й у шукачів скарбів. 31 травня 1884 р. з'являється

“Циркуляр” Міністерства внутрішніх справ цивільним губернаторам з підтвердженням розпоряджень від 4 листопада 1866 р. і 31 липня 1882 р. про заборону пошуків скарбів і про порядок здачі державі археологічних знахідок. 27 листопада 1886 р. видано черговий “Циркуляр” Міністерства внутрішніх справ цивільним губернаторам про заборону проводити розкопки на державних, церковних, громадських землях без дозволу Археологічної комісії [1, 43]. Все це пояснює створення у 1887 році Таврійської вченої архівної комісії у Сімферополі, яку було урочисто відкрито 24 січня 1887 року.

Головою Комісії було обрано у 1887 р. Олександра Християновича Стевена, який у 1895 р. покинув цю посаду у зв'язку з переїздом до Санкт-Петербурга. Головою Комісії став Вівіан Вельямінович Олів, а після його смерті у 1896 році – Олександр Никифорович Ільїн. З 1908 р. протягом усіх останніх років діяльності ТВАК її очолював Арсеній Іванович Маркевич [6,76].

Склад Таврійської вченої архівної комісії не був постійним. З її “Особового складу” можна побачити, що загальна кількість членів цієї установи у середньому складала 300 чоловік. Її членами в різні періоди були відомі вчені та громадські діячі: Д. Багалій, О. Бертъе-Делагард, Ф. Брун, М. Веселовський, Б. Греков, Н. Ернст, В. Іконников, Л. Коллі, А. Кримський, Ф. Лашков, А. Маркевич, О. Ретовський, О. Самойлович, Б. Фармаковський, О. Шахматов, Ф. Шміт та інші [3]. Як бачимо, членами Комісії були не тільки вчені-великороси, а й українські, що сприяло об'єктивному формуванню знань про стан історико-культурних пам'яток на півдні України.

Комісія мала свій друкований орган – “Известия Таврической архивной ученой комиссии”. За період 1887–1920 рр. вийшло 57 томів, на сторінках яких друкувалися звіти, протоколи засідань, результати науково-пошукових експедицій та археологічних розкопок, повідомлення про знахідки пам'яток, наукові праці. Така видавнича діяльність надала дослідженням наукового змісту, довела їх до широкого загалу.

З самого початку діяльність Комісії була спрямована на збереження історико-культурної спадщини Криму. На першому засіданні, яке відбулося 30 травня 1887 року, було зазначено, що Таврида більш багата матеріальними пам'ятками, ніж писемними, тому Комісії необхідно звернути особливу увагу на охорону й збереження цих пам'яток та улаштування музею [5,265; 11].

Заходи, які здійснювалися Комісією для охорони пам'яток старовини, головним чином являли собою простий догляд за ними. Її члени робили фотознімки або докладний опис місцевих пам'яток, які були зруйновані і потребували термінової реставрації. Зібрані відомості у вигляді “клопотань” передавалися до Імператорської археологічної комісії з метою здійснення нею необхідних заходів щодо охорони решток старовинних споруд [8,124]. Самостійно займатися реставрацією історико-культурних пам'яток Комісія не могла, тому що не мала на це ні достатніх коштів, ні повноважень [14,116]. Така пам'яткоохоронна діяльність Комісії втілилась у реставрації Катерининських миль, мечеті Узбека у м. Старий Крим, древньої церкви у с. Кози, забороні знищення старовинних споруд у Старому Криму, Перекопського валу, решток візантійської фортеці та древнього кладовища в Алушті,

обстеженні околиць цього міста та Бахчисарая і Кучук-Муском'я, взяття на облік "кам'яних баб" та іншому [9,236; 22,296]. Отже, можна стверджувати, що Комісія зробила чимало для охорони від загибелі й пошкодження старовинних пам'яток Криму.

Таврійська вчена архівна комісія з самого початку діяльності піклувалася про свій музей старожитностей, який розпочав свою роботу у січні 1889 року в Сімферополі. Першим хоронителем музею був Алоїзій Осипович Кашпар, в 1898 році його змінив Олександр Васильович Іванов, з 1918 року цю посаду обіймав Петро Васильович Маслов [7,269]. Співробітники музею здійснювали певні заходи щодо охорони давніх споруд, які перебували під контролем Комісії, проводили детальний опис об'єктів дослідження та колекцій музею. Так, на кожен курган, фортецю, некрополь складалася картотека, всі відкриття, розкопки, знахідки описувались і протоколювалися. Серед членів Комісії була вироблена наступна методика придбання стародавніх речей. До експонатів музею входили тільки ті історико-культурні пам'ятки, що знайдені в Таврійській губернії, місце знаходження яких точно відоме [15,124]. Отже, можна зазначити, що музей старожитностей у Сімферополі був суто місцевим.

Якими ж були джерела надходження пам'яток історії та культури до Комісії і музею? Вони були різноманітними. Вагоме місце складала результати археологічних, етнографічних, історичних експедицій, науково-пошукової роботи, особисті пожертвування. Саме ці пожертвування стали чи не головним джерелом формування фондів музею Таврійської комісії. У протоколах вказувалося від кого і які саме стародавні пам'ятки надходили до Комісії. Так, у 1888 році від Г. Реймера до музею надійшла срібна арабська монета, знайдена в Мелітопольському повіті [12,131], від Д. Косцюшко-Валюжиніча – чотири монети: керченська, дві херсонеські та одна херсонесько-візантійська [13,133], від Г. Сербінова – 230 босфорських монет та від І. Надея – шість монет: босфорських і пантікапейських, знайдених у Феодосійському повіті [14,114], від О. Романюка – турецька, російська та срібна турецька монети [15,118], від І. Казаса – російська монета 1757 року [16,124].

У 1889 році вчителем училища с. Каменки Сердюковим було пожертвовано музею старовинний запорізький замок [19,135], а у 1911 році директор Сімферопольського комерційного училища В. Олександровський надіслав до музею вісім фотографічних знімків портретів українських гетьманів кабінетного розміру: Петра Сагайдачного, Юрія Хмельницького, Дем'яна Многогрішного, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Павла Полуботка та генерального судді Василя Кочубея [20,28].

Заповітною мрією Комісії було складання археологічної карти Криму. Збирання писемних відомостей про старожитності тієї чи іншої місцевості, їх опис та обрання О. Стевена, А. Дьяконова, Ф. Лашкова до редакційного комітету, якому доручалося складання цієї карти, дало свій позитивний результат. Але напруженість цієї роботи, відсутність коштів і брак виконавців позбавили Комісію можливості закінчити цю справу [18, 108; 5, 272].

Розглянувши деякі аспекти діяльності Таврійської вченої архівної комісії, можна зробити наступні висновки:

– заснована у 1887 році Таврійська комісія відіграла значну роль у розвитку пам'яткоохоронної справи, координації науково-пошукової роботи в Криму;

– завдяки вивченню та збереженню старовинних писемних і матеріальних пам'яток Комісією було створено місцевий музей у Сімферополі. Його зібрання носили більш археологічний характер;

– накопичення в музеї унікальної історико-культурної спадщини дало можливість описати і класифікувати знайдені пам'ятки старовини відповідно до їх регіональних та хронологічних особливостей.

Комісія за період свого існування значно розширила знання й відомості про історико-культурну спадщину південного регіону. Результатом цього було видання власного періодичного наукового збірника, на сторінках якого друкувалися звіти, протоколи засідань, результати науково-пошукової роботи, наукові праці;

– вона займалася розробкою й обговоренням проектів і реконструкцій з ремонту й реставрації місцевих пам'яток.

Література

1. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – 448 с.

2. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002. – 204 с.

3. Личный состав Таврической ученой архивной комиссии // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1918. – № 55. – С. 385–390.

4. Маркевич А.И. Краткий очерк деятельности Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии за 1887–1927 года // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Симферополь, 1928. – Т. II (59). – С. 181–187.

5. Маркевич А.И. Празднование 25-летия существования Таврической ученой архивной комиссии. Торжественное заседание 24 января 1912 года // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1912. – № 48. – С. 249–306.

6. Непомнящий А.А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века. – Симферополь, 1998. – 208 с.

7. Непомнящий А. А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века). Библиографическое исследование. – Севастополь, 2000. – 360 с.

8. Отчет о деятельности Таврической ученой архивной комиссии за 1887–1888 года // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1889. – № 7. – С. 114–126.

9. Отчет о деятельности Таврической ученой архивной комиссии за 1911 год // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1912. – № 48. – С. 234–242.

10. Палканов А.И. Охрана памятников старины в Крыму за советский период // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Симферополь, 1928. – Т. II (59). – С. 173–180.

11. Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 30 мая 1887 года // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1887. – №1. – С. 1–10.

12. Протокол засідання Тавричеської ученої архівної комісії 20 мая 1888 года // Известия Тавричеської ученої архівної комісії. – Симферополь, 1888. – № 5. – С. 130–132.

13. Протокол засідання Тавричеської ученої архівної комісії 10 июня 1888 года // Известия Тавричеської ученої архівної комісії. – Симферополь, 1888. – № 5. – С. 132–133.

14. Протокол засідання Тавричеської ученої архівної комісії 25 августа 1888 года // Известия Тавричеської ученої архівної комісії. – Симферополь, 1888. – № 6. – С. 110–115.

15. Протокол засідання Тавричеської ученої архівної комісії 29 сентября 1888 года // Известия Тавричеської ученої архівної комісії. – Симферополь, 1888. – № 6. – С. 116–119.

16. Протокол засідання Тавричеської ученої архівної комісії 29 ноября 1888 года // Известия Тавричеської ученої архівної комісії. – Симферополь, 1888. – № 6. – С. 120–125.

17. Протокол засідання Тавричеської ученої архівної комісії 18 декабря 1888 года // Известия Тавричеської ученої архівної комісії. – Симферополь, 1889. – № 7. – С. 91–95.

18. Протокол засідання Тавричеської ученої архівної комісії 30 марта 1889 года // Известия Тавричеської ученої архівної комісії. – Симферополь, 1889. – № 7. – С. 107–113.

19. Протокол засідання Тавричеської ученої архівної комісії 31 августа 1889 года // Известия Тавричеської ученої архівної комісії. – Симферополь, 1889. – № 8. – С. 132–137.

20. Протокол засідання Тавричеської ученої архівної комісії 26 мая 1911 года // Известия Тавричеської ученої архівної комісії. – Симферополь, 1912. – № 47. – С. 21–29.

21. Симоненко І. Пам'яткоохоронна діяльність вчених архівних комісій України // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1998. – №2. – С. 23–37.

22. Хмарський В.М. Археографічна діяльність наукових установ на Півдні України у ХІХ – на початку ХХ ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Одеса, 2004. – 550 с.

С.О. Кириленко

Проблема походження Русі в науковій спадщині Михайла Максимовича

На рубежі ХVІІІ–ХІХ ст. процес трансформації історичних знань в українську історичну науку набув чітко окреслених контурів. Українська історіографія виокремилася в самостійну науку, відбувся процес унеза-лежнення її від російської та польської. Тоді ж, наслідуючи провідні традиції західноєвропейської історіографії, учені переходять на шлях критичного ставлення до джерел і попередніх історіографічних здобутків, започатку-вавши цим новий напрям критичної історії [1].

Під впливом українського відродження, ідей романтизму та козацького автономізму розвивається ідея тяглості української історії, за якою козацько-гетьманська доба розглядається як спадкоємиця доби київської. В цьому розумінні все більше істориків звертаються до княжих часів. З огляду на це

процеси “пошуків” в українській і російській історіографії проходили синхронно. Обидві сторони намагалися “копнути” якомога глибше, щоб там, у сивій давнині, віднайти своїх предків.

Якщо російська сторона більше звертала свої погляди у бік балтійських слов'ян, фінів Поволжя, литовців, угорців, мадяр, готів, євреїв, арабів, тюрків, хозар і врешті-решт до варягів, то представники українського національного відродження в переважній більшості вважали русь автохтонним слов'янським населенням Середнього Подніпров'я. Такий стан речей неминуче призводив до протистояння двох історіографічних напрямків – норманського та антинорманського, які брали свій початок ще з часів Г. -З. Баєра та М. Ломоносова. Але антинорманська концепція Ломоносова, незважаючи на підтримку цілої групи його послідовників, на початку ХІХ ст. виявилася неспроможною захистити себе перед усезростаючим натиском норманізму. Царський уряд шляхом широкої пропаганди через літературу, школу, церкву, періодичну пресу поряд з теорією офіційної народності намагався вкоренити й теорію про норманське походження Давньоруської держави.

З особливою запевзятістю щодо відстоювання ідей норманізму в цей період виступив М.П. Погодін. Після захисту в 1824 р. магістерської дисертації “Про походження Русі” він по праву посів місце лідера в когорті норманістів. Розвиваючи ідеї Г. -З. Баєра й особливо А.Л. Шльоцера, руську історію він починав з так званого покликання варягів, які, на його думку, й стали засновниками Руської держави. Період з 862 по 1054 рр. він називав “власне норманським”. Така концепція стала наріжним каменем запеклої боротьби між норманістами та антинорманістами, що спалахнула з новою силою в історіографії І половини ХІХ ст. З одного боку на її захист виступили М. Карамзін, М. Погодін, О. Сеньковський, А. Кунік, з іншого ж – відроджується, за висловом М. Грушевського, “слов'янська теорія” [2]. Апологетами її виступають М.О. Максимович і Ю.І. Венелін.

Автор даної публікації хотів би звернути увагу на науковий доробок М. Максимовича як представника антинорманістського напрямку в українській історіографії. Хоча його особистість і творча спадщина ніколи не належали до замовчуваних, незважаючи на ряд монографій, статей, дисертацій, належної уваги його поглядам на проблему становлення давньоруської держави так до сьогодні в історичній літературі і не надано [3].

Михайло Олександрович Максимович народився 3(15) вересня 1804 р. на хуторі Тимковщина, поблизу Золотоноші, Полтавської губернії, в сім'ї колишнього козацького старшини. Навчаючись в Золотоніському чернечому училищі (1810–1812), Новгород-Сіверській гімназії (1812–1819), Московському університеті (1819–1823), М. Максимович зацікавився вітчизняною історією. Але в якості професійного історика він дебютував значно пізніше. Перші його наукові публікації носили, як правило, природознавчий характер. Лише кінець 30–40 рр. уклінився до його творчої біографії напруженою боротьбою, пов'язаною з методологією історії і суміжних з нею історичних дисциплін, історією слов'янства, Київської Русі [4]. Загалом же, з-під пера науковця вийшло понад 30 історичних, історико-філологічних праць та етнографічних розвідок. Ще студентом Московського університету, а потім його ад'юнктом і, нарешті, професором, М. Максимович захопився вивчен-

ням наукової спадщини М. Ломоносова. Відмітаючи закиди тодішньої історіографії відносно того, що ад'юнкт хімії М. Ломоносов був непрофесійним істориком, М. Максимович вивчав його творчу спадщину і намагався спростувати це твердження, доводячи, що той був не лише видатним фізиком, хіміком, філологом, а й талановитим істориком [5].

Вважаючи себе учнем великого вченого, М. Максимович мав за честь відстояти перед натиском норманістів концепцію походження Русі М. Ломоносова. Максимович із сумом писав: “А в науці моїй чим далі в ліс, тим більше дров, і треба було в ньому на кожному кроці прокладати собі нові шляхи... А в руках не було достатньо засобів і матеріалів... У 1834 році, коли поширювались розмови про вплив скандинавства на російську мову і на все давнє життя Русі, а також різноманітні вчення про походження Русі, мені потрібно було, не розраховуючи ні на кого, самотійно досліджувати це сумнозвісне скандинавство” [6].

В одному з листів до І. Тимковського від 30 жовтня 1836р. М. Максимович з гордістю писав: “... Русі, які дали ім'я нашим східним слов'янам і з'єднали їх з собою, були зовсім не нормани, а чисті слов'яни” [7]. А через рік друком виходить перша антинорманська праця “Откуда идет русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским”, присвячена пам'яті Ломоносова. Взявши за епіграф цитату з роботи М. Ломоносова “Замечания на диссертацию Г.-Ф. Миллера “Происхождение имени и народа российского” і наголосивши на тому, що у жодного із російських дослідників до XIX ст. немає й гадки про те, щоб руси були скандинавами, М. Максимович спробував підтвердити єдиноправильність теорії М. Ломоносова.

Розуміючи, що стрижнем вирішення питання має бути з'ясування етнічної приналежності русів і варягів, звідки походить і що означає сама назва “Русь”, М. Максимович ставить питання: “... від кого дісталось народу і мові нашій ім'я Русь, що об'єднало собою східних слов'ян, які увійшли до складу Росії? І якщо це не було спільним для них з давнини, то якому народу воно належало спочатку... ?” [8]. Щоб об'єктивно відповісти на поставлене питання, автор уважав за необхідне проаналізувати все те, що вже було зроблене до нього в цій галузі.

Розглянувши відомі йому праці Байера, Міллера, Ломоносова, Шльоцера, Еверса, Бутковського, Венеліна, Бодяньського, Каченовського та ін., М. Максимович поставив перед собою завдання привести всі розрізнені думки до єдиного знаменника, відокремивши з хаосу візантійських, арабських, західноєвропейських, скандинавських і вітчизняних джерел “світ істини від темряви непорозумінь і сумнівів” [9]. Аналізуючи давньоруські літописи, учений наголошував на тому, що вони є не просто історичними джерелами, які переказують події, а справжніми історичними працями з певною концепцією. Тому до них варто ставитися критично [10].

Поставивши питання про роль русів і варягів у формуванні державності, на основі пояснень літописців й історіографічних доробок Максимович стверджує різноплеменність варягів і русів, підкреслюючи що варяги – нормани, а руси – слов'яни. При цьому він припускає, що руси на півночі могли називатися варягами, але не належали до їх племені, а були

тісно пов'язані з племенами поморських слов'ян – ружан, ран, рун, русів, підтверджуючи цим зв'язок власних поглядів з концепцією М. Ломоносова. Рішуче заперечуючи основну думку норманістів про те, що Давньоруська держава була заснована норманами і від них отримала назву “Русь”, він приходять до висновку про існування Русі ще до так званого “покликання варягів”, окреслюючи її первісну територію у Середньому Подніпров'ї. “Русь діє на півдні, і від неї в Київській області, в землі Полянській починається Руська земля. Там ... утверджується ім'я Руське... Історична річка Рось чи Русь і впадаюча в неї Росава так називалися, очевидно, тому, що на них руси мали одне із головних або перших своїх поселень...” [11].

У своїх працях М. Максимович звертається і до проблеми етимології назв “Русь”, “Руська Земля”. Щоправда, його конструктивні побудови мають примітивний характер. Учений, лише охарактеризувавши топоніміку Середнього Подніпров'я, приходять до висновку, що в первісному значенні “Русь”, “Руська Земля” – це назва полянської землі Середнього Подніпров'я, яка згодом поширюється на північ й охоплює весь східнослов'янський світ. Отже, Київ і є матір'ю міст руських. “Звідси пішла земля Руська! Звідси сини її розтікались грізними станицями...” [12]. “Таким чином, – підсумовує М. Максимович, – ім'я Русь стало пануючим, його приймали всі, хто ставав під київські знамена служити руським князям. Тому і варяги-скандинави могли в загальній масі називатися Руссю, але не бути справжніми, природними, русами. Так і тепер називається кожен підданий Російської держави, кожен, хто служить Росії” [13].

В історіографії М. Максимовича називають прямим послідовником М. Ломоносова у справі боротьби з норманізмом [14]. Це судження справедливе, оскільки коло інтересів, історичні погляди, методи і стиль дослідження обох учених багато в чому були подібні, а то й споріднені. Прихильник ідей великого російського вченого, однак, був непозбавлений проявів надмірної емоційності та запальності в спробах дослідження поставлених завдань. Але його запальний патріотизм, який доволі часто заважав тверезо поглянути на реальний стан речей, слабке структурування матеріалу, довільне поводження з джерелами та вибіркоче їх залучення, у жодному разі не применшують ваги солідного внеску М. Максимовича у вирішення несторівського питання.

Слід зазначити й той факт, що ситуація, яка склалася в історіографії за часів М. Максимовича навколо питання походження Русі, значно змінилася, ніж за сто років до цього. Проблема, як і слід було очікувати, на той час обросла кількома десятками історіографічних розвідок. Ось чому не зважати на їх наявність учений не міг і не мав права. Визначною рисою його наукових праць стала спроба окреслити історіографічну ситуацію. На конкретних прикладах М. Максимович першим у вітчизняній історіографії I-ої половини XIX ст. викрив ті шляхи й засоби, якими норманісти користувалися для обґрунтування своїх думок про скандинавське походження Русі. У загальних рисах учений показав хід боротьби між норманістами та антинорманістами за останні сто років, здійснив спробу критичного огляду літератури, був одним з перших, хто залучив до аналізу ґрунтовні знання філології, етнографії, фольклорних матеріалів, роботи давніх візантійських, арабських

і європейських авторів. М. Максимович один з перших розкрив значення термінів “руський”, “Русь” у їх історичному та лінгвістичному значеннях. Однак, як і його попередники, він все ще перебував під впливом тогочасних методів і прийомів історичного дослідження, вирватися за межі яких не мав змоги. Вадою його наукової методи було й те, що він випереджав власний, раніше заготовлений, висновок, підводячи під його одні історичні факти й ігноруючи інші.

Література

1. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004. – С. 157–181.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В XI т., XII кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 604.
3. Окремі зауваги щодо цієї проблеми знаходимо в дослідженнях Степенко О.Д. Проблеми історіографії Древньої Русі (Конспект лекцій з курсу історіографії). – Кам’янець-Подільський, 1965. – С. 46–76; Найбільш повний перелік бібліографії див.: Марков П.Г. Жизнь и труды М.А. Максимовича. – К., 1997.
4. Марков П.Г. Жизнь и труды М.А. Максимовича. – К., 1997. – С. 51.
5. Там само. – С. 51.
6. Відділ рукописів ЦНБ ім. В.І. Вернадського, ф. 1, спр. 577/1477, арк. 14, 20.
7. Лист М. Максимовича до І. Тимковського // Киевская старина. – 1891. – Т. 8. – С. 87.
8. Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – С. 9-10
9. Там само. – С. 16.
10. Там само. – С. 16.
11. Там само. – С. 45–46.
12. Там само. – С. 47.
13. Там само. – С. 48.
14. Детальніше про історичну концепцію М. Ломоносова див.: Ломоносов М.В. Замечания на диссертацию Г.–Ф. Миллера “Происхождение имени и народа российского” // Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений. – М.; Л., 1952. – С. 26. Його ж: Древняя Российская история // Там само. – С. 209-213; Павлова Г.Е. М.В. Ломоносов и становление отечественной науки // Вопросы истории, 1986. – С. 42–51; Кириленко С. О. Причорноморо-Азовська Русь: історіографічний екскурс // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С. 39–47.

Г.С. Доманова

Чернігівський магістрат як судова установа

Як відомо, міста з Магдебурзьким правом були звільнені від влади й суду над міщанами державців, намісників і воєвод, вони одержали самоуправління, податковий і судовий імунітет. Магістрат поставав як адміністративно-судова установа. На Лівобережній Україні протягом другої половини XVII – XVIII ст. свої права зберегли магістрати Переяслава, Ніжина, Погара, Чернігова, Стародуба [1].

Проблема міського суду другої половини XVII – XVIII ст. розглядалася здебільшого у контексті вивчення історії міського самоврядування та судочинства доби Гетьманщини. Д. Багалій, досліджуючи чинність Магдебурзького права на Лівобережній Україні, стисло схарактеризував орга-

нізацію магістратського суду, його компетенцію, проаналізував збірники Магдебурзького права, які використовувалися у міських судах упродовж другої половини XVII – XVIII ст. [2]. Питань магістратського суду торкалися у своїх працях О. Левицький, М. Слабченко, М. Василенко, Я. Падох, А. Пашук [3]. Історія Чернігівського міського суду досі не була предметом окремого дослідження. В контексті вивчення історії міського самоврядування Чернігова автор прагнув схарактеризувати судову функцію магістрату й проаналізувати зміст актових книг, що містили нотаріальні записи [4].

Королівський привілей Чернігову 1623 р. наголошував, що міський уряд “по силе Магдебургского права приспособляясь обыкновениям других наших городов коронных судить и оправлять, виноватых наказывать и справедливость совершенную и непродолжительную, как мещанам черниговским так и общим людям делать должны” [5]. У привілеї також зазначалося, що “войта и урядников городских черниговских, буди бы кто жаловаться на них о обидах, мы сами и наследники наши короли польские и великие князья литовские за объявлением позыву повелений наших судить имеем” [6].

Внаслідок Української національної революції середини XVII ст. відбулися суттєві зміни у сфері судочинства. Замість ліквідованих земських, гродських, підкоморських і замкових судів з'явилися козацькі – сотенні, полкові, а також Генеральний суд як вища апеляційна інстанція. Чернігівський магістрат на той час мав уже усталену організацію, свої порядки та вироблену систему судочинства. У магістраті розглядалися цивільні справи жителів усіх станів. При розгляді нескладних кримінальних справ представники козацького стану подавали судові позови у магістрат, якщо друга сторона знаходилася у віданні магістрату.

Міське право утворилося з кількох кодексів, які набули назву Магдебурзького права. Найголовнішим серед них було Саксонське Зерцало, що набуло значного поширення й зазнало чимало доповнень та переробок, з котрих найбільш популярним було польське видання 1581 р. Павла Щербича [7]. Царський уряд, визнавши чинність Магдебурзького права, тим самим мусив зберегти й “законні” книги. Як зазначив Д. Багалій, “нових не було й про зложення їх ніхто навіть не думав: ані самі міщани, ані гетьманський уряд, ані розуміється центральне московське правительство” [8].

Вже у першій половині XVIII ст. назріла необхідність проведення змін у сфері судочинства. Перегляду потребували застарілі правові норми. Царський уряд, зважаючи на неузгодженість правових норм, за якими жило і судилося місцеве населення, розраховував на значне зближення власне українського й загальноросійського законодавства [9]. Поштовхом до складання єдиного правового кодексу були так звані “Решительные пункты гетману Данилу Апостолу” 1728 р. [10] У 20-му пункті “О судочинстве в Малороссии” були згадані, але неточно “Магдебургские да Саксонские Статуты” [11]. Загалом-то, йшлося про переклад усіх правових норм із узгодженням їх між собою та зведенням воєдино. При цьому необхідно було враховувати ту суспільно-політичну ситуацію, що склалася на той час в Україні. У 1730 р. набула поширення “Інструкція” гетьмана Д. Апостола судам, в основі якої лежали Литовський Статут і Магдебурзьке право [12]. У

містах, що мали магістрат, сотенний суд повинен був діяти окремо від магістратського. У параграфі 14 зазначалося, що “сотенние и городовие, где майстрату нет, урядники, а где майстрат есть, выдавать имеют майстратовие требующим людям купчие записи в продажи грунтов знатных, великой суммы; також протесты и духовние записи сочинять и выдавать по правам, без взятков, противних праву; а в продажи грунтов самой меньшей сумми мощно чинить и выдавать по селам купчие записи и духовици” [13]. Відбулося розмежування полкових і сотенних судів, з одного боку, та міських з іншого. На підставі “Решительных пунтов” козаки повинні були судитися в полкових судах і полкових канцеляріях, а також у сотенних правліннях, у той час, як міщани і “государевы” або так звані ратушні мужики – в магістратах і ратушах [14]. У 1734 р. з’явився новий збірник правових норм – “Процесс краткий приказной, изданный при резиденции гетманской” [15]. За своїм змістом і соціальною спрямованістю “Процесс” наближався до іншого зводу законів, укладеного 1743 р., – “Прав, по которым судится малорусский народ”. Хоча “Права” не були санкціоновані верховною владою і не отримали юридичної сили, проте значною мірою відобразили той суспільно-політичний устрій Лівобережної України, який склався на середину століття [16]. “Права” містять окремий розділ “О магистрате или уряде гродском упривилиюванных и других, меньших городов, о судах их градских и о других должностях” [17]. Як зауважив Д. Багалій, “зладжений він головно на основі Порядка й Саксона (причём переважають відкликування до першого з них), є в них одначе й місця зі Статуту” [18]. Підрозділи, “О суде магистратовом или градском”, “О почитании в суде градском судовых и приходящих персон, також и о штрафе за непочтение” дозволять зрозуміти організацію міського суду.

Чернігівський магістрат розглядав як цивільні, так і нескладні кримінальні справи. Апеляційною інстанцією для нього був Генеральний військовий суд. Про характер справ засвідчують записи у міських книгах. Все, що відбувалося у магістраті, – розгляд судових позовів, допити свідків, винесення вироків – акуратно протоколювалося в актовій книзі. На жаль, унаслідок катастрофічних пожеж 1718 та 1750 рр. чернігівські актові книги XVII – початку XVIII ст. загинули.

Утім, другою половиною XVIII ст. датовані справи, які містять, між іншим, численні скарги, позови, звинувачення у крадіжках, побоях, протести, протоколи слідств, допитів, вироків тощо. Так, наприклад, “Дело поточное 1752 года генваря 5 дня вшедшее”, містить 170 записів різного характеру [19]. На початку книги вміщено стислий опис усіх актів, указано дати кожного запису. Серед справ, що представлені у книзі, знаходяться скарги, звинувачення в крадіжках, побоях, протести. Схожа поточна книга збереглася за 1753 р. [20]. На початку книги занотовано “Опись разным челобитным”, що містить 161 запис. У книзі зареєстровані численні скарги позивачів, звинувачення у побитті, показання свідків, заяви, протести, пропозиції, розписки тощо. З усіх справ винесено рішення – “определение” магістрату. Подібні міські книги збереглися за 1750–1751, 1754, 1760–1761, 1763, 1767 рр. [21].

Судовий процес був побудований “на началах состязательности истца и ответчика”. Якщо справа не потребувала розгляду у вищій інстанції, вона

вирішувалася доволі швидко. Судоговоріння здійснювалося публічно, “допускалось широкое участие населения, которое могло перейти из роли публики в роль свидетеля”, якщо в тому була потреба [22].

Гетьманський ордер 1752 р. щодо здійснення судочинства на місцях “по маловажним тяжбам” та указ Генерального військового суду 1760 р. “с предложением дабы магистрата Черниговского ежели от оного на словесную расправу объявлена будет апелляция в суд Генеральный, допускаемо было” проливають світло на хід судового процесу з цивільних і нескладних кримінальних справ [23]. У гетьманському ордері зазначалося, що “в оном Генеральном суде из присылаемых по апелляциям из полковых канцелярий решениях в сотенных урядах и полковых судах в разных исках дел усмотрено, что в тех сотенных урядах по жалобам рядовых казаков и других обывателей подлого народа людей на таковых де казаков и обывателей в малых исках яко то в случаю числа ссорах, брань и драках легких побоев, також грабежах на спорных грунтах и прочих сему подобных маловажных случаев между ими спорами чинится произвождение письменными процессами, чрез что происходили истцам и ответчикам долговременные волокиты и убытки и за то на оных приговаривали разные доправки деньгами, а за неимением денег отбирая грунта отдавая обидимым”. Отже, наказано, щоб між рядовими козаками та посполитими судового процесу “на письме производимо не было, но расправляно было на урядах сотенных старшинами сотенными по прежнему обыкновению словесно и для случаев иногда справок велено держать на урядах тех годовые зашнурные книги или журналы и велеть таковы словесные жалобы и по тем расправам кто винным найдется в чем и каков штраф или наказание...учинено будет записывать в те книги”. Чернігівський магістрат, як і полковий суд, мав дотримуватися гетьманського ордеру. З Генерального військового суду він отримав копію даного ордеру, в якому зазначалося: “в Черниговский магистрат сим предложить, ежели в том магистрате на подчиненных оному магистрату людей от казаков или других подле народа людей жалобы будут маловажные о ссорах, драках, побоях, грабежах и подобных тому в учинении расправы по предписанному его ясно вельможности высоко повелительному ордеру чинено во всем не отменно” [24]. Указ 1760 р. дозволяв апеляції до Генерального суду чолобитникам по “маловажним” тяжбам “по словесной расправе”, про що магістрат отримав відповідну резолюцію [25].

Вищезгадана міська актова книга за 1753 р. містить майже 100 чолобитних, які стосувалися крадіжок, побоїв, які не потребували детального розслідування [26]. Наприклад, “Доношение жителя черниговского Захария Ивана Черевченка з жалобою на солдата команды гарнизонной Василия Ивановича за причиненной у него им боя и с прошением о своде его на другую квартиру по команде представления”, “Доношение Данилы Станиславского на Фому Железняка за обесчестие им его в названии вором”, “Доношение Афанаса Плетеня на Григория Лопатня и Алексея Речицкого с товарищи за причиненной от их ему бой”.

Зокрема, у липні 1753 р. чернігівський лікар Я. Узнанський подав до магістрату скаргу на невинувдані дії по відношенню до себе і своєї родини

полковника І. Божича – “Протест лекаря городского Черниговского Якима Узнанского о причиненном ему полковником Божичем боя” [27]. Я. Узнанський детально описав усі зlodіяння, скоєні полковником, зазначив, що “от чинимого полковником надомною бою и страха болен я, а жену мою взял насилно под караул всякими словами бранил”, а через два місяці його самого також було взято під варту за наказом І. Божича. Лікар повідомив, що має намір подати скаргу до Генерального суду для проведення детального слідства. Магістрат не мав заперечень.

Зміст багатьох позовів стосується повернення грошових боргів. Так, у липні 1753 р. до магістрату надійшла скарга на бурмиистра М. Єнька. Йшлося про те, що М. Єнько купив у П. Ладонки сіножать за 50 руб., а віддав тільки 30 руб. через те, що “оной сеножати размежевания, так как у него еще два брата Иван и Андрей Ладонки, нет”. М. Єнько обіцяв повернути гроші, коли буде проведено розмежування сіножаті. Магістрат ухвалив: “Сыскать братьев Петра Ладонки сообщить о том доношении, послать рочных райцов Федора Мазура и Стефана Котляра и велеть оным райцам дабы они в присутствии просителя Петра Ладонки и братьев его объявленных учинили равномерную и безобидную по рассмотрению тех частей сеножати разделку” [28].

На судові позови, які передбачали проведення більш-менш ґрунтового слідства, магістрат заводив окремі справи. Так, у січні 1752 р. магістрат порушив справу “О споре за землю” між полковим канцеляристом Григор’євим та чернігівськими міщанами Ладанками” [29]. Слідство тривало півтора року. Григор’єв твердив, що брати Ладонки присвоїли собі землю, заставлену його дядьком Власом Нестеренком, і вимагав повернути означений ґрунт “за приемом от него данных ими за оной ґрунт объявленому дяде его подлежащего числа денег”. Разом з тим, магістрат отримав лист з полкового суду, яким заборонялося реєструвати продаж згаданого ґрунту. На допиті Іван та Андрій Ладонки стверджували, що “имеется в полях пахотных Масановских ґрунт, а именно четыре нивки, в их ответчиков которой куплен отцем их Ладанков Антоном Ладанком в жителя черниговского Власа Нестеренка, а какой либо застави по какой ґрунт и крепость за рукою его Власа Нестеренка, от его продажи Нестеренко их ответчиков отцу дан”. Вони також подали копію купчої 1731 р. У суді Григор’єв заявив, що згадана земля є в заставі, а не в продажі, як заявляли відповідачі. Як доказ того, він подав у магістрат “Представление”, в якому записано, що в червні 1742 р., під час хвороби В. Нестеренка, Антон Ладонка, “пришедши к значковому товаришу Алексею Губаревскому объявляя, что тое поле его Власа Нестеренка в его Ладонки в застави а не в продажи и советовал он Ладонка, чтоб показанный Губаревский тое поле себе купил, тот не купил бо не имел денег”. Григор’єв вимагав від магістрату проведення слідства і подав протест, де зазначив, щоб “по означенному делу на случай продажи ими Ладонками оной исцевой ниви о которой и дело в магистрате производится купчой никому на оную ниву не конфирмовано”. Магістрат відправив у полковий суд лист, яким вимагав учинити допит свідків у цій справі, у першу чергу О. Губаревського, та надіслати їх у магістрат. У травні 1753 р. було прийнято рішення: “по означенному делу состоявшееся о

выдачи истцу Григорьеву з магистрата декрета на владение поискуемого им грунта”.

Протягом 1763 – 1764 рр. була проведена судова реформа. Згідно з гетьманським універсалом 1763 р. відкривалися нові суди – земські, підкоморські та гродські. У Чернігові мав постійно діяти земський суд, а замість полкового – гродський суд [30]. Генеральний військовий суд залишався апеляційною інстанцією. Компетенція новостворених судів визначалася Литовським Статутом, однак на практиці зустрічалися посилання “на Порядок, Саксон, Права Цесарския и Магдебурские, а на высочайшие указы 18 столетия” [31]. 1765 р. Малоросійська колегія наказала Чернігівському магістрату “в квартиру для земского суда отвесьть пристойной дом, чтоб утеснения и суду, и хозяину быть не могло” [32]. Магістрат не втратив судової функції, зазвичай, продовжували надходити різні чолобитні. Траплялося й таке, що позови подавалися у земський суд, а останній долучав до справи магістрат.

Отже, актовий матеріал Чернігівського магістрату другої половини XVIII ст. засвідчує, що міський суд існував окремо від полкового. До магістрату надходили найрізноманітніші судові позови як від магістратських підданих, так і представників козацького стану, військових, які заносилися до міських книг. Чернігівський магістрат займався цивільними та нескладними кримінальними справами, а апеляційною інстанцією на його рішення був Генеральний військовий суд.

Література

1. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648 –1782). – Львів: Вид-вж. Львів. ун-ту, 1967. – С. 48.
2. Багалеї Д. Магдебурське право на Лівобічній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в XV – XVIII в. – Львів, 1904. – С. 405–416, 431–442.
3. Левицький О. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини другої половини XVII віку. – Харків: Кооперативне видавництво Рух, Слабченко М. Судівництво на Україні XVII – XVIII ст. – Харків, 1919; Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII ст. – Львів, 1994; Пашук А. Організація судів на Україні в другій половині XVII ст. – Харків, 1961; Його ж. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648-1782). – Вид-вж. Львів. ун-ту, 1967.
4. Доманова Г. Чернігівський магістрат: генеза, структура, функції (друга половина XVII – XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – №2. – С. 34-42; Вона ж. Актові книги магістрату // Література та культура Полісся. Випуск 21. – Ніжин, 2002. – С. 48-52.
5. ЦДІАК України, ф. 1673, оп. 2, спр. 133, арк. 3.
6. Там само, арк. 3.
7. Слабченко М. Судівництво на Україні... – С. 5.
8. Там само. – С. 407.
9. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – Київ, 1996. – С. 163–164.
10. Матеріали до історії українського права. – К., 1929. – Т. 1. – С. XI.
11. Гуржій О. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII – XVIII ст.). – К., 1994. – С. 19–20;
12. Там само. – С. 24; Матеріали до історії українського права... – С. XIV.

13. Матеріали до історії... – С. 10–11, 16–17.
14. Пашук А. Суд і судочинство... – С. 49.
15. Гуржій О. Право в українській державі... – С. 24–25.
16. Гуржій О. Українська козацька держава... – С. 163–164, 143.
17. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743. – К., 1997. – С. 452–361.
18. Багалеї Д. Назв. праця. – С. 415.
19. ЦДІАК України, ф. 1673, оп. 2, спр. 22.
20. ЦДІАК України. –Ф. 1673, оп. 2, спр. 26.
21. ЦДІАК України, ф. 1673, оп. 2, спр. 2, 33, 41, 45, 59, 61, 68, 80.
22. Очерк г. Чернигова 907 – 1907. – Чернигов, 1908. – С. 44.
23. ЦДІАК України, ф. 1673, оп. 2, спр. 42.
24. Там само, арк. 6-6зв.
25. Там само, арк. 2-2зв.
26. ЦДІАК України, ф. 1673, оп. 2, спр. 26.
27. Там само, арк. 105–111.
28. Там само, арк. 114–114зв.
29. ЦДІАК України, ф. 1673, оп. 2, спр. 24.
30. Левицкий О. Об актовых книгах... – С. 27; Пашук А. Суд і судочинство... – С. 57.
31. Миллер Д. Очерки из истории юридического быта старой Малороссии // Сборник Харьковского филологического общества. – Т. 8. – Харьков, 1896. – С. 194.
32. Там само. – С. 133.

С.Ю. Зозуля

Службові переміщення професора Г.А. Максимовича

Автор щиро вдячний доктору історичних наук, професору Урсу Дмитру Павловичу та доктору історичних наук, професору Непомнящому Андрію Анатолійовичу за допомогу в підготовці цієї статті.

Лінія чернігівських Максимовичів другої половини ХІХ ст. веде свій родовід із середини ХVІІ ст. від сина ніжинського торговця і відкупника, згодом орендаря прибуткової нерухомості Києво-Печерського монастиря, Максима Васильківського [1]. Його син Дмитро Максимович, через прихильність гетьмана Івана Мазепи до родини Васильківського загалом, досяг значних кар'єрних успіхів: був Ніжинським полковим писарем, полковим суддею, згодом – геренальним осавулом [2]. Полтавська катастрофа мало не коштувала йому життя, але смертну кару за “зраду” змінили на заслання до Архангельська, позбавивши всіх земельних маєтностей навколо Ніжина [3]. Після смерті Петра І колишніх сподвижників опального гетьмана помилували; молодші Максимовичі (Дмитро Максимович на той час уже помер) повернулися в Україну і почали військову службу “з нуля”, отримавши скромні рангові землі в тому-таки Ніжинському полку, але північніше від рідних місць – у Сосницькій сотні

[4]. Так закінчилася перша вимушена “міграція” предків ніжинського професора.

Майбутній історик належав до восьмого покоління Максимовичів і був наймолодшим із п’яти дітей у сім’ї землеміра Андрія Григоровича; народився 20 квітня 1877 р. в повітовому містечку Мена Чернігівської губернії [5]. Незважаючи на незначні фінансові статки, приналежність до дворянського стану дозволила Георгію Андрійовичу отримати гарну освіту: навчався в Чернігівській і Ялтинській гімназіях, згодом у Московському, Санкт-Петербурзькому та Київському університетах, історико-філологічний факультет якого закінчив у 1905 р. і був залишений для підготовки до професорського звання [6]. В 1909 р. він склав магістерський іспит, отримав звання приват-доцента і був допущений до викладання в *alma mater*, продовжуючи працювати (ще з 1905 р.) викладачем історії київської гімназії Г.А. Валькнера [7].

Першим серйозним службовим переміщенням Георгія Андрійовича Максимовича стало призначення до Ніжина на посаду наставника-керівника гімназії при місцевому Історико-філологічному інституті (далі – НІФІ) з 5 листопада 1909 р. [8.] Це було спричинено закриттям навчальних закладів Г.А. Валькнера, а з іншого боку – відсутністю штатної вакансії в Київському університеті. З наступного року молодий історик почав також викладати історію та географію для студентів НІФІ [9]. Упродовж кількох років Г.А. Максимович став одним із кращих викладачів, про що яскраво свідчить витяг із службової характеристики: “... целый ряд лет вёл это дело с полным успехом и уроки которого бесспорно были признаны образцовыми” [10]. Але невдовзі Г.А. Максимович подав прохання про переведення його на посаду наставника студентів, щоб мати більше часу для наукової роботи [11]. Як і для багатьох колег по НІФІ, ніжинський період став своєрідним трампліном у науковій кар’єрі Г.А. Максимовича: розпочаті дослідження з української історії другої половини XVIII ст. ще в університетські роки [12] після ретельного опрацювання архівних джерел було оформлено в магістерську дисертацію, яку молодий учений успішно захистив у 1914 р. [13] Далі – більше: в Ніжині були написані основні наукові праці Г.А. Максимовича [14], і, як наслідок, уже знаного на той час історика було призначено на посаду приват-доцента Київського університету [15].

Згода Г.А. Максимовича на повернення до викладацької роботи в Києві виглядає цілком логічною і виправданою. Однак, чергового службового переміщення цього разу не відбулося: Г.А. Максимович став поєднувати роботу в двох навчальних закладах – періодично їздив до Києва читати лекції [16]. Проте, “київську” частину цього періоду життя вченого сумісництвом назвати можна лише формально. Ніжинський викладач намагався, наскільки це було можливо, жити повноцінним, у першу чергу науковим, життям і в Ніжині, і в Києві [17]. Продовжуючи наукові пошуки, в 1918 р. він у стінах *alma mater* захистив докторську дисертацію [18] і отримав призначення на посаду ординарного (штатного) професора новоствореної кафедри історії України [19]; стояв біля витоків Київського археологічного інституту [20]. В Ніжині протягом 1917-1919 роках Г.А. Максимович був активним учасником науко-

вого історико-філологічного товариства при НІФІ, викладав у жіночій гімназії Г.І. Крестинської та Ніжинських вищих жіночих курсах, співробітничав із місцевими органами освіти, в 1917 р. був засновником і керівником інститутського семінару з вивчення історії України; разом із В.Г. Ляскоронським започаткував у стінах НІФІ викладання історії України як окремої навчальної дисципліни [21]. Тому не випадковим було рішення Конференції НІФІ про обрання Г.А. Максимовича в 1919 р. ординарним професором і цього навчального закладу також [22].

Важко сказати, що більше вплинуло на рішення Г.А. Максимовича остаточно відмовитися від викладання в київських навчальних закладах: призначення в Ніжині завідувачем кафедри тільки-но зреформованого НІФІ у науково-педагогічний інститут (далі – ННПІ), що наближало його до статусу класичного університету; перспективи кар'єрного росту тощо. Не останню роль, мабуть, зіграли й матеріальні чинники [23]. Так чи інакше, сукупність різних причин ще на кілька років продовжила вже суто ніжинський період життя Г.А. Максимовича.

Протягом нетривалого часу існування ННПІ (1920-21 навчальний рік) Г.А. Максимович очолював кафедру української історії, а також із січня 1921 р. обіймав посаду заступника декана гуманітарного факультету [24]. Після чергового реформування Ніжинського інституту того ж року в інститут народної освіти (далі – НІНО) кафедри в ньому були ліквідовані, як і попередній поділ на факультети. Г.А. Максимович продовжував викладати історичні дисципліни, але в адміністративному плані перемістився на посаду керівника підготовчого відділення [25]. Щоправда, це аж ніяк не знизило рівень авторитету Г.А. Максимовича, про що красномовно свідчить факт призначення його в.о. директора інституту влітку 1922 р. [26]. Натомість, від реформи 1921 р. “постраждала” наукова активність професора. За положенням про ІНО, ці заклади були позбавлені науково-дослідних функцій, відтак викладачі задля ведення наукових пошуків мали витрачати власний вільний час і цілком обходитися власними силами [27]. Ситуація кардинально змінилася з відкриттям на початку 1922 р. Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (далі – ННДК) [28]. Г.А. Максимович від самого початку існування ННДК перебував її співробітником, а з огляду на певні нюанси – фактично керував історичною секцією цієї кафедри [29]. З жовтня 1922 р. він став повноправним її керівником [30]. Без сумніву, саме цей час, попри матеріальні негаразди, став вершиною службового зростання Г.А. Максимовича. Перебуваючи біля керма секції, він не просто поновив свої наукові студії, – Г.А. Максимовичу належить розробка нових напрямів досліджень, кристалізування власних особливостей методології історичного дослідження, постановка дослідницьких програм і спроба реалізувати їх як через власні студії, так і через науковий пошук аспірантів секції, що можна сміливо ідентифікувати як процес творення власної наукової школи [31].

Рік 1923 став вирішальним у долі вченого: одночасно з творчими успіхами ряд причин змусив ніжинського професора в черговий раз змінити місце роботи. На початку 1920-х років у Г.А. Максимовича відбулося загострен-

ня легеневої хвороби, на котру він хронічно страждав ще з гімназійного часу. Невдовзі після остаточного переходу до викладання в Ніжині він змушений був просити керівництво НІНО про матеріальну допомогу, аби зробити операцію верхніх дихальних шляхів [32], а після операції, влітку 1923 р., брати направлення на відпочинок до Ялти [33]. Вірогідно, тоді ж у вересні-жовтні 1923 р., перебуваючи в Криму, він і отримав запрошення викладати в Таврійському університеті. Не менш важливим є розуміння мотивації вибору часу переїзду. Незважаючи на помітні успіхи в науково-організаційній, менше – в дослідній роботі співробітників ННДК, вже за рік постало питання про її якщо не закриття, то принаймні реорганізування через “неактуальність” дослідницької тематики з точки зору радянських чиновників. Спроба вберегти кафедру в Ніжині шляхом введення до кафедральних досліджень марксознавчої тематики закінчилася невдачею, а на початку осені 1923 р. закінчилася ревізія (т. зв. чистка) кафедральної аспірантури і ННДК було знято з державного забезпечення [34]. Наприкінці травня 1923 р. внаслідок втручання місцевого Істпарту, за підтримки партійного осередку інституту, кафедралів-істориків змусили започаткувати дослідження з історії політичної боротьби на зламі 1910–20-х років, що дало початок обов’язковій “революційній” тематиці в студіях співробітників ННДК [35]. Для Г.А. Максимовича, крім перспективи адміністративного диктату в наукових пошуках, ці події закінчилися фактичним знищенням тільки-но народженої наукової школи: впродовж другої половини 1923 р. за різними формальними причинами були відраховані з аспірантури практично всі його учні [36]. Тому, зваживши всі “за” і “проти”, Г.А. Максимович на початку грудня 1923 р. подав заяву про переведення до Сімферополя, а за місяць пішов у відставку з посади керівника історичної секції ННДК [37].

З 11 січня 1924 р. ніжинського вченого було зараховано до штату Кримського педагогічного інституту (далі – КПІ, до 1925 р. – Таврійський університет) [38], де він викладав історію Росії та Західної Європи [39]. Після переїзду до Сімферополя Г.А. Максимович швидко включився до місцевого наукового життя – менш, ніж за місяць він уже брав участь у роботі Таврійського товариства історії, археології й етнографії (далі – ТТІАЕ, зреформованого роком раніше ТВАК), де виголосив доповідь “Пам’яті В.С. Іконникова” [40] і надалі активно співпрацюючи з ТТІАЕ до часу його ліквідації на початку 1930 р.; був членом наукового товариства КПІ [41]. Ціною покращення умов проживання стала повна неможливість продовжувати попередні наукові студії. Крім зміни тематики викладацької роботи, Г.А. Максимович змушений був розробляти й нову наукову тематику: перебуваючи співробітником Кримського науково-дослідного інституту, він досліджував історію економіки Криму [42]; жодна з доповідей у ТТІАЕ не стосувалася української історії [43]; єдина надрукована в Криму праця Г.А. Максимовича хоч і стосувалася Законодавчої комісії 1767 р., але була написана ще в Ніжині [44]. Подібна творча “задуха” змусила Г.А. Максимовича звернутися навесні 1927 р. до Д.І. Багалія, якого знав особисто й з ним підтримував дружні стосунки, про переведення до Харкова [45]. Однак, незважаючи на обрання дійсним членом Хар-

ківської науково-дослідної кафедри історії української культури, керівництво Укрнауки кандидатуру Г.А. Максимовича відхилило [46].

Подальше проживання вченого в Криму значно ускладнилося наприкінці 1920-х років. Після смерті колишнього університетського наставника Г.А. Максимовича, видатного історика-економіста М.В. Довнар-Запольського, почалася ревізія його наукової спадщини і цькування послідовників відомого вченого [47]. Для Г.А. Максимовича апогеєм подібної “критики” стала політична характеристика як викладача КПІ наприкінці 1932–33 навчального року, де зазначалося, що він “допускает грубейшие ошибки методологического характера, утверждая, что в СССР существует госкапитализм” [48]. Про можливі наслідки таких висновків яскраво свідчить доля українського академіка М.І. Яворського і його школи [49]. Не допомогла вберегтися від неприємностей ні посада секретаря Кримської секції СНР, яку Г.А. Максимович обіймав на межі 1920–30-х років [50], ні посада завідувача сектору науки та мистецтва [51] сина Олексія, котрий, імовірно, в цей час зазнав репресій [52]. Учений черговий раз змушений був змінити місце проживання.

Доповідаючи в обкомі ВКП(б), ректор КПІ в січні 1936 р. зазначав, що в стінах інституту згідно з постановою обкому від 1 січня 1934 р. велось “выкорчевывание буржуазно-националистических элементов, беспощадная борьба с классово-враждебными элементами” і кілька викладачів було звільнено, серед яких зазначено прізвище “Максимович” [53]. Оскільки не було зазначено імені звільненого, цей факт викликав дилему: котрого з Максимовичів було звільнено, – в КПІ на той час працював на посаді молодшого асистента також і О.Г. Максимович [54]. Натомість, улітку 1934 р. в анкеті Комітету обліку та вивчення наукових сил СРСР Г.А. Максимович власноруч зазначає, що живе і працює в Ашхабаді професором Туркменського педагогічного інституту [55]. Швидше за все, професор не став чекати розвитку подій і перевівся працювати в Середню Азію, знову офіційно мотивуючи переїзд погіршенням здоров’я. І наразі – професорська посада в Ашхабаді є останньою інстанцією, про яку можна говорити достеменно щодо службових переміщень визначного українського історика [56].

Доля видатного, знаного свого часу й незаслужено забутого вченого, українського історика Георгія Андрійовича Максимовича складна, суперечлива і досі остаточно не з’ясована. Тим не менше, прослідкувавши географію і причини службових переміщень молодого викладача, приват-доцента, згодом – професора, можна зробити висновок, що дореволюційні зміни місця роботи й проживання мали під собою матеріальний, кар’єрний і науковий підтекст; службові “міграції” Г.А. Максимовича за радянського часу мотивовані особистими, і в більшій мірі – суспільно-політичними чинниками. Вчений, з огляду на обставини, ніби відчував реальну загрозу репресій і змушений був змінювати місце проживання, прилаштовуючи (і мотивуючи) його потребою відновлення здоров’я. На жаль, у біографії Г.А. Максимовича все ще залишаються певні лакуни, що значно ускладнює дослідження її більш цілісно й усебічно. Це справа найближчого майбутнього.

Література

1. Про Максима Васильківського див.: Модзалевский В.Л. Малоросійський родословник. – К., 1910. – Т. III. – С. 297; Морозов О. Святитель народився в Ніжині (До 350-річчя від дня народження митрополита Іоанна Максимовича, святителя Тобольського). – Ніжин, 2001. – С. 5.

2. Модзалевский В.Л. Указана праця. – С. 298.

3. Там само. – С. 300.

4. Там само. – С. 304, 307.

5. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 6121, оп. 2, спр. 3251, арк. 1.

6. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1836, арк. 72.

7. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1836, арк. 74.

8. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1836, арк. 75.

9. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1836, арк. 76.

10. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1836, арк. 26 зв.

11. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1836, арк. 1.

12. Див.: Остряно А. Ніжинська історична школа: доба становлення (1875-1920 рр.) // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К. М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 124-131.

13. ВДАЧОН, ф. 6121, оп. 2, спр. 3251, арк. 1.

14. Див.: Викладачі Ніжинської вищої школи. Бібліографічний покажчик. Ч. 1. 1820-1920 / Упорядник Гранатович Л.В. – Ніжин, 2001. – С. 125-126.

15. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1836, арк. 51.

16. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1836, арк. 53.

17. Свідчення про навчальне навантаження в НІФІ та про розмір посадового окладу Г.А. Максимовича після обрання професором Київського університету наводить на думку, що цього разу він до Києва не переїжджав. Разом з тим, прохання до керівництва Ніжинського інституту про матеріальну допомогу в ремонті своєї попередньої квартири наприкінці літа 1920 р. може означати, що впродовж 1919-20 навчального року Г.А. Максимович таки змінював місце проживання з Ніжина на Київ. Із іншого боку, з попередньої квартири, що знаходилася в будинку НІФІ, сім'я Максимовичів могла бути просто виселеною через розміщення там штабу 12-ої армії. В усякому разі Г.А. Максимович зі штату викладачів НІФІ не відраховувався, відтак можна вважати ніжинський період його життя *de jure* безперервним.

18. ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 3251, арк. 1.

19. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1836, арк. 63.

20. Матяш І. Перший український осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту) // Київська старовина. – 1998. – № 6. – С. 58.

21. Див.: Остряно А. Ніжинська історична школа: доба становлення (1875-1920 рр.) // Україна і Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К. М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 124-131.

22. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1836, арк. 72.

23. Під час громадянської війни урбаністичне життя в Наддніпрянській Україні цілком занепало, що ставило мешканців міст на межу виживання: при стрімкій натуралізації виробничих відносин чим меншим було місто і ближчим до аграрного сектору, то меншими були продовольчі проблеми, меншим рівень інфляції тощо. В цьому сенсі напіваграрний статус Ніжина давав певні переваги. Крім того, до уваги

слід брати погіршення комунікаційного зв'язку, зокрема між Києвом і Ніжином, що було також наслідком громадянської війни і не могло не вплинути на звичний робочий ритм Г. А. Максимовича.

24. ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 6, арк. 1, спр. 11, арк. 6 зв.

25. Там само, ф. Р-6121, оп. 2, спр. 3251, арк. 4.

26. Там само, ф. 1105, оп. 1, спр. 1836, арк. 70.

27. ЦДАВО України, ф. р. 4805, оп. 1, од. зб. 23, арк. 20.

28. Детальніше див.: Зозуля С. Ю. Корпусна публікація архівних джерел до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) // Архіви України. – 2003. – №1–3. – С. 65–92; №4–6. – С. 65–87; Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.) // Сіверянський літопис. – 2000. – №5. – С. 31–38.

29. Офіційно керівником секції в лютому-вересні 1922 р. був затверджений В.Г. Ляскоронський. Але з літа 1921 р. він переїхав працювати до Києва і впродовж перших трьох місяців узагалі не брав участі в роботі ННДК. З огляду на це спільне засідання кафедри обрало на цю посаду Г.А. Максимовича, котрий увесь цей час фактично виконував обов'язки керівника секції. Зокрема, на основі власних дослідницьких інтересів формувати напрями наукової діяльності секції і відбір майбутніх аспірантів історичної секції ННДК.

30. ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 2, од. зб. 464, арк. 47.

31. Детальніше див.: Зозуля С. Ю. До питання про належність ніжинських істориків 1920-1930-х років до зони тяжіння наукової школи акад. Д.І. Багалія // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. – Вип. 7. – Х., 2004. – С. 92–101; Зозуля С.Ю. Чи існувала Ніжинська історична школа в 20-х роках ХХ ст. ? // Література і культура Полісся. – Вип. 21. – Ніжин, 2003. – С. 333–335; Острянюк А. Ніжинська історична школа (до постановки проблеми) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Національна Академія наук України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Т. 7. – К., 2002. – С. 369–391.

32. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1836, арк. 71.

33. Там само, ф. р. 6121, оп. 2, спр. 3251, арк. 10–11.

34. Див.: Бойко О.Д. Дослідницька кафедра Ніжинського інституту народної освіти // Сіверянський літопис. – 1998. – №5. – С. 120–127.

35. Див.: Острянюк А.М. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови: нові джерела чи історія по-новому? // Література і культура Полісся. – Вип. 21. – Ніжин, 2003. – С. 110–112.

36. Останніх двох – В.С. Євфимовського і В.В. Дубровського, наприклад, відрахували за нескладення своєчасно соціально-економічного (попередника сучасного кандидатського) мінімуму наприкінці грудня 1923 р. “Уцілів” лише аспірант А.Г. Єршов, котрий хоч і довів до логічного завершення свою промоційну роботу, але змушений був корегувати тематику подальших наукових студій здебільшого в бік джерелознавчих досліджень.

37. ВДАЧОН, ф. р. 6121, оп. 2, спр. 3251, арк. 24, 31.

38. Санкт-Петербурзька філія архіву Російської Академії наук (далі – СПб філія архіву РАН), ф. 155, оп. 2, спр. 450, арк. 9.

39. Крымский педагогический институт имени М. В. Фрунзе. 1918-1928. – Симферополь, 1928. – С. 10; Очерки истории Симферопольского государственного университета (1918-1993). – Симферополь, 1993. – С. 114.

40. Кримський республіканський краєзнавчий музей (далі – КРКМ), фонд КРКМ, спр. КП-24584, арк. 9.
41. Наука и научные работники СССР: Справочник. – Л., 1928. – С. 237.
42. СПб філія архіву РАН, ф. 155, оп. 2, спр. 450, арк. 9 зв.
43. Див.: Филимонов С.Б. Хранители исторической памяти Крыма. – Симферополь, 1996. – С. 62; КРКМ, фонд КРКМ, спр. КП-24584, арк. 9-101 зв.
44. Див.: Зозуля С.Ю. Історіографічні і джерелознавчі дослідження вчених Ніжинської НДК історії культури та мови (1922-1930) // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва (збірник наукових праць). – Кривий Ріг, 2004. – С. 448–455.
45. ЦДАВО України, ф. р. 166, оп. 7, од. зб. 575, арк. 251.
46. Там само, ф. р. 166, оп. 7, од. зб. 575, арк. 250.
47. Верба И.В. Ученики М.В. Довнар-Запольского по Киевскому университету Св. Владимира и их дальнейшая судьба // Доследчык гісторыі трох народаў: М.В. Довнар-Запольскі: Зб. Наукowych артыкулаў і дакументаў / Пад. рэд. В. М. Лебедзевай. – Гомель-Рэчыца, 2000. – С. 65.
48. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДА АРК), ф. р. 20, оп. 3, спр. 113, арк. 63.
49. Див.: Касьянов Г.В. Академік М.І. Яворський: Доля вченого // Український історичний журнал. – 1990. – №8. – С. 77–78.
50. КРКМ, фонд КРКМ, спр. КП-24584, арк. 95.
51. ДА АРК, ф. р. 20, оп. 3, спр. 107, арк. 3.
52. Там само, ф. р. 20, оп. 3, спр. 107, арк. 20–21. Однозначно твердити, що О.Г. Максимович був репресований чи принаймні знятий із посади, складно за відсутності прямих свідчень. Архівні документи ДА АРК довоєнного періоду при евакуації 1941 р. і під час повернення до Сімферополя практично втрачені. Однак подібна швидка посадова й партійна (згадані списки стосувалися партійних працівників наркомату) “метаморфоза” – попередні списки були складені на початку вересня 1932 р. і там Максимович-молодший ще обіймав свою посаду – дає право на існування висунутого припущення.
53. ДА АРК, ф. п. 1, оп. 1, спр. 1679, арк. 124.
54. Там само, ф. 2307, оп. 14, спр. 749, арк. 29. О.Г. Максимович наприкінці 1930-х років продовжував (почав знову – ?) працювати в КПІ, викладав загальну історію (колишній батьківський курс), обіймав посаду завідувача кафедри загальної історії від моменту її заснування у вересні 1937 р. Відсутність відомостей про нього за 1933–36 р. – цілком імовірно є наслідком репресивних заходів. Подальша доля Максимовича-молодшого допоки не з'ясована (див.: Очерки истории... – С. 133, 340).
55. СПб філія архіву РАН, ф. 155, оп. 2, спр. 450, арк. 12.
56. Випадково знайдений лист Г.А. Максимовича до свого колишнього учня і колеги по НІФІ-НІНО М. Н. Петровського свідчить, що після війни певний час професор жив у Самарканді (Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 3, спр. 177, арк. 25-27 зв.). За поки не підтвердженими даними на межі 1940-50-х років Г.А. Максимович працював у П'ятигорському педагогічному інституті й помер там-таки в 1954 р. Звернення щодо з'ясування цих фактів до архівних і наукових установ Самарканда, як і Ашхабада та П'ятигорська, досі залишилися без відповіді.

Заснування Чернігівського будинку виховання бідних

Протягом XIX століття Чернігівський будинок виховання бідних являв собою солідний навчально-виховний заклад, який не тільки давав своїм вихованцям – дітям-сиротам і дітям малозабезпечених батьків – ґрунтовну підготовку, але й відігравав помітну роль у культурно-освітньому житті регіону. Незважаючи на це, ані обставини його заснування, ані основні напрямки діяльності досьгодні не ставали предметом спеціального дослідження і не отримали належного висвітлення.

Необхідність виникнення Чернігівського будинку виховання бідних диктувалася рядом причин. По-перше, наявність у губернії значної кількості дітей-сиріт і напівсиріт, позбавлених будь-яких засобів до існування, не могла не привернути до себе увагу місцевих можновладців. Відтак, прийняте ними рішення про створення спеціально призначеного для життя, навчання й виховання неповнолітніх закладу було найоптимальнішим з усіх можливих варіантів розв'язання цієї проблеми. По-друге, існуючі наприкінці XVIII ст. у Чернігові навчальні заклади, внаслідок цілком об'єктивних причин, не могли повністю задовольнити всі культурно-освітні запити населення, особливо – малозабезпеченого. Зважаючи на це, Чернігівський будинок виховання бідних був покликаний забезпечити дітям незаможних батьків, поряд з можливістю здобути ґрунтовну освіту й належне виховання, ще й пристойні умови для життя, яких вони дуже часто були позбавлені вдома. По-третє, виникненню будинку виховання бідних сприяла і та обставина, що справою його організації вирішив займатися особисто малоросійський генерал-губернатор, князь Олексій Борисович Куракін, який, власне, першим порушив питання доцільності існування подібного навчально-виховного закладу в губернії, а також знайшов необхідні для цього кошти.

Для Чернігівського будинку виховання бідних князь вирішив виділити частину величезного маєтку, який колись належав чернігівським архієреям і використовувався ними як літня резиденція. Цей маєток, що мав назву "Бобровщина" і розташовувався недалеко від міста, був придбаний Куракіним за наступних обставин. Для довготривалого перебування в Чернігові малоросійського генерал-губернатора вирішено було терміново збудувати новий будинок. Проте знайти відповідне місце для майбутнього генерал-губернаторського будинку виявилось дуже проблематично. У пошуках шляхів виходу зі складного становища було прийнято рішення про обмін заміського архієрейського маєтку "Бобровщина" на більш необхідні для духовного відомства казенні сінокосні та деякі інші угіддя, що і було здійснено 22 жовтня 1802 р. Таким чином, архієрейський маєток разом з численними житловими та сільськогосподарськими будівлями фактично перейшов у розпорядження генерал-губернатора, князя О.Б. Куракіна. Будівлі північної частини "Бобровщини" призначалися для майбутньої гімназії та повітового народного училища. У західній частині "Бобровщини" незабаром розпочалися роботи, пов'язані з будівництвом генерал-губернаторського будинку, який, зазначимо, забігаючи наперед, 1805 р. також було надано у розпорядження гімназії. А от існуючі в східній частині маєтку

кілька будівель, що перебували в гарному стані й повністю були готові до проживання та навчання у своїх стінах значної кількості неповнолітніх, призначалися князем саме для будинка виховання бідних [1].

Відкриваючи дитячий будинок, князь Куракін вирішив проконсультуватися із цього приводу з першим попечителем Харківської навчальної округи, графом Северином Йосиповичем Потоцьким, якому за законом від 24 січня 1803 р. підпорядковувалися усі навчальні установи півдня Російської імперії, в тому числі й Чернігівської губернії. Після тривалого листування виявилось, що Куракін і Потоцький, по-різному уявляючи майбутнє Чернігівського будинка виховання бідних, займали діаметрально протилежні один одному позиції щодо його функціонування. Зокрема, малоросійський генерал-губернатор розглядав будинок виховання бідних як цілком самостійний заклад, діяльність якого не перетиналася з діяльністю гімназії та ремісничого училища. Також, на думку О.Б. Куракіна, Чернігівський будинок виховання бідних мусив підпорядковуватися виключно Приказу громадської опіки та фінансуватися за його рахунок. Натомість, перший попечитель Харківської навчальної округи наполягав на обов'язковому об'єднанні вищезазначених навчальних закладів у єдиний навчально-виховний комплекс, про що красномовно свідчить зміст його листа князеві, датованого 12 квітня 1804 р.: “Предполагаемое вами заведение дому для воспитания бедных по моему мнению лучше поместить в самом доме гимназии, в которой будут также преподаваемы предметы уездного и приходского училищ: воспитанники сего дома могут обучаться оным и постепенно переходить в гимназию. Посему единственно от ваших распоряжений будет зависеть, чтобы в одном доме сем помещались гимназия, уездное и приходское училище, равным образом и воспитанники онаго дому”. Також граф Потоцький категорично не погоджувався з планами підпорядкування будинку виховання бідних Приказу громадської опіки. Він зазначав: “В разсуждении же того, чтоб заведение сие было в распоряжении приказа общественного призрения... долгом поставляю заметить, что оно согласно Высочайше установленным постановлениям для всех училищ, учреждаемых в России, должно находиться под непосредственным ведением попечителя округа”.

Проте князь Олексій Борисович Куракін був не тією людиною, яка легко змінює прийняті рішення і дає себе переконати в протилежному, а тому всі спроби Северина Йосиповича вплинути на свого безкомпромісного колегу й схилити його до власної точки зору виявилися марними. Не чекаючи відкриття гімназії, що затримувалося з деяких причин, малоросійський генерал-губернатор отримав дозвіл міністра освіти графа Петра Васильовича Завадовського на заснування Чернігівського будинка виховання бідних у колишньому архієрейському маєтку, остаточно розставивши тим самим всі крапки над “і” та поклавши край суперечці [2].

Урочисте відкриття будинка виховання бідних відбулося 1 травня 1804 р. за участю багатьох представників місцевої інтелектуальної еліти. Разом з цим навчально-виховним закладом розпочинало свою діяльність і ремісниче училище. Один з учасників свята, директор училищ Чернігівської губернії Михайло Єгорович Марков зробив у своєму щоденнику з цього

приводу наступні записи: “Сего года 1-е число ознаменовано здесь чувствительнейшим благотворением в сей стране малороссийской, вечно немогущим быть забвенным, ниспосланным от милосердствующей всегда воли всемилостивейшаго нашего Императора Александра Павловича, дозволившаго употребить городские доходы на различныя богоугодныя заведения и учреждения для пользы общей, и особенно в облегчение страждущаго человечества, из числа коих по предварительному распоряжению и приуготовлению от начальства, черниговским гражданским губернатором открыты здесь в Чернигове: 1-е дом воспитания детей для 50 человек на казенном содержании сиротствующих, без родителей или при оных, но неимущих, и 2-е ремесленное училище, в коем 408 учеников на казенном содержании обучаться будут разным мастерствам...”.

У своїх спогадах М.Є. Марков також детально описав усі події, якими супроводжувалося відкриття будинка виховання бідних і ремісничого училища: “Поутру в 9 часов, по прибытии гражданского губернатора, с собравшимися к нему почетнейшими губернских присутственных мест чиновниками, в дом воспитания бедных, представлены ему были воспитанники, одетые в положенное по штату одеяние, директором онаго ж дома надворным советником и кавалером Соколовым, а после ремесленного училища попечителем надворным советником Карташевским ученики того училища, одетые по особому об них положению, по осмотре коих, введены по порядку одни за другими в церковь Богоявления Господня. Между тем, по предварительному извещению и соглашению, начата божественная литургия преосвященным Михаилом, епископом черниговским и нежинским и кавалером, по окончании которой читан был именной Его Императорского Величества указ о учреждении в числе прочих богоугодных заведений дома воспитания бедных и ремесленного училища, а потом и отправлен тем же преосвященным благодарственный о здравии Его Императорского Величества и всей Высочайшей фамилии молебен; по окончании коего из церкви шествие было сперва в дом воспитания бедных преосвященного со всем священством и клиром в облачении и с крестами, при многочисленном стечении разнаго звания и состояния народа; а по прибытии в дом освящена вода и пето многолетие о здравии Его Императорского Величества и всей Высочайшей фамилии. По окроплении ж комнат говорена преосвященным приличная случаю сему речь. Из дома воспитания бедных было таким же порядком шествие в дом ремесленного училища, в котором также освящена вода, пето многолетие и по открытии дому говорено преосвященным краткое приличное приветствие. Невозможно изобразить достаточно тех душевных движений и чувствий живейшей благодарности, каковыя видимы были во всех, как участвовавших в торжестве сем, так и вообще во всех зрителях к щедротам Всеавгустейшаго Монарха, толико изобильно изливающаго милости свои на верноподданных своих. По окончании церемонии, обеденный стол был у гражданского губернатора, к которому приглашены были как преосвященный с духовенством, так и губернские чиновники” [3].

Як бачимо, у записах директора училищ про цю пам’ятну подію в історії Чернігівської губернії жодним словом не згадується князь Олексій Бори-

сович Куракін, завдяки старанням якого стало можливим відкриття Будинка виховання бідних і ремісничого училища. І це не випадково. Виявилось, що малоросійський генерал-губернатор, будучи людиною аж ніяк не схильною до вислуховування численних похвал на свою адресу та перебування в центрі загальної уваги, рішуче відмовився від участі як у цьому святі, так й урочистостях, запланованих на наступний рік і присвячених відкриттю гімназії.

Важливою умовою становлення будинка виховання бідних було визначення його організаційних і методичних засад. Під час складання статуту був творчо використаний розроблений князем О.Б. Куракіним проект під назвою “Начертание”. Згідно з “Начертанием”, будинок виховання бідних засновувався для надання можливості отримати ґрунтовну освіту й належне виховання дітям-сиротам і дітям малозабезпечених батьків (малозабезпеченість сім'ї мала бути обов'язково підтверджена “місцевим начальством”). Створений навчально-виховний заклад підпорядковувався виключно Приказу громадської опіки, що мав право призначати директора будинка та його помічників. Будинок виховання бідних розраховувався на 50 вихованців (юнаків усіх станів віком від 8 до 12 років), які забезпечувалися одягом, взуттям, харчуванням, шкільним приладдям тощо. За окрему платню (100 крб. на рік) до будинка дозволялося приймати пансіонерів. Пансіонери ніяким чином не відрізнялися від решти вихованців, навчалися та виховувалися разом з ними. Термін перебування вихованців у дитячому будинку становив 7 років. Оскільки спеціальної школи в будинку виховання бідних не існувало, на навчання юнаки повинні були щоденно ходити до розташованих поряд гімназії та училища під пильним наглядом помічників директора. Навчальні “успіхи” вихованців, так само, як і “невдачі”, ретельно фіксувалися директором, на підставі чого після закінчення терміну перебування в дитячому будинку випускникам видавався атестат [4].

Керуючись статутом, невдовзі до будинку виховання бідних було здійснено перший набір вихованців у кількості 19 осіб (наприкінці травня ця цифра збільшилася до 42 осіб). З них дітей дворян нараховувалося 11, різночинців – 8. Перший день навчання вихованців в училищі розпочався зі зборів, організованих М.Є. Марковим, під час яких була заслухана промова патріотичного характеру старшого вчителя Самарського-Биховця наступного змісту: “Вы вступаете ныне в храм просвещения, тою ж милосерднейшею десницею всемилостивейшаго государя нашего императора Александра I приосеняемый и распространяемый и на незыблемом основании к безсмертной славе его о благоденствии нашем попечения утверждаемый; тою ж десницею, которая исторгнув вас из недр отягительной бедности, отверзла вам дверь храма воспитания. Там предупреждаются все ваши нужды и недостатки к приличному состоянию вашему воспитанию, здесь образовать будут ум и сердце ваше учением. Благодарите Промысл Всевышняго, даровавший вам быти во дни блаженства России. Пролейте горячайшия слезы к сему всеблагому о вас Промыслу, да охранит ненарушимо дражайшее здравие милосерднейшаго монарха нашего. Запечатлейте на юных сердцах ваших совершеннейшую благодарность к его сиятельству князю, хадатаю у престола монаршаго

настоящего вашего благощастия, а любовью и покорностию к начальствующим и руководящим вас в преподаваемых здесь знаниях, прилежанием и добропорядочным поведением, паче всего юношество украшающим, соделайте себя достойными таковыя низпосылаемыя вам милости” [5]. 1805 р. відбулося довгоочікуване відкриття гімназії, у якій поряд з гімназистами відтепер навчалися і вихованці дитячого будинка. Через деякий час будинок виховання бідних було значно розширено за рахунок появи у ньому “жіночого відділення”.

Після наказу імператора Олександра II про запровадження в губерніях інституту земства будинок виховання бідних, отримавши назву “Чернігівський земський сирітський будинок”, був підпорядкований губернському земству. Проте головні засади та напрямки його діяльності, за винятком заснування власної школи, залишилися практично без змін. І лише починаючи з 80-х рр., Чернігівський сирітський будинок почав занепадати. Причини занепаду, на нашу думку, полягали в неможливості Чернігівського губернського земства виключно за рахунок власних ресурсів покривати всі витрати, пов’язані з діяльністю Чернігівського сирітського будинка. Суми, що відтепер виділялися земськими установами (на утриманні яких перебували й інші благодійні заклади [6-7]) на його розвиток, не можна було порівняти з сумами, що надходили свого часу від Приказу громадської опіки. Опинившись у безвихідній ситуації, губернське земство вирішило закрити цей навчальний заклад. Згідно з постановою губернських земських зборів від 15 листопада 1900 р. діяльність Чернігівського земського сирітського будинку припинялася, а його вихованці (33 юнаки) призначалися земськими стипендіатами в наступні навчальні установи: в Харківське землеробське училище – 1; Глухівський учительський інститут – 1; Ніжинську гімназію – 1; Чернігівську гімназію – 1; Ніжинську школу телеграфістів – 1; Борзенську школу садівництва – 1; Чорнотицьку ремісничу майстерню – 2; Суджанську торгівельну школу – 2; Чернігівське 3-кл. училище – 3; Чернігівське початкове міське училище – 2; Мглинське міське училище – 3; Березинське училище ім. Яновського – 3; Ніжинське нижче технічне училище ім. Кушакевича – 8; відправлено на батьківщину з умовою відвідування місцевої школи – 4 [8].

Загалом, Чернігівський будинок виховання бідних, перейменований потім на Чернігівський земський сирітський будинок, зробив помітний внесок у розвиток та поширення освіти на Чернігівщині. Ґрунтовна підготовка вихованців цього закладу – дітей-сиріт і дітей малозабезпечених батьків – давала їм змогу вдало працевлаштуватися у майбутньому, головним чином, на ниві народної освіти, поповнюючи тим самим місцеві педагогічні кадри. Найздібніші випускники Чернігівського будинку виховання бідних після закінчення його отримували можливість продовжувати навчання за рахунок земських установ у вищих навчальних закладах, стаючи згодом активними діячами Чернігівського губернського земства. Організаційні засади та принципи діяльності Чернігівського сирітського будинку деякою мірою вплинули на становлення сучасної системи навчання та виховання безпритульних і соціально занедбаних дітей у спеціалізованих дитячих закладах.

Література

1. Добровольский П.М. К истории Черниговского земского сиротского дома // Земский сборник Черниговской губернии. – 1903. – № 3. – С. 46–47.
2. Там само. – С. 48–49.
3. Там само. – С. 50–51.
4. Там само. – С. 52–53.
5. Там само. – С. 55.
6. Чудновская М. Отчет об яслях-приютах в с. Выблях Черниговского уезда // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – №10. – С. 140.
7. Тимошок Г. К вопросу о деревенских яслях. – Ясли в м. Ивангороде в 1902 году // Земский сборник Черниговской губернии. – 1902. – №11. – С. 79.
8. Распределение воспитанников сиротского дома по учебным заведениям // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – №10. – С. 42.

Ю.О. Нікітін

Види селянських платежів у Чернігівській губернії в 60–70 рр. XIX ст.

Проблема становища селянських господарств у перші десятиліття після реформи 1861 р. залишається актуальною і в наш час. В сучасній історіографії недостатньо проаналізовано соціально-економічне становище пореформеного села в окремих регіонах України. Хоча проблеми земельної оренди, соціально-економічного розвитку села, правове становище селян аналізувалися в працях М. Якименка, А. Зубка, Т. Риндзюньського та ін. [1] Окремо соціально-економічне і правове становище селян Чернігівщини досліджували В. Шевченко [2], В. Бойко [3], О. Солошенко [4], В. Головченко [5] та ін. У публікаціях згаданих науковців досліджуються проблеми забезпечення різних категорій селян землею у пореформенний час, розвитку і діяльності органів селянського управління. Однак більшість вчених головну увагу приділяють 80 – 90 рр. XIX ст. або початку XX ст. Часто поза увагою залишаються 60 – 70 рр. XIX ст., в тому числі й на Чернігівщині.

Одним із важливих показників економічного становища селянства були різноманітні платежі. Встановлені законом платежі та повинності були різноманітні як за розмірами, так і за методами їх розподілу між різними категоріями платників.

Так, колишні державні селяни, що отримали власницькі записи: подушний і чиншевий податок, лісовий податок, що призначався за власницькими записами, державний земельний податок, збір на витрати по розмежуванню, земські та мирські платежі. Колишні державні селяни, які ще не отримали власницьких записів, замість чиншового податку та лісового згідно з записами платили: чиншевий податок, подушний у розмірі 2 руб. 53 коп., обраний податок призначений відповідно розверстанню в Чернігівській губернії (відповідно до указу Сенату від 3 лютого 1870 р.) і 7 коп. збір з десятини у додатковий чиншевий податок, а крім цього, всі повинності, як і всі інші стани.

Селяни-власники сплачували: об'єднаний подушний податок, викупні платежі, збір на витрати при розмежуванні, державний поземельний податок,

земські та мирські збори.

Тимчасовозобов'язані селяни сплачували ті ж самі платежі й повинності. Виняток складали викупні платежі, замість яких вони сплачували поміщикам чинш або виконували натуральні повинності.

Під час ревізії 1881 р. сільський податний стан нараховував 571138 ревізьких душ, які сплачували [6]: подушний податок – 1423884 руб. 69 коп., оброчний податок із душі – 209103 руб. 15 коп., додатковий оброчний податок – 28473 руб. 27 коп., викупні платежі – 1031263 руб. 55 1/2 коп., оброчні податки за землю – 81997 руб. 82 коп., державний земельний податок – 98757 руб. 16 коп., на витрати по межуванню – 47506 руб. 83 1/2 коп., усе разом по губернії становило 2920986 руб. 48 коп.

Крім цього, селяни сплачували земські платежі у розмірі 424557 р. 73 1/4 к., мирські платежі на повітові та сільські потреби 223662 руб. 90 1/2 коп. З матеріалів ревізії видно, що більша частина окладних зборів припадала на долю селян-власників (до 8 руб. 56 коп. на ревізьку душу). Такий стан був у всіх повітах губернії. Селяни-власники платили майже вдвічі більше, ніж козаки і на 1/3 більше колишніх державних селян. Ця різниця виникла за рахунок викупних платежів, які перевищували загальну кількість всіх інших податків, що сплачував кожен домовласник.

Оскільки вказані платежі при публікації Положення 19 лютого 1861 р. не були приведені у відповідність з цінністю і прибутковістю селянських ділянок, вони були непосильним тягарем для селян-власників. Неможливість їх сплачувати поступово вела до появи недоїмок. У селян Суразького та Мглинського повітів у 1881 р. недоїмка становила $\approx 1\ 1/2$ млн. руб. [7].

Мирські платежі на волосні та сільські потреби в окремих повітах і волостях доходили до значних сум. Окремі статті витрат були завищені або надумані. У 1881 р. загальна цифра мирських платежів на волосні потреби складала 165878 руб. 87 коп. Майже 1/3 цієї суми (51103 руб. 50 коп.) йшла на утримання волосних писарів та їх помічників. Наступну значну суму витрат складали кошти на заробітну плату волосних старшин і кандидатів у засідателі (37140 руб. 32 коп.). Утримання волосних станцій і роз'їзди посадових осіб повітового правління коштувало селянам 33807 руб. 52 коп. [8] Як і у Київській губернії, на Чернігівщині утримання станцій часто віддавали до рук не членів общини, а орендарів. Із всіх волосних витрат утримання старшин і писарів складало половину всіх коштів, а якщо додати гроші на роз'їзди й утримання коней, то це досягало 3/4 загальної суми, яку щорічно збирали в губернії на згадані потреби. На потреби селянства витрачалось щорічно 310160 руб. 60 коп. Із них більша частина йшла на утримання церковних служителів (60927 руб. 28 коп.) і найм пастухів (119003 руб. 28 коп.).

При порівнянні коштів, що витрачалися на мирські та волосні потреби, привертають увагу факти нерівномірності. На одні й ті ж статті йшла неоднакова кількість грошей. Особливо яскраво це простежувалось у заробітній платі волосних писарів (Борзнянський повіт від 100 до 960 р.). На цей факт звернули увагу й чиновники-ревізори. Вони вказали на різницю в зарплаті волосних писарів і старшин та їх службові відносини з писарями були чітко регламентовані законом. Однак, розмір отримуваної платні вказував на реальне стано-

вище і владу, якою кожен з них користувався. Волосні писарі, навпаки, не несли ніякої відповідальності за свої дії та вчинки, а часто прикривалися наказами своїх начальників (старшин). Як і в сусідніх губерніях, у переважній більшості волосні старшини Чернігівщини були неосвічені. Унаслідок цього вони постійно боялися відповідальності не лише за свої вчинки, але й за діяльність писарів (у Борзнянському і Мглинському повітах заробітна плата старшини становила 60 і 70 руб. відповідно).

Крім мирських платежів, на волосні та сільські потреби в Чернігівській губернії селяни виконували ще такі натуральні повинності: ремонт шляхів, мостів, що не були прийняті на земський баланс (тобто знаходилися на землях сіл); утримання при деяких волосних правліннях коней для поїздок і перевезення дров; посадка дерев; рознесення конвертів; виділення приміщень для заарештованих; призначення сторожів у хлібні магазини, ліси; надання підвод для чиновників під час розмежування; призначення церковних старост [9].

На Чернігівщині селяни намагалися частину натуральних повинностей доручати дітям, жінкам, старим людям або наймали з інших сіл. Такий підхід дозволяв їм приділяти більше уваги своєму господарству. Це бажання посилювалося в результаті поведінки місцевих чиновників, що завищували витрати й хотіли мати дармову робочу силу для особистих потреб.

Чинний порядок розподілу податків і платежів між домовласниками, а також методи й терміни їх збирання в повітах були різні. Це також стосувалось і джерел, які використовувало сільське населення для їх сплати [10].

У Мглинському повіті розкладка державних податків і повинностей відбувалася таким чином: у селян-власників викупні платежі збиралися за кількістю наділів; земські й поземельні платежі за кількістю десятин і всі інші платежі за кількістю душ. Цей розподіл відбувався за рішенням громади (за винятком Красногорської волості). Усі платежі збиралися спеціальним відповідальним при сприянні повітових сільських посадових осіб (I частина травень-червень, II – листопад-грудень).

У Суразькому повіті податки розподілялися між господарями за кількістю земельних наділів, а викупні платежі – від кількості десятин землі. Термін збирання платежів чітко не був установлений.

Новозибківський повіт. В окремих волостях податки і платежі розподілялися відповідно до кількості наділів, а в інших – залежно від числа ревізьких або існуючих душ. Збирали їх переважно восени.

Городнянський повіт. У всіх волостях подушний податок і мирські платежі розподілялися між ревізькими душами, оброчний податок, викупні й земельні платежі за кількістю десятин землі. I частина платежів збиралась у липні, II – у грудні.

У Суразькому, Н.-Сіверському, Чернігівському і Сосницькому повітах майже у всіх волостях розподіл податків та платежів залежав від кількості ревізьких душ. Виняток становили викупні платежі, які збирали, виходячи з розміру наділу. Терміни збирання: I частина – березень-квітень, II – листопад-грудень.

Кролевецький повіт. Викупні й земельні платежі залежали від кількості землі у кожного господаря. Подушний і оброчний податок з мирськими платежами встановлювався рішенням сільської громади. Часто громада вирішувала

зменшити тягар платежів бідних селян за рахунок багатих.

Конотопський повіт. Подушний і оброчний податки разом з мирськими платежами розподілялися по ревізьким душам, а державний земельний, земський і податок на межування залежали від кількості землі. Як і в Кролевецькому повіті, громада вирішувала питання зменшення окремих платежів для бідних селян. У Борзнянському, Глухівському, Ніжинському, Козелецькому й Остерському повітах використовувалась аналогічна система розподілу податків і платежів.

Бажання селян у кожному повіті встановити більш-менш зручну для них систему розподілу платежів не могло захистити їх від свавілля місцевого чиновництва. Так, у 1879 р. колишня державна селянка Авраменко з Холявинської волості скаржилася на неправильно встановлені для неї податки й платежі на землю [11].

Перекладаючи на плечі селян головний тягар податкового пресу, держава, з одного боку, прискорювала процес розшарування в їх середовищі і переважного зубожіння, а з іншого – не давала можливості розвитку більшості селянських господарств.

Так, у звіті волосного старости Глухівського повіту Воронежської волості Герасима Піскуна за 1876-1880 рр. відзначалося, що подушний, державний, земельний податок і викупні платежі становили на ревізьку душу – 5 руб. 30 коп., на душу – 4 руб. 54 коп., на двір – 11 руб. 39 коп., з десятини – 2 руб. 52 коп. [12] І це були перераховані не всі селянські платежі.

Подібний підхід держави до вирішення селянського питання безумовно вів до накопичення недоїмок по платежам. Лише у Мглинському й Суразькому повітах з бідними землями у 1880 р. недоїмка тільки по викупним платежам становила відповідно 45335 руб. 29 3/4 коп. і 38636 руб. 83 коп. [13]

Дані за 1881 р. засвідчують, що найменша заборгованість у селян була по оброчному податку, але це можна пояснити тим, що вони в переважній більшості відробляли його у натуральній формі. Найбільша ж заборгованість у селян губернії була по викупним платежам, що було характерно не лише для Чернігівської губернії. Певним винятком був Конотопський повіт, селяни якого мали мінімальну заборгованість по всіх платежах. Можливо, на це вплинула міграція селян з даного повіту і якісні ґрунти.

За даними волосних правлінь на 1 січня 1880 р. селянські недоїмки складали [14]: подушний податок – 69330 руб. 81 коп., оброчний з душі – 1250 руб. 91 коп., додатковий оброчний з душі – 11 руб. 65 коп., поточні викупні платежі – 152857 руб. 57 коп., оброчні податки з землі – 194 руб. 63 коп., державний земельний податок – 143 руб. 47 коп., кошти на межування – 434 руб. 78 коп., земські платежі – 141904 руб. 50 коп., мирські платежі – 18493 руб. 32 коп.

Крім цього, до недоїмок були віднесені викупні платежі, відкладені за спеціальним наказом (для селян Суразького та Мглинського повітів) до особливого розпорядження – 1406993 руб. 49 коп., а також губернський і повітовий продовольчий капітал, не повернутий селянам Суразького та Мглинського повітів з 1868 р. – 286672 руб. 59 коп. [15]

Матеріали про розподіл недоїмок по повітах незаперечно вказують на непосильний характер різноманітних платежів для селянських господарств.

Звільнивши на словах селян від безмежної влади поміщиків, держава заганяла їх у нову кабалу [16].

Необхідно зазначити, що недоїмки були не у всіх волостях. У 24 їх не було: Мглинський повіт – 1, Новозибківський – 2, Н.-Сіверський – 3, Стародубський – 1, Чернігівський – 3, Сосницький – 1, Кролевецький – 1, Конотопський – 4, Борзнянський – 1, Ніжинський – 5, Остерський – 2.

Місцева адміністрація вважала одним із необхідних заходів поліпшення становища селян переселення в інші місцевості. Губернські та повітові чиновники, залишаючись у рамках станових феодальних поглядів, вважали нормальним явищем, що саме селянство несло на собі головний тягар платежів і повинностей. Їх пропозиції не йшли далі незначних змін (переселення тощо) і перерозподілу платежів між селянами в самій общині. Це і зумовило тяжке становище переважної маси селянства у пореформений час.

Таким чином, можна зробити висновок, що всі категорії селян Чернігівської губернії виконували чисельні і часто непосильні натуральні повинності й платежі. Положення 1861 р. передбачало, що колишні поміщицькі і державні селяни в першу чергу повинні були сплачувати викупні платежі. Однак на Чернігівщині місцева адміністрація часто не робила відповідних коректив у зв'язку з якістю земель та іншими регіональними особливостями. Таке ставлення до даного питання призводило до завищення сум, які повинні були сплачувати селяни.

Колишні державні селяни сплачували менші за розмірами платежі, ніж колишні поміщицькі, але вони не мали деяких пільг, якими користувались останні. Державні селяни не могли прискорити остаточне погашення викупних платежів.

Передбачені законом платежі та повинності у переважній більшості йшли на користь поміщиків, держави й утримання апарату чиновників. Вони стосувалися не лише селян, але основний тягар лежав саме на їхніх плечах. Такий підхід держави до проблем селянства часто призводив не лише до стримування розвитку їх господарств, але й до масового розорення. Все це погіршувало економічне становище селянства, що більше і більше ставало боржником, як держави, так і поміщиків.

Факти вказують, що уряд і місцеві адміністрації пішли шляхом захисту інтересів поміщиків за рахунок селян і навіть частково всупереч економічній вигоді держави. Часткове вирішення селянської проблеми змусило царизм знову повернутися до неї на початку ХХ ст.

Таким чином, проблема селянських платежів вимагає більш глибокого вивчення для всебічного розуміння складних соціально-економічних процесів у пореформеному українському селі.

Література

1. Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1991. – № 2. – С. 54–63; Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 3–14.; Зубко А.М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864–1917) // Український історичний журнал. – 1988. – № 3. –

С. 130–138; Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в. – М.: Наука, 1983. – 180 с.

2. Шевченко В.М. Становище селянства Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1982. – № 9. – С. 71–78; Реформа 1861 року: незавершеність чи досягнення мети? // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С. 127–131.

3. Бойко В. Історіографія реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні // Література та культура Полісся. Вип. 20: Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (XI – XX століття). – Ніжин, 2002. – С. 83–94.

4. Солошенко О.М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в II пол. XIX ст.: Автореферат дис. ... канд. історич. наук. – Харків: ХДУ, 1997. – 19 с.

5. Головченко В.В. Волосне самоврядування на Україні // Трибуна. – 1991. – № 7. – С. 15–16; Сільське самоврядування на Україні (1869–1916 рр) // Право України. – 1992. – № 3. – С. 36.

6. Російська Національна бібліотека ім. М.Є. Салтикова-Щедрина. – Санкт-Петербург (далі РНБ), ф. 600, спр. 948, арк. 118.

7. РНБ, ф. 600, спр. 959, арк. 13.

8. РНБ, ф. 600, спр. 960, арк. 6.

9. Половцов А.А. Извлечение из всеподданнейшего отчета по ревизии Киевской губернии. – СПб, 1882. – С. 127.

10. Там само. – С. 128.

11. РНБ, ф. 600, спр. 945, арк. 121–122.

12. Половцов А.А. Извлечение из всеподданнейшего отчета по ревизии Киевской губернии. – С. 127.

13. РНБ, ф. 600, спр. 960, арк. 30.

14. РНБ, ф. 600, спр. 973, арк. 34.

15. Там само, арк. 35.

16. Половцов А.А. Извлечение из всеподданнейшего отчета по ревизии Киевской губернии. – С. 148.

В.І. Мельник

Теофіл Павліков – голова політичного товариства “Русская Рада” (1870–1879)

Дослідження діяльності видатних русофільських діячів – актуальне питання в сучасній історіографії. Радянською історичною наукою русофільський (москвофільський) рух трактувався спотворено. Прибічники русофільства вважались “агентами” російського царизму. У працях сучасних дослідників процес становлення та розвитку русофільського руху розглядається як один з важливих аспектів політичної історії Галичини XIX ст. [17; 18; 19; 20]. При написанні статті використано неопубліковані матеріали відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (ф. 75) та Центрального державного історичного архіву України у Львові (ф. 196), русофільської преси (“Русская Рада” та “Слово”).

Визначним діячем русофільського спрямування був Теофіл Павліков, який упродовж десяти років (з 1870 по 1879 рр.) очолював “Русскую Раду”

(далі – “РР”). Це складна і багатогранна постать, у якій поєднувалася громадсько-політична активність з батьківською розважливістю.

Народився Теофіл Павліков 7 серпня 1821 р. в Бережани. Батько, Михайло Павліков, був парохом і деканом цього ж міста [6, 1]. Про дитячі та ранні юнацькі роки, на жаль, немає відомостей. У 1841–1847 рр. Теофіл навчався у Львівській духовній семінарії. Серед студентів вирізнявся високою успішністю, своє працелюбство та старанність проявляв протягом усіх років навчання [7, 1-8]. З особливою відповідальністю готувався до іспитів з богослов'я (збереглися власноруч написані питання та відповіді на них латинською та польською мовами).

У 1846 р. помер батько, залишивши у спадок синові бібліотеку (більше 300 книжок з історії Церкви, філософії, граматики). Батькову бібліотеку Теофіл надіслав як дарунок Народному Інституту у Львові з однією умовою: щороку, восени, в переддень св. Михайла в церкві при Інституті відправлятиметься Служба Божа “съ парастасомъ за душу протокр. Михаила, а когда и еѣ упокоюсь, и за мене, недостойного служителя алтаря” [8, 6]. Це свідчило про намагання Т. Павлікова сприяти активізації національного руху, підвищенню рівня освіченості серед молоді галицької інтелігенції. Після закінчення семінарії Т. Павліков був висвячений єпископом Г. Яхимовичем і став парохом Бережан.

Крім душпастирської, священицької, Т. Павліков активно займався громадською діяльністю, що сприяла розвитку русофільства в Галичині. Він був не тільки проповідником церкви, але й працював як “учитель въ тамошнихъ школахъ, а въ гимназіи отъ р. 1849 до 1853 первымъ учителемъ руссого* языка” [7, 9]. У Бережанах Т. Павліков був відомий як ревний патріот, що відзначався рідкісним красномовством та прекрасним “голосомъ до спѣтѣву” [7, 11]. У 1858 р. стало вакантним місце пароха при Успенській церкві у Львові. Ставропігійське братство обрало своїм парохом саме Т. Павлікова, незважаючи на те, що він працював священиком тільки 12 років, за віком був наймолодшим. Від єпископа С. Литвиновича одразу отримав відзнаку крилошанина “съ титуломъ и характеромъ совѣтника и референта митрополичой консисторіи”. Почав вести справи вдовичо-сиротинського фонду та шкільництва.

Політичну активність Т. Павліков вперше виявив у 1861 р., коли жителі сільських громад Бережанського та Перемишлянського повітів обрали його послом першої каденції Галицького Сейму. Наділений ораторськими здібностями, сильний духом і бажанням служити рідному народу, він не втрачав жодної можливості, “выступальъ всегда первый съ готовою, основно задуманною, а громко и неразъ рѣзко голошенною бесѣдою противъ польской большости” [6, 8]. Т. Павліков був обраний послом Сейму і на наступних виборах 1867 р. Водночас у сімейному житті фортуна відвернулася від нього. Рано ставши вдівцем, мав на своєму утриманні четверо дітей. Про важку матеріальну нужду сім'ї відомо зі “Свѣдоцтва оубожества”, поданого у 1869 р. на розгляд намісництва з проханням звільнення від оплати в гімназії за навчання сина Костянтина [6, 3-4]. З листування Т. Павлікова зі своїми

* Українське населення Галичини в XIX ст. називало себе русинами.

синами Іваном, Костянтином та дочкою Марією довідуємося, що батько мав у дітей велику шану й авторитет. Його корисні поради “не пали на пустую каменю землю, только пустили глубоко корень въ сердце и разумъ” кожного з них [9; 10; 11].

Найбільш актуальною проблемою в політичному житті Галичини 60-70-х рр. XIX ст. залишались взаємини русинів з політично, економічно і культурно пануючими у краї поляками. На хвилі невдалої українсько-польської угодової акції 1869–1871 рр. виникла ідея створення єдиного представницького органу галицьких русинів. Русофіли пропагували панруські погляди, український народ вважали невід’ємною частиною “общерусского” народу, носієм східнослов’янської єдності в минулому вважали Київську Русь. Основу русофільського табору становили греко-католицькі священики. У своїй боротьбі проти польського панування в краї вони покладали надії на допомогу могутньої Російської держави. Народовці, в основному, молода галицька інтелігенція, не мали такої опори в масах, як русофіли, співпрацю з ними розглядали як засіб для зміцнення власних позицій. Керівництво русофільського табору не бажало поступатися своїми домінуючими позиціями народовцям, прагнуло утримати провід національного руху у своїх руках. Передбачалось утворення спільного комітету товариства, до якого мали ввійти представники народовців і русофілів. Компроміс між обома сторонами був бажаний в інтересах галицьких русинів. У квітні 1870 р. Т. Павліков разом з Й. Кульчицьким, М. Малиновським, В. Ковальським, Ю. Лаврівським, А. Яновським, А. Петрушевичем, І. Гушалевичем став членом “провізоричного комітету” нової політичної організації. На засіданнях комітету були розроблені основні положення статуту, обговорено організаційні питання проведення перших загальних зборів товариства. Головою товариства члени комітету обрали Т. Павлікова. Датою заснування “Руської Ради” можна вважати 13 травня 1870 р., коли комітет отримав дозвіл від намісництва [1, 2].

Звістка про новоутворене товариство та можливість відкритого вступу до нього була сприйнята населенням краю з піднесенням. Так, через три місяці з часу створення кількість членів товариства становила 360 осіб [3, 36]. Пропагуючи ідею захисту прав руського народу (§ статуту), голова “РР” разом із членами комітету гуртували навколо себе священиків, юристів, міщан та селян. Товариство стало важливим організаційним осередком русофільства, одразу ж включилось у політичне життя краю. Виділ (комітет) оголосив себе центральним виборчим комітетом, займався складанням списків майбутніх кандидатів у послы в округах. У зверненнях до народу містився заклик обирати до Сейму “справжніх русинів”. Однак товариство діяло тільки два місяці і не мало змоги підготуватися належним чином до виборів, тому їх результати виявилися невтішними. До Галицького Сейму було обрано всього двадцять три русини (для порівняння: в 1861 р. – 49 чол. зі 150 депутатів). Причиною невдачі було розчарування місцевого українського населення тотальним польським наступом і зневіра у власні політичні сили.

Вже у вересні 1870 р. комітет (виділ) на чолі з Т. Павліковим скликав перші загальні збори. Попередні, скликані в червні, не відбулися через

суперечки між русофілами і народовцями, які намагалися увійти до керівництва “РР”. Т. Павліков виступив з промовою, в якій наголосив, що “РР” продовжує традиції Головної Руської Ради 1848 р. (далі – ГРР). Відмінність полягала в тому, що ГРР мала “сердечно сприяющее правительство”, а “РР” почала діяти в умовах, коли уряд не тільки “сердечно не сприяєть, но даже мѣрами своими затруднило положение русского народа” [2, 18]. Доповідач справедливо зазначив, що слід проявляти “больше енергии и постоянности по народнымъ дѣламъ, тогда и правительство, видя силу нашу, было бы принуждено признати права, въ которыхъ намъ до сихъ поръ отказываетъ” [2, 19]. Захисникам прав русинів необхідна рішучість, енергія й, особливо, щиро руський патріотизм. Показово, що під час виступу голови товариства з залу лунали схвальні вигуки та оплески. Збори постановили конституційним шляхом домагатися рівноправності з поляками в усіх сферах життя.

Одним з перших політичних виступів товариства було “Пропамятное письмо Львовской Рады Русской къ Его Величеству”, надісланий за підписом Т. Павлікова 22 вересня 1870 р. Виділ інформував цісаря про призначення новоутвореного товариства: легальним шляхом забезпечити галицьким русинам рівноправне становище з поляками. У листі, зокрема, вказувалося: “Ваше цѣсарское и королевское апостольское Величество изволятъ прикрѣйшое и невыносимое состояние русского народа въ Галиции узгляднити и такіи мѣры розпорядити, чтобы Русиновъ горестное положение прекратилось” [16, 2]. Отже, Т. Павліков як лідер “РР” послідовно обстоював проавстрійські погляди.

Лояльне ставлення Т. Павлікова і членів Виділу до австрійського уряду проявилось у програмі “РР”, затвердженій у лютому 1871 р.: “Стоимо съ непоколебимою вѣрностію и прадѣдною преданностію при Височайшей Династии австрійского цѣсарства” [5, 6-11]. Згідно з програмою, товариство мало послідовно захищати народні права і свободи: виступати проти існуючої виборчої ординації до Сейму, за проведення прямих виборів до Державної Думи, за прийняття закону про народності, проти введеної в урядових установах, судах та школах виключно польської мови.

За сприяння Т. Павлікова, з січня 1871 р. товариство почало видавати свій друкований орган – газету “Русская Рада”, розраховану на широке коло читачів. Публікації газети мали пропагандистсько-роз’яснювальний характер, серед місцевого населення були рупором русофільських ідей.

Важливим політичним виступом “РР” під керівництвом Т. Павлікова була “Петиція” від 21 березня 1871 р. до віденського парламенту, прийнята на других загальних зборах “РР”, в якій підкреслювалося, що товариство мало на меті протистояти колонізаційним процесам у Галичині. Одночасно висловлювалось переконання у необхідності в інтересах держави забезпечити захист прав русинів проти польської більшості в Сеймі, щоб рідний народ був “охранень противъ политически-национального гнета искусно польско-сеймового большинства” [5, 29-32]. Однак петиція виявилася “голосомъ вопіющого въ пустыни”, не викликала реакції віденського уряду. Урядові кола, внаслідок конституційних реформ 60–70-х рр., віддали перевагу полякам у Галичині.

Очевидно, розчаровані позицією уряду в національному питанні та неможливістю протистояти дедалі сильнішому польському наступові в краї, Т. Павліков та члени віділу деякий час не проявляли політичної активності. Упродовж 1872 р. не скликалися загальні збори товариства.

Ситуація змінилася в 1873 р., коли 2 квітня був виданий закон про запровадження прямих виборів до віденського парламенту. Т. Павліков як лідер "РР" покладав великі надії на сприятливі для "РР" результати у виборчій кампанії, в якій товариство взяло активну участь. 17 квітня 1873 р. були скликані треті загальні збори "РР". Голова товариства у своїй промові головне завдання товариства визначив так: "Намъ не надо на никого недѣяться и полагати, но самымъ дѣйствовать надъ розбужденіемъ просвѣщенія и русского духа между нашимъ народомъ и при сближающихся прямыхъ выборахъ показати нашу силу" [4, 11]. Багато членів товариства відстоювали єдність з народовцями у передвиборній боротьбі, піддали критиці керівництво за зволікання з початком агітаційної роботи в округах. Більш вагомий вплив на офіційну позицію "РР" мали члени віділу Д. Кулачковський та Й. Кульчицький, які виступили проти єднання з народовцями, вважаючи їх не "твердими русинами". Т. Павліков не проявив себе прихильником єдності з народовцями, хоч, правда, відкрито проти них не висловлювався. Чітка позиція голови товариства могла мати вирішальний вплив у подальших взаєминах обох "партій".

Віділ "РР" у липні 1873 р. склав маніфест та відозву до руського населення, в яких закликав голосувати на перших виборах до віденського парламенту тільки за руських кандидатів. Всього від Галичини до райхсрату обирали 38 послів. Товариство запропонувало 17 своїх кандидатів, з яких було обрано 15. "Слово" так відгукнулось на результати виборів: "Мы побѣдили, переведши 15 русскихъ мужей, кандидованныхъ центральнымъ комитетомъ" [12, 1]. Т. Павліков був обраний депутатом до парламенту від виборчого округу "Бережани-Підгайці-Рогатин". Результати виборів виявилися досить успішними для товариства. Чисельність членів "РР" все більше зростала і в 1875 р. досягла 892 чол. [4, 12].

Наближення виборів до крайового Сейму 1876 р. активізувало політичну діяльність Т. Павлікова. З березня почав працювати "обширний комітет" з 12 осіб, до якого ввійшли В. Площанський, А. Петрушевич, М. Малиновський, І. Гушалевич, В. Радзикевич та ін. Основне завдання комітету полягало у створенні передвиборчих комітетів на місцях, які б розгорнули агітаційну роботу. Віділ оголосив себе центральним виборчим комітетом, головою якого був Т. Павліков. Спільними зусиллями у вересні 1876 р. складена "Инструкція для успѣшного проведенія выборовъ въ послы до Сойма краевого" [4, 16-22]. Однак, незважаючи на проведену роботу, результати виборів виявилися невтішними для "РР" і русинів у цілому.

Як свідчить русофільська преса, у 1877–1878 рр. політична активність Т. Павлікова помітно зменшилася. "Слово" слушно зазначало, що товариство перебуває "въ бездѣльности" через недостатнє керівництво [13, 1]. Члени "РР" самоусунулися від роботи. Зокрема, Д. Кулачковський перейшов працювати до Кракова, Й. Кульчицький через хворобу не проявляв ініціативи. Упродовж цього часу ні засідання віділу, ні загальні збори не скликалися.

Це негативно позначилось на поширенні ідейно-організаційного впливу “РР” на маси. На сторінках “Слова” та “Русской Рады” дописувачі пропонували навіть усунутися від участі у виборах 1879 р. до віденського парламенту. З деяким запізненням виділ прийняв рішення таки взяти участь у виборах. У травні 1879 р., лише за три місяці до виборів, голова товариства разом з віділом звернувся з відозвою до виборців, закликаючи обрати “заслуженных мужей изо всехъ сторонъ Руси” [5, 11].

Недосконала організація виборчої кампанії, низький рівень пропагандистсько-агітаційної діяльності, зневіра виборців у можливість ефективної діяльності сеймового представництва галицьких русинів призвели до поразки на виборах 1879 р. До австрійського парламенту було обрано лише трьох послів від “РР”: В. Ковальського, І. Озаркевича, Д. Кулачковського. Т. Павліков усвідомив свою причетність до поразки на виборах як голова товариства. Проте він не змінив політичних поглядів, був переконаним русофілом, по суті, не підтримав спроби об’єднання з народовцями. Так, на загальних зборах 15 листопада 1879 р. Т. Павліков не виступив на захист народовців, які виявили бажання вступити до товариства.

Отже, серед членів виділу виникли розбіжності у поглядах щодо ставлення до представників народовського табору. Це стало однією з причин переобрання голови товариства, політичні позиції якого послабшали через ряд невдалих виборчих кампаній. 20 листопада 1879 р. головою товариства був обраний Яків Шведицький. Проте у періодичній пресі про причини відставки Т. Павлікова не повідомлялося.

Т. Павліков не змінив ідейних поглядів до кінця свого життя. У 1880 – 1884 рр. він очолював “Товариство ім. Качковського”. Помер у 1905 р. в Бережанах.

Отже, Т. Павліков був одним із провідних діячів русофільського спрямування в Галичині останньої третини ХІХ ст. Завдяки його активності та організаторським здібностям, політичне товариство “Русская Рада”, створене в 1870 р., стало виразником ідейних поглядів русофілів. “РР” намагалася легальним, конституційним шляхом захищати права руського народу, виступала проти польського наступу в краї. Однак, товариство не спромоглося створити ефективної протидії полякам. Кульмінація політичної діяльності Т. Павлікова і самих русофілів припадає саме на 1870-ті рр., коли в їхніх руках перебував провід національного руху галицьких русинів-українців.

Література

1. Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 196, оп. 1, спр. 2.
2. Там само, спр. 5.
3. Там само, спр. 6.
4. Там само, спр. 10.
5. Там само, спр. 24.
6. ЛНБ НАН України, відділ рукописів, ф. 75, спр. 1.
7. Там само, спр. 3.
8. Там само, спр. 4.
9. Там само, спр. 44.
10. Там само, спр. 45.
11. Там само, спр. 46.

12. Львовъ 13 октября // Слово. – 1873. – 13 октября.
13. Наши дѣла // Слово. – 1878. – 15 января.
14. Нова сесія державной думы // Русская Рада. – 1879. – 6 октоврія.
15. О собранію членовъ товар. “Русская Рада” // РР. – 1879. – 23 ноемврія.
16. Пропамятное письмо Львовской Рады Русской къ Его Величеству // Слово. – 1870. – 11 ноября.
17. Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині 19 – на поч. 20 ст.: ґенеза, етапи розвитку, світогляд // Вісник Львівського національного університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 34. – С. 231–268.
18. Мудрий М. Галицьке русофільство в сучасній історіографії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 9. – С. 254–280.
19. Мудрий М. Угода між галицькими народовцями і русофілами 1882 року // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. – Т. ССXLIII. – Львів, 2002.
20. Чорновол І. Українська фракція Галицького Крайового Сейму 1861-1901 рр. – Львів, 2002.

В.М. Шевченко

Рух земельної власності на Чернігівщині у другій половині 70-х – на початку 80-х років ХІХ ст. (За нотаріальними даними Ніжинського окружного суду)

У всі часи земля була і є надважливим засобом існування людського суспільства, джерелом його багатства і достатку. Її виняткове значення закріплене у статті 14-й Конституції України [1]. Гарантоване Конституцією право власності на землю здійснюється сьогодні в рамках реалізації “Основних напрямків земельної реформи в Україні на 2001-1005 рр.” [2]. Водночас для успішного вирішення поставлених завдань необхідно враховувати історичний досвід минулого. Особливо це стосується другої половини ХІХ ст., коли після скасування кріпосного права в межах Російської імперії царському уряду довелося вирішувати завдання, практично аналогічні тим, які вирішуються сьогодні урядом української держави. З огляду на це, всебічне вивчення стану земельної власності в Україні на рубежі ХІХ – ХХ століть є одним з важливих завдань сучасної історичної науки.

Не можна сказати, що проблема не вивчалася раніше. Навпаки, історики минулого присвятили їй достатньо уваги, вивчаючи як на загальноукраїнському [3], так і на регіональному [4] рівні. Однак, при всьому багатстві напрацьованого матеріалу, перш за все впадає у вічі те, що основна його маса базується переважно на даних земельного перепису 1905 року [5]. А він, як відомо, далеко не досконалий [6]. До того ж більшість дослідників лише констатувала збільшення чи зменшення землі у тієї чи іншої категорії власників. Тоді як внутрішня структура цього процесу, його динаміка, до цього часу залишається практично недослідженою. Певною мірою ліквідувати цю прогалину дозволяють матеріали ревізії сенатора О. Половцова у Київській та Чернігівській губерніях, здійсненої на початку 80-х років ХІХ ст. Зберігаючись у фондах Російської Національної бібліотеки ім. М.Є. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі, вони ще не стали предметом всебічного дослідження, хоча вже покладені в основу дисертаційного дослідження

Ю. Нікітіна [7]. Нами ж виявлені підготовчі матеріали ревізії, надіслані сенатору чиновниками Ніжинського окружного суду на його вимогу. Зберігаючись у фондах Ніжинського філіалу Чернігівського облдержархіву, вони містять узагальнюючі дані нотаріусів про переходи від одних господарів до інших землі та іншої нерухомості, а, отже, стали предметом нашого дослідження, результати якого подані нижче.

У березні 1881 р. на ім'я голови Ніжинського окружного суду надійшло розпорядження від високопоставленого чиновника сенатора О. Половцова, який займався ревізією Київської та Чернігівської губерній, про надання йому відповідної інформації. “Препровождая при сём, – писав сенатор, – программу сведений о переходе поземельной собственности, поручаю Вам, Милостивый государь, истребовать таковые от нотариусов Нежинского окружного суда, доставить их мне в г. Киев к 1-му мая сего года” [8]. Надіслана при цьому програма збору й подачі відповідної інформації передбачала встановити кількість зареєстрованих нотаріусами випадків купівлі-продажу та оренди землі селянами і у селян за відповідною схемою. Необхідна інформація була зібрана і оперативно надіслана, спочатку до Ніжина, а потім в узагальненому вигляді – до Києва. Цікаво, що про купівлю-продаж землі в ній мова не йшла. Вона містила дані виключно про оренду землі у повітах, підвладних Ніжинському окружному суду [9]. Хронологічно надана інформація охоплювала період з травня 1874 року (від часу утворення Ніжинського окружного суду) по 1880 рік включно. В узагальненому вигляді вона представлена у поданих нижче таблицях 1 і 3 [10]. Таблиця 1 фіксує дані про оренду землі селянами зазначених вище повітів. Вони засвідчують, що загалом за вказаний період тут було нотаріально зареєстровано 171 угоду про оренду селянами 9431-ої десятини землі, за яку останні сплатили близько 228,3 тис. карбованців. В середньому по зазначених п'яти повітах Чернігівської губернії на одну таку угоду припадало по 53,3 дес. землі, а середня вартість однієї десятини дорівнювала 24,4 карбованців. Щодо окремих повітів, то, за винятком Глухівського, кількість нотаріально зафіксованих випадків оренди в них приблизно однакова. Найбільше землі орендували селяни Ніжинського повіту – близько 4,5 тис. дес. на суму майже 66 тисяч карбованців. Тут на одну угоду припадало в середньому по 124,6 десятини при середній ціні однієї десятини 14,7 крб. Іншими словами ціна орендованої селянами землі була тут набагато нижчою, ніж у решти повітів. Власне, дивного в цьому нічого не було. Адже у другій половині XIX ст. Ніжинський повіт залишався типово аграрним районом, населення якого спеціалізувалось головним чином на сільськогосподарському виробництві та переробці сільськогосподарської сировини. Площа повіту становила 2510,5 кв. верств, на якій проживало 169 тисяч чоловік, в тому числі майже 154 тисячі селян (91,1 % усього населення) [11]. З іншого боку, надзвичайна родючість місцевого чорнозему, особливо у південній частині повіту, сприяла концентрації тут великого поміщицького землеволодіння, що безперечно вплинуло на розміри селянських наділів під час реформи 1861 року. В ході її реалізації колишні поміщицькі селяни отримали тут загалом 18,5 тисяч десятин надільної землі, що становило в середньому всього по 1,8 дес. на ревізьку душу [12]. До того ж надвисокий

природний приріст населення повіту (52%) вже на початку 80-х років XIX ст. привів до скорочення середнього душевого наділу до 1,2 дес. [13]. За таких умов без додаткової землі, купленої чи орендованої, навіть мінімальна рентабельність більшості селянських господарств була просто неможливою. А так як купівельні ціни на землю були набагато вищими за орендні, оренда землі користувалася у селян значно більшим попитом, принаймні у 60-70-х роках XIX ст. Тому не дивно, що малозабезпечені селяни Ніжинського повіту орендували в цей період додатково до своїх наділів ще понад 6,8 тис. десятин землі, сплачуючи за оренду в середньому по 9 крб. за десятину на рік [14]. Друге місце за кількістю орендованої землі займав Конотопський повіт, де земельний голод також був досить відчутним. Так, під час звільнення місцеві селяни отримали тут в середньому по 1,7 дес. на рев'язку душу, які через високий природний приріст населення (34%) скоротились на початок 80-х років XIX ст. до 1,3 десятин [15], як наслідок, до отриманих у 1861 році 21-ї тисячі десятин надільної землі місцеві селяни на початок 80-х років XIX ст. мали орендувати ще близько 9,5 тисяч десятин, сплачуючи при цьому в середньому по 13,5 крб. за десятину [16]. Із зазначених 9,5 тис. дес. 2093 десятини були орендовані селянами у досліджуваний період. Упродовж 1874–1880 рр. на одну угоду в межах повіту припадало в середньому по 53,7 дес., а середня ціна однієї десятини складала в цей час 32,6 крб. Нарешті, третій показник у цьому відношенні належав селянам Борзенського повіту. Маючи на вказаний період наділи по 1,6 дес. на рев'язку душу [17], вони орендували додатково близько 1,6 тисяч десятин землі. В середньому це складало по 48,2 дес. на одну угоду за ціною по 25,3 крб. за одну десятину.

Загалом ж із тих повітів Чернігівської губернії, які входили до компетенції Ніжинського окружного суду, орендні угоди, пов'язані безпосередньо із землею, були характерні для Ніжинського і Борзенського повітів, де земельний голод селян був найвідчутнішим. У Глухівському та Кролевецькому повітах більшість угод мала, так би мовити, підприємницький характер. У Конотопському ж повіті часто земельна і підприємницька оренда тісно перепліталась. Як засвідчують дані таблиці 2, селяни п'ятох згаданих повітів орендували упродовж 1874–1881 рр., окрім орної землі, сінокосів та лісу, ще одну лавку, 6 вітряних та водяних млинів 30 риболовних озер і один ставок, а також два поміщицькі маєтки, дві ярмаркові площі й один казенний сад [18]. Як правило, такі оренди були пов'язані з підприємницькою та іншою діяльністю, форми якої диктувались потребами капіталістичного ринку, що саме утверджувався у сільському господарстві України, і здійснювалися переважно куркулями. Не випадково саме на 1884 рік припадає визнання чернігівського губернатора С. Шаховського, що на Чернігівщині, завдяки зростанню чисельності й активності куркульства, оренда землі набуває дедалі більш підприємницького вигляду. Орендуючи у поміщиків великі земельні ділянки, а то й цілі маєтки по ціні 5 крб. за десятину, зазначав губернатор, куркулі здавали потім її в оренду біднішим селянам, беручи з них по 15, 17 і навіть 25 карбованців за десятину [19]. Отже, не виключено, що згадані у таблиці 2 два маєтки були орендовані селянами-куркулями саме з метою наживи на малоземеллі біднішого селянства. Слід гадати, що

з такою ж метою орендувалися тими ж селянами-підприємцями млини, рибні водоймища, ярмаркові площі. Щодо останніх, то у фондах Хмельницького облдержархіву, які, на жаль, серйозно постраждали від нещодавньої пожежі, теж є аналогічна інформація. Щоправда, стосується вона 1915-го року. Проте суть такої оренди, як нам здається, від цього не змінюється. Там удільне відомство також віддало базарну площу в оренду, щоправда, не селянам, а міщанам (євреям), які змушували відтепер селян платити їм податок за право торгувати на ній [20]. На жаль, наявна по Чернігівській губернії інформація не дає можливості прослідкувати, у кого селяни орендували землю та іншу нерухомість. Однак навіть ті дані, які є у нашому розпорядженні, дозволяють зробити висновок про неухильне втягання селянських господарств Чернігівської губернії в орбіту ринкових відносин.

Даний процес видається ще красномовнішим при аналізі оренди землі та іншої нерухомості у селян. Тут, як засвідчують дані таблиці 3, упродовж 1874-1880 рр. у п'яти підвладних Ніжинському окружному суду повітах було нотаріально зафіксовано 253 угоди про оренду в селян представниками різних верств населення 412,6 дес. землі на суму понад 52,7 тисяч карбованців. В середньому це склало відповідно по 2,2 дес. на одну угоду і по 162,3 крб. за десятину. Амплітуда аналогічних показників по окремих повітах досить суттєва: від 4,1 дес. у Ніжинському до 0,8 дес. на одну угоду в Конотопському повітах і від 13,9 крб. за десятину в тому ж Ніжинському повіті до 335,7 крб. – у Глухівському. Щоправда, наведені вище середні показники є досить умовними, оскільки значна частина угод знову ж таки мала підприємницький характер. Так, окрім орної землі та сінокосів, у селян було орендовано ще 85 садіб, будинків та дворових місць, 5 млинів, 4 річкові переправи, 1 річкова загата, 1 ярмаркова площа, 20 риболовецьких озер і одна кам'яна гора. Про те, як такі угоди розподілялись по окремих повітах, дає уявлення подана нижче таблиця 4 [21]. Виключно земельний характер мали практично всі орендні угоди в одному лише Ніжинському повіті. Водночас угод, які визначені нами як підприємницькі, найбільше припадало на Конотопський (50 угод) і Кролевецький (24 угоди) повіти. Про підприємницький характер оренди землі та іншої нерухомості у селян засвідчує і соціальний склад орендаторів, які налічували загалом 312 чоловік. Серед них було 5 поміщиків, 62 козаки, 29 селян, 25 міщан, 10 відставних солдатів, 9 купців та одна особа духовного звання [22]. Національний склад орендарів чиновниками ніжинського суду не враховувався. Окремою графою були представлені лише орендатори єврейської національності, яких налічувалось аж 171 чоловік або 54,8% усіх орендаторів [23]. Слід гадати, саме їхні орендні угоди мали найбільш підприємницький характер. Побічно це підтверджують і упорядники все-російського перепису населення 1897 року. Хоча у передмові до загального зводу перепису, написаній відомим російським статистиком М. Тройницьким, зроблено це досить тенденційно: "...Занимаются земледелием менее всех перечисленных народностей евреи, а также цыгане. Разумеется, в такой земледельческой стране как Россия, эти две народности, не могущие вносить культуру в страну и не вносящих также и труда, составляют

наименее полезный элемент среди народностей, населяющих Российскую империю. Главное занятие обеих этих народностей – эксплуатация других обитателей страны” [24]. Про те, що така оцінка, хоча й відверто нетактовна по відношенню до згаданих народів, мала під собою реальний ґрунт, засвідчує інформація борзенського повітового нотаріуса Василя Суворова. “Все случаи аренды евреями у крестьян, – зазначав він, – составляют исключительно наём небольших частей дворовых мест для устройства питейных заведений” [25]. Стосовно ж порівняно великої кількості оренди землі у селян козаками (19,9% усіх орендарів), то це пояснювалось віддавна існуючим у Малоросії звичаєм, за яким проценти від позичених селянами у козаків грошей замінювались віддачею ними в оренду певної частини землі до повернення боргу [26]. Серед решти орендарів підприємницький характер могли мати угоди з селянами купців, міщан частково інших категорій.

Підбиваючи підсумок усьому сказаному вище, слід відзначити, що загалом наведений у даному повідомленні фактичний матеріал свідчить про інтенсивне поширення на земельні відносини капіталістичних форм господарювання навіть у такому районі традиційного натурального господарства як Чернігівська губернія. На даний хронологічний період це явище було закономірним, оскільки ще у 50-70-х роках ХХ ст. у ході гострих наукових дискусій радянськими вченими було обґрунтовано доведено, що час утвердження капіталізму, або, як прийнято говорити сьогодні, ринкових відносин в аграрному секторі Російської імперії припав саме на рубіж 70-80-х років ХІХ ст. Своєрідний підсумок у вирішенні даного питання наприкінці 70-х років ХХ ст. підвів академік М. Дружинін [27]. Іншого важливою рисою земельних відносин у період утвердження капіталізму в сільському господарстві став поступовий перехід від традиційної на селі у післяреформений час оренди землі до її купівлі-продажу. Адже, як зазначив свого часу німецький економіст і родоначальник марксизму К. Маркс, саме в такі періоди відбувається перетворення землі в товар, яка “продається й купується подібно до всякого іншого товару” [28]. Не була винятком у цьому відношенні й Чернігівська губернія. Це засвідчують, зокрема, особливості орендних угод у досліджуваній період, які дедалі частіше починають означати не що інше, як купівлю-продаж землі та іншої нерухомості. Іншими словами, у багатьох випадках поняття “оренди” й “купівлі” практично нівелюються. Підтвердженням такого висновку є пояснення до наданих у окружний суд матеріалів, зроблені все тим же борзенським повітовим нотаріусом В. Суворовим: “При отсутствии законных актов укрепления, лица, желающие совершить куплю и продажу недвижимой собственности, со времени введения положения о нотариальной части, встретив новую невозможность оформить все свои сделки по займам, обеспечивали их от всяких случайностей договорами о найме на десять или двенадцать лет при весьма ничтожной годичной плате” [29]. Як бачимо, орендні угоди, укладені терміном до 10-ти і більше років, були нічим іншим як прихованою купівлею-продажем землі та іншої нерухомості. Слід гадати, що такими ж були й угоди, які впритул наближались до вказаного терміну, тобто укладені на 8–9 років. У п’яти зазначених вище повітах Чернігівської губернії таких угод (8–

12 років) упродовж 1874–1880 рр. було: при оренді селянами – 36, при оренді у селян – 42 [30]. Наведені показники не є остаточними і можуть змінитися як у один, так і в інший бік, оскільки в силу характеру інформації враховувались не тільки конкретні випадки довгострокових угод, але й ті, в яких такі угоди передбачені (наприклад, 10 угод терміном на 3–12 років). Але суть процесу від цього не змінюється. А вона є такою, що не менше 78-ми орендних операцій (36+42) можна вважати прихованими актами купівлі-продажу. Така форма переходів землі та іншої нерухомості з рук в руки, слід гадати, фіксувалася у офіційних виданнях як придбання “за давністю володіння” і була досить поширеною в межах усїєї Російської імперії. Все це ще раз пересвідчує нас у тому, наскільки складним і багатогранним був процес утвердження буржуазних відносин в українському селі.

Таблиця 1

Оренда землі селянами за даними нотаріусів округу Ніжинського окружного суду (20 травня 1874 р. * – 1880 р.)

Повіти	Угод	Землі (дес.)	Сума (крб)	В середньому десятина на одну угоду	Середня ціна однієї десятини (крб)
Ніжинський	36	4487,2	65772,7	124,6	14,7
Борзенський	33	1590,0	40174,5	48,2	25,3
Конотопський	39	2093,2	68149,1	53,7	32,6
Глухівський	26	495,8	15940,3	19,1	32,1
Кролевецький	37	764,9	38238,6	20,7	50,0
Разом	171	9431,1	228275,2	53,26	30,94

* Дані представлені від часу початку роботи Ніжинського окружного суду.

Таблиця 2

Підприємницька оренда селянами у 1874 – 1881 рр. (додатково до земельної оренди)

Повіти	ОРЕНДА							
	Лавок	Млинів (водяних та вітряних)	Риболовних озер і ставків	Маєт-ків	Садів	Дворових місць, будинків	Ярмаркових площ	Садів
Ніжинський	-	1	-	-	-	-	-	-
Борзенський	-	1	-	1	-	2	-	-
Конотопський	-	1	25	1	10	1	2	1
Глухівський	1	-	2	-	2	2	-	-
Кролевецький	-	3	4	-	2	3	-	-
Разом	1	6	31	2	14	8	2	1

Таблиця 3

**Оренда землі у селян за даними нотаріусів округу Ніжинського
окружного суду (20 травня 1874* – 1880 рр.)**

ПОВІТИ	Угод	Землі (дес.)	Сума (крб)	Хто орендував									В середньому на одну угоду десятин	Середня ціна однієї десятини (крб)
				Поміщики	Козаки	Євреї	Селяни	Міщани	Купці	Солдати	Духовенство	Разом		
Ніжинський	26	106,3	1477	-	2	15	4	3	-	2	-	26	4,1	13,9
Борзенський	70	105,6	3478,4	2	39	26	12	10	2	8	1	100	1,5	32,9
Конотопський	102	77,4	14958,9	2	5	82	7	5	1	-	-	102	0,8	193,3
Глухівський	19	37,8	12690	-	7	8	1	5	6	-	-	27	2	335,7
Кролевецький	36	85,5	20137,5	1	9	39	5	3	-	-	-	57	2,4	235,5
Разом	253	412,6	52741,8	5	62	170	29	26	9	10	1	312	2,16	162,26

* Дані представлені від часу початку роботи Ніжинського окружного суду.

Таблиця 4

Підприємницька оренда у селян за 1874 – 1880 рр.

Повіти	Що орендувалось					
	Садиби, будинки, дворові місця	Млини (водяні, вітряні)	Річкові переправи, затоки	Ярмаркові площі	Риболовні озера	Кам'яні гори, висоти
Ніжинський	2	-	-	-	-	-
Борзенський	18	-	-	-	-	-
Конотопський	29	1	-	1	20	-
Глухівський	12	1	-	-	-	1
Кролевецький	24	3	5	-	-	-
Разом	85	5	5	1	20	1

Література

1. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996. – С. 6.

2. Див.: Земельне законодавство України: Збірник нормативних актів судової та арбітражної (господарської) практики: У 2 кн. – Кн. 1. – К., 2002. – С. 667–678.

3. Русов А. Формы землевладения и землепользования на Украине // Украинский вестник. – 1906. – №5. – 18 июня. – С. 284-294; Порш М. Статистика землевладения і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. // Україна. – 1907. – Т. 4. – С. 145–180; Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1956; Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959; Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907гг. // Исторические записки (АН СССР). – М., 1957. – Вып. 60. – С. 177–214; Третьак А.М. Історія земельних відносин і землеустрою в Україні. – К., 2002 та інші.

4. Ковалевський М. Про нарізку землі (до селян). – Кам'янець-Подільський, 1919; Авраменко А.М. Эволюция земельной собственности на Левобережной Украине (конец XIX – начало XX века): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1986; Шевченко В.М. Загальна характеристика мобілізації приватної земельної власності на Півдні України // Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2002. – Вип. 10. – С. 60–65 та інші.

5. Статистика землевладения 1905 года. – СПб., 1906–1907. – Вып. 1–50.

6. Критичні зауваження з приводу достовірності даних “Статистики землевладения 1905 года” див.: Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861–1908). – СПб., 1911. – С. 41; Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М., 1960. – С. 29; Источниковедение истории СССР / Под ред. И.Д. Ковальченко. – М., 1973. – С. 369; Шевченко В.М. До питання про достовірність земельного перепису 1905 року // Україна і Росія у панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 213–218.

7. Нікітін Ю.О. Зміни у становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70 років XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004.

8. Чернігівський обласний державний архів. – Філіал у м. Ніжині (далі ЧОДАФН), ф. 358, оп. 1, спр. 38, арк. 1.

9. Такими повітами були: Борзенський, Глухівський, Конотопський, Кролевецький, Ніжинський (авт.).

10. Таблиці 1 і 3 складені автором статті за даними: ЧОДАФН, ф. 358, оп. 1, спр. 38, арк. 46–49.

11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. – Т. XLVIII: Черниговская губерния. – СПб., 1905. – С. 1–3.

12. Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. – Чернигов, 1887. – С. 117–118.

13. Там само.

14. Там само.

15. Там само. – С. 105.

16. Там само.

17. Там само. – С. 95.

18. ЧОДАФН, ф. 358, оп. 1, спр. 38, арк. 10 зв., 13 зв., 19 зв., 22 зв., 28 зв., 34 зв., 37 зв., 41 зв., 44 зв. Підрахунки автора.

19. Російський державний історичний архів (РДІА), ф. 1291. – VI діловодство. – 1884, оп. 53, спр. 10, арк. 7.

20. Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), ф. 228–1915, оп. 1, спр. 8426, арк. 2, 9, 10.

21. Таблиця 4 складена автором статті за даними: ЧОДАФН, ф. 358, оп. 1, спр. 38, арк. 14, 23, 26, 29, 32, 35, 38, 42, 45.

22. Там само, арк. 46 зв. 49. Підрахунки автора.

23. Там само. Підрахунки автора.

24. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. / Под ред. Н.А. Тройницкого: Общий свод. – Т. 1. – СПб., 1905. – С. LII–LIII.

25. ЧОДАФН, ф. 358, оп. 1, спр. 38, арк. 22 зв. - 23.

26. Там само.

27. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе. 1861-1880 гг. – М., 1978.

28. Маркс К. Капітал: Критика політичної економії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 25. – Частина 2. – С. 159.

29. ЧОДАФН, ф. 358, оп. 1, спр. 38, арк. 22 зв. - 23.

30. Там само, арк. 46 зв.–49. Підрахунки автора.

Земське та міське самоврядування 2-ї половини XIX ст. – 1918 р. у губерніях Центральної Росії та Чернігівщини: порівняльний аналіз

60–70 рр. XIX ст. за визначенням багатьох вчених стали добою “великих реформ” у Російській імперії. Для тодішнього монархічного суспільства перетворення мали важливе модернізаційне значення, сприяли розвитку соціально-економічних і суспільних відносин. Земська та міська реформи як у Російській імперії, так і в Чернігівській губернії стали вагомим етапом в історії становлення громадянського суспільства та розвитку органів самоврядування.

Загальноросійські процеси утворення земських і міських інститутів самоврядування достатньо глибоко та всебічно вивчені в історіографії [1]. Щодо специфіки проведення цих реформ у Лівобережній Україні, то вона залишається актуальною проблемою й на сьогодні. У вітчизняній історіографії є окремі праці, присвячені проблемам утворення, соціального складу органів самоврядування Чернігівщини [2]. Дещо ширше та різнобічніше проаналізовано досвід роботи прогресивних земських діячів [3]. Стосовно ж напрямків діяльності місцевого самоврядування, то українські історики найбільш акцентували дослідницьку увагу на характеристиці культурно-освітньої сфери [4]. До певної міри вивчена і господарча робота органів самоврядування [5]. Однак проблема порівняльного аналізу земської і міської реформ у Центральноросійських губерніях і на Чернігівщині потребує додаткового вивчення, використання сучасної методики щодо архівних матеріалів, актуалізації питань еволюції соціального складу органів самоврядування на Чернігівщині.

У системі реформ 60–70 рр. XIX ст. у Російській імперії чільне місце займають реформи земського і міського самоврядування, які стали в цілому позитивним явищем внутрішньої політики уряду. Розумінню необхідності реформування місцевого управління насамперед сприяли кризові явища у державі: занепад промисловості та торгівлі, слабкість шляхів комунікаційного сполучення, відстала організація продовольства, низький рівень освіти. 1 січня 1864 року імператор Олександр II затвердив “Положення про губернські та повітові земські установи”, метою якого стало формування нового механізму керівництва місцевим життям. 16 червня 1870 р. було затверджено Городове Положення. Однак процес створення земств, особливо на периферії, мав доволі кволий характер. На 1 січня 1866 р. земства були відкриті лише у 19 губерніях. Аналогічна ситуація прослідковувалася і під час введення в дію Городового Положення. У 1870 р. органи місцевого самоврядування були запроваджені у 104 містах, а на 1892 р. – 621 [6]. Протягом 1865 р. земства Російської імперії сформувалися у Самарській, Костромській, Пензенській, Новгородській, Херсонській, Псковській, Курській, Ярославській, Харківській, Казанській, Петербурзькій, Рязанській та деяких інших губерніях. Перше ж засідання Чернігівського губернського земства відбулося 25 вересня 1865 р. Чернігівська губернська земська управа

відкрилася 5 жовтня 1865 р., тоді ж розпочало свою діяльність і Чернігівське повітове земство [7]. Щодо утворення міських самоврядних структур на Чернігівщині, то найбільш активно воно відбувалося у 1870–1880 рр. [8]. 17 грудня 1870 р. сформувалася Чернігівська дума [9].

Як бачимо, у порівнянні з іншими регіонами Росії, відкриття земств на Чернігівщині фактично не відставало у часі. Ця обставина насамперед пояснюється впливовістю дворянства в губернії, а також зацікавленістю населення у швидкому поліпшенні соціально-економічних умов життя.

Зазначимо, що довгий час в історико-соціологічних характеристиках діяльності самоврядованих інституцій панувала точка зору радянських вчених про те, що їхня компетенція не виходила за межі суто господарських питань [10]. Спробуємо довести ідеологічну упередженість подібних оцінок. Так, наприклад, Ніжинська міська управа, відкрита 4 травня 1872 р., мала досить широкі повноваження. Вона здійснювала благоустрій міста, відала справами грецької та єврейської громад, займалася благодійництвом тощо [11]. Ніжинська та інші управи губернії видавали обов'язкові постанови для жителів міста з економічних і санітарних проблем. Особливо часто такі постанови виробляла Березнянська міська управа з метою ліквідації епідемій інфекційних захворювань [12].

Проте з перших своїх кроків земства натрапляють на ряд урядових перешкод. Наприклад, з початку 1866 р. обмежувалося їхнє право на оподаткування лісів і державних земель; 17 травня 1866 р. земству заборонялося оподатковувати вироби промислових підприємств. Однак найтяжчим ударом по земському самоврядуванню стало “Положення” від 12 червня 1880 р. Воно ввело становий поділ виборців [13]. Відразу ж за земською послідувала і міська контрреформа 1892 р. Функції міського виконавчого органу покладалися на колегію виборчих чиновників, що зумовило більше звуження самостійності самоврядних структур міста навіть у порівнянні із земствами. При цьому додамо, що спільною для земства і думи стала система контролю та опіки з боку губернатора.

Коротко зупинимося на проблемі впливу подій 1917–1918 рр. на становище земського самоврядування. Внаслідок революційних процесів 1917 р. відбувалися демократичні зміни в системі місцевого самоврядування. На даний час земства Чернігівщини вже мали певний досвід опозиційної політичної діяльності, що зумовило зростання їх ролі у процесі адміністративно-державного будівництва. Значення Чернігівського земства також можна пояснити й тим, що за кількістю населення Чернігівська губернія посідала дев'яте місце серед 78 губерній Російської імперії [14]. При цьому не слід й перебільшувати роль та участь земців у революційних подіях, до яких вони поставилися доволі стримано, а підтримка ними Тимчасового уряду мала пасивний характер. Чернігівське земство висловило повну довіру Тимчасовому уряду князя Г. Львова і готовність підтримувати його політику. Натомість було зателеграфоване прохання до голови уряду визнати, що губернатор і всі губернські власті повинні діяти “в полном осведомлении и совместном обсуждении всех важнейших распоряжений с Черниговским губернским предводителем дворянства, председателем губернской земской управы и Черниговским городским головою”. 5 березня

1917 р. Тимчасовий уряд вирішив питання у руслі надісланих чернігівських пропозицій. Губернський голова земської управи А.А. Бакуринський 6 березня став губернським комісаром Тимчасового уряду. Також, слід зазначити, що демократизація земських зборів відбувалася шляхом представництва в них громадських організацій та волостей [15].

Оскільки повіти Російської імперії мали великі територіальні розміри, то повітове земство не могло задовольнити усі потреби населення. Постало нагальне завдання запровадити нову ланку самоврядування – волосне земство [16]. Тимчасовий уряд не встигав за розвитком бурхливих подій, а тому лише 21 травня були прийняті закони “Про волосне земське управління” та “Про проведення виборів повітових і губернських земських гласних”. На основі першого закону ліквідовувався інститут волосних сходів, волосних правлень, старшин і судів, а також земських начальників. Натомість створювалися волосні земства, структуровані у волосні земські збори та управління. Цими актами Тимчасовий уряд ставив за мету заповнити вакуум виконавчої влади зверху донизу та одночасно намагався демократизувати земську систему управління. Однак більшість селян байдуже поставилися до нових земських установ. Причину такого становища керівники земств вбачали у неорганізованості та несвідомості селян, а також у слабкості агітаційної роботи. Тому в селах нерідко траплялися випадки відкритої боротьби проти земств. Вибори показали, що волосні земства не могли стати осередками політичної боротьби. Політичні партії у сільській місцевості ще не набули організаційного оформлення. До складу волосних земств Чернігівщини потрапили у більшості представники селянства, тому ступінь їх революційності, на наш погляд, не слід переоцінювати [17].

Волосні земські управи почали функціонувати в губерніях лише з листопада 1917 р., а тому не могли вже прислужитися Тимчасовому уряду.

На відміну від попередніх виборів, у даній виборчій кампанії до повітових земств активізували діяльність політичні партії, найчисельнішими серед гласних були представники селянства. Однак при цьому більш згуртованим виявився “третій елемент” – службовці, вчителі, лікарі, статисти. Тому у соціальному плані повітові земські збори виявилися правішими від волосних. Серед партій найбільшим впливом користувалися соціалістично-революціонери. Особливістю діяльності повітових земств було те, що через розтягнутість виборчої кампанії, чергові земські збори скликалися без остаточних результатів виборів, і це свідчило про активну громадську позицію земських керівників. Лише у грудні 1917 р. відбулися перші засідання новообраних повітових земств, губернські ж збори були обрані 2 квітня 1918. До складу перших, демократично обраних, губернських земських зборів увійшли досвідчені земці – І.А. Шраг, А.А. Свечин, А.А. Бакуринський. Значний відсоток гласних становила інтелігенція.

Отже, протягом 1917 – першої половини 1918 рр. у губернії склалася доволі чітка вертикаль земського самоврядування: волосць – повіт – губернія – центр; розширилася компетенція земств, сталися суттєві зміни в їх соціальній структурі. Однак демократизація земств, проведена Тимчасовим урядом, в цілому не призвела до глибоких змін у їх діяльності, оскільки, головним чином, вони продовжували функціонувати на основі Положення

1890 р. Крім того, Тимчасовий уряд цікавився співпрацею із земством настільки, наскільки вона задовольняла його владні інтереси.

Не варто виключати з поля зору зміни, які сталися у стосунках між земськими і міськими інститутами самоврядування. За постановою Тимчасового уряду від 21 вересня 1917 р. переривалися існуючі взаємовідносини між повітовим земством і містами [18]. Виділення ж міст зі сфери компетенції повітових земств є позитивним явищем. На нашу думку, це дозволило ліквідувати ряд існуючих суперечностей стосовно фіскальної діяльності, утримання шляхів сполучення та соціальних закладів, які неодноразово виникали між органами самоврядування міського та земського рівнів.

Наприкінці 1917 р. Чернігів захопили більшовицькі війська. 19 січня 1918 р. у місті було проголошено Радянську владу. Більшовики розпочали реорганізацію органів самоврядування з метою перетворення їх з демократичних у політизовані інституції радянської влади. Зрозуміло, що оскільки політизація радянським урядом не принесла бажаних результатів, то був узятий курс на ліквідацію органів самоврядування. Даний процес виглядав наступним чином. Замість земств утворювалися посади комісарів і господарчі комісії. Щодо губернського земства, то його відділи мали злитися з подібними відділами міських управлінь та обслуговувати окремі галузі діяльності у загальногубернському масштабі. Усе майно земства переходило до Губернської ради селянських депутатів [19]. Однак більшовики на цьому не зупинилися. Згідно декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 15 січня 1919 р. “О ликвидации общественных организаций “Земсоюза”, “Земгора”, “Согора” припинило існування Чернігівське повітове земство. Для більшовизації України такі дії були політично обумовленими.

Проаналізуємо склад органів міського самоврядування, який віддзеркалював соціальний характер регіону. Внаслідок земської реформи перевагу в органах самоврядування здобули дворяни. Так, кількість дворянства у Чернігівських губернських земських зборах складала 74,5%, хоча це не самий максимальний показник (наприклад, у Херсонській губернії число дворян становило 77,9%). Кількість дворян у повітових земських зборах Чернігівщини зросла з 43,6 % у 1866 р. до 53 % у 1886 р. [20]. Купці, міщани, селяни у 80 рр. XIX ст. переважали у Староруському, Суражському, Ніжинському повітах [21]. Таке соціальне представництво дозволяє констатувати, що на Чернігівщині також поступово відбувався процес витіснення дворянства із земств, хоча темпи його дещо відстали від центру Росії, розшарування дворян на протилежні угруповання. Контрреформа 1890 р., навпаки, мала наслідком певне зростання представництва дворянства у Чернігівському, Борзнянському та Остерському земствах [22]. Аналогічна ситуація простежується й у міських думах. Так, із 42 гласних Чернігівської думи 48% обрали з дворян, 31 % – з купецтва, 19 % – з міщан, 2,4% – з духовенства. Натомість у Ніжинському муніципалітеті перше місце займала торгово-промислова буржуазія, що відповідало її активності в економічному житті міста [23].

Найважливішою галуззю діяльності самоврядних інституцій була культурно-освітня. Чернігівське земство активно підтримувало сільсько-

господарські школи у містах. Поширенню освіти на селі сприяли збудовані земством книжкові склади, які за доступною ціною постачали книги для шкіл [24]. Із впровадженням Городового Положення 1870 р. початкові школи передавалися муніципальними структурами. Так, вони фінансували земські та приходські початкові школи на території міст, при цьому найбільшу підтримку у 90-х рр. XIX ст. школам надавав Глухівський муніципалітет, найменшу – Борзнянський. Додамо, що у 1897 р. повітове земство асигнувало по 100 крб. на утримання Редьківської, Бобровицької і Жуківської церковно-приходських шкіл, а також визначало їм відповідні субсидії. Інакше б утримання цих шкіл “могло бы лечь тяжелым бременем на сельские общества” [25].

Знаменно, що з 80-х рр. XIX ст. Чернігівське земство порушувало перед урядом питання про дозвіл учням початкових шкіл навчатися українською мовою. У 1893 р. І. Шраг підготував відповідний проект для розгляду на губернських земських зборах. Однак, незважаючи на прогресивне значення, проект так і не був втілений у життя. Це пояснюється як консервативністю та поміркованістю земств по відношенню до режиму, так і дією антиукраїнських законів. На той час вимоги навчання у школах рідною мовою, підготовки українських підручників, поповнення бібліотек українськими книжками робили даний проект революційним [26]. Лише у 1901 р., напередодні революційних подій, Чернігівське земство прийняло рішення про впровадження проекту.

Охарактеризуємо економічну діяльність земств і міських дум Чернігівщини. У 1898 році Чернігівське земство заснувало сільськогосподарську економічну раду [27]. Вона відіграла консолідуючу роль у галузі міського господарства: було запроваджено шовківництво, покращено культуру садівництва, до того ж щорічно з 1893 року відряджали народних вчителів до сільськогосподарських училищ на садівничні курси.

Архівні джерела свідчать, що земство особливо опікувалося розвитком сільського господарства та кооперації, а міські думи сприяли розгортанню торгівельної мережі та підприємництва. Оскільки у роки Першої світової війни гострою стала проблема товарної кон'юнктури внутрішнього ринку, постільки земства поставили питання поширення на національному ринку власних товарів. Слідом за Сибірським, Полтавським, Московським, Самарським земствами і Чернігівське земство організовувало в широких межах власне виробництво. Так, воно серйозно взялося за справу розробки торфу [28].

Важливе місце у функціонуванні самоврядних установ надавалося сфері медичного обслуговування. У справі охорони здоров'я та санітарії земства і міські думи активно взаємодіяли. Санітарно-гігієнічний стан міста контролювався членами спеціально створених комісій у складі депутатів думи, лікарів і представників поліції, а з метою протиінфекційних заходів міські думи видавали обов'язкові постанови; при цьому місто ділилося на частини по приходах і в кожній з них призначали господарів, які контролювали динаміку захворювань [29]. І все ж пріоритет у справі медичного обслуговування населення в губернії належав земству. Так, витрати губернського земства на медицину постійно зростали: від 117,4 тис.

крб. (1870 р.) до 1634 тис. крб. (1913 р.), що разом становило близько 20 % від загальної суми земських видатків.

Аналіз діяльності самоврядних інституцій на Чернігівщині дозволяє говорити, що органічною складовою її був процес формування земської інтелігенції. Саме вона, ліберальна, поміркована, дієва, виступила носієм прогресивних і демократичних ідей. Так, у кінці XIX ст. група думської інтелігенції Чернігова намагалася внести у роботу органів самоврядування принципи економічної і соціальної справедливості, виступала за розширення прав і захист інтересів малоїмущого населення. Ряд активістів – земців, як А. Бакуринський, І. Петрушкевич, Я. Бєлий брали участь у визвольних змаганнях і пропаганді прогресивних ідей серед робітників і селян [30].

Особливе значення у системі міського самоврядування мало формування якісно нової статистичної служби, більш реалістичної та правдивої, оскільки вона стала показником життєвого рівня населення та господарського розвитку краю. У 1875 році В.Є. Варзар спільно з П.П. Червинським створило земське Статистичне бюро. В.Є. Варзар підготував програму обстеження фабрично-заводської та кустарної промисловості. Надзвичайно важливою була робота В.Є. Варзара з оцінки якості ґрунтів, що, в свою чергу, дозволяло охарактеризувати рівень прибутковості земель [31]. Чернігівські земські статисти розробили власні програми та критерії статистичних досліджень, запровадили сучасну методику аналізу статистичних даних, що дозволило виділити в історії економічної науки чернігівську школу статистичних доробок. У губернії були поширені два типи земських статистичних розвідок: землеробський і промисловий. Перший, вироблений чернігівськими статистами, другий – московськими. Використання чернігівськими статистами методу комбінаційних таблиць, сприйняття за облікову одиницю підприємства як господарського цілого, створення класифікації виробництва призвели до того, що чернігівські статистичні дослідження стали відомими за кордоном [32].

З 1910 р. статистичне бюро посилило увагу до вивчення ґрунтів губернії. У 1911 р. під керівництвом ґрунтознавця К. Білоусова було обстежено 7 повітів. Проте початок Першої світової війни загальмував процес дослідження губернії. І все ж до кінця 1914 р. майже повністю закінчилося географічне, біологічне, ботанічне, геодезичне і кліматичне вивчення краю. Від цього часу розпочалася обробка та класифікація обробки зібраного матеріалу. У тому ж році на сторінках “Земского сборника” була надрукована праця А. Дядиченка “Главнейшие итоги для характеристики Чериговской губернии в статистическо-экономическом отношении”, як перший підсумок великої пошукової роботи земських статистів і економістів.

Таким чином, статистична діяльність Чернігівського земства розвивалася досить успішно, незважаючи на об'єктивні труднощі, як-то брак досвідчених працівників, а також перешкоди і пряму заборону, з боку центральної та місцевої влади, займатися дослідницькими обстеженнями губернії.

Коротко зупинимось на питанні земських періодичних видань та їхній ролі у інформуванні суспільства, розширені комунікативних зв'язків, що стає особливо актуальним на поч. XX ст. Земства висловили уряду прохання

дозволити видавати власну пресу. Так, з відповідним клопотанням виступили у 1865 р. Харківське, а у 1867 р. – Чернігівське, Херсонське та інші земства. Однак лише з 1869 р. розпочалося видання “Земского сборника Черниговской губернии”. І хоча земствам рекомендувалося, в першу чергу, друкувати свої звіти та журнали засідань, вже в 1877 р. на сторінках “Сборника” з’явилися цікаві статистичні та історико-краєзнавчі матеріали. На належному науковому рівні були оприлюднені українські історичні джерела XVII–XVIII ст. Одним із перших серед чернігівських земців археологічним вивченням краю зайнявся О. Константинович, який у 1873 р. склав до III Археологічного з’їзду у Києві археологічну карту Чернігівського повіту. “Земский сборник” постійно розширював число своїх читачів, і це при тому, що цензура у 1900–1905 рр. особливо жорстко вела наступ на земські видання.

У 1912 р. земські збори Чернігівської губернії прийняли рішення про ще одне видання – “Черниговской земской недели” [34]. Нарешті, земські установи друкували чимало відомчої літератури. На одне з перших місць треба поставити щоденник “Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии”, що видавався губернською управою з 1904 р. Земство не шкодувало коштів для належної організації та розповсюдження власних періодичних видань. У 1914 р. лише на “Земский сборник” було витрачено понад 10 тис. крб.

Як свідчать архівно-документальні матеріали, не останню роль у діяльності органів самоврядування відігравали з’їзди та зібрання прогресивних діячів. Наприклад, у 1901 р. в Борзні відбувся перший з’їзд народних вчителів, де зазначалося, що “з’їзд корисніше курсів, бо надає більше самостійності вчителям, яким дано право роботи доповіді з усіх питань програми”. У 1905 р. Московське товариство сільського господарства організувало з’їзд діячів по дрібному кредиту і кооперації, на який були запрошені двоє представників Чернігівського губернського земства. У 1910 р. у Харкові відбувся з’їзд з питань боротьби з інфекційними хворобами. Чернігівські губернські збори вибрали делегата на Харківський з’їзд і відправили на його організацію 400 крб. У жовтні 1908 р. чернігівські земці брали участь у з’їзді прогресивних земських діячів Росії, що відбувся у Москві. Внаслідок виборів 1907–1908 р. на зміну прогресивним прийшли гласні консерватори. Тому, щоб не допустити їх згубного впливу на діяльність земських установ, метою з’їзду стало об’єднання прогресивних земських елементів як у країні, так і на місцях для проведення демократичних реформ місцевих органів. Передбачалося також у кожній губернії створити особливі комітети, що стали б першою ланкою майбутньої губернської організації. Дане об’єднання повинно було мати наступні завдання: ознайомлення земців із демократичними реформами місцевого управління; активізація діючих шкіл, бібліотек, лікарень; підтримка земських службовців [35]. Але найголовнішим завданням стала підготовка відповідних умов для майбутніх земських виборів. Отже, участь земців у подібних з’їздах сприяла консолідації прогресивно мислячих особистостей та демократизації суспільного життя.

Таким чином, губернська система самоврядування на Чернігівщині мала велике історичне значення в усіх сферах суспільного життя, сприяла

консолідації прогресивних сил регіону, а саме відношення до земств і дум ставало критерієм політичних переконань серед населення.

Література

1. История СССР. 1861–1917 / Под ред. В.Г. Тюкавкина. – М., 1990; Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890 г. – М., 1968. – 176 с.; Львов Т.Е., Попер И.Г. Наше земство и 50 лет его работы. – М., 1914. – 62 с.; Мороховец Е.А., Левин Ш.М. Буржуазные реформы 1860 гг. – М., 1947. – 80 с.; Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до нач. XX в. – М., 1986. та ін.
2. Шраг І.Л. Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – 163 с; Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления. 1870–1901. – Чернигов, 1901; Студьонова А. Чернігівське повітове земство. – Ніжин, 2003. – 83 с. та ін.
3. Демченко Т.П. І.Л. Шраг – “славний український діяч” // УІЖ. – 1993. – № 10. – С. 95–102; Ісаєнко О. Доповідь у міській думі. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 108–109 та ін.
4. Шара Л. Роль муніципальних органів у розвитку освіти на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 59–63; Гуз А. Забуті й відомі земства // Віче. – 1996. – № 7. – С. 145–149 та ін.
5. Гандиш А. Діяльність Чернігівського губернського земства по сприянню сільському господарству // Сіверянський літопис. – 2000. – № 4 – С. 120.
6. История СССР. 1861–1917 / Под ред. В.Тюкавкина. – М., 1990. – С.35.
7. Студьонова Л. Вказана праця. – С. 7.
8. Записка сенатора А. Половца о состоянии городского общественного управления в городах Черниговской губернии. – Чернигов, 1880. – 314 с.
9. История СССР 1861 – 1917 / Под ред. В.Г. Тюкавкина. – М., 1990; Захарова Л.Г. Вказ. праця; Львов Т.Е., Полнер И.Г. Вказ. праця; Мороховец Е.Л., Левин Ш.М. Вказ. праця; Пирумова Н.М. Вказ. праця.
10. Кулик В. Ніжинська міська управа // Вісті. – 2002. – 6 грудня. – С. 6.
11. Чернігівський обласний державний архів (далі - ЧОДА), ф. 469, оп. 1, спр. 40, арк. 6.
12. Шраг І.Л. Вказ. праця. – С. 76–77.
13. Нітченко А. Земства Чернігівщини у період революції 1917 р. // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 97.
14. Там само.
15. Центральний державний історичний архів (далі - ЦДІА), ф.2161, оп. 1, спр. 196, арк. 32.
16. ЦДІА, ф. 2161, оп. 1, спр. 196, арк. 33.
17. ЦДІА, ф. 2161, оп. 1, спр. 196, арк. 35.
18. Захарова Л.Г. Вказ. праця. – С. 170.
19. Ніжинський філіал Чернігівського обласного державного (далі – НФЧОДА), ф. 340, оп. 1, спр. 9, арк. 367.
20. Шраг І.Л. Вказ. праця. – С. 74.
21. НФЧОДА, ф. 340, оп. 1, спр. 2, арк. 2.
22. Гуз А. Вказ. праця. – С. 146.
23. Студьонова Л. Вказ праця. – С. 57.
24. Шраг І.Л. Вказ. праця. – С. 23.
25. Гандиш А. Вказ. праця. – С. 120.
26. ЦДІА, ф. 2161, оп. 1, спр. 196, арк. 27.
27. ЧОДА, ф.469, оп. 1, спр. 41, арк. 13.

28. ЦДІА, ф. 2161, оп. 1, спр. 196, арк. 27.
29. ЧОДА, ф. 469, оп. 1, спр. 40, арк. 11.
30. Пирумова Н.М. Вказ. правця. – С. 93.
31. Кириченко В.Ф. Визначний економіст і статистик // Історія народного господарства та економічної думки УРСР – Вип. II – 1977. – С. 104–107.
32. Мекшун Л. Роль Чернігівської земської статистики кін. XIX–поч. XX ст. у проведенні облікових досліджень у Чернігівській губернії // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 178.
33. Свод постановлений Черниговской губернской управы за 1904 г. – Чернигов, 1904. – С.42–45.
34. Гапієнко А. Історико-краєзнавчі матеріали в “Земском сборнике черниговской губернии” // Сіверянський літопис. – 1995. – №3 – С. 97–100.
35. Мекшун Л. Земська статистика освіти в Україні // Сіверянський літопис. – 2003. – № 4. – С. 120–122.

Ж.В. Тоцька

Історико-краєзнавчі публікації на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” (дореформений період)

“Черниговские губернские ведомости” як історичне джерело досить активно використовується дослідниками, але спеціальних студій про цей часопис бракує. Не претендуючи на вичерпне висвітлення проблеми, автор обмежується аналізом історико-краєзнавчих публікацій на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” у дореформений період.

Ідея створення місцевих газет виникла в урядових колах ще на початку XIX ст. У справах Загальної канцелярії Міністерства фінансів збереглася записка міністра фінансів Е.Ф. Канкріна, з якою він звернувся до Комітету міністрів у грудні 1828 р., запропонувавши видавати в губерніях місцеві газети.

5 січня 1829 р. Комітет міністрів розглянув записку Е.Ф. Канкріна, затвердив основні її положення і передав своє рішення на затвердження царю. 19 січня 1829 р. Микола I затвердив положення Комітету міністрів, згідно з яким був створений міжвідомчий комітет для розробки законопроекту про місцеві офіційні газети. 27 жовтня 1830 р. відбулося затвердження Положення про видання “Губернских ведомостей”, яке складалося з 7 розділів та 65 параграфів [1]. Положення забороняло друкувати в “Губернских ведомостях” статті на політичні теми. Загальне керівництво виданням “Губернские ведомости” здійснювало Міністерство внутрішніх справ, а на місцях – губернатори. З різних причин початок видання “Губернских ведомостей” затягнувся на кілька років. Тільки 3 липня 1837 р. з’явився закон про обов’язкове видання при усіх губернських правліннях місцевих газет, які мали складатися з офіційної та неофіційної частин. Закон чітко визначав їхній зміст, регламентував коло питань, які дозволялося висвітлювати в газеті. У неофіційній частині було дозволено друкувати відомості про стан промислів та торгівлі, а також історичні матеріали.

Царський уряд постійно стежив за публікаціями у “Губернских ведомостях” та спрямовував їх у відповідне русло. Це знайшло відображення у

численних законодавчих актах ХІХ – початку ХХ ст. У 2-му та 3-му виданнях Повного зібрання законів Російської імперії опубліковано понад 30 законодавчих актів, що регулювали видання “Губернских ведомостей”. За час свого існування “Губернские ведомости” переживали періоди піднесення та занепаду, які були пов’язані у першу чергу з політичною обстановкою в країні. В 1881 р. “Губернские ведомости” були формально звільнені від цензури.

“Черниговские губернские ведомости” почали видаватися з 1838 р. У 1850-х роках, коли неофіційну частину газети редагували М. Білозерський, а потім О. Шишацький-Ілліч, вона стала організаційним центром доволі інтенсивної краєзнавчої роботи [2].

Зокрема, О. Шишацький-Ілліч, звертаючись до читачів, зазначав: “Не уменьшая важности других сторон характера губернских ведомостей, мы полагаем, что археология, история, этнография и статистика края составляют самое существенное их свойство; потому, что этот источник всех интереснее, разнообразнее и менее всех разобран для науки. ... Сколько у нас есть курганов, могил, городищ, урочищ с интересными об них рассказами и преданиями; сколько есть народных дум, легенд... в которых дух народа вливается светлою, кристальною струею со всеми изгибами и мелочами... Много еще у нас есть сокровитого золота, но некому собрать, промыть и очистить это золото для науки. Причины этому, кажется нам, заключаются в том, что не всякий желает понять важность наших народных памятников, а этого жаль, крепко жаль” [3].

У цей час з “Черниговскими губернскими ведомостями” співробітничали місцеві історики і літератори І. Кулжинський, О. Лазаревський, М. Маркевич, Аф. Маркович, Г. Милорадович, С. Нос, І. Самчевський та ін. У “Черниговских губернских ведомостях” були також опубліковані матеріали, зібрані співробітниками Губернського статистичного комітету, який вже в 30-40-х рр. ХІХ ст. за власною ініціативою звернувся до вивчення історії краю [4].

Місцеві дослідники виявили численні джерела з історії Чернігівщини ХVІ–ХІХ ст. Сотні царських грамот, гетьманських універсалів, купчих, духовниць та інших документів були опубліковані в “Черниговских губернских ведомостях”. Тут уперше у вітчизняній археографії були опубліковані актові книги Стародуба 1683 і 1690 рр. [5], а також “выписи из книг меских” Чернігова, Батурина, Козельця, Остра та інших міст краю [6]. Археографічне оформлення історичних джерел, що були надруковані в “Черниговских губернских ведомостях”, мало суттєві недоліки, але значення цих публікацій не викликає сумнівів, тим більше, що оригінали багатьох документів пізніше були втрачені.

Значне місце на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” першої половини ХІХ ст. посідали історичні студії. Наукова спадщина чернігівських істориків цього періоду достатньо різноманітна. Одним з найпоширеніших жанрів історико-краєзнавчих досліджень залишались описи окремих населених пунктів – міст, містечок, селищ, монастирів. У своїх працях історики першої половини ХІХ ст. намагалися висвітлити не тільки історію населеного пункту, а й стан ремесел, торгівлі, наводили статистичні дані про кількість жителів. Успадковані від краєзнавців ХVІІІ ст. такі намагання призводили часом до безсистемної компіляції. Цей недолік певною мірою

притаманний навіть кращим працям С. Котлярова і Н. Маркевича про Чернігів, І. Самчевського про Новгород-Сіверський, І. Кулжинського про Ніжин, Г. Милорадовича про Любеч, О. Шишацького-Ілліча про Олишівку [7].

У контексті розвитку історичного краєзнавства показовий інтерес місцевих дослідників до праць своїх попередників. І. Самчевський оприлюднив складений в 1792 р. префектом Чернігівської духовної семінарії І. Левицьким “Реестр князьям Черниговским и другим некоторым, погребенным в Чернигове” [8]. М. Судієнко в 1851 р. опублікував окремим виданням класичну працю О. Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание” (1786). Того ж таки року на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” було опубліковано “Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 г.” [9]. Значний інтерес становив також Опис Чернігова 1765–1766 рр. [10].

На початку ХІХ ст. розпочалось вивчення археологічних пам’яток регіону, причому особливу увагу краєзнавців привертала давньоруські курганні могильники та городища [11]. Археологічні дослідження того часу відбувалися переважно на аматорських засадах і були позбавленні будь-якої системи. Але вони формували певну дослідницьку традицію і сприяли поступовому накопиченню відомостей про давню історію Чернігівщини.

У полі зору місцевих краєзнавців перебували і пам’ятки архітектури ХІ–ХVІІІ ст. На сторінках “Черниговских губернских ведомостей” публікувалися статті, що містили історичні відомості про Спаський собор, Антонієві печери у Чернігові, але в цілому вони мали описовий характер [12].

Як відомо, одним з перших вивчення генеалогії українських козацько-старшинських родин розпочав О. Лазаревський. Питання про походження родів та їх взаємовідносини цікавили його як матеріал для вивчення характерних рис цієї соціальної групи. Перші генеалогічно-біографічні дослідження О. Лазаревського були опубліковані ще на початку його наукової діяльності у 1853 році – “Чури или Цюри” у “Черниговских губернских ведомостях” [13]. Крім генеалогічних нарисів, дослідник опублікував кілька праць біографічного характеру про окремих представників козацько-старшинської верстви.

Особливий різновид історичних досліджень на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” становлять публікації біографічних відомостей про видатних людей краю [14].

У часописі також було опубліковано бібліографічні покажчики, в яких анутовались статті з історії, етнографії, археології, географії, краю [15].

Наукова спадщина чернігівських краєзнавців, оприлюднена в першій половині ХІХ століття на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” і сьогодні має наукову і пізнавальну цінність та може бути критично використана на сучасному етапі розвитку історичного краєзнавства.

Література

1. Дейч Г.М. Губернские ведомости как исторический источник // Вспомогательные исторические дисциплины. – 1978. – Т. 9. – С. 237.
2. Лазаревский А. Памяти Н.М. Белозерского // Киевская старина. – 1897. – № 1. – Отд. 1. – С. 146–147.
3. От редакции // Черниговские губернские ведомости (далі ЧГВ). – 1857. – № 41. – С. 341–342.

4. Комарова И.И. Научно-историческая деятельность статистических комитетов // Археографический ежегодник за 1986. – М., 1987. – С. 85–88.
5. ЧГВ. – 1852. – № 36–40, 42–45; 1857. – № 21–28, 30–34.
6. ЧГВ. – 1854. – № 35–49, 47; 1857. – № 20; 1858. – № 18.
7. Котляров С. Описание города Чернигова // ЧГВ. – 1843. – № 23–28; Маркевич Н. Историческое и статистическое описание Чернигова // Там само. – 1852. – № 8–11; Самчевский И. Материалы для историко-статистического описания г. Новгородсеверска // Там само. – 1853. – № 1; Кулжинский И. Описание г. Нежина // Там само. – 1858. – № 6, 11, 33–34; Милорадович Г. Местечко Любеч: Историко-статистическое описание // Там само. – 1855. – № 48; 50–52; Шишацкий-Иллич А. Местечко Олишевка Козелецкого уезда // Там само. – 1854. – № 31.
8. Летопись Г. Грабянки. – К., 1854. – С. 329–334.
9. Шафонский А. Краткое топографическое описание Новгород-Северского наместничества 1787 г. // ЧГВ. – 1851. – № 45–47.
10. ЧГВ. – 1847. – № 11–13; 1852. – № 45–47.
11. Ригельман А. О срытом кургане в Чернигове // ЧГВ. – 1852. – № 44; О кургане близ села Талалаевки или так называемой Быковой могиле // ЧГВ. – 1854. – № 9; Шишацкий-Иллич А. Могилы, лежащие около села Свидовца Козелецкого уезда // ЧГВ. – 1856. – № 48; Стефановский Т. О могилах и курганах близ с. Плоского Нежинского уезда // ЧГВ. – 1856. – № 48.
12. Линевич Г. Исторические сведения о храме св. Спаса в Чернигове // ЧГВ. – 1841. – № 45; Исаенко М. Пещеры близ Ильинской церкви в Чернигове // ЧГВ. – 1860. – № 39; Богаевский А. Краткое описание достопримечательностей города Чернигова // ЧГВ. – 1851. – № 42.
13. Лазаревский А. Чуры или Цюры // ЧГВ. – 1853. – № 17.
14. Геннади Гр. Указания биографических сведений о замечательных людях Малороссии // ЧГВ. – 1855. – № 8; Лазаревский А. Василий Золотаренко, полковник нежинский // Там само. – 1853. – № 31; Лазаревский А. Нежинские полковники // Там само. – 1854. – № 1-4; Милорадович Г. Указание биографических сведений о замечательных людях Малороссии // ЧГВ. – 1858. – № 35; Милорадович Г. Биографические очерки замечательных Милорадовичей // ЧГВ. – 1856. – № 31–34; 1859. – № 18; 1860. – № 11; Самчевский И. Ещё один черниговский полковник (Подобайло) // ЧГВ. – 1852. – № 51.
15. Лазаревский А. Опыт указателя источников для Малороссийского края // ЧГВ. – 1853. – № 45, 46; Лазаревский А. Обзорение книг и статей периодических изданий, относящихся к истории и географии Малороссийского края, за 1854г. // ЧГВ. – 1855. – № 3.

Ю.Л. Селевич

Харківська Духовна Консисторія: історіографічний аналіз питання

Проблематика церковної історії все частіше стає сюжетом для створення нових наукових досліджень вітчизняними істориками. Особливий інтерес сучасних дослідників викликає розвиток церковного життя на єпархіальному рівні. Такі наукові розробки дають змогу краще простежити регіональну специфіку церковної історії України. Особливості розвитку церковної організації Київської митрополії кінця XVIII–XIX ст. стали наслідком тривалого впливу церковно-державних стосунків у Російській імперії, а також дії локальних соціально-конфесійних чинників.

Головним колегіальним органом управління епархії була Консисторія, яка мала також надзвичайно широкий спектр управлінських та судових повноважень. Харківська Духовна Консисторія була заснована в 1800 р. на підставі указу Синоду від 16 жовтня 1799 р. як апарат Слобідсько-українського єпископа. З 1836 р. мала назву Духовна Консисторія єпископа Харківського і Ахтирського.. Він виконував функції уряду при митрополиті і за своїм складом був “установою змішаного, тобто державно-церковного характеру”. Це виявлялося, зокрема, в тому, що Харківська духовна Консисторія, підпорядковуючись духовному начальству, широко використовувала працю світських чиновників і базувала свою діяльність не лише на церковному праві, розпорядженнях Синоду і митрополита, але й на імперських указах та загальнодержавному законодавстві. Все це наближало Консисторію до статусу інших присутніх місць Харківської губернії. Консисторія була підпорядкована Синодові і до 60-х років XIX ст. мала в своєму віданні повітові духовні правління, а після їх ліквідації окружні благочіння, по 2–3 в кожному повіті Харківської губернії.

Маючи на меті вивчення історії ХДК, передусім треба спиратися на архівну документацію, що зберігається в архівосховищах м. Харкова та Санкт-Петербурга. До неї відноситься великий обсяг матеріалів, що виник унаслідок діяльності державних і церковних управлінських органів, а також документи особистих фондів духовних і світських осіб. Найбільшу цінність становлять архівні збірки Харківської духовної Консисторії [1]. Українські архівні фонди духовних Консисторій через втрату значної частини матеріалів переважно є малооб’ємними, фрагментарними за змістом, а також не містять системної комплексної інформації. Варто зауважити, що значна частина Консисторських справ подає негативну інформацію про церковне життя митрополії, оскільки Консисторія була не лише управлінським, але й судовим органом. Справ, котрі мають позитивне емоційне забарвлення, у цьому фонді порівняно небагато. Однак, відтворюючи окремі аспекти діяльності управлінських і судових церковних установ, вони відкривають завісу, за якою протікало буденне, часом непривабливе життя духівництва і парафій. З цієї точки зору матеріали Консисторії чи не найбільшою мірою сприяють реконструкції реального церковного стану на різних етапах розвитку православного відомства. Треба зазначити, що значну частину архівних матеріалів ф. 40 ще не було введено до наукового обігу.

Важливим доповненням є матеріали Священного Синоду та його обер-прокурора, що зберігаються у Російському державному історичному архіві м. Санкт-Петербурга (ф. 796, 797).

Цікавим джерелом для вивчення історії ХДК є “Устав духовних Консисторій”: перша його редакція була затверджена імператором 27 березня 1841 р., друга – в 1883 р. Ці устави остаточно ліквідували будь-які регіональні розбіжності діяльності Консисторій та максимально регламентували їх склад та діяльність.

Допоміжню роль при розробці цієї теми відіграють і опубліковані актові матеріали, вміщені в “Полном собрании законов Российской империи” та окремих законодавчих збірках, що юридично забезпечували окремі сторони діяльності священослужителів [1].

Безліч інформації про формальний бік діяльності Консисторії та її місце в церковній ієрархії можна віднайти в підручниках з історії Російської православної церкви [2]. Допоміжну роль для вивчення предмета нашого дослідження відіграють також підручники церковного права, що викладалося в більшості університетів Російської імперії. Найбільшу відомість набули дослідження Суворова Н., який видав понад 10 праць пов'язаних з церковним судом та Берднікова І., що також зробив вагомий внесок у розробку досліджуваного нами питання [3]. Детально розробляли цю тематику також Заозерський Н., Горчаков М., Барсов Т. та інші [4]. Проте вагомою вадою цих праць є їхня офіційність і повне ігнорування регіональних особливостей церковної історії.

В Харкові світським осередком вивчення церковного права була кафедра історії церкви. В 1869 р. кафедру очолив професор А.С. Лебєдєв, який у своїх працях неоднаразово використовував архівні матеріали Харківської духовної Консисторії [5]. Треба зазначити, що Лебєдєв був одним із перших у Російській імперії, хто ввів до наукового обігу матеріали архівних фондів Консисторій. Так, наприклад, із справ, які стосуються розторгнення шлюбу і зберігаються в архівах духовних Консисторій, до того були проаналізовані лише справи Московської Консисторії, дякуючи видатній праці Розанова "История Московского епархиального управления".

При юридичному факультеті була створена кафедра церковного права, яку багато років поспіль очолював проф. Остроумов М.А.

В якості посібника для вивчення церковного права Остроумовим за допомогою студентів були складені і літографовані "Краткие ответы на вопросы министерской программы по церковному праву", які перевидавалися декілька разів. Одночасно з теоретичними лекціями велись і практичні заняття по 2 години на тиждень. На цих заняттях читалися і коментувалися пам'ятки, аналізували збірки церковного права та вивчали всі тонкощі церковного судочинства. З 1889 р. Остроумов почав писати "Очерк православного церковного права", перший том якого під особливою назвою "Введение в православное церковное право" вийшов окремим виданням у 1893 р. [6]. У наступному році, за вищезгадану працю, Московська духовна академія нагородила автора ступенем доктора церковного права.

Друга половина – початок ХХ ст. відзначається значним сплеском зацікавленості харків'ян до історії свого міста. В цей період виникає низка праць, присвячених вивченню історії міста Харкова від моменту виникнення до того часу. Часто такі дослідження мали форму історико-статистичних видань чи довідників. У деяких загальних працях міститься певна інформація, що пояснює структуру Консисторії, відзначає деякі особливості її діловодства та окреслює її місце серед інших церковних інституцій [7].

Але іноді навіть об'ємні та детальні праці не подають жодної згадки про ХДК [8]. З'являються також дослідження безпосередньо присвячені історії Харківської єпархії та найвидатнішим її діячам [9].

Одним із джерел для дослідження історії Харківської Консисторії є періодична преса. Церковна преса, ідейна монолітність якої зазнала розладів лише після 1905р., складалася переважно з офіційних видань. З кінця 1860-х років основним органом в Україні були єпархіальні відомості. З

1883 р. у Харкові почав видаватися богословсько-філософський журнал “Віра і розум”, у якому неоднаразово публікувалися статті з визначеної нами теми. Цей журнал є одним із чудових прикладів співпраці як видатних діячів церкви, так і науковців (викладачів Харківського імператорського університету). Авторитет цього журналу був настільки високий, що в середині 90-х рр. було прийняте рішення знову видавати цей оновлений журнал за сприянням Никодима, митрополита Харківського і Богодухівського. Окремі публікації ми можемо зустріти в “Церковном вестнике”, що друкувалися у Петроградській духовній академії, “Церковных ведомостях”, які видавалися при святейшому правлячому Синоді, “Богословском вестнике” Московської духовної академії, а також щотижневому церковно-громадському журналі “Церковный голос”. Протягом декількох років (з 1862 по 1867 рр.) Добро-творський В.І., що очолював кафедру богослов’я в університеті видавав також журнал “Духовный вестник”.

Щодо світської преси, то навіть найвідоміші міські газети, такі як “Южный край” і “Харьковские губернские ведомости”, охоплюючи на своїх сторінках фактично всі прояви церковного життя, не подавали ніяких відомостей про ХДК.

Особливе місце в розробці питань, пов’язаних з церковною тематикою, займає історіографія діаспори. Кожна історико-церковна школа формувала свій образ православ’я в Україні. Представникам історичної науки в діаспорі, як і сучасним вітчизняним дослідникам, важливо з’ясувати, насамперед, закономірність самої організаційно-функціональної самостійності церкви в Україні, реальність і самодатність рис її обрядової й доктринальної своєрідності. Розбіжності між науковцями в оцінках національно-інституційної структури східнослов’янського православ’я переносяться на будь-який часовий відрізок історії. Їх внесок у вивчення історії української церкви дуже вагомий. Проте зазначене питання розглядалося ними здебільшого однобічно: історія церкви Лівобережної України майже ігнорується. Питання церковної ієрархії та судочинства цікавили їх лише з точки зору того, яке місце УАПЦ займала серед Святої православної вселенської церкви [10]. Неоднаразово мають місце також і перекручування історичних фактів. Так, наприклад, у книзі “Ідеологія Української церкви” митрополит Іларіон, бажаючи підкреслити високе правове становище та соборність УАПЦ, були припущені деякі перебільшення прав та повноважень українського духівництва [11].

Радянська історіографія в значній мірі унаслідувала деякі російські великодержавні концепції. Перша російська великодержавна концепція, згідно з якою православна митрополія України розглядалася як невід’ємна складова РПЦ, а тому будь-які прояви національно-релігійного сепаратизму тлумачилися як безпідставні. Друга концепція – атеїстична, її прихильники хоч і визнавали наявність церковно-національної проблеми, все ж сторонились її детальних розробок. Акцент було зроблено на вивченні соціально-економічних та політичних процесів всередині православної церкви. Одним із небагатьох науковців радянського періоду, що торкалися в своїх дослідженнях питань, пов’язаних із вивченням історії церковного судочинства був Грекулов Е.Ф. [12]. Але робив він це дуже обережно, приділяючи головну

увагу переважно зображенню загальної атмосфери занепаду російського духівництва, щодо земельних питань та секуляризаційної політики російського уряду.

В цей час Живолуп Е.К. у своїй дисертації “Селянський рух в Харківській губернії” звертався неоднаразово до фондів ХДК. Проте робив він це, на нашу думку, лише з метою більш яскравого змалювання протистояння селянства з реакційним духівництвом [13].

У сучасній історичній науці церковна тематика займає значне місце. Незважаючи на ту обставину, що церква в Україні залишалася складовою Російської православної організації, вона зберегла специфічні функціональні прояви, що виникли внаслідок проходження загальноросійських тенденцій через призму національного менталітету, віросповідних традицій та своєрідну атмосферу суспільного життя. У цьому зв'язку особливий інтерес викликають проблеми внутрішнього функціонування православної церкви в Україні, зокрема розвитком її організаційної структури та ієрархії, характеру відносин між кліром і паствою.

Перші кроки до вивчення історії Харківської Консисторії були зроблені під час підготування святкування 200-річчя Харківської єпархії: було видано декілька книг, брошур, довідників, присвячених історії єпархії. Для нашого дослідження найбільший інтерес становить книга Харківського священника Матвієнка М. “Історія Харківської єпархії (1850–1988)” [14]. Автор детально розповідає в ній про кожного єпископа чи архієпископа, який протягом зазначеного часу керував єпархією. Матвієнко також надає відомості про те, як впливав на діяльність Консисторії той чи інший владика.

Значний інтерес для нас становлять також праці дослідників, що аналізують історію Консисторій інших регіонів нашої країни. Отриману ними інформацію, ми можемо використовувати для компаративного аналізу, а також через схожість структури та функцій цієї інституції, для заповнення лакун, що існують при опрацюванні фонду ХДК. На нашу думку, найбільшу увагу історики приділяють вивченню Київської КДК. За останні роки вийшло декілька статей, у яких аналізуються різноманітні сфери діяльності КДК [15]. Київський дослідник Перерва В.С. у своїй дисертації присвятив вивченню цього питання цілу главу під назвою “Київська духовна Консисторія та спроби її реформування”. Однак до сьогодні відсутні спеціальні дослідження, які б відтворювали різні аспекти діяльності православного духівництва та відповідних церковних інституцій. Звичайно цінним надбанням виступає вже наявний доробок вчених, який, незважаючи на розпорошеність фактографічного матеріалу та окремих аналітичних положень, полегшує подальше студювання проблеми.

Література

1. Александров Н. Собрание церковно-гражданских постановлений в России, относящихся до лиц православного духовенства. – СПб., 1860. – 232 с.; Барсов Т. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания. – СПб., 1885. – 663 + LLXXVIII с.; Григорович Н. Обзор общих законоположений о содержании православного приходского духовенства в России со времени введения штатов по духовному ведомству. – СПб., 1867. – 114 + 33с.; Ивановский В. Русское законо-

дательство 18–19 вв. в своих постановлениях относительно монашествующих лиц и монастырей.

2. (Гумилевский) Филарет, архиепископ. История русской церкви: В 5 т. – М., 1848. – Т. 5: (1721 – 1826) – 198 с.; Знаменский П. Учебное руководство по истории русской церкви. – СПб., 1904. – 483 с.; Рункевич С.Г. Русская церковь в 20 веке // История православной церкви: В 2 т. – М., 1998. – Т. 2 – С. 499 –739; Тальберг Н. История русской церкви. – М., 1997. – 924 с.

3. Бердников И. Краткий курс церковного права . – Казань, 1888. – IX + 294с.; Суворов Н. Учебник церковного права. – М., 1913. – 531 с.; Суворов Н. О церковных наказаниях. Опыт исследования по церковному праву. – СПб., 1876. – 338 с.

4. Заозерский Н. Право православной Греко-восточной Русской церкви как предмет специальной юридической науки. – М., 1888. – 143 с.; Забелин П.П. Права и обязанности пресвитеров по основным законам христианской церкви и церковно-гражданским постановлениям русской церкви. – К., 1884. – 458 с.; Горчаков М.И. Церковное право: Краткий курс лекций. – СПб., 1909. – 338 с.

5. Лебедев А.С. Кафедра богословия в Харьковском университете. – Харьков, 1896. – 22 с.; Лебедев А.С. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных Консистерий. – М., 1887. – 30 с.; Лебедев А.С. О борьбе духовных властей в бывшей епархии Белгородской с суевериями (по архивным данным Курской и Харьковской духовных Консистерий) // Киевская старина. – 1890. – Т. XXVIII. – С. 1–3.

6. Остроумов М.А. Введение в православное церковное право. – Харьков, 1893. – Т.1.

7. Самойлович И. Справочная книга для Харьковской епархии. – Харьков, 1904. – 471 с.; Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Филарет (Гумилевский), преосвященный епископ Харьковский и Ахтырский. – М., 1855 – 1856. Отдел 1-5.; Багалея Д.И., Миллер Д.П. Церковь и духовенство // История города Харькова за 250 лет его существования. – Харьков, 1912. – Т. 2. С. 859 – 900.

8. Барвинский В.А. Исторический очерк Харьковской губернии. – Харьков, 1918. – 22 с.; Щелков К.П. Харьков. Историко-статистический опыт. – Харьков, 1880. – 72 с.; Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1990. – 256 с.

9. Солнцев П. Краткие сведения о харьковских иерархах. – Харьков, 1869.

10. Мончак І. Патріархальний устрій. – Торонто, 1971. – 16 с.; Ніканор (архієпископ). Догматично-канонічний устрій Святої православної вселенської церкви. – Аугсбург, 1948. – 23 с.

11. Іларіон (митрополит). Ідеологія української церкви. – Холм, 1944. – 56 с.

12. Грекулов Е.Ф. Религия и церковь в истории России (Советские историки о православной церкви в России): Сборник статей. – М., 1975. – 255 с.; Грекулов Е.Ф. Православная инквизиция в России. – М., 1964. – 168 с.; Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (2- я полов. 19 – начало 20 в.). – М., 1969. – 184 с.

13. Живолуп Е.К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905 – 1907 годах. – Харьков, 1956. – 136 с.

14. Матвиенко М.П. История Харьковской епархии (1850 – 1988). – Харьков, 1999. – 225 с.

15. Спінул О.В. Київська духовна Консисторія у 18 ст. // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – Серія “Історія”. – Вип. 35. – К., 1997. – С. 34 –42.; Перерва В.С. Київська духовна Консисторія в 19 ст. Статус і проекти реформ // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – Серія “Історія”. – Вип. 50. – С. 21 –25.

Ідеї виробничого кооперування селянства в Україні в загальноєвропейському контексті їх розвитку від середини ХІХ ст. до початку 20-х років ХХ ст.

Різними шляхами розвивалася теорія і практика кооперації в тих чи інших країнах, неоднаково складалась її доля у певні історичні відрізки часу. Однак різні типи й види кооперації займали, займають і займатимуть своє місце поряд з іншими формами господарювання в економічних системах будь-якого типу. Саме тому аналіз світового досвіду, накопиченого в галузі теорії та практики колективного землеробства, й української специфіки цього процесу в тому числі надзвичайно актуальний в сучасних умовах реформування аграрного сектора молодшої незалежної держави.

У найпростіших своїх виявах кооперація виникла ще на ранніх стадіях розвитку людства. Біля витоків кооперативних ідей стоять творці утопічного соціалізму – Генріх де-Ревруа Сен-Сімон, Шарль Фур'є, Роберт Оуен. При всій відмінності проектів суспільних перетворень, породжених різницею умов, за яких вони створились, та у світогляді їх творців, в основу уявлень соціалістів-утопістів про майбутнє суспільство були покладені принципи кооперації, товариської солідарності, співробітництва, добровільності організації та праці, піднесення матеріального добробуту та духовного рівня трудящих, повної рівності прав та обов'язків тощо. Докладні уявлення про історію виникнення вчень Оуена, Фур'є, Сен-Сімона, їх характерні риси та відмінності дають оригінальні й надзвичайно цікаві дослідження М. Тугана-Барановського [1].

І хоча питання перебудови сільськогосподарського виробництва на кооперативних засадах у вчених соціалістів-утопістів самостійної розробки не одержало, однак саме землеробство у колективних його формах посідало центральне місце у їх планах соціальних перетворень шляхом розвитку общин як інтегральних господарств.

Найбільш безпосередній вплив вчень соціалістів-утопістів дослідники історії кооперативного руху справедливо вбачали у подальшому розвитку ідеї виробничого кооперування як в галузі промисловості, так і сільського господарства. Перше теоретичне оформлення ця ідея одержала у працях учнів та послідовників соціалістів-утопістів Філіппа Жозефа Бенжамена Бюше та Луйо Блана. На відміну від свого вчителя Сен-Сімона, Бюше негативно ставився до ідеї провідної ролі держави в організації нового суспільства як всеохоплюючої асоціації на основах державного колективізму. Він захищав принцип добровільності утворень виробничих асоціацій робітників та ремісників. Допускаючи одержання від держави або приватних осіб певної суми коштів на заснування подібних товариств, він обґрунтував можливість подальшого зростання їх неподільних фондів (капіталів) на базі приватної ініціативи та самодіяльності до розмірів, які, на його думку, дозволяють поглинути весь промисловий капітал країни та об'єднати всі знаряддя виробництва у трудових асоціаціях.

Від планів Ф. Бюше плани Луйо Блана відрізнялися тим, що творцем виробничих асоціацій він хотів бачити саме державу, яка перед їх масовим

насадженням повинна націоналізувати провідні галузі виробництва, кредит, оптову торгівлю, залізниці тощо.

Утопізм подібних уявлень яскраво виявився у практиці утворення виробничих асоціацій у Франції після революції 1848 р., на підтримку яких революційний уряд, членом якого був і Луйо Блан, асигнував значні кошти. Виробниче кооперування вилилося в утворення виключно реалістичних об'єднань, більшість з яких розпалася, а ті, що залишились, вже у 50-ті роки перетворились на типові пайові товариства з визнанням рівноправності праці й капіталу, тобто у типові капіталістичні заклади.

Пізнішими дослідниками, зокрема Б. Поттер-Уеббом, В. Країнським, М. Туган-Барановським, цей тип кооперації був визначений як індивідуалістичний, що являє собою об'єднання не трудівників, а їх виробництва, ремесла.

У Німеччині до ідеї виробничого кооперування як соціалістичного заходу звертався у 50-ті роки XIX ст. Фердинанд Лассаль. Він вважав, що зміна приватного, підприємницького господарства колективістським може бути досягнута шляхом влаштування громадських майстерень, у планах організацій та функціонування яких він, по суті, повторював проекти Луйо Блана. Лассаль висував вимогу загального виборчого права, демократизації держави, яка й повинна була субсидювати й організовувати колективні підприємства. Щодо сільського господарства, влаштування у ньому таких підприємств – крупного колективного виробництва – він вважав дуже корисним.

Останнє викликало гостру критику з боку О. Герцена. Для Герцена було неприйнятним відношення Лассалья до селянства як до реакційної маси. “Поняття земельної ділянки таке чуже європейському розумінню, – з обуренням писав він у статті “Порядок торжествує!”, – що Лассаль старався виштовхнути землю з-під ніг працівника, як гирю, що заважає його вільній особистості” [2, 121]. В цілому ж ідеї Лассалья мали величезний вплив на демократичну суспільно-економічну думку Росії та України.

Незважаючи на те, що на практиці перші спроби виробничого кооперування у Західній Європі успіху не мали, ідеї соціалістів-утопістів дали поштовх до розвитку у середині XIX ст. інших форм кооперації – споживачів (робітників) та кредитної (дрібних торговців та виробників, переважно селян). Теоретична розробка засад кредитної кооперації належить Францу-Герману Шульце-Делічу, а також Фрідріху Вільгельму Райффейзену, який розробив основні правила побудови сільськогосподарських кредитних товариств. Саме з них почали бурхливо виростати найрізноманітніші форми селянської кооперації в галузі закупівлі, збуту, переробки продукції й т. ін., які й вирішили подальшу долю західноєвропейського селянства та привели до успішного розвитку сільськогосподарського виробництва в цілому. Деяко інший резонанс вони мали в Росії та в Україні.

Як і на заході, саме вчення соціалістів-утопістів, їх ідеї виробничого кооперування дали перший поштовх до розвитку кооперативних ідей в Росії та і її межах в Україні. Головною проблемою суспільно-економічного розвитку країни на той час була проблема ліквідації кріпосництва та його наслідків, визначення таких шляхів поступу економіки, які б дозволили їй піднятися до рівня економіки провідних капіталістичних країн світу. Представники

передової пробуржуазної економічної думки вбачали ці шляхи у вільному розвитку капіталістичних відносин у промисловості й сільському господарстві. Представники ж революційно-демократичної думки – у знищенні поміщицького землеволодіння та у запобіганні болісного шляху капіталістичного розвитку, супроводжуваного розоренням та зубожінням передусім селянства, що складало абсолютну більшість населення країни.

З ідеєю використання селянської общини були пов'язані й реформаторські, в межах існуючого ладу, проекти розв'язання гострих суперечностей того часу, що висувалися перш за все ліберальним народництвом. При всій відмінності ідеологічних засад, політичних переконань та суспільних ідеалів представників усіх цих течій єднало саме ставлення до селянської общини, припущення самої можливості її збереження чи використання, що докорінно відрізняло їх погляди від ідей виробничого кооперування, які формувалися на Заході.

Як відзначали дослідники цієї проблеми М. Туган-Барановський, С. Прокопович, В. Країнський та ін., на Заході ідею земельної общини як суспільної організації всюди полишили ще у XVIII ст., оскільки й саме общинне землеробство було знищене як історичним ходом господарського розвитку, так і рядом законодавчих актів: відповідні закони про розподіл общинних земель були прийняті в Англії у 1710 р., в Австрії – 1768, у Данії – у 1781, у Франції – 1793 р. і т. д.

У Росії ж ідея общинного землеробства певною мірою пов'язувалась з тією формою середньовічної общини, основи якої не похитнула й реформа 1861 р. Саме під час цієї реформи, відзначає П. Ляшенко, "остаточно були сформульовані засади общинного землеволодіння. За актом 19 лютого общинним землеволодінням називається така форма, в якій: 1) земля знаходиться у власності всієї общини й лише в тимчасовому користуванні окремих членів; 2) земля ця переділяється час від часу між окремими членами; 3) повинності у цій общині виконуються за круговою порукою; 4) община виконує певні адміністративні функції, тобто з поземельною общиною об'єднується й поняття сільської громади як адміністративної одиниці ... там, де було подвірно-ділянкове землеволодіння, там воно залишалося; де була община, там теж не вводилось інших форм землекористування" [3, 196]. У такому вигляді община панувала у сільському господарстві Росії й на початку ХХ ст. Прив'язка ідеї общинного землеробства до цієї общини була притаманна поглядам навіть таких мислителів свого часу, як О. Герцен та М. Чернишевський, творчість яких мала виключно великий вплив на представників української демократичної думки.

Видатний український вчений-економіст І. Вернадський, вбачаючи у сільській общині з усіма її атрибутами (пополосне землекористування, переділи землі, кругова порука та примусове ведення господарства тощо) середньовічний пережиток, відживаючу форму, що гальмує розвиток сільськогосподарського виробництва в країні, різко виступав проти її примусового збереження. Цю ж точку зору на общину поділяв і Д. Струков. Він більше 20 років працював в Україні інспектором сільського господарства південних губерній, де понад 90% землі знаходилося в общинному землекористуванні. (На решті території сучасної України общини були поши-

рені мало: на Правобережжі їх майже не було, на Лівобережжі на їх долю припадало менше половини надільної землі.)

Д. Струков, так само як І. Вернадський, послідовно відстоював принцип вільного особистого селянського володіння землею. Негативно ставився до общинного землеволодіння відомий вчений та державний діяч М. Бунге. Визначивши общину як пережиток, що знайшов свій вирок у народній свідомості, він відкидав будь-яку можливість переходу на її основі до колективного землеробства у кооперативних (артільних) формах.

Оскільки в Україні общинне володіння землею було значно меншим, ніж у Росії, то представники передових наукових та громадських кіл України наголошували на необхідності врахування в економічній політиці тих особливостей суспільно-економічного укладу українського селянства, що історично склалися. Проте самодержавний уряд царської Росії всіма силами намагався "... стерти сліди адміністративної автономії в Україні ... В ХІХ ст. Україна як політичний організм з самостійним внутрішнім життям перестала існувати ..." [4, 249].

Одним із елементів такої політики російського царизму була і спроба насадити общини в Україні під час проведення реформ 1861 р. Право селянства вести господарство у тих формах, що історично склалися в Україні, відстоювали такі кращі представники української інтелігенції, як Т. Рильський, М. Костомаров, В. Білозерський, П. Чубинський, Д. Пильчиков та ін.

Однак сказане не означає, що для України були чужі ідеї та практика виробничого кооперування селянства. В численній економічній літературі з питань розвитку артільного руху відзначено, що перша хліборобська артіль виникла в одному з сіл Сороківського повіту на Бессарабщині вже в 1863 р. з ініціативи місцевого поміщика та за його матеріальною допомогою. Такі ж артілі виникали на Чернігівщині та Київщині.

Однак опис артілей свідчить про те, що і причини їх виникнення, і характер діяльності були далекі від кооперативних засад. Це й приводило до їх загибелі. Сороківська і полтавська артілі загинули через незгоди селян різного достатку при розділі врожаю, чернігівській – спільний обробіток землі у заоренованому маєтку не відбувся тільки через те, що природний ландшафт не дозволяв поділити його на однакові ділянки.

Ці артілі базувалися на докапіталістичних відносинах, на тих формах найпростішої трудової кооперації поза власним домашнім господарством, метою якої була праця не для ринку, а для задоволення потреб господарства своїх членів. Для України такою типовою артіллю серед бідних на робочий реманент господарств здавна була так звана супряга – об'єднання робочої худоби, знарядь та робочої сили декількох господарств для обробітку землі та посівів.

Частина народників вже на початку 80-х років вказує на нездатність таких селянських об'єднань протистояти розвитку капіталізму, який розкладав їх і вбивав. Тому вони відстоюють широке створення виробничих "асоціацій" общинного типу під егідою держави та за допомогою дешевого кредиту.

Що ж до уявлень революційного народництва та певної частини демократичної інтелігенції, схильної до народництва, незважаючи на всю

утопічність їхніх сподівань на соціальні можливості селянської общини, вони отримали широкий резонанс в Росії (значно менший в Україні) та серед закордонних груп російських революціонерів, зокрема серед членів російської секції I Інтернаціоналу. Навіть К. Маркс та Ф. Енгельс віддали певну данину цьому російському захопленню.

Основні положення марксизму щодо історичної долі селянського господарства, кооперації в цілому й виробничої кооперації та її ролі в умовах капіталізму, а також у майбутньому, соціалістичному, перетворенні сільського господарства викликали в колах російських та українських громадських діячів та науковців суперечливу реакцію. Представники ліберального народництва почали широко застосовувати критику Марксом капіталістичного господарства та соціальних наслідків його розвитку для того, щоб довести необхідність і можливість обминути цей етап суспільного розвитку. Пропонували використати ті можливості, які вони вбачали в російській зрівняльнопередільній общині, запобігти пролетаризації селянства шляхом розвитку артільних форм кооперації тощо. Для України ці погляди були нетиповими. Їм віддали певну данину лише окремі представники відомої плеяди українських земських діячів та статистиків – М. Левитський, П. Червинський, О. Посніков та ін. В цілому ж демократично настроєні земські діячі, які являли стійку опозицію економічній політиці російського царизму, не приймали ні насаджуваних ним до початку ХХ ст. “общинних ідеалів”, ні марксистської аграрної програми. Щодо цілого ряду вчених-економістів (Г. Цехановецький, К. Гаттенбергер, М. Коссовський та ін.), які поширювали елементи марксистської економічної теорії в Україні, вводячи їх, зокрема, до курсів політичної економії, переважна більшість з них також ні з кінцевими революційними висновками марксизму, ні з рядом положень Маркса в галузі аграрної теорії не погоджувалась.

У 90-ті роки в Україні відбувся справжній спалах селянського артільного руху, який викликав жвавий інтерес у всій країні та за її межами. Спробу широко запровадити колективне землеробство здійснив М.В. Левитський, якого називали “артільним батьком” за ентузіазм і наполегливість у поширенні та популяризації цієї ідеї. Проте артіль Левитського – кооперативи лише за формою, а по суті – прості позичкові товариства, члени яких зв’язані круговою порукою. Артільна організація в них – лише непотрібна, обтяжлива форма. Ці “псевдоартілі” – неприродні насадження, в яких “попечителі відігравали роль насаджувачів та охоронців артільних принципів, зовнішньої сили, що замінює внутрішнє переконання артільників ... Артіль може організовуватися тільки там, – робить висновок С. Прокопович, – де за технічними умовами виробництва необхідна колективна праця ...” [5, 68-69].

Саме наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. і в Росії, і в Україні починається розвиток кооперативного руху і кооперативної теорії. Що ж до питань виробничого кооперування селянства, викликавши підвищений інтерес й широке обговорення в літературі, вони займають у ньому порівняно з іншими видами сільськогосподарської кооперації менше відчутне місце. Практика подальшого розвитку підтверджувала правильність висновків щодо невідповідності виробничої кооперації ні господарському становищу селянства, характеру його землеволодіння та землекористування, куль-

турно-освітньому рівню, психології тощо, ні умовам капіталістичного розвитку вкрай відсталого сільського господарства країни, обтяженого залишками кріпосництва, в цілому.

У другому десятилітті ХХ ст. сільськогосподарська кооперація в Росії та в Україні почала наочно виявляти свої можливості щодо реформуючого впливу її на сільське господарство. Втягнуте в русло товарного виробництва, великою мірою завдяки реформам таких відомих державних діячів свого часу, як С. Вітте та П. Століпін, селянство активно вливалось до кооперативного руху, визнаного офіційними колами корисним для розвитку й інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та підтриманого владою.

В Україні на цей час сільськогосподарська кооперація перетворилася на струнку систему, що включала низові кооперативи, відповідні союзи (на 1916 р. їх було понад 500) та центральну установу, яка об'єднувала всю їх діяльність. Ця установа виникла у 1915 р. як Київське центральне сільськогосподарське товариство, перетворене у 1918 р. на Центральний Український сільськогосподарський союз, або "Централ". Діяльність "Централу" поширилася на всю Україну. Кредитування і збут, постачання техніки та організація переробки продукції, піднесення агрокультури селянського господарства, освітнього рівня селянства – такий неповний перелік функцій, що поступово брала на себе кооперація.

Як і в інших країнах, саме життя зробило вибір між виробничим кооперуванням селянства та його сільськогосподарською кооперацією як кооперуванням виробників, пропонуючи готові, перевірені форми роботи. Широко розгорталися в цьому напрямку й теоретичні дослідження, плідні результати яких дістали світове визнання. Таким був, зокрема, так званий організаційно-виробничий напрямок, відомий як "школа Чанова", в руслі якого плідно працювали М. Макаров, О. Рибников, в Україні – К. Мацієвич, Б. Бруцкус, О. Челінцев, К. Маньковський та багато інших економістів [6, 71–78].

Однак сам підхід представників кооперативної думки до селянського господарства як господарства, яке ведеться на власній землі та власними засобами виробництва, господарства, що не вміщується в рамки "капіталістичних" характеристик, здатного до розвитку й зміцнення своїх позицій з допомогою кооперації тощо, не міг знайти відгук серед ортодоксальних марксистів на чолі з В. Леніним. Їх програмною вимогою з часів революції 1905–1907 рр. залишалася вимога націоналізації землі, яку після Лютневої революції Ленін став розглядати вже не як буржуазний, а соціалістичний захід, основну засаду "соціалістичного" перетворення сільського господарства.

Чи брався при цьому до уваги нагромаджений досвід колективного землеробства та дослідження його можливостей? Невідомо, але будь-який конструктивний аналіз такого досвіду у працях В. Леніна та його соратників відсутній.

Здійснена нами спроба фрагментального висвітлення досвіду теорії та практики виробничого кооперування селянства сприятиме, на наш погляд, формуванню більш повних уявлень щодо історичної обумовленості та логіки еволюції самої ідеї кооперування, результатів практичних спроб її реалізації в загальному потоці кооперативного руху середини ХІХ – початку ХХ ст.

Література:

1. Туган-Барановський М.И. Современный социализм в своём историческом развитии. – СПб., 1906: Общественно-экономические идеалы нашего времени. – СПб, 1913.
2. Герцен А.И. Порядок торжествует! // Полн. собр. соч. и писем / Под ред. М.К. Лемке. – Пг., 1922. – Т. XIX (1866–1867 г. г.). – С. 121.
3. Ляшенко П.И. Социальная экономия сельского хозяйства. Основные элементы социальной экономии сельского хозяйства. – М.; Л., 1930. – Т. 1. – С. 196.
4. Вернадский В.И. Украинский вопрос и русское общество. Архив АН СССР, ф. 518, оп. I, д. 220 Б // Дружба народов. – 1990. – № 3. – С. 249.
5. Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. – М., 1916. – С. 68–69.
6. Горкіна Л.П., Тимочко Н.О. Історичні витоки та методологічні засади кооперативної школи Чанова // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 71–78.

О.Б. Коваленко

“Лівобережна школа” в українській історіографії другої половини XIX – початку XX ст.: чернігівський сегмент

Характерною ознакою української історіографії другої половини XIX – початку XX ст., що свідчила про її зрілість, була поява наукових шкіл. Останнім часом вони стали об'єктом низки спеціальних студій, що викликають жваві дискусії серед фахівців. У науковій літературі зазвичай згадують школи В. Антоновича і М. Грушевського, рідше Д. Багалія та М. Довнар-Запольського. Натомість “лівобережна школа” О. Лазаревського, про яку дослідники повели мову вже в середині 20-х рр. [1], все ще потребує наукової нострифікації.

До неї можна віднести О. Єфименко, М. Василенка, В. Модзалевського, В. Барвінського, російського історика В. Мякотіна. Значний вплив О. Лазаревський справив також на історичні погляди О. Левицького, Д. Багалія, Д. Міллера й інших учених того часу. Усі вони у концептуальному відношенні так або інакше спиралися на висновки, яких О. Лазаревський дійшов у процесі вивчення історії України ще у 60–70 рр. XIX ст. У ширшому контексті “лівобережна школа” сформувалася у розлозі річищі народницької історіографії, яка увібрала цілий спектр наукових шкіл, у “силовому полі” двох впливових світоглядних доктрин – західноєвропейської позитивістської філософії та східноєвропейської народницької соціології.

На відміну від інших наукових об'єднань, школа О. Лазаревського виникла у позаакадемічному середовищі. Це й не дивно, адже перший на терені Лівобережної України повноцінний вищий навчальний заклад – Ніжинський історико-філологічний інститут було відкрито у 1875 р., а досить кволе спершу історичне відділення у його складі почало функціонувати тільки 1882 р. Відтак організуючим началом “лівобережної школи” виявилась не професорська кафедра, а різноманітні напівсамодіяльні історико-краєзнавчі формування – статистичні комітети, архівні комісії, наукові товариства, місцеві часописи аж до земських установ включно. Попри всю недосконалість такої структури, притаманний “лівобережній школі”

поліцетризм забезпечував відповідну стійкість, сталий приток свіжих сил і неабияку популярність серед широких верств громадськості.

На долю О. Лазаревського та його школи випала зрештою невдячна праця, пов'язана з ретельним прибиранням “авгієвих стаєнь” старої державницької історіографії, схильної до ідеалізації минулого загалом й історичних діячів Гетьманщини зокрема. (Звідси і справді притаманний О. Лазаревському гіперкритицизм по відношенню до державних інститутів тієї доби, що опоненти ставили йому в провину). Відтак О. Лазаревський та його послідовники зосередили свою увагу передусім на “внутрішній”, себто соціально-економічній, історії України. До того ж, і самому фундатору “лівобережної школи”, і деяким її репрезентантам був властивий історико-юридичний підхід до аналізу суспільних явищ та процесів.

Нехить до політичної історії О. Лазаревський, здається, переніс і на сучасне йому політичне життя. Громадянин з великої літери, він повсякчас декларував свою аполітичність. Такої ж позиції дотримувалась і більшість його послідовників. Отож, доводиться визнати, що представники “лівобережної школи”, з одного боку, були-таки уражені горезвісним “малоросійським синдромом”, а з іншого – своїми історичними студіями мимоволі сприяли його поширенню серед лівобережного українства.

З легкої руки О. Лазаревського його послідовники вивчали насамперед історичний розвиток Лівобережної України (Гетьманщини, Старої Малоросії згідно тогочасної термінології) у другій половині XVII – XVIII ст. і досить рідко, невпевнено і неохоче виходили поза ці хронологічні й територіальні рамки. Однак на “своїй” території вони почувалися повновладними “господарями”, їхню монополію на початку XX ст. була здатна похитнути хіба що група харківських істориків на чолі з Д. Багалієм, але й вони так або інакше перебували під впливом поглядів О. Лазаревського.

І сам О. Лазаревський, і його послідовники цілком свідомо ба навіть демонстративно відмовлялись від будь-яких умоглядних схем історичного процесу і широких узагальнень, вважаючи їх радше справою белетристів, аніж істориків. Натомість усю свою енергію вони спрямовували на виявлення і запровадження до наукового обігу нових фактів, готуючи тим самим ґрунт для справді документальної історії України. Не дивно, отже, що саме документалізм слугував і символом віри, і прапором “лівобережної школи”, представники якої суттєво збагатили джерельну базу української історіографії, сприяли розвитку археографії, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін. Однак вочевидь мають рацію і ті критики О. Лазаревського, котрі стверджують, що він часом “потопав” у документах (особливо у матеріалах судочинства), не помічав за деревами лісу й мимохіть дещо викривив історичну ретроспективу. Ці вади певною мірою були властиві й деяким його послідовникам [2].

У територіальному відношенні “лівобережна школа” мала свої персоніфіковані осередки у Києві, Харкові, Полтаві та – з певними застереженнями – в Ніжині, проте головним її бастионом, на нашу думку, залишався Чернігів. Саме тут ще в середині XIX ст. О. Лазаревський започаткував свої наукові студії і відтоді користувався незаперечним авторитетом серед місцевих істориків та аматорів старовини. Він вдихнув нове життя в Чернігівський

губернський статистичний комітет, який перетворився на помітний центр регіональних досліджень в галузі історії та етнографії. Численні публікації О. Лазаревського на сторінках “Чернігівських губернських відомостей” правили за взірць для кількох поколінь дослідників минувшини краю. У 1862 р. О. Лазаревський разом з О. Марковичем і архієпископом Філаретом Гумілевським виступив з ініціативою створення в Чернігові наукового історичного товариства, але реалізувати цей проект не поталанило. Нарешті, саме О. Лазаревський став “хрещеним батьком” Чернігівської губернської вченої архівної комісії, що виникла у 1896 р. після його тривалих наполягань. О. Лазаревський пильно стежив за її становленням, давав численні рекомендації першому голові комісії Г. Милорадовичу, гостро і публічно реагував на недоліки в її роботі. Не дивно, отже, що науковий доробок комісії, оприлюднений на сторінках її “Трудов”, загалом відповідав концептуальним засадам “лівобережної школи” [3].

З Чернігівською архівною комісією була безпосередньо пов'язана діяльність В. Модзалевського (1882 – 1920), який репрезентував наступну генерацію представників “лівобережної школи”. Сучасники одразу ж побачили в ньому гідного спадкоємця і послідовника О. Лазаревського – і не помилились. В. Модзалевський протягом 1911–1918 рр. обіймав посаду правителя справ (ученого секретаря) комісії, яка під його фактичним керівництвом увійшла до кола провідних українознавчих інституцій тієї доби. Саме в Чернігові В. Модзалевський створив більшу частину своїх праць з історії Лівобережної України XVII–XIX ст., побудованих на міцній джерельній основі. Як і свого часу О. Лазаревський, В. Модзалевський плідно займався генеалогією та геральдиком українського дворянства, яке здебільшого походило з козацької старшини. Підсумком його студій у цьому напрямі стали й досі неперевершені “Малороссийский родословник” (К., 1908–1914. – Т. 1–4; заключний 5-й том залишився в рукопису) та “Малороссийский гербовник” (СПБ., 1914; у співавторстві з В. Лукомським). Значне місце в його доробку належить студіям з історії українського мистецтва [4]. На початку ХХ ст. представники “лівобережної школи” мусили пристосовуватись до нових історіографічних і політичних реалій, намагались уникати усталених стереотипів, подолати крайнощі концепції О. Лазаревського, осягнути ширші обрії історичного мислення. Так, В. Модзалевський розгорнув вельми перспективні пошуки в галузі культурної антропології, історії повсякденності та ментальності у привілейованих верств українського суспільства ранньомодерної доби.

Навколо В. Модзалевського утворився гурток молодих істориків, літераторів і мистецтвознавців. “Вы не правы, – писав В. Модзалевський іншому представнику “лівобережної школи” М. Василенку влітку 1916 р., – думая, что в Чернигове весь интерес к истории держится мною. Здесь образовывается среди молодежи кружок, который может расцвести после войны хорошо и дать много хорошего в деле изучения местной истории”. До нього належали Є. Онацький, П. Савицький, А. Казка, Б. Милорадович, П. Тичина, В. Елланський, яким справді судилося залишити помітний слід в українській історіографії та культурі [5].

З цього гуртка вийшов і провідний чернігівський історик 20-х рр. П. Федоренко (1880 – 1962), наукова спадщина якого засвідчує безсумнівну приналежність до “лівобережної школи”. Достатньо зауважити, що свої студії він розпочав з вивчення матеріалів Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр., які свого часу відкрив для науки саме О. Лазаревський. Показово також, що кілька своїх публікацій П. Федоренко безпосередньо присвятив діяльності та доробку свого великого попередника. Йдучи його слідами, П. Федоренко звернувся до вивчення історії монастирського господарства Гетьманщини. Йому належав пріоритет у дослідженні історії залізорудної промисловості Лівобережної України XVII–XVIII ст. П. Федоренко також фактично започаткував дослідження регіональної історіографії Чернігово-Сіверщини. Блискучий знавець історичних джерел, П. Федоренко значною мірою прислужився розвитку вітчизняної археографії. Він запровадив у науковий обіг цілу низку документів XVII–XIX ст., а також “Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр.”. Поєднуючи роботу в Чернігівському краєвому історичному архіві з викладанням історичних дисциплін у Чернігівському інституті народної освіти, П. Федоренко брав безпосередню участь у підготовці вчителів і науковців. Серед його учнів були відомі згодом історики О. Нарочницький, М. Пікус, В. Дядиченко [6].

До “лівобережної школи” тяжів також молодший колега П. Федоренка історик і архівіст В. Дубровський (1897–1966), який плідно досліджував соціально-економічну та політичну історію України XVII–XIX ст. Він був також фундатором студентського історико-архівного гуртка, який відіграв помітну роль у залученні молоді до історичних студій і підготовці фахівців у галузі архівної справи. В. Дубровський брав активну участь у створенні Чернігівського інституту краєзнавства, покликаною координувати краєзнавчі дослідження в регіоні [7].

Водночас у навчальних закладах, архівних установах і музеях Чернігова протягом 20-х рр. працювали й інші відомі історики, які також певною мірою перебували під впливом концепцій “лівобережної школи”, – А. Верзилів, В. Шугаєвський, С. Баран-Бутович, Б. Пилипенко, Б. Шевелів, В. Євфимовський. На жаль, усі вони згодом зазнали гонінь або стали жертвами політичних репресій, які знекровили науковий потенціал регіону і згубно позначились на стані історичних досліджень. За таких обставин чернігівський сегмент “лівобережної школи” було зліквідовано, а доробок її представників на довгі десятиліття вилучено з наукового обігу.

Загалом же, “реабілітована” спадщина “лівобережної школи” заслуговує не тільки на критичне вивчення і використання, але й на нове прочитання і переосмислення з позицій сьогодення, з огляду на сучасний етап розвитку історичної науки.

Література

1. Див.: Ткаченко М. 25-ті роковини зі дня смерті О.М. Лазаревського // Життя й революція. – 1927. – №3. – С. 356–360.
2. Коваленко О.Б. Регіональна історіографія Північного Лівобережжя: витоки, еволюція, спадщина // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 11–18.

3. Федоренко П. О.М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. XXII – L.
4. Ткаченко М. З нової історіографії Чернігівщини // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 488–500.
5. Оглоблин О. Микола Василенко й Вадим Модзалевський // Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – С. 237–238; Його ж. Аркадій Казка (Сторінка з історії новітньої української літератури) // Рідне слово. – 1946. – Ч. 12. – С. 66–70.
6. Коваленко О.Б. Павло Федоренко як архівіст і археограф // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 199–204.
7. Див.: Дубровський В. Пожежа 1750 р. в старому Чернігові / Підготовка до друку і передмова О. Коваленка і Т. Вороніної // Сіверянський літопис. – 1997. – №6. – С. 154–166.

О.В. Скус

Конфесійні осередки Уманщини на зламі ХІХ – ХХ ст.

Історичне дослідження конфесійного життя регіонів України, зокрема Правобережжя, належить до тих прогалин в історії, які ще чекають свого висвітлення. Уманський повіт Київської губернії в добу перебування під владою Російської імперії в цьому відношенні не становить виключення.

Історико-статистичний аспект проблеми вже був предметом наукового зацікавлення. Так, ще у другій половині ХІХ ст. Л. Похілевич [1], описуючи історію Київської губернії, приділяв певну увагу церковному життю Уманського повіту. На початку ХХ ст. з'являється праця “Киевского Губернского Статистического Комитета” [2], пізніше – публікація Я.М. Кочережка [3] (1977 р.). Звертається у своїх публікаціях до історії православної церкви та духовенства Уманщини – Т.В. Кузнець [4]. Але в усіх цих працях історія релігійного життя та церковних процесів в Уманському повіті в ХІХ ст. розглядається на загальному, статистичному тлі.

Усе вище викладене свідчить, що наукова проблема ще не знайшла свого висвітлення. Тому автор ставить перед собою завдання дослідити історію конфесійних осередків на території Уманського повіту Київської губернії на зламі ХІХ–ХХ ст. Регіон дослідження обраний не випадково, адже саме тут була чи не найбільша строкатість конфесійного життя.

У 1793 р., як відомо, відбувся другий поділ Речі Посполитої, в результаті якого Правобережна Україна була приєднана до Російської імперії, відповідно і Уманщина. З 30 листопада 1796 р. Уманський повіт увійшов до складу Київської губернії. Початок ХІХ ст. ознаменувався для Умані деякими змінами. Місто, як і раніше, залишалося власністю Потоцьких, і це створювало певні труднощі для державної адміністрації. І тільки у 30-ті роки це питання вирішилося на користь російської держави [5].

В ХІХ ст. повітове місто Умань було досить великим. В місті нараховувало 29985 жителів. В загальне число жителів міста ввійшли: православні – 7325, католики – 1028, євреї – 21560, лютерани – 39, магометани – 18, розкольники – 10, караїми – 5 [6]. Така різноманітність конфесійних осередків дає можливість відмітити, що місто було насичене етнічними

групами, які, у свою чергу, мали свої церкви, костьольи, синагоги, молитовні будинки. В місті діяло: 2 соборні церкви, 2 приходські церкви, римокатолицький костьоль, базиліянський монастир (у 1832 р. припинив своє існування) [7], 3 єврейські синагоги, 13 єврейських молитовних будинків [8].

З 1831 року на Уманщині зачинялися польські школи, католицький костьоль та базиліянський монастир, замість них відкривалися церковно-приходські школи та православні храми [9].

Українські католики чинили опір ліквідації уніатських церков і перетворенню їх у православні храми, але їхні дії були марні. Політика, яку проводив Російський уряд, мала свої результати – чисельність православних на Уманщині зростала.

Уманський повіт займав значну територію. Він межував зі Звенигородським, Таращанським, Липовецьким, Гайсинським, Балтським повітами і з Херсонською губернією. Його великими містечками були Тальне, Іваньки, Буки, Соколівка, Покотилів, Торговиця [10]. За історико-статистичними даними до Уманського повіту в 1900 р. входило 18 волостей і місто Умань¹.

1. До Бабанської волості входило 13 населених пунктів. Загальна кількість жителів волості складала 15526, з них: православних – 15173, євреїв – 343, католиків – 6 та лютеран – 4. В районі волості діяло 8 православних церков із церковно-приходськими школами.

2. До складу Верхняцької волості входило 11 населених пунктів, в яких проживало 13834 жителі. Конфесійний осередок складався з: 13315 православних, 345 євреїв, 162 католиків, 12 лютеран. У волості знаходилося 7 церковно-приходських шкіл та 10 православних церков.

3. На території Іваньківської волості існувало 9 населених пунктів. У 1900 році у волості проживало 11143 жителі: православних – 10150, євреїв – 925, католиків – 68. У волості діяло 8 православних церков з церковно-приходськими школами та каплиця у Томашівці.

4. За даними 1900 року у Краснопільській волості було 12 населених пунктів, в яких проживало 18641 житель. Конфесійний осередок волості складався з: православних – 18563, католиків – 286, євреїв – 78. У волості діяло 10 православних церков з церковно-приходськими школами.

5. До Кузьминської волості відносилось 9 населених пунктів, де проживало 13045 жителів. Із загальної кількості населення: 12288 жителів православної віри, 471 – євреїв, 286 – католиків. На території волості знаходилося 9 православних церков із церковно-приходськими школами.

6. Ладижинська волость нараховувала 8 населених пунктів, де проживало 16333 жителі. Населення волості складалося з представників таких віросповідань: православні – 14671, євреї – 1554, католики – 80, розкольники – 28. На території волості діяли 8 православних церков із церковно-приходськими школами та 2 єврейські молитовні будинки.

7. На території Маньківської волості існувало 7 населених пункти, в яких проживало 15618 жителів. За даними “Киевского Губернского Статистического Комитета”, в загальну кількість жителів увійшло: православних –

¹ Підраховано за "Списком населенных мест Киевской губернии. Издание Киевского Статистического Комитета". – Киев, 1900. – С. 1556–1670.

15311 та євреїв – 307. У волості діяло 8 православних церков із чотирма церковно-приходськими школами та 2 каплиці (с. Соколівка, с. Нестерівка).

8. До складу Мошурівської волості входило 5 сіл, які належали власнику – графу Шувалову Павлу Петровичу. Загальна кількість жителів 12025, з них: православних – 11849, євреїв – 166, католиків – 10. У волості діяли православні церкви з церковно-приходськими школами (5).

9. За історико-статистичними даними в Оксанинській волості проживало 21220 жителів у 13 населених пунктах. Загальну кількість жителів волості склали: 19740 православних, 1395 євреїв, та 85 лютеран. На території волості знаходилося 12 православних церков з церковно-приходськими школами та 2 єврейські синагоги.

10. До Орадівської волості відносилось 15 населених пунктів, де проживало 13431 житель. Із загальної кількості населення 12910 – православні, 402 – євреї, 113 – католики, 6 – магометани. Діяло на території волості 9 православних церков із церковно-приходськими школами.

11. На території Підвисоцької волості існувало 14 населених пунктів, в яких проживало 22166 жителів. За даними “Киевского Губернского Статистического Комитета” у 1900 році населення поділялося за такими віросповіданнями: православні – 18964, євреї – 2987, католики – 158, розкольники – 57. У волості діяло 11 православних церков з церковно-приходськими школами та 6 єврейських синагог.

12. До складу Посухівської волості ввійшло 9 населених пунктів. Загальна кількість жителів – 13603, з них: православних – 13339, євреїв – 192, католиків – 68, лютеран – 4. На території волості діяло 6 православних церков з церковно-приходськими школами.

13. Русалівська волость нараховувала 10 населених пунктів, де проживало 16120 жителів. Населення, у свою чергу, поділялося за такими віросповіданнями: православні – 13522, євреї – 2539, католики – 59. В районі волості діяло 8 православних церков із церковно-приходськими школами, 4 єврейські синагоги та 1 каплиця.

14. За історико-статистичними даними в Тальнівській волості проживало 20901 житель в 17 населених пунктах. До загальної кількості жителів увійшло: православних – 14793, євреїв – 5887, католиків – 161, розкольників – 42, лютеран – 8 та представників інших віросповідань – 10. На території волості знаходилося: 10 православних церков із церковно-приходськими школами, римо-католицький костюл, єврейська синагога та 4 єврейських молитовних будинки.

15. До Тальянківської волості відносилось 8 населених пунктів, у яких проживало 18741 житель. Населення поділялося на такі конфесії: православних – 17177, євреїв – 416, католиків – 145 та інших віросповідань – 3. Діяло на території волості 7 православних церков із церковно-приходськими школами та монастир (с. Тальянки).

16. На території Уманської волості існувало 15 населених пунктів, у яких проживало 22028 жителів. У 1900 році населення поділялося за такими віросповіданнями: православні – 21705, євреї – 296, католики – 27. У волості діяло 11 православних церков із церковно-приходськими школами.

17. До складу Хижнянської волості ввійшло 10 населених пунктів. Загальна кількість жителів – 13192, з них: православних – 12563, євреїв – 615, католиків – 14. На території волості діяло 9 православних церков із церковно-приходськими школами.

18. Шаулихська волость нараховувала 9 населених пунктів, де проживало 13574 жителі. Були зосереджені такі віросповідання: православних – 13066, євреїв – 494, католиків – 8, інших вір як – 6. В районі волості діяло 8 православних церков із церковно-приходськими школами.

Отже, у 1900 році в Уманському повіті проживало 321126 чоловік населення, з них: православних – 277424, євреїв – 40972, католиків – 2393, лютеран – 152, розкольників – 137, магометан – 24, представників інших віросповідань – 24 (в т. ч. 5 караїмів). На основі вище наведених даних нами була складена таблиця, в якій ми подали конфесійні осередки в процентному відношенні по всіх волостях Уманського повіту у 1900 році (див. Таблиця).

Таблиця

Конфесійні осередки Уманського повіту на зламі XIX – XX ст.

№	Назва волості	Право-славні (%)	Євреї (%)	Католики (%)	Лютерани (%) / роз-кольники (%)	Магомет-ани (%) / інші віро-сповід. (%)
1.	Бабанська	97,7	2,2	0,04	0,026	-
2	Верхняцька	96,2	2,5	1,17	0,09	-
3.	Іванівська	91	8,3	0,6	-	-
4.	Краснопільська	99,6	0,4	-	-	-
5.	Кузьминська	94,2	3,6	2,2	-	-
6.	Ладижинська	89,8	9,5	0,5	/0,2	-
7.	Маньківська	98	2	-	-	-
8.	Мошурівська	98,5	1,4	0,1	-	-
9.	Оксанинська	93	6,6	-	0,4	-
10.	Орадівська	96,1	3	0,8	-	0,05
11.	Підвисоцька	85,5	13,5	0,7	/0,3	-
12.	Посухівська	98	1,47	0,5	0,03	-
13.	Русалівська	84	15,6	0,4	-	-
14.	Тальнівська	70,8	28,2	0,8	0,04/0,2	/0,06
15.	Тальянківська	97	2,2	0,78	-	/0,02
16.	Уманська	98,5	1,3	0,2	-	-
17.	Хижнянська	95	4,9	0,1	-	-
18	Шаулихська	96,3	3,6	0,06	-	/0,04
19.	м. Умань	24,4	72	3,4	0,13/0,03	0,06/0,02
ВСЬОГО:		86,4	12,7	0,7	0,05/0,04	0,006/0,006

Якщо до XIX ст. на Правобережжі зростала чисельність католиків, то з XIX ст., після проведення самодержавної політики ліквідації уніатських церков Російською імперією, ми спостерігаємо швидке зростання чисельності жителів православної віри. Як ми бачимо з таблиці, однією з провідних течій віросповідань на Уманщині є православ'я – 86,4 %, потім іудаїзм –

12,7 %, католицизм – 0,7 % та інші віросповідання по 0,05 %. Тож, підсумовуючи вище викладене у таблиці, можна з певністю говорити про велику чисельність жителів Уманщини православного віросповідання на зламі XIX – XX ст. Таким чином, завдяки рішучим діям царського уряду і православного духовенства проти римо-католицької і греко-католицької (уніатської) церков, православ'я відроджувалося в Уманському повіті і у великій кількості виникали православні парафії.

Література

1. Похилевич Л. Сказанія о населенныхъ местностяхъ Киевской губерніи или артистическія, историческія и цеконныя замѣтки о всѣхъ деревняхъ, селахъ, мѣстечкахъ и городахъ, в прѣделахъ губерніи находящихся. – Київ, 1864 р. – 587с.
2. Список населенных мест Киевской губернии. Издание Киевского Губернского Статистического Комитета. – Киев, 1900. – С. 1549–1670.
3. Уманський краєзнавчий музей, НВФ – 349 (Кочережко Я.М. Опис Уманським церквам і монастирям). – 1977. – 42с.
4. Кузнець Т.В. Православне духовенство Уманського повіту за матеріалами “Киевских Епархиальных Ведомостей” // Київська старовина. – 2004. – №1. – С. 135–148.
5. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття): Монографія. – К.: Видав.-поліграф. центр “Київський університет”, 2001. – С. 58.
6. Список населенных... – С. 1551.
7. Кривошея І.І., Кривошея В.В., Близнюк І.В. Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). – К., 1998. – С. 23.
8. Список населенных... – С. 1552.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 66, спр. 173^б, арк. 42.
10. Бевз Г.П. Історія Уманщини. – К., 1997. – С. 61.

М.М. Москалюк

Історіографічний огляд та джерельна база дослідження харчової промисловості на Правобережній Україні в другій половині XIX–на початку XX ст.

Історії зародження і розвитку харчової промисловості присвячено небагато праць. Проте для написання дисертації була використана переважно та література, яка відображала майже всі аспекти досліджуваної проблеми.

Значний внесок у вивчення історії харчової промисловості зробив М.О. Толпигін. Після закінчення Петербурзького технологічного інституту він деякий час служив у Смілянському помісті графів Бобринських, де виріс до директора заводу. Потім очолював виробництво на деяких інших заводах Київської губернії. На основі поданої власниками заводів інформації, щорічно складав підсумкові звіти про цукрову промисловість країни. Його перу належить більше сотні праць з великим обсягом статистичного матеріалу. Значна увага приділялась аналізу виробництва. В цілому, йому

вдалося прослідкувати динаміку виходу цукру із переробленого буряку в процентному відношенні.

М.О. Толпигін, за фахом інженер-технолог, був активним членом київського відділення Російського Технічного Товариства, створеного в 1871 р. Це товариство, серед іншого, займалося і вивченням вітчизняної харчової промисловості, активно сприяло її розвитку.

Багатюща інформація статистичних щорічників Російської імперії, укладених М.О. Толпигіним, серед яких і його праця “Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906-1907 гг.” [15], не має аналогів серед інших джерел з цієї галузі.

Але і це надзвичайно цінне джерело не позбавлене недоліків. Так, відомості для щорічників збиралися способом розсилання і заповнення відповідних статистичних формулярів, які, хоч і заповнювалися під наглядом чиновників акцизного управління та обліковців, але статисти роботу виконували не дуже старанно, іноді просто нехайно. Тому статистичні дані М.О. Толпигіна необхідно доповнювати матеріалами з інших джерел.

Вагомий внесок у комплексне дослідження історії розвитку цукрової промисловості, яка є однією із галузей харчової промисловості, зробив К.Г. Воблий. Незважаючи на те, що в той час ще не всі документи і матеріали архівів були систематизовані і відкриті для дослідження, йому все ж вдалося запровадити у науковий світ нові дані з географії розміщення заводів, кількості переробленої сировини і виходу цукру, дати оцінку промисловій політиці влади.

Найкращим дослідженням з історії виникнення і розвитку цукрової промисловості в Україні у ХІХ ст. є відомі праці К.Г. Воблого “К вопросу о причинах современной дороговизны” [2] “Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості” [3] “Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості” [4]. Варто відмітити, що другий і третій томи присвячені періоду 1861-1895 рр.

К.Г. Воблий намагався наситити книги новими фактами, ніде не опублікованими. За безкінечним рядом конкретних фактів автор намагався виявити єдиний процес розвитку цукробурякової промисловості, сповнений суперечностей, антагонізму та боротьби. Видно, що вчений намагався висвітлювати питання під кутом зору марксизму-ленінізму. У дослідженні К.Г. Воблого розглядається зародження цукробурякової промисловості, промисловий переворот у цій галузі, головні показники розвитку заводів, торгівля цукром, становище робітників та службовців, урядова політика в галузі цукрової промисловості тощо. Праця К.Г. Воблого корисна нам, оскільки він глибоко аналізує стан цукрової промисловості напередодні введення в дію закону про її регулювання від 20 листопада 1895 р., окреслює коло тих питань, які потребують дослідження.

Але одночасно його роботи потребують доповнень у питаннях формування буржуазії, робітників і технічної інтелігенції, технічних і технологічних вдосконалень внутрішньої і зовнішньої торгівлі цукром.

Деякі відомості про стан цукрової промисловості ми знаходимо у дослідженнях, які подає М.Є. Слабченко “Матеріяли до економіко-соціальної

історії України XIX століття” [14]. У даному джерелі, яке складається із двох томів, автор дає достовірну інформацію, яка є дуже корисною і потрібною для нашого дослідження. У даній праці автор торкається харчової промисловості у XIX ст., дає її об’єктивну характеристику. Ці дослідження для нас цінні ще й тим, що в них міститься дуже багато матеріалу з соціально-економічної історії досліджуваного періоду.

Значну увагу розвитку харчової промисловості було приділено у праці В.І. Денисова “Ярмарки” [8]. У своєму дослідженні автор торкається дуже важливої теми, зокрема ярмарків, які у внутрішній торгівлі Правобережної України відігравали домінуючу роль. Ця праця для нас цінна тим, що автор дає характеристику ярмаркам України, в тому числі ярмаркам Правобережжя. Характеризуючи ярмарки, дослідник наводить конкретні дані про торгівлю товарами харчової промисловості, робить об’єктивні висновки та показує роль ярмарків у внутрішній торгівлі України.

Регіональні аспекти досліджуваної проблеми містяться у дослідженні А. Братчикової “Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом сельскохозяйственном и других отношениях” [1]. У даній праці автор наводить багато цінної інформації, в тому числі і відносно харчової промисловості у Волинській губернії. Дане дослідження складається із матеріалів для вивчення Волинської губернії, зокрема, наводяться статистичні дані по губернії та деякі інші дані, які характеризують у повному ракурсі Волинську губернію.

Важлива інформація для характеристики становища і розвитку харчової промисловості міститься у дослідженні М.Г. Новинського “Винокурная промышленность Волынской губернии” [13]. Автор торкається такої важливої галузі харчової промисловості, як винокурна, зокрема у Волинській губернії. Він показує її значення для харчової промисловості, наводить дані щодо випуску продукції винокурних заводів Волині, дає характеристику матеріально-технічної бази заводів та сировини.

Дуже цінне дослідження зробив А. Демьяненко “Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863, 1864 годы” [7], який був секретарем Подільського губернського статистичного комітету. У своїй праці автор наводить статистичні дані, що характеризують Подільську губернію у 60-х роках XIX ст. У цьому дослідженні також зустрічається багато цінної та корисної інформації відносно харчової промисловості на Поділлі та деякі інші аспекти даної проблеми.

Соціально-економічний розвиток Подільської губернії ґрунтовно вивчався В.К. Гульдманом. Результатом цього стала поява у кінці XIX ст. досить об’ємної праці “Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания” [5], присвяченої питанням промисловості та сільського господарства регіону, кількості та обсягу виробництва місцевих заводів і фабрик. Багато уваги приділялося автором генезису торгівельного обігу в пореформений час, змінам у стаціонарній та ярмарковій торгівлі. На початку XX ст. з’являється ще одне дослідження В.К. Гульдмана “Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаров”, в якому систематизовано багатий краєзнав-

чий матеріал. Дані праці посідають помітне місце серед загальних праць, присвячених історії виникнення і розвитку харчової промисловості.

Поділля впродовж багатьох десятиліть викликало підвищений інтерес дослідників. Це обумовлювалось, перш за все, історією краю, широкою палітрою культур представників різних народів, що тут мешкали. Увага вчених пояснюється і географічним розташуванням Подільської губернії; прикордонне становище регіону в складі Російської імперії було причиною розвитку культурних та економічних зв'язків Поділля з сусідніми регіонами: Північною Буковиною, Бесарабією, Польщею, західно-українськими землями.

Пожвавлення історичної науки до минулого Поділля було характерним для другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ця цікавість великою мірою пов'язана із формуванням на цій території досить потужної виробничої зони – в першу чергу зернового хліба та цукру, що в умовах утвердження капіталістичного способу виробництва і ринкових умов набуло особливого значення. Однак праці почали з'являтися в другій половині ХІХ ст. і були присвячені більше історії всього південно-західного краю, до складу якого, разом з Київською і Волинською, входила Подільська губернія.

Таким чином, у дорадянський період вченими була проведена значна робота з дослідження особливостей культурного та соціально-економічного розвитку подільського краю.

Важливим, на нашу думку, є той факт, що крім питань, пов'язаних з економікою краю і важливість яких диктувалась подальшим розвитком капіталізму і ринкових відносин, частина дослідників багато уваги приділяла соціо-культурній тематиці та вивченню історії Поділля більш давнього часу.

Потрібно відмітити, що в монографії І.О. Гуржія “Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років ХІХ століття” [6] на широкому колі архівних і друкованих матеріалів висвітлюється комплекс питань про розширення і зміцнення українсько-російських економічних зв'язків у 60-90-х роках ХІХ ст. Зокрема, автор показує розвиток промисловості України, в тому числі харчової, в системі всеросійського ринку, роль українських губерній в сільськогосподарському виробництві Росії.

У своїй праці автор значне місце приділяє висвітленню становища цукрової промисловості в дореформений період. Він правильно вказує на виключно поміщицький характер цієї галузі. Зупиняючись на характеристиці технічного перевороту в цукроварінні, І.О. Гуржій вказує, що найбільш успішно останній здійснювався на Правобережжі, особливо у Київській губернії.

Також науковець дає характеристику такої найпоширенішої галузі промисловості дореформеної України, як гуральництво. І.О. Гуржій вказує на низький технічний рівень гуральництва, що в дореформений період знаходилося виключно в руках поміщиків. Застосування пари в технології виробництва спирту на більш значних винокурнях не змінило їх соціальної структури і загального характеру як підприємств мануфактурного типу, заснованих на застосуванні примусової праці. На жаль, спеціальних дослід-

жень, присвячених розвитку спирто-горілчаної промисловості у пореформений період, немає.

Велику увагу в книзі приділено українській внутрішній торгівлі, що була складовою частиною всеросійського ринку, визначено місце України в зовнішній торгівлі Росії, досліджено питання про розвиток транспорту в Україні і його значення у зміцненні економічних зв'язків з іншими районами Російської імперії.

На початку 70-х років глибокі й аргументовані висновки з цієї проблеми зроблені в монографічному дослідженні Л.Г. Мельника "Технічний переворот на Україні у XIX столітті" [9]. У монографії автором ґрунтовно висвітлюється історія здійснення технічного перевороту на Україні як нерозривної частини загальноросійських процесів капіталістичної індустріалізації на її початковому етапі; показана специфіка переходу від мануфактурної до фабрично-заводської стадії в усіх сферах суспільного виробництва – на транспорті та у сільському господарстві; характеризуються соціально-економічні явища і процеси, що супроводили становлення великої машинної індустрії. Л.Г. Мельник, досліджуючи технічну революцію на Україні в перші пореформені десятиліття, приділяє певну увагу процесу формування промислової буржуазії, характеризує соціальний і національний склад окремих груп промисловців. Поряд із цим потрібно відмітити, що у дослідженні автор наводить загальні дані з харчової промисловості, але без поділу на окремі галузі, що не прояснює дану сторону проблеми.

Важливими здобутками у вивченні історії харчової промисловості є роботи теоретичного характеру. До них можна віднести працю О.О. Нестеренка "Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX століть" [12]. Дане дослідження містить цінний аналітичний матеріал щодо економічної історії харчової промисловості Правобережної України.

Варто відмітити, що О.О. Нестеренко глибоко і широко розглядає у своїх працях історію цукрової промисловості. І це закономірно, бо українські губернії складала головний центр виготовлення цукру країни. Він спробував прослідкувати процес перебудови поміщицьких господарств на капіталістичний лад, в загальному прослідковувався процес концентрації виробництва і діяльність синдикату.

Автор приділив увагу процесу переходу від цукроварень мануфактурного вогневого типу до фабричного, машинно-парового. Він правильно вказує, що цей процес технічного переустаткування відбувався лише на підприємствах великих латифундистів і капіталістів-купців. О.О. Нестеренко відмітив також особливості в розвитку поміщицької цукрової промисловості на Правобережжі і Лівобережжі.

Цінними для нашого дослідження є статті В.М. Мельниченка "Основні соціальні групи сільського населення Правобережної України в середині XIX ст." [11] та "Винокурна промисловість Правобережної України у дореформений період" [10].

Отже, аналіз наукової літератури свідчить, що окремі аспекти розвитку харчової промисловості на Правобережній Україні в зазначений період знай-

шли своє відображення в узагальнюючих працях та спеціальних публікаціях. Зокрема, більш повне розкриття отримали питання про становище харчової промисловості, формування кадрів, матеріально-технічну базу та збут продукції харчової промисловості.

Таким чином, у порівнянні з попереднім періодом, вітчизняна історіографія в другій половині 50-80-х років досягла значного поступу у вивченні дореволюційного минулого харчової промисловості. Значно була розширена база досліджень, почали впроваджуватися нові математичні методи, вчені активно вивчали становище робітничого класу, роль монополістичних об'єднань в економіці країни, в тому числі і в харчовій промисловості тощо. Разом з тим, збереження в країні тоталітарної системи з її марксистсько-ленінською ідеологією та жорсткими ідеологічними рамками, значно ускладнювало об'єктивне висвітлення соціально-економічних процесів, зокрема, і в царині харчової промисловості. Згодом, у літературі 90-х років були названі такі головні вади радянської історіографії другої половини 50-80-х років як вульгарний соціологізм, заполітизованість, догматизм, описовість, спрощення.

З кінця 80-х років ХХ ст. розпочався новий етап дослідження розвитку економіки. Тоталітарна система завела країну у глухий кут, йшов гарячий пошук виходу із кризи. У пошуках виходу звернулися і до досвіду минулого. У серпні 1991 р. Україна стала самостійною державою. Під новим кутом зору почали розглядатися багато питань історії нашої країни, зокрема і той період, коли економіка розвивалась у межах ринкових, товарно-грошових відносин.

У літературі 90-х років ХХ ст. переглядаються і погляди радянських істориків, економістів та діяльність промисловців. Від різко негативної оцінки капіталістів, як експлуататорів, характерної для літератури радянської епохи, дослідники перейшли до висвітлення ролі підприємців в організації виробництва, фінансування ними закладів культури, освіти тощо.

Але період розвитку вітчизняної харчової промисловості в другій половині ХІХ – початку ХХ ст. ще не став предметом історичного дослідження. Зокрема, потребують вивчення ряд проблем відносно даного дослідження. Щоб виконати такий великий обсяг роботи потрібно, на нашу думку, спочатку провести регіональні дослідження, передусім, на Правобережній Україні. Вивчення особливостей соціально-економічного розвитку харчової промисловості на Правобережній Україні в зазначений період залишається актуальним на початку ХХІ ст.

Література

1. Братчикова А. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. – Житомир: Типография губернского управления, 1868. – Вып. 1.– 129 с.
2. Воблий К.Г. К вопросу о причинах современной дороговизны. – К., 1915. – 37 с.
3. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукрової промисловості: В 3 т. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1930. – Т. 2. – 245 с.

4. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості: В 3 т. – К.: Всеукраїнська Академія наук, 1931. – Т. 3. – 270 с.
5. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. – Каменец-Подольский: Типография Подольского губернского правления, 1889. – 414 с.
6. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К.: Вища шк., 1968. – 188 с.
7. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский: Типография губернского управления, 1865. – 69 с.
8. Денисов В.И. Ярмарки. – СПб.: Типография В.О. Коршбаума, 1911. – 138 с.
9. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 238 с.
10. Мельниченко В.М. Винокурна промисловість Правобережної України у дореформений період // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2001. – Вип. 3. – С. 126–127.
11. Мельниченко В.М. Основні соціальні групи сільського населення Правобережної України в середині XIX ст. (порівняльний аналіз) // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2000. – Вип. 1. – С. 51–53.
12. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. – 180 с.
13. Новинский М.Г. Винокурная промышленность Волынской губернии. (Оттиск из Трудов Киевского Агрономического Общества). – К.: Товарищество “Печатная С.П. Яковлева”, 1913. – 12 с.
14. Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття: В 2 т. – К.: Держ. вид-во України, 1927. – Т. 2. – 280 с.
15. Толпыгин М.О. Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1906-1907 гг. – К., 1908. – Вып. 1. – 297 с.

Л.М. Жванко

До проблеми евакуації біженців Першої світової війни (на прикладі Харківської губернії)

Перша світова війна, від початку якої минає 90 років, була жахливим випробуванням для мільйонів пересічних громадян воюючих держав. Найтрагічнішим явищем у цей період для Російської імперії стало біженство. Десятки тисяч мирних жителів, залишаючи рідні місця, були змушені втікати із зони воєних дій. Вже з осені 1914 р. із наближенням фронту на українських теренах все частіше з'являлися валки зморених нещасних людей головним чином, жінок, дітей, літніх людей із нехитрим домашнім скарбом на візках, а то і просто в руках. Свій тимчасовий притулок вони намагалися знайти у тилових губерніях імперії, однією з яких була Харківська.

Слід відзначити, що проблема біженців Першої світової війни не стала предметом всебічного дослідження сучасних вітчизняних істориків. До певної міри таку ситуацію можна пояснити тим фактом, що українська

історіографія, як наголосив О.П. Реєнт, і донині не має особливих успіхів у висвітленні історії Першої світової війни [1]. У той же час подальшої розробки потребують саме питання соціальної історії цього періоду минулого України [2]. Біженство, безперечно, є одним із тих аспектів війни, що показав спроможність імперської влади організувати дієву допомогу новоутвореній категорії цивільного населення та здатність суспільного загалу до співчуття та пожертви.

Відтак, розробка проблеми біженців, незважаючи на значну джерельну базу, залишається на рівні фрагментів на сторінках спеціальних та узагальнюючих праць. У контексті піднятої автором проблематики необхідно назвати дисертаційне дослідження О.В. Кравченко, присвячене благодійній діяльності православної церкви у Харківській єпархії. Здобувачка наголосила на подвижницькій діяльності духовенства у царині допомоги біженцям у роки Першої світової війни, зосередивши увагу, головним чином, на соціальному захисті біженців духовного звання [3].

Таким чином, у запропонованій роботі, на основі опрацювання та узагальнення низки документів, які зберігаються у фондах Державного архіву Харківської області, зроблена спроба аналізу механізму транспортування та надання біженцям допомоги на шляху їх пересування територією Харківської губернії.

Перші біженці в Україну почали прибувати в кінці 1914 – поч. 1915р., а вже з липня 1915р., у зв'язку із проривом австро-німецькими військами Південно-Західного фронту, в українські тиллові губернії ринули значні партії біженців. При цьому спостерігалася стала тенденція до зростання їх кількості. На Харківщині у листопаді 1915р. було розселено 91138 біженців, у грудні 1915р. та лютому 1916р. – відповідно 116762 та 117606 осіб (підрахунки автора). Харківська губернія посіла друге місце серед українських та п'яте місце серед губерній Російської імперії за кількістю розміщених у її повітах біженців. Усього на літо 1916р. в Україні за орієнтовними даними тимчасовий притулок знайшли 601092 особи [4].

Серед комплексу заходів, покликаних забезпечити життєві потреби біженців, першочергово передбачалося налагодити їх транспортування та надання на шляхах руху різноманітної допомоги. Необхідно зазначити, що в умовах наростаючої війни це завдання вже із самого початку було досить складним у своєму виконанні. На Харківщині організацією опіки осідаючих та транзитних біженців протягом 1915р. займалися, перш за все, представники місцевої влади – губернатори М.К. Катеринич, а згодом М.В. Протасьєв, під патронатом яких перебувало губернське відділення Комітету Її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєних дій (Тетянинський комітет). Безпосереднє керівництво відділенням здійснював В.В. Акишев, подвижницька діяльність якого неодноразово була високо оцінена Великою Княжною [5]. Його осередки, під головуванням місцевих предводителів дворянства, функціонували у Вовчанському, Ізюмському, Лебединському, Охтирському, Сумському та Старобільському повітах [6]. Серед інших громадських комітетів, задіяних у царині допомоги біженцям, доцільно назвати губернські та повітові відділення Всеросійського земського союзу та Союзу

міст, які почасти фінансували процес перевезення біженців та влаштування на залізничних станціях пунктів харчування та першої медичної допомоги [7].

Після введення в дію на території Російської імперії “Закону про забезпечення потреб біженців “від 30 серпня 1915р. всі справи, пов’язані із організацією соціального захисту біженців, перейшли до губернських та повітових комітетів допомоги біженцям, які функціонували при земських управах. Крім цих, у Харківській губернії діяло 107 волосних комітетів допомоги біженцям. Наприклад, у Харківському та Ізюмському повітах опікою біженцями займалися відповідно 30 та 25 волосних сільських комітетів [8]. До їх складу ввійшли представники волосних попечительств, волосні старшини, сільські старости, священники, учителі, лікарі, фельдшери, агрономи та ін. До того ж, ініціатива у даній подвижницькій справі часто виходила від громадськості, що вбачала святий обов’язок у підтримці “... братів, які перші прийняли жорстокий удар війни” [9].

Харківська губернія відіграла відчутну роль в організації евакуації біженців Першої світової війни. Її територія була призначена для прийому біженців виключно із зони дії Південно-Західного фронту. Проте вже у вересні 1915р. Харківський губернатор М.В. Протасьєв у листі до міністра внутрішніх справ Російської імперії наголосив на прибутті на Харківщину біженців з Північно-Західного фронту. Це аж ніяк не було прийнятним [10]. Оскільки фактично збільшувалася кількість біженців, яких належало розквартирувати. Незважаючи на застереження губернатора, на Харківщину прибули біженці із Курляндської, Лівонської, Сувальської, Ломжинської та інших північно-західних губерній імперії. Усього ж у Харківській губернії тимчасовий прихисток знайшли вихідці із 24 губерній та Галичини [11].

Аналізуючи рух біженців у тилі губернії, можна виділити два його етапи, в залежності від кількості та способу переміщення біженців. На першому, що тривав до початку осені 1915р., основним способом евакуації цивільного населення, як зауважив російський історик О. Курцев, були гужові перевезення. Влада формувала валки біженців на чолі із “провідниками”, представниками духовенства, сільської адміністрації та ін., які за спеціальними маршрутними документами рухалися до визначених їм місць прибуття [12]. Переважна більшість біженців рухалася на власних підводах, покритих брезентом, навантажених найбільш цінним майном. “Діти та старі, – як писав очевидець, – їхали на фурі, а інші члени сім’ї значну частину дороги йшли пішки, бо гнали худобу чи просто жаліли коней” [13].

Проблема надання допомоги цим біженцям перебувала у полі зору Харківської губернської земської управи та утвореного в її структурі комітету по влаштуванню біженців. Серед іншої роботи на ниві опікування біженцями на них покладалася розробка маршрутів гужового руху. Затверджував їх головний уповноважений по влаштуванню біженців Південно-Західного фронту князь М.П. Урусов [14].

Територією Харківської губернії йшли біженці з Волині, Поділля та частково з Київщини. Гужовий рух цих біженців здійснювався північними повітами Харківщини, зокрема Лебединським та Сумським. Їх маршрут проходив такими населеними пунктами: Недригайлів – Ольшани – Комишанка – Штепівка – Сульські Хутори (Лебединський повіт) – Заворталівка – При-

ходченкове – Стецьківка – Корчаківка – Юнаковка (Сумський повіт) і далі на Суджу Курської губернії [15]. Ще один маршрут біженців Харківською губернією пролягав від села Мечибилово Ізюмського до села Дегтярне Вовчанського повітів з виходом у Курську губернію [16]. На шляху руху на кошти Всеросійського земського союзу були облаштовані пункти харчування та надання першої медичної допомоги, так звані, “лікарсько-харчові пункти”. Такі пункти здебільшого були розміщені при земських лікарнях, школах, казармах і навіть, як це було в Охтирському повіті, в переобладнаних млинах [17]. У пунктах харчування біженці отримували безкоштовно гарячу їжу, дітям давали молоко і білий хліб. Крім того, вони забезпечувалися в дорогу “сухим пайком” та фуражем для худоби [18]. В частині пунктів були обладнані кузні, де біженці отримали змогу підкувати своїх коней, а також лазні та пральні. Їх організацією, забезпеченням необхідним обладнанням, залученням до роботи громадськості займалися представники повітових земських управ, волосних комітетів допомоги біженцям, уповноважені Всеросійського земського союзу.

Медичну допомогу біженцям надавали земські лікарі та фельдшери. Хворі біженці направлялися на лікування в оздоровчі заклади найближчих населених пунктів.

Відомо, що восени 1915 р. на території Харківщини діяло 20 пунктів з надання різнопланової допомоги транзитним біженцям. Однак вже у вересні того ж року губернією почали ширитися чутки щодо проходження нею від 300 до 700 тис. біженців. Певна річ, такий наплив, хоч би й транзитних біженців, вимагав значного комплексу підготовчих робіт та фінансових затрат. Тому 18 вересня 1915р. члени губернської земської управи та представники губернського комітету по влаштуванню біженців на своєму засіданні прийняли ухвалу про направлення свого уповноваженого В.Г. Колокольцева до Полтавської та Київської губернії з метою збору інформації, яка б підтвердила або спростувала чутки [19].

В.Г. Колокольцев відвідав Бахмач Черніговської губернії, Прилуцький та Золотоніський повіти Полтавської губернії, Смілу, Бобринське, Фастів, Черкаси та Київ. У результаті спілкування з урядниками, представниками поліції та місцевими жителями йому вдалося з'ясувати, що значний наплив біженців першої половини вересня 1915р. на кінець місяця значно послабився. Погіршення погоди ніяк не сприяло подальшому просуванню біженців у глиб тилкових губерній [20]. Принагідно зауважимо, що вересневі проливні дощі та холодні ночі були визнані й обласною нарадою з надання допомоги біжанцям при Комітеті Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу (Київ, 15-17 жовтня 1915р.), як фактори, що призупинили потік біженців [21].

З осені 1915р. розпочався другий етап евакуації біженців, коли їх вивезення в тиллові райони відбувалося тільки залізницями, так званими, “маршрутними потягами” з прямою доставкою до пункту призначення [22]. Для організації перевезень біженців територією Харківщини та прилеглих до неї губерній розпорядженням міністра внутрішніх справ Російської імперії у Харкові було утворено “Харківський порайонний комітет по регулюванню перевезень масових вантажів та населення на залізницях”. До його складу

увійшли представники Південної, Південно-Східної та Південно-Донецької залізниць, місцевої адміністрації, Всеросійського земського союзу та чиновники царського уряду [23]. Компетенція цієї структури поширювалася на Харківську, Полтавську, частини Київської, Катеринославської, Курської, Воронежської губерній. Їх території і склали Харківський підрайон, куди були направлені біженці з польських, прибалтійських, білоруських земель, Волині та Поділля [24].

У той же час Харків був визнаний імперською владою як один з 54-х реєстраційних пунктів, на яких проводився "... щоденний перепис біженців в межах Європейської Росії" [25]. Його потужний залізничний вузол із прогресивною на той час інфраструктурою прийняв 366435 біженців [26]. Вони, відповідно до затвердженого урядом 1 вересня 1915р. тарифу №117-1915 р., який визначав умови руху евакуйованих, обсяг майна для перевезення, тип вагону (III-IV клас) та ін., отримали право на безкоштовний проїзд [27]. Оплату через своїх місцевих уповноважених за них здійснював Всеросійський земський союз. На Харківщині цією справою займалися члени губерньської земської управи П.П. Добросельський, М.І. Струков, М.Ф. Плещеев [28].

Детальна розробка умов транспортування біженців територією Харківського підрайону покладалася на представників Харківського порайонного комітету. 6 жовтня 1915р. під головуванням Г.М. Прокоф'єва відбулося засідання Особливої наради при управлінні справами Харківського порайонного комітету. На ньому обговорювалася телеграма начальника управління залізниць Російської імперії генерала Ронжина щодо неухильного виконання умов перевезень біженців, затверджених 3 жовтня 1915р. Ставкою Верховного Головнокомандуючого [29].

У результаті нарада прийняла ухвали щодо реалізації розробленого нею плану транспортування біженців як таких, що були прийнятні для місцевих умов. Серед іншого передбачалося влаштування пунктів харчування на шляху руху біженців на відстані не менше 150 верств один від одного". При цьому їх належало обладнати так, щоб біженці кожного потяга встигали поїсти за відведений час. Біженців належало забезпечити проїзними документами та подбати, щоб на висхідних пунктах Харківського підрайону, якими були визнані Знамянка, Київ, Бахмач, Брянськ, Курськ, Воронеж при перевірці документів не було значних скупчень потягів. Кожен потяг від місця його формування мали супроводжувати "... провідники від громадських біженецьких організацій". У цих осіб перебували проїзні документи, гроші біженців, припаси хліба. Крім того, провідник мав право передавати хворих на станціях у лікарні. На кожному вагоні, з метою унеможливити посадку біженців на різні напрямки, передбачалося писати станцію призначення. І нарешті – транспортування ешелонів через Харківський залізничний вузол передбачалося регулювати так, щоб не було заторів, які б призводили до кількаденного чекання біженців на подальший проїзд [30].

Проте фактично, і біженці, і організатори їх перевезень зіткнулися із низкою проблем, які негативно відбивалися на успішності їх руху. Для прикладу можна навести телеграму голови Комітету про біженців Сумського

повіту, предводителя місцевого дворянства І.Д. Траскіна до Харківського губернатора: “Вагони переповнені. Південна залізниця відмовляється їх прийняти. Біженці приводять станцію в антисанітарію. Смертні випадки” [31]. Почасті така ситуація пояснювалася і тим, що станції не повідомлялися про передбачуване прибуття біженців. Крім того, очевидці відзначали й інші недоліки: здійснювався досить повільно рух потягів, короткі зупинки для прийняття їжі. В окремих випадках потяги починали рухатися без попередження про те посажирів, вагони були перевантажені, поряд зі здоровими їхали хворі на тиф і холеру [32].

Таким чином, уже спроба актуалізації проблеми біженців Першої світової війни, поданої на прикладі Харківської губернії, засвідчує її складність та багатогранність. Одним із найважчих аспектів цього процесу і стала організація транспортування у тиліві місцевості Російської імперії значної кількості цивільного населення.

Література

1. Реєнт О. Україна XIX – XX ст.: сучасний дослідницький інтерес // Історичний журнал. – 2003. – № 1 – С. 41.
2. Андрусишин Б. Україна у роки Першої світової війни // Історія в школі. – 1988. – № 5–6. – С. 14.
3. Кравченко О.В. Благодійна діяльність Православної церкви в Харківській єпархії (1799–1917 рр.): Дис. канд. іст. наук. – Харків: Державна академія залізничного транспорту, 2003. – С. 168–170.
4. Журнал Чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского Собрания 27 июля 1916 г. С приложениями. – Екатеринослав, 1916. – С. 82–85.
5. Ежемесячник Харьковского Губернского Отделения Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – Харьков, 1916. – №1. – Июль – С. 40
6. Там же. – С. 42–44.
7. Журналы Очередного Валковского Уездного Земского Собрания сессии 1915г.: 27 – 30 октября. – Валки: Типография Ф. В. Савченко, 1916. – С. 89
8. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 18, оп . 21, спр. 16, арк. 4, 24–29.
9. Журналы Очередного Валковского Уездного Земского Собрания сессии 1915г.: 27 – 30 октября. – Валки: Типография Ф.В. Савченко, 1916. – С. 88
10. ДАХО, ф. 18, оп . 21, спр. 10, арк. 92.
11. Там само, спр. 12, арк. 12.
12. Курцев А. Н Беженство // Россия и Первая мировая война. Материалы Международного научного коллоквиума. – СПб.: Дмитрий Булгарин, 1999. – С. 134.
13. Курцев А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917) // Вопросы истории. – 1999. – №8. – С. 103.
14. ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 6, арк. 134; спр. 14, арк. 4.
15. Там само, спр. 14, арк. 12.
16. Там само, арк. 20.
17. Там само, спр. 13, арк. 6.
18. Курцев А. Н Беженство // Россия и Первая мировая война. Материалы Международного научного коллоквиума. – СПб.: Дмитрий Булгарин, 1999. – С. 135.
19. Журналы Харьковского Губернского Земского Собрания. Чрезвычайной сессии 1915г. (23 сентября 1915 г.) – Х.: Печатня С.П. Яковлева, 1915. – С. 7.

20. ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 127-128;
21. Труды областного совещания по оказанию помощи беженцам, состоявшегося в Киеве при Комитете Юго-Западного фронта Всероссийского Земского Союза 15-17 октября 1915 г. – К., б. г. – С. 67–68.
22. Курцев А. Н Беженство // Россия и Первая мировая война. Материалы Международного научного коллоквиума. – СПб.: Дмитрий Булгарин, 1999. – С. 135.
23. ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 137.
24. Там само, арк. 140.
25. Курцев А.Н. Беженцы Первой Мировой войны в России (1914–1917 гг.) // Вопросы истории. – 1999. – №8. – С. 104.
26. Краткий очерк деятельности Харьковского земства и Земского Союза по оказанию помощи беженцам (1915–1917 гг.). – Х.: Типография Б. Бенгиса, 1918. – С. 24.
27. Протоколы заседаний экстренного 190, 191, 192 Общих тарифных съездов русских железных дорог. – Петроград: 18, 31 ноября, 1–3 декабря. – Петроград, 1916. – С. 1–3.
28. ДАХО, ф. 18, оп. 21, спр. 10, арк. 137.
29. Там само.
30. Там само, арк. 140.
31. Там само, спр. 6, арк. 243.
32. Курцев А.Н. Беженцы Первой Мировой войны в России (1914–1917 гг.) // Вопросы истории. – 1999. – №8. – С. 104.

О.В. Герасименко

Аграрний рух на Ніжинщині у 1900 – лютому 1917 рр. (за матеріалами місцевого архіву)

На початку ХХ століття в аграрному секторі України помітну роль відігравали поміщицькі господарства, частина з яких, переважно великі земельні латифундії, перейшла на капіталістичний шлях, створивши ефективні багатогалузеві господарства. Перетворення землі на товар кардинально змінило життя не тільки дворянства, але й селянства. У пореформений період інтенсивно розгорнувся процес його майнової диференціації. Якщо враховувати, що селянин сплачував викупні платежі, числені податки та виконував натуральні повинності, то цілком зрозуміло, що на початку ХХ століття соціальне невдоволення в аграрному секторі різко зросло. Невирішеність аграрного питання поглиблювала конфронтацію на селі, посилювала соціальну напругу та політичну нестабільність, що, у свою чергу, вело до поширення селянського руху. Його вивчення на Чернігівщині вже було предметом спеціальних досліджень [1]. Знайомство з фондами центральних і місцевих архівів дає можливість прийти до висновку, що багато цінної і неопрацьованої до цього часу інформації стосовно даної теми знаходиться перш за все у периферійних архівах. Це підтверджує і фронтальне вивчення архівних документів філіалу Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині. Такі дослідники, як М.Н. Лещенко [2], О.Г. Михайлюк [3], В.М. Шевченко [4] та інші, які у свій час займалися ґрунтовним вивченням аграрної історії, у своїх наукових працях спиралися

на дані тільки двох фондів цього архіву, що, зрештою, й дало поштовх до продовження їхньої роботи. В основному ж вони працювали над фондами Ніжинського окружного суду та Прокурора Ніжинського Окружного суду. Матеріали згаданих вище фондів містять величезний обсяг інформації про селянський рух і його складові на території Ніжинщини, а також ряду сусідніх повітів, зокрема Глухівського, Борзнянського, Конотопського та Кролевецького, які також входили до компетенції Ніжинського окружного суду. Тому не дивно, що дослідники, про яких мова йшла вище, зупинялися лише на вивченні саме цих фондів. Невідомо з яких причин, поза їхньою увагою залишилися такі фонди, як фонд Ніжинського міського судді I дільниці м. Ніжина, Ніжинського повіту, Чернігівської губернії (ф. 1140); Земського начальника I дільниці Ніжинського повіту, м. Ніжина, Чернігівської губернії (ф. 1204); Ніжинської повітової землевпорядної комісії м. Ніжина, Чернігівської губернії (ф. 1336); Земського начальника IV дільниці Ніжинського повіту, с. Монастирища Чернігівської губернії (ф. 1206); Земського начальника V дільниці Ніжинського повіту, с. Макиївки, Чернігівської губернії (ф. 1207) та ряд інших.

Фонди Ніжинського міського судді I дільниці м. Ніжина та Земського начальника I дільниці Ніжинського повіту, м. Ніжина, Чернігівської губернії схожі між собою за вміщеною там інформацією. В основному тут представлені такі документи, як позови за потрапу посівів, порубку лісу, за крадіжку лісу, сіна з поміщицьких економій, про сплату орендних боргів тощо. У фонді Земського начальника IV дільниці Ніжинського повіту, с. Монастирища Чернігівської губернії, нами знайдені виконавчі листи земського начальника про стягування штрафів із селян за самовільне залишення робочих місць; а також рапорти волосних старшин про стягування штрафів із селян за потрапу посівів, за порубку лози, лісу, за крадіжку сіна, за пропагування й агітацію до страйків у поміщицьких економіях. Фонд Земського начальника V дільниці Ніжинського повіту, с. Макиївки, Чернігівської губернії надає можливість ознайомитися з документами, які насичені даними про самовільну порубку селянами поміщицького лісу, потрави посівів, про знищення межових знаків у період проведення столипінської реформи та іншими. Нарешті, фонд Ніжинської повітової землевпорядної комісії м. Ніжина, Чернігівської губернії цікавий тим, що містить циркуляри Чернігівського губернатора про порядок проведення столипінської реформи в Ніжинському повіті, наряди на підготовчі роботи до літнього періоду 1908 року з приводу допомоги селянам в покращенні умов на землі і про ліквідацію казенних і придбання селянами банківських земель.

Фронтальне вивчення перелічених вище та інших фондів ніжинського філіалу Чернігівського облдержархіву дає змогу значно розширити кількісні рамки селянського руху в досліджуваний період, помітно доповнити його характеристику, спрямованість тощо. Це красномовно засвідчує подана нижче таблиця 1, складена за матеріалами згаданих у даному повідомленні фондів. До таблиці окрім даних по Ніжинському повіту, включені також факти селянського руху в межах Борзнянського і Глухівського повітів, інформація про які також зберігається у ніжинському архівосховищі.

Таблиця 1. [5]

Селянський рух на Ніжинщині в 1900 – 1917 рр.

Форми боротьби	Кількість виступів по роках																	Разом	
	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916		1917
підпали поміщицьких маєтків	1	-	1	4	4	-	6	6	8	3	2	1	1	-	-	-	-	-	37
напади та побиття лісової охорони	-	-	-	-	-	-	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4
прояв невдоволення існуючою формою влади	-	-	-	-	-	-	12	23	11	10	5	4	3	3	4	1	-	-	76
відмова від сплати орендних боргів	-	-	-	-	-	-	-	-	22	-	-	-	-	-	-	-	-	-	22
порубка лісів	5	9	13	7	15	7	8	71	18	51	64	4	3	32	10	-	-	-	317
потрави посівів худобою	2	-	1	5	-	5	1	9	47	5	18	2	3	13	-	-	-	-	111
напади селян на поміщицькі економії з розбиранням їх майна	1	-	-	-	-	-	5	3	1	-	2	-	-	2	1	-	-	-	15
свавільна оранка землі	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	1	1	-	1	2	-	1	-	8
вигнання і побиття “чужих” робітників з економії	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
страйки робітників с/г	-	-	-	-	-	-	4	12	-	-	-	-	-	-	-	3	3	3	25
знищення межових знаків	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1	1	-	-	1	-	-	-	-	5
Всього	9	9	16	16	19	12	38	129	109	70	93	12	10	52	17	4	4	3	622

Дані таблиці засвідчують, що протягом 1900–1901 рр. у зазначених повітах спостерігається певний спад селянського руху з деякими незначними проявами невдоволення, які виражалися в незаконній порубці поміщицьких лісів, потравах та підпалах. Починаючи з 1902 року тут відбувається помітне зростання селянських виступів. І це не випадково, тому що саме в цей час відбулося одне з найрезонансніших повстань полтавсько-

харківських селян, яке, у свою чергу, наклало відбиток на загальноросійський рух селянства. До існуючих вже на той час форм боротьби додається ще свавільна оранка землі. Більш-менш кількісна стабільність руху триває аж до 1906 року. З цього ж часу починається серйозне невдоволення існуючим ладом, селяни нападають на поміщицькі економії, на лісову охорону, вдаються до нової форми боротьби – страйку, що було пов'язано з активізацією діяльності українських політичних партій серед селянства. З поданої таблиці видно, що пік селянських заворушень припадає на 1907 рік. Найактивнішою формою залишається порубка лісів, друге місце за кількістю виступів припадає на прояви невдоволення існуючою формою влади, збільшується кількість страйків сільськогосподарських робітників, потрав посівів тощо. На авансцену виходять нові форми боротьби – вигнання та побиття “чужих” робітників та знищення межових знаків, які пов'язані з упровадженням у дію аграрної реформи П. Столипіна. 1908–1910 роки стають найбільш прогресивними щодо виразності селянських рухів. До нових форм додається відмова від сплати орендних боргів. Крім цього, спостерігаються підпали, порубки лісів, прояви невдоволення існуючою формою влади, в 1908 р. збільшується майже вчетверо кількість потрав посівів. Починаючи з 1911–1912 рр. прослідковується істотне зменшення селянської активності. Лише у 1913–1914 роках селянський рух знову йде вгору: вирубувалися поміщицькі ліси, витравлювалися посіви, проявлялося невдоволення існуючою формою влади, продовжувалися напади на поміщицькі маєтки. Пожвавлення аграрного руху в цей час було насамперед пов'язане з початком Першої світової війни. Проте в ході самої війни рух помітно падає. Найменш продуктивними роками виявилися 1915 – 1917 рр. Можливо, це пов'язано з тим, що в часи Першої світової війни в селах залишилися жінки і малі діти, що не могло призводити до значної активізації селянського руху.

Характерною рисою аграрного руху на Ніжинщині у 1900 – лютому 1917 рр. була різноманітність його форм. Найпоширенішими з них були: порубка поміщицьких лісів, потрави посівів, прояв невдоволення існуючою формою влади, підпали поміщицького майна, страйки сільськогосподарських робітників, відмова від сплати орендних боргів тощо. І це не було якоюсь примхою селян, а закономірним явищем, оскільки внаслідок грабіжницької реформи 1861 року селяни залишилися без будь-яких засобів до самостійного існування. Отримавши юридичну свободу, селяни опинилися в повній економічній залежності від кріпосників, і для того, щоб якось вижити в таких умовах, вони ставали на незаконний шлях використання поміщицьких лісів, угідь, луків тощо.

За результатами аналізу поданої вище таблиці можна припустити, що невиразність форм і кількості селянських виступів протягом 1900–1901 рр. пов'язана з тим, що на той час у селянському оточенні ще міцно трималася віра в доброго царя, у можливість отримання з його рук землі та волі. Цей фактор помітно стримував селянство від активних дій проти поміщиків. Не дочекавшись царського наказу про переділ поміщицької землі, селяни самі йшли до поміщицьких економії, де рубали ліс, розбирали поміщицьке майно та продукти харчування, підпалювали в маєтках господарські будівлі. Так, 5

вересня 1903 року на подвір'ї Вертіївської економії Миколи Терещенка в результаті підпалу, здійсненого невідомими, сталася пожежа. Повністю вигоріли дві кам'яні воловні (приміщення для рогатої худоби). Робітник цієї економії Н.Я. Постняк у присутності 15 робітників заявив, що знає, хто підпалив воловні, але не скаже. Збитки від пожежі склали 10 тисяч крб. [6]. В ніч на 21 липня 1906 р. приблизно 50 селян с. Полковничої слободи, Глухівського повіту, вирушили з підводами на поле поміщика Сергія Рославцева. На очах у економічних охоронців Сергія Мороза та Семена Шморгуна селяни почали складати й вивозити овес, який належав С. Рославцеву. Прохання охорони припинити свавілля селяни просто ігнорували. Всього було вивезено з поля поміщика 45 кіп вівса [7]. Як засвідчує подана вище таблиця, найпоширенішою формою боротьби серед селян Ніжинського повіту була порубка поміщицького лісу, яка налічувала за вказаний період 317 випадків, що складало 51% від загальної кількості. На цей шлях селян штовхала гостра потреба в будівельному матеріалі та паливі, а також те, що під час реформи 1861 р. більшість корисних угідь (ліси, водоймища, луки), в тому числі й лісів, опинилася в руках поміщиків. Про це, до речі, свідчили і самі поміщики, які у далекому 1861 р. говорили селянам: "Ось ви випросили собі волю, що вам з того? Пригін будете править по старому, слухати нас повинні по старому, а вже дров та лісу ми вам даром не дамо, а насіння й тим паче" [8]. Майже всі випадки супроводжувалися активним протистоянням владі або службовцям економії. Саме так вчинив мешканець с. Орловки, Ямпольської волості, Глухівського повіту селянин Ісідор Комендантов 3 жовтня 1900 р., який у маєтку поміщика Неплюєва погнався з сокирою в руках за лісовим сторожем С. Дрожжовим, котрий, виконуючи службові обов'язки, намагався зупинити І. Комендантова за те, що останній зрубав на їхній землі сосну [9]. Були випадки, коли селяни об'єднувалися для порубок лісу. Так, за підрахунками адміністратора маєтку Неплюєва селянами: Іваном та Харлампієм Ігнатенками, Полікарпом Школьним, Спиридоном, Наумом та Степаном Бабичами за 15 і ніч на 16 лютого 1907 р. було зрубано 15 великих сосен, які можна було вивезти з лісу Неплюєва не менш як на 40 підводах [10].

На другому місці по кількості виступів представлена така форма боротьби, як потрава посівів, котрих нараховується 111 випадків, що складало 18% від загальної кількості. Так, 7 липня 1902 року управляючий економією с. Талалаївки поміщика Л. Руссо-де-Живонна, заявив, що мешканці цього ж села постійно двічі на день випускають свою худобу, на економічні землі, чим спричиняють потрави посівів. В результаті повністю потолочений поміщицький овес. Працівники неодноразово робили селянам зауваження, щоб ті не сміли більше приганяти свою худобу на поміщицькі землі. На що ті сміливо відповідали: "якби було у нас більше землі, то ми не водили б на випас худоби на землі поміщика" [11]. Найбільш розповсюдженою формою боротьби для селян цих регіонів були порубки лісів та потрави посівів поміщицьких угідь.

У зв'язку з наростанням аграрних виступів на початку 1906 рр. у Чернігівській губернії, землевласниця Варвара Кочубей найняла охоронців-інгушів для захисту своєї Дубовичської економії, що у Глухівському повіті,

Чернігівської області. Це викликало невдоволення серед місцевих селян. 9 вересня 1906 року на площі м. Дубовича сталося зіткнення між інгушами та селянами. Очоливши останніх, Єфим Лавриненко спромігся зібрати декілька сотень однодумців, які, проганяючи з площі інгушів, вирішили піти й розгромити економію. Натовп чисельністю в 500 чоловік, озброївшись косами, кілками та сокирами, попрямував до економії і зайшов на поміщицький двір. Охоронці маєтку змушені були зробити рушничний залп у повітря. Але не дивлячись на це, селяни почали кидати каміння в бік стражників. Вигнавши охоронців з економічного двору, частина натовпу кинулася до економічної контори та лікарні, де побила всі вікна, зламавши при цьому двері, браму та частину огорожі. Тільки з прибуттям поліції виступ було придушено [12].

З 1906 року додається ще одна з форм боротьби, пов'язана із впровадженням столипінської аграрної реформи. Селяни намагалися всіляко нашкодити роботі землевпорядних комісій. Найпоширенішим було знищення межових знаків. Наприклад, 16 жовтня 1906 року селянин Степан Шингирей, мешканець с. Монастирище, під час оранки своєї землі переставив два межових знаки на свою користь із ділянки свого багатого сусіда Павла Шингирея, мешканця того ж села, а шість інших знаків взагалі знищив [13]. Були випадки, коли шкідництвом займалися майже всі члени родини. Так, рідні брати, мешканці с. Вересочі Омелян, Сава, Ігнат і Трифон Каращуки знищували межові знаки, які приготував для поділу селянської землі сільський староста Никифор Примак [14].

В середині листопада 1906 р. деякі відділення Селянського поземельного банку сповіщали в Центральне Управління Банку про те, що в багатьох місцевостях Ніжинського повіту спостерігається прагнення селян отримати у приватних осіб або у Селянського банку землю в оренду за зниженими цінами. Причому ці вимоги були цілком не підтвердженими ані існуючими орендними цінами, ані реальною прибутковістю землі. Як наслідок, вимоги селян про зниження цін не задовольнялись, а тому інколи супроводжувалися погрозами на адресу поміщиків та куркулів або навіть фактичним захопленням їхніх ділянок [15]. Наприкінці листопада 1906 року мешканці хутора На Великій Дорозі: козак Микита Андруша та селянин Юхим Прядко на відрубній ділянці дворянки Марії Волкогон самовільно зорали дві десятини землі [16].

Вдавалися селяни і до страйків. Так, наприклад, 1 квітня 1907 року о 18 годині вечора в економію братів Бирвар в с. Черторигах, Глухівського повіту прийшло понад 80 чоловік місцевих селян, яких очолив Аким Бурик. Останній почав голосно висловлювати докори на адресу так званої "буржуазії". При цьому натовп оголосив свої вимоги щодо надання їм робочих місць, збільшення заробітної плати, зменшення робочого часу, звільнення всіх службовців і робітників економії та винокурного заводу і прийняття замість них на роботу виключно мешканців с. Черториг. Після оприлюднення вимог натовп мирно розійшовся. Але наступного дня селяни знов зібралися з самого ранку біля економії Бирвар з попередніми вимогами. Коли ж їм було відмовлено в наданні робочих місць, вони силою, під загрозою смерті, змусили припинити роботу всіх службовців економії,

яких було 30 чоловік. Таким чином, всі роботи в економії припинилися, не було кому навіть нагодувати худобу. Тільки 4 квітня, з прибуттям в с. Черториги загону поліції, працівники та службовці потроху приступили до виконання своїх обов'язків [17].

Своєрідною формою боротьби було вигнання та побиття “чужих” робітників, які приходили найматися на роботу до економії або купували там землю. Місцевих селян не влаштовували “чужі”, це заважало їм ставити будь-які вимоги поміщикам, тому що останній мав право вибору. Наприклад, селянам села Черняхівки, Ніжинського повіту в 1907 році була продана частина землі графині Л.А. Мусін-Пушкіної в дачах села Євлашівки, Борзнянського повіту. Невдовзі після цього, 15 липня 1907 року, черняхівські селяни приїхали орати вже законну свою землю, але невдоволені цим продажем євлашівські селяни: Є. Гречка, М. Джунях, В. Джунях та інші, які раніше користувалися на орендних умовах цією землею, вчинили черняхівцям опір з побоями [18].

Таким чином, за документами, які збереглися в архіві м. Ніжина, за 1900 – лютий 1917 рр. в Ніжинському, Глухівському та Борзнянському повітах сталося 622 селянські виступи. Ми свідомо пішли на певне перебільшення розмаху селянського руху, а тому підраховували абсолютно всі випадки, на які заводилася карна справа. Це обумовлювалось ще й специфікою регіону, який складався з невеличких сіл та містечок, де кількість населення не дозволяла зібрати велику кількість людей. Хоча за методикою М.Н. Лещенка, “масовим виступом вважається той, в якому брало участь не менше 15 чоловік” [19], ми наважилися враховувати навіть ті, де брали участь один або кілька селян. І прийшли до висновку, що індивідуальних виступів було в сотні разів більше, ніж колективних. Ясна річ, що потрави, коли вони мали випадковий характер, не можна вважати виявом масового селянського руху. Але облік такого роду фактів сприяє з'ясуванню причин, з яких селяни були змушені йти на подібні кроки, і вказує на масове невдоволення селянства існуючим станом речей.

Література

1. Дроздов И.Г. Крестьянские волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой русской революции (1905-1906 гг.). – М.; Л.: Красный пролетариат, 1925; Качинський В. Селянський рух на Україні в роки 1905-1907. – Полтава, 1927; Олійник Л.В., Гора О.Т. Селянський рух на Чернігівщині у 1905-1907 рр. – К.: Рад. школа, 1959; Демченко М.В. Робітничий і селянський рух на Україні в період столипінської реакції (1907-1910 рр.) – К., 1959; Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі: 1907-1914. – К.: Наук. думка, 1976.
2. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1968; Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К.: Наукова думка, 1977.
3. Михайлюк А.Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в период нового революционного подъёма (1910-1914) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964. – Кишинёв, 1966.
4. Шевченко В.Н. Положение крестьянства Левобережной Украины и его революционная борьба накануне первой российской революции 1900-1904 гг. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1983.

5. Таблиця складена за такими джерелами: ЧОДАФН, ф. 358, оп. 1, спр. 5759, 5761, 7099, 7208, 7709, 8151, 8673; оп. 3, спр. 185, 273, 301, 308, 309, 315, 318, 319, 320, 327, 330, 341, 378, 383, 399, 402, 407, 408, 410, 416, 435, 437, 442, 443, 448, 457, 466, 467, 472, 474, 475, 512, 519, 545, 572, 592, 596, 597, 603, 606, 669, 683, 703, 733; оп. 4, спр. 383, 415, 432, 442, 443, 464, 522, 526, 529; оп. 5, спр. 413, 465, 532, 576, 585, 591, 705, 740, 745, 764, 775, 776, 777, 789, 790, 791, 812-819; оп. 7, спр. 200, 201, 202, 210, 293, 297, 298, 299, 314, 319, 322, 323, 324, 327, 328, 330, 333, 335, 343, 351, 354, 369, 370, 377, 390, 391, 392, 403, 423, 447, 453, 455, 460, 463, 475, 481, 483, 504, 507; оп. 8, спр. 311, 328, 371, 460, 482, 483, 495, 542, 543, 566, 584, 594, 631, 641, 674, 689, 697, 705, 753, 790, 793, 807, 950; оп. 9, спр. 831, 836, 837, 838, 842, 843, 844, 848; ф. 1131, оп. 1, спр. 240, 243, 251, 269, 298, 321, 350, 364, 383, 385, 388, 392, 411, 453, 518, 548, 592, 644, 785, 1254, 3905, 3914; ф. 1140, оп. 1, спр. 315; ф. 1206, оп. 1, спр. 98, 105, 655, 674, 675, 682, 713, 716, 718, 723, 724, 726, 769, 818, 1142, 1143, 1147, 1170, 1177, 1187, 1212, 1213, 1214, 1227, 1231, 1236, 1237, 1238; ф. 1207, оп. 1, спр. 602-840; ф. 1240, оп. 1, спр. 1011-2177; ф. 1336, оп. 1, спр. 24 та інші. Підрахунки автора.

6. ЧОДАФН, ф. 1131, оп. 1, спр. 785, арк. 3.

7. ЧОДАФН, ф. 358, оп. 7, спр. 293, арк. 2.

8. Отмена крепостного права: Докл. министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы. 1861–1862. – М.; Л., 1950. – С. 9.

9. ЧОДАФН, ф. 358, оп. 7, спр. 200, арк. 3.

10. ЧОДАФН, ф. 358, оп. 7, спр. 328, арк. 2.

11. ЧОДАФН, ф. 1207, оп. 1, спр. 657, арк. 2.

12. ЧОДАФН, ф. 358, оп. 7, спр. 374, арк. 2.

13. ЧОДАФН, ф. 1207, оп. 1. Спр. 838, арк. 7.

14. ЧОДАФН, ф. 1204, оп. 1, спр. 2177, арк. 1.

15. ЧОДАФН, ф. 1336, оп. 1, спр. 24, арк. 36.

16. ЧОДАФН, ф. 1207, оп. 1, спр. 840, арк. 1.

17. ЧОДАФН, ф. 358, оп. 7, спр. 330, арк. 72.

18. ЧОДАФН, ф. 1131, оп. 1, спр. 1254, арк. 7.

19. Лещенко М.Н. Удосконалювати методику дослідження селянських рухів // Український історичний журнал. – 1966. – №5. – С. 25.

І.І. Еткіна

Земельне питання в Чернігівській губернії за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.)

Аграрна політика Гетьманату П. Скоропадського практично не вивчена. Уряд П. Скоропадського успадкував невирішеність земельного питання, що виступало джерелом протиріч в українському селі напередодні революції і за доби Центральної Ради.

Радянська історіографія приділила увагу лише деяким аспектам цієї проблеми. В оцінці радянських дослідників гетьманський уряд однозначно був маріонеткою німецько-австрійського військового командування, а його аграрна політика спрямовувалася на захист прав поміщиків і куркулів та викачування хліба до Центральних держав. Будь-які спроби гетьманського уряду навести порядок на селі замовчувалися. І все ж праці цих авторів становлять цінність як носії певного фактичного матеріалу. Окремі аспекти

проблеми висвітлюються в працях сучасних дослідників [1], які звернули увагу на труднощі та невдачі реалізації аграрних проектів П. Скоропадського. Окрему групу джерел складають мемуари, в тому числі П. Скоропадського, який підкреслював, що за декілька місяців на більшій території України вдалося припинити як свавілля деморалізованої маси на селі, так і каральних загонів німців, яких, до речі, не він запрошував на Україну [2]. З прогетьманських позицій оцінював проблему Д. Дорошенко [3]. В. Винниченко ж вважав, що за доби Гетьманату були знівечені всі здобутки Центральної Ради в аграрній сфері [4].

Отже, дана проблема комплексно не досліджена ні в загальноукраїнському обсязі, ні в регіональному. В статті вперше здійснена спроба дослідити реалізацію гетьманської земельної політики на матеріалах однієї з найбільших губерній на Україні [4а]. Автор зосередила увагу на заходах по відновленню поміщицьких та інших приватних маєтків у губернії, на причинах та результатах селянського руху на її території. Для розв'язання поставлених завдань залучено широку джерельну базу, передусім матеріали тогочасної преси та документи Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО).

Питання, порушені в статті, є частиною комплексної проблеми, що розв'язується в межах вивчення новітньої історії на кафедрі історії слов'ян Чернігівського державного педагогічного університету. Короткий огляд літератури про Чернігівщину періоду революції зробив завідуючий кафедрою професор М.К. Бойко [5].

Напередодні революції територія губернії площею 52,4 тис. кв км поділялась на 15 повітів [6], до яких входило 182 волості [7] з населенням 3 148,9 тис. чол. [8] (в тому числі 85 % – сільського).

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського до Чернігівської губернії було приєднано Гомельський повіт, а також Путивльський і Рильський повіти Курської губернії [9]. У травні 1918 р. між Радянською Росією та Українською Державою гетьмана Скоропадського було визначено так звану “нейтральну зону”, що проходила через Сураж – Унечу – Стародуб – Новгород-Сіверський – Глухів. За демаркаційною лінією опинились 43 волості Чернігівської губернії, які були поділені на 5 повітів (Мглинський, Стародубський, Суразький, Середино-Будський та Почепський) і практично входили до складу Радянської Росії [10]. На цих територіях провадилася протилежна за змістом аграрна політика.

В таких умовах уряд Павла Скоропадського намагався віднайти власні методи розв'язання аграрного питання. Гетьман та німецьке і австрійське командування стали на шлях відновлення великої земельної власності, що закріплювалась гетьманською “Грамотою до всього Українського народу” (29 квітня 1918 р.) та “Законом про право на врожай 1918 р. на території Української держави” (27 травня 1918 р.).

У середині травня на місцях було створено тимчасові земельні комісії, яким доручалося повернути колишнім землевласникам їхні господарства. За зруйнування господарств селяни повинні виплатити грошові компенсації. Так, у Сосницькому повіті половину вартості своїх господарств селяни повинні були віддати у вигляді контрибуції [11]. У землевласника цього

повіту за часів більшовицької влади було реквізовано 2 коня. На жителів с. Шабалинова наклали контрибуцію в 7 тис. рублів, при цьому врахували навіть 800 рублів на вимушений переїзд землевласника до Сосниці. Поміщик додатково стягнув 200 пуд. жита, що було реквізоване за твердими цінами волосною продовольчою управою ще у вересні 1917 р., потім прибув з командою німців і наказав старості зжати жито до 16 липня. Староста вигнав на панщину 20 женців [12] на основі закону “Про міри боротьби з розрухою сільського господарства”. Селянину с. Андріївки Чернігівського повіту Адріану Ячменику тимчасово призначили виплатити 2 тис. рублів на користь поміщиці Фон-Таль за те, що 14-річного сина Стефана бачили біля гуральні під час погрому. Селян зобов’язали виплатити поміщиці 162 тис. рублів. Великий розмір контрибуції, розверстаний на кожного селянина, пояснили малочисельністю осіб, що брали участь у погромі маєтку [13]. Чернігівська земська газета зазначала, що для багатьох поміщиків пограбування їх майна перетворилось на вигідну угоду. Замість того, щоб урятуватись від розорення, вони, свідчила газета, подавали позови, щоб нажитись [14].

Не став винятком серед поміщиків Чернігівської губернії і гетьман Павло Скоропадський. Жителі с. Дунайці Глухівського повіту звернулись до нього з проханням знизити контрибуцію. Було з’ясовано, що Дунайцівська економія гетьмана майже не постраждала: всі будівлі залишились неушкодженими, живий, мертвий інвентар і худоба повернуті, але розібрані всі зернові та кормові запаси, зіпсовані і розібрані інструменти, підлога, екіпажі тощо. Фактично збитків завдано на 40 тис. рублів. З цієї суми жителі с. Дунайці повинні сплатити 22 200 рублів, а громада Дунайцівської Слобідки 11 100 рублів. Залишок суми селянам дозволено відпрацювати. Поступка була зроблена з метою пом’якшення ситуації [15].

Але, як правило, для придушення опору невдоволеного селянства німецькі воєнні власті надавали в розпорядження поміщиків озброєні загони, а деякі землевласники формували власні каральні групи. Так, навесні 1919 р. після повернення більшовиків, революційний трибунал розслідував справу приватного повіреного Ісаака Шварца, якого навесні 1918 р. поміщики Молякко, Комаровські, Посудевська, Глуховський запрошували як спеціаліста зі збору контрибуцій. Район його діяльності – села Шибириновка, Рогощі, Плехово, Левоньки, Скугарі Чернігівського повіту. Шварц діяв шляхом погроз, арештів, залякування німецькими загонами. В с. Плехово погрожував забрати у селян все майно аж до склянок, прислати каральний загін, який і шкіру зніме, якщо не здадуть 100 тис. рублів протягом доби. В с. Шибириновці для внесення 15 тис. рублів визначили термін у 3 години. У супроводі 12 озброєних німців з’явився у с. Рогощі, змусивши селян зі сльозами повзати перед ним навколішки [16]. Революційний трибунал 1919 р. засудив Ісаака Шварца і разом з ним 79-літнього поміщика Комаровського до смертної кари за контрреволюційні дії, хоча захисник Галембський доводив, що вони діяли в межах законодавства гетьманського уряду, і контрибуція стягувалась в розмірі 1/5 – 1/3 частини збитків [17].

Особливо активно використовувались німецькі каральні загони у перші тижні окупації. Так, із Сосницького повіту повідомляли, що населення не

встигло ще вільно зітхнути від тероризуючих банд з більшовицькими гаслами, як слідом за ними потяглися німецькі каральні загони, особливо по тих селах, де більшовики зустрічали з боку населення співчуття, а також там, де господарства поміщиків постраждали найбільше. І хоча німці не бешкетували, як банди, і шукали злочинців, селянам від цього було не легше. Збентеженому, переляканому населенню було не до праці [18].

На території, що прилягали до демаркаційної лінії, німецькі каральні загони не заходили. Староста Рильського повіту скаржився, що німці не надають допомоги проти збільшовичених банд, які грабують українську частину повіту (із 16 волостей повіту 3 цілком знаходились за демаркаційною лінією). Селяни в такій ситуації відмовлялись виконувати накази про поновлення власності поміщиків і видачу зброї. Влітку в повіті ще продовжували існувати деякі земельні комітети, водночас працювали і земельні управи, і тимчасові земельні комісії. В Кореневській і Марковській волостях, де голови управ були енергійні, повернення майна поміщиків проходило успішно, в інших волостях – повільно, а в Бобровській, Волобуєвській і Студенківській пограбовано і те, що вже було повернено [19].

Таким чином, відразу після встановлення Гетьманату великі землевласники спішно відновлювали за допомогою німецьких військ свою власність на землю і майно. Цей процес відбувався репресивними методами. Замість законності і правопорядку, які обіцяв гетьман, на місцях чинилось беззаконня, залякування і терор проти селянства. Такі методи давали тимчасовий ефект, адже вони лише збільшували кількість невдоволених серед основної маси населення – селян.

Влітку уряд Скоропадського працював над розробкою земельної реформи, яка передбачала створення середнього класу на селі через викуп селянством поміщицьких земель при посередництві держави. Єдиним конкретним кроком у зрушенні земельної справи став тимчасовий “Закон про право продажі та купівлі землі поза міськими оселями” від 14 червня 1918 р. За цим законом кожний власник міг добровільно продати всю землю, але купити в одні руки можна було не більше 25 десятин. Тобто ліквідовувалися умови для створення у майбутньому великих латифундій, але вже існуючі залишалися незайманими. Восени газета “Черниговская мысль” повідомляла, що угоди куплі-продажу земель у губернії укладаються все частіше, особливо активно заставляються великі маєтки. Ціни на землю виросли у порівнянні з довоєнними у 10–15 разів [20]. А селянам с. Спаського Сосницького повіту (29 дворів) навіть вдалося придбати 190 дес. землі нащадків поміщика Імшенецького в колективну власність [21].

Відчуваючи невдоволення селянства і безлад у питаннях відшкодування збитків землевласників, гетьманський уряд законом від 15 липня розпорядився замінити тимчасові земельні комісії на земельно-ліквідаційні комісії, які мали бути посередниками між власниками пограбованих господарств та селянами. В серпні новий міністр внутрішніх справ П. Кістяківський розіслав телеграфне розпорядження всім губернським старостам, щоб вони сприяли законному порядку щодо повернення збитків і негайно припинили діяльність утримуваних на приватні кошти каральних загонів, які чинять гвалт на селі і без потреби дратують населення [22]. Але злочинною діяль-

ністю займались не лише приватні каральні загони, а й державні службовці. Так, гомельський староста припинив незаконні дії відрядженого відділом державного конярства ротмістра Гарницького, який на свій розсуд забирав у селян великі суми й утримував їх частину на свою користь [23].

На початок жовтня були утворені лише губерньська і 7 повітових земельно-ліквідаційних комісій. Губерньська комісія на чолі зі старостою Н.В. Висоцьким взяла на себе справи землевпорядкувального, межового та судово-межового характеру. Повітові земельно-ліквідаційні комісії під головуванням старост намагались остаточно вирішувати справи. Так, за позовом землевласника К.А. Мацка до сільських громад м. Боголева, сіл Димерки, Богданівки, Світільного, Плоского, Рудні, Бобрика, Русанова та х. Жердева Остерського повіту за збитки від погрому його маєтку повітова комісія доручила трьом своїм членам за участю експертів від обох сторін провести огляд і оцінку пошкодженого майна [24]. Результати вирішення окремих справ із зазначенням сум стягнень із сільських громад на користь землевласників друкувалися в газеті "Черниговская мысль".

До земельно-ліквідаційних комісій звертались не лише поміщики, а й селяни з проханням припинити стягнення з них контрибуцій повітовим старостою чи комендантом в адміністративному порядку, бо прохач не брав участі в погромі маєтку. Після ряду таких заяв Остерська повітова комісія надіслала прохання до повітового старости призупинити подібні стягнення [25]. Звертались селяни і з проханням повернути їм забраних німецькими властями коней. Так, у мешканця с. Антоновичів Чернігівського повіту Семена Колдобенко двох коней було забрано на ярмарку в м. Любечі. Але справу не вирішено за відсутністю документів [26]. На початку грудня, коли німці спішно розпродавали коней за безцінь, Чернігівська повітова земельно-ліквідаційна комісія розглянула 18 подібних справ. У більшості випадків прохачам відмовляли в поверненні відібраних коней або грошей, бо вони були не в змозі довести свої права на них [27].

Починаючи з жовтня до земельно-ліквідаційних комісій зверталися і лісництва з проханням стягнути з селян гроші за самовільні порубки лісу. Так, Остерське лісництво вимагало стягнути з громад сіл Надиновки та Копачівки 32 824 руб. на користь казни, повітова комісія призначила лише 10 941 руб. [28]. Ця ж комісія розклала на погромників з сіл Новосілки Дніпрові та Чернино 12 тис. руб., по 120 руб. на кожного [29]. Подібні справи вирішувались і з іншими громадами, бо порубники лісу були практично в кожному селі. Але навіть такі заходи не могли зупинити порубок лісу.

Окремі успіхи в діяльності земельно-ліквідаційних комісій в жовтні – листопаді вже не могли змінити ситуацію на користь гетьманського уряду, який поступово втрачав контроль над селом в Чернігівській губернії. На Чернігівщині поширювався аграрний рух. Були випадки нападів селян на німецьких військових. Так, 9 червня в с. Кажанах Суразького повіту близько 20 озброєних селян напали на будинок варти. Наступного дня в с. Затишок цього ж повіту через конфлікт на ґрунті поземельних відносин селянами вбиті 2 арендатори та дружина одного з них. Але німецькі каральні загони жорстоко розправлялись з подібними виступами [30].

На початку серпня з'явилися повідомлення про мобілізацію селянства Чернігівського повіту до більшовицьких формувань, які закликали до повстання на захист прав народу на землю [31]. Жителі с. Хохловка Глухівського повіту створили більшовицький загін і спалили залізничний міст. Виступ було придушено німецько-українським каральним загоном, який спалив усе село: понад 100 дворів разом з усім майном загинули у вогні [32].

За такої ситуації більшовицький військовий штаб Чернігівщини на чолі з М.Г. Кропив'янським наважився на початку серпня розпочати збройне повстання, центром якого став Ніжинський повіт. Повстання було придушене німецькими військами.

Німці вщент спалили с. Вороб'ївку Новгород-Сіверського повіту (415 будинків з усім майном) після того, як загін більшовиків на початку серпня відкрив кулеметний вогонь по тих будинках, де були розквартировані німецькі солдати. Німці заборонили селянам відбудовуватися та збирати врожай, були арештовані декілька жителів, розстріляні 6 осіб [33]. За таким же сценарієм розгорталася подія в с. П'ятовськ Стародубського повіту. Більшовиками було поранено 12 німців, натомість все село було спалене [34].

Восени про безлад у селах, пограбування і вбивства повідомлялось мало не в кожній газеті. Гетьманська влада та окупаційні війська вже не могли цьому протидіяти. Так, у жовтні в с. Дрімлівці Ніжинського повіту були жорстоко вбиті управляючий маєтком графа Мусіна-Пушкіна А.Г. Семирозум з дружиною та двома дітьми [35]. В листопаді був убитий у своєму хуторі в Глухівському повіті поміщик С.І. Бирвар, з маєтку графа Алсуф'єва забрано коней, пограбовані заможні селяни [36]. В Борзенському та Конотопському повітах крадіжки зерна стали звичайним явищем, поширились підпали будівель заможних жителів, яких делікатно попереджали про це записками [37]. В Путивльському повіті відбулись озброєні пограбування маєтків поміщиків Черепових [38].

У жовтні–листопаді в північних повітах ситуація ускладнювалась постійними нападами збільшовичених формувань із-за демаркаційної лінії, які намагалися вивезти продовольчі продукти. Для наведення порядку гетьманський уряд спішно організував добровольчі загони хліборобів із заможної частини селянства. Губернський староста Висоцький на початку жовтня повідомляв про їх успішні дії проти більшовицьких загонів у Ніжинському, Козелецькому, Глухівському повітах [39]. Але намагання зупинити анархію в губернії були марними.

Лише в грудні уряд гетьмана спромігся схвалити принцип примусового відчуження землі великих землевласників. Але було вже запізно – до Києва наближались війська Директорії.

Таким чином, за доби Гетьманату Скоропадського земельне питання в Чернігівській губернії, як і в Україні, вирішено не було. Аграрна політика Гетьманату була спрямована в напрямку, протилежному перетворенням, які здійснювали попередні уряди Центральної Ради та більшовиків. Було відновлено приватну власність на землю. Приватновласницькі землі, що були хаотично перерозподілені серед селянства, в тому числі Чернігівської губернії, повертались власникам. Така політика наштовхнулася на опір селянства. Ситуація на Чернігівщині вкрай загострювалася внаслідок

існування так званої “нейтральної зони”, де продовжувались більшовицькі аграрні перетворення. Процес відновлення поміщицьких маєтків відбувався репресивними засобами за допомогою німецьких військ, яких селянство з самого початку сприймало як окупантів. Окремі заходи земельно-ліквідаційних комісій у жовтні–листопаді 1918 р. не могли схилити селянство на бік влади. Отже, аграрна політика гетьманського уряду була найменш вдалою серед інших сфер його діяльності.

Література

1. Малик Я. Земельне питання в Українській гетьманській державі // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873–1945). – К., 1993. – С. 97–106; Малиновський Б. Аграрна політика Німеччини та Австро-Угорщини в Україні (1918) // Історія України. – 2000. – №10(березень). – С. 4–6; Ралдугіна Т. Українська держава Павла Скоропадського: здобутки і втрати // Визвольний шлях. – 2001. – №3. – С. 29–48.

2. Скоропадський П. Спогади. – Київ; Філадельфія. – 1995. – С. 248, 285, 292.

3. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Т. 2. – Ужгород, 1930.

4. Винниченко В. Відродження нації. – К., 1990.

4а. На цей час Чернігівщина за площею посідає друге місце серед українських губерній (УССР. Народный комиссариат по внутренним делам. Статистический отдел. – Издание Народного Комиссариата Внутренних дел УССР. – 1919. – С. 1.)

5. Бойко Н.К. Литература о борьбе трудящихся Черниговщины за победу социалистической революции // Историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. – К., 1987.

6. Черниговская губерния // Энциклопедический словарь Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.: В 82 томах. – СПб., 1903. – Том XXXVIIIА. – С. 590.

7. ДАЧО, ф. Р-503, оп. 1, спр. 1055, арк. 18–21.

8. Великая Октябрьская социалистическая революция: Энциклопедия. – М., 1987. – С. 578.

9. Черниговская земская газета. – 1918. – № 65–66. – С. 4.

10. ДАЧО, ф. Р-503, оп. 7, спр. 1, арк. 61–62.

11. Черниговская земская газета. – 1918. – № 43–44. – С. 5.

12. Там само. – № 57–58. – С. 6.

13. ДАЧО, ф. 127, оп. 90а, спр. 71, арк. 2.

14. Черниговская земская газета. – 1918. – № 47–48. – С. 6.

15. ДАЧО, ф. 127, оп. 90а, спр. 80, арк. 1–4.

16. Известия Черниговского губернского военно-революционного комитета, Черниговского уездного исполнительного комитета и городского совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – 1919. – № 52. – С. 3.

17. Там само. – № 54. – С. 3.

18. Черниговская земская газета. – 1918. – № 33–34. – С. 7.

19. ДАЧО, ф. 127, оп. 90а, спр. 5, арк. 106–107.

20. Черниговская мысль. – 1918. – № 113. – С. 3.

21. ДАЧО, ф. Р-506, оп. 1, спр. 6, арк. 51, 55.

22. Черниговская земская газета. – 1918. – № 61–62. – С. 8.

23. ДАЧО, ф. 127, оп. 90а, спр. 5, арк. 315–316.

24. Черниговская мысль. – 1918. – №100. – С. 4.

25. Там само. – №96. – С. 4.; №125. – С. 3.

26. ДАЧО, ф. 127, оп. 90а, спр. 73, арк. 1, 4.

27. Черниговская мысль. – 1918. – № 130. – С. 4.
28. Там само. – №125. – С. 3.
29. Черниговская земская газета. – 1918. – № 67–68. – С. 6.
30. Там само. – №43 – 44. – С. 3.
31. Там само. – №59 – 60. – С. 6 – 7.
32. Там само. – №70 – 71. – С. 6.
33. Там само. – №65 – 66. – С. 5.
34. Там само. – №77 – 78. – С. 7.
35. Черниговская мысль. – 1918. – № 90. – С. 3.
36. Там само. – №134. – С. 3.
37. Там само. – №97. – С. 3.
38. Там само. – №114. – С. 4.
39. Черниговская земская газета. – 1918. – №73–74. – С. 4.

Т.О. Грачевська

Соціал-демократ Панас Феденко в революційних подіях 1917–1919 років на Катеринославщині

Для українського соціал-демократа Панаса Васильовича Феденка (1893-1981) впродовж тривалого часу перебування України у складі “імперії Кремля” не знаходилося місця у довідково-енциклопедичних виданнях, про нього не згадувалось ні у підручниках з історії нашого краю, ні у наукових дослідженнях, присвячених вітчизняній історії новітньої доби. Звичайно, у цьому не було нічого дивного, зважаючи на те, що Панаса Феденка, як активного учасника українських національно-визвольних змагань 1917–1920 років, спіткала гірка доля емігранта, якому офіційна марксистсько-ленінська ідеологія в радянські часи начепила ярлик “запроданця”, “буржуазного націоналіста”, “соціал-фашиста”, оскільки його погляди і переконання суперечили більшовицьким гаслам та комуністичним принципам суспільного устрою, що стали пануючими в Радянській Україні на початку 1920-х [1, 151–153].

Здобуття Україною незалежності та суттєві зміни, що відбулися у нашій державі впродовж останнього десятиліття, дозволили неупереджено підійти до вивчення раніше забутих чи замовчуваних (переважно внаслідок ідеологічних причин) процесів і постатей української історії. Особа П. Феденка не стала виключенням, вона передусім зацікавила істориків і краєзнавців Дніпропетровщини, з-під пера яких з’явилися розвідки, присвячені цьому непересічному політику і відомому в колах української еміграції науковцю, які познайомили зацікавлених читачів з основними віхами життя його життя [2, 2–3; 9, 119–134] та окремими сторінками творчої спадщини [3, 16–17]. В українських часописах опубліковано й деякі маловідомі наукові роботи Панаса Васильовича [7].

Варто наголосити, що багато аспектів діяльності П. Феденка як історика, публіциста та журналіста залишаються майже повністю не дослідженими. Недостатньо вивченими є й питання, пов’язані з його участю в революційних подіях на Катеринославщині у 1917–1919 роках, тобто у

роках, що передували його від'їзду (разом з іншим відомим діячем української соціал-демократії Ісааком Мазепою) до Києва для участі у роботі державних інституцій Української Народної Республіки.

Щоб краще зрозуміти, якою була роль Панаса Феденка у подіях 1917-1919 років, варто, хоча б у загальних рисах окреслити процес формування його суспільно-політичних поглядів.

Як відомо, Панас Васильович народився 13 грудня 1893 року на хуторі поблизу села Веселі Терни Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії. Як згадував пізніше його син Богдан, за порадою вчителів підлітком П. Феденко поїхав навчатися до шестикласної школи у Верхньодніпровську [4]. Після її закінчення він навчався в гімназії міста Олександрії, що на Єлисаветградщині (зараз – Кіровоградська область), а у 1913–1917 роках був студентом Історико-філологічного інституту в Петербурзі. Саме у російській столиці П. Феденко і познайомився з соціалістичними ідеями та став членом Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), з якою на все життя пов'язав свою долю.

У червні 1917 року, коли просторами колишньої імперії вривалися революційні хвилі, Панас Феденко повернувся на Україну, де відразу ж поринув у вир національної революції. Освічених кадрів катастрофічно не вистачало, і Панаса Васильовича Інформаційне бюро Української Центральної Ради уповноважило бути інструктором з питань політичної освіти та організатором українських національних сил у його рідному Верхньодніпровському повіті. Саме селяни цього повіту на з'їзді у серпні 1917 року й обрали П. Феденка своїм представником до Центральної Ради у Києві. Невдовзі, під час роботи губернського селянського з'їзду у Катеринославі, він познайомився з І. Мазепою. Відтоді їх життєві шляхи тісно переплелися.

Переїхавши влітку 1917 року до Катеринослава, П. Феденко відразу ж включився у роботу місцевої організації УСДРП, яка тоді була однією з найбільш організованих політичних сил краю і відзначалася “не тільки внутрішньою організованістю своїх членів, але й їх високою національно-політичною свідомістю” [5, 49–50]. Назвавши П. Феденка “одним з визначних соц-демократичних діячів”, лідер українських соціал-демократів Катеринослава І. Мазепа підкреслював, що Панас Васильович “був потрібен на Катеринославщині як талановитий промовець і незамінний редактор партійних та інших українських видань” [5, 49].

До речі, так само, як і Мазепа, П. Феденко критично оцінював стан та рівень розвитку українського національно-визвольного руху в Катеринославі. За його словами, на початку революції у місті українські сили були нечисленні й мали низький рівень згуртованості, а інтелігенція міста не була підготовлена до політичної роботи в масах [6, 21]. Ці обставини ускладнювали політичну організацію тих національних сил, які були близькі за поглядами на перспективи розвитку українського революційного руху до УСДРП. Така ситуація була цілком зрозумілою, адже серед жителів міста, передусім робітників, високим був відсоток вихідців із російських губерній, переселенців, які приїздили до великого промислового центру, рятуючись від голоду і безробіття. “Український рух на Катеринославщині, – писав згодом І. Мазепа, – розвивався несміливо й поволі. Після вибуху революції

майже всі активніші українці, як В. Біднов, Є. Вировий, І. Труба, М. Щукін, А. Синявський, І. Рудичів та інші, взялися насамперед за справи культурно-освітнього характеру. Для політичної праці людей майже не було. Переважно це були члени українських політичних партій, що після тяжких умов нелегального існування за царського режиму ледве починали ставати на ноги” [5, 48].

Як український соціал-демократ, П. Феденко активно працював у цей час не лише у Катеринославі, а також і в своєму повіті. Особливо хвилювало Панаса Васильовича питання української політичної преси, яка практично була у краї відсутня, що значно ускладнювало поширення як соціал-демократичних, так і в цілому національно-визвольних ідей серед населення. Відсутність друкованих політичних органів змушувала його разом зі своїми однодумцями значно більше часу витратити на організацію і проведення різноманітних мітингів та зборів, зустрічей із селянами та робітниками, в ході яких вести соціал-демократичну агітацію, роз’яснювати мету і завдання УСДРП.

Звичайно, на засіданнях Катеринославської організації УСДРП неодноразово ставалося питання про створення власного часопису, однак, незважаючи на наявність кваліфікованих кадрів, рішення про це впродовж тривалого часу не були втілені у життя внаслідок браку коштів та відсутності матеріальної бази. Втім, вже у грудні 1917 року в Катеринославі почала виходити українська соціал-демократична газета “Наше слово”, редакторами якої були П. Феденко та І. Мазепа. Невдовзі, на початку 1918 року, в місті з’явився новий друкований орган УСДРП – часопис “Наша справа”, випуск якого фінансували українські кооперативні організації Катеринославщини. Його також редагували П. Феденко та І. Мазепа. Для Панаса Васильовича робота у цих часописах була особливо цінною, бо ж їх значення у боротьбі з більшовицькою пропагандою важко було переоцінити. Наведемо хоча б такий приклад: у відповідь на заяви більшовиків, що Українська Центральна Рада є буржуазною за складом, П. Феденко у третьому числі “Нашого слова”, що побачило світ 23 грудня 1917 року, опублікував повний партійний склад 792 її депутатів, який достеменно засвідчив, що жодного представника буржуазії у складі цього представницького національного органу немає.

Кількість читачів соціал-демократичних газет зростала з кожним днем, оскільки у них розповідалося переважно про місцеві події, що насамперед цікавили жителів краю. Багато в чому завдяки саме цим часописам склад організації УСДРП у Катеринославі, за словами П. Феденка, “був найбільш “пролетарський”: це були переважно кваліфіковані робітники-металісти з заводів та залізничних майстерень. “Пролетарська диктатура”, якої вони зазнали на собі під більшовицьким терором, зовсім не знаходила симпатій між свідомими українськими робітниками” [6, 51].

Напередодні виборів до Всеросійських Установчих зборів на Катеринославщині було створено політичний передвиборчий блок українських соціал-демократів, соціалістів-революціонерів та Української Селянської спілки. Від УСДРП до єдиного списку кандидатів від цього блоку були висунуті П. Феденко, І. Романченко та І. Мазепа, щоправда, останній відмовився від

участі у виборах через негаразди зі здоров'ям. Наприкінці листопада 1917 року на виборах до Всеросійських Установчих зборів “український блок” одержав повну перемогу, а П. Феденка було обрано депутатом вищого законодавчого органу країни. “При цих виборах, писав пізніше І. Мазепа, – українці дістали по цілій губернії понад половину голосів. За більшовиків голосувало лише 17% і приблизно стільки ж – за російських есерів. Із 18 мандатів українці дістали 10, російські есери 4, більшовики 3 і союз землевласників – 1 мандат” [5, 62]. Однак, зважаючи на об'єктивні обставини (початок першого українсько-більшовицького збройного протистояння), взяти участь у роботі Всеросійських Установчих зборів П. Феденку не довелося.

Ще одним із аспектів діяльності П. Феденка на рідній йому землі у 1917–1918 роках була робота стосовно українізації школи. До речі, у той час у Катеринославі працювала лише одна українська гімназія, заснована на приватні кошти Українським учительським товариством. Щоб подолати брак кадрів українських вчителів, П. Феденко з вересня 1918 року працював викладачем українознавства в місцевому учительському інституті. Цей предмет передбачав вивчення студентами української мови та історії. Зважаючи на кадровий дефіцит українських вчителів і в сільській місцевості, П. Феденко разом з Д. Яворницьким та В. Бідновим працювали на курсах українознавства, відкритих з метою перекваліфікації учителів для початкових сільських шкіл губернії. Проте бурхливі революційні події не дозволили П. Феденку продовжувати займатися своєю улюбленою вчительською справою. Після падіння гетьманського режиму йому разом з іншими катеринославськими соціал-демократами довелося включитися у безпосередню збройну боротьбу з більшовицькими загонами, які намагалися захопити Катеринослав. Разом з І. Мазепою, М. Горобцем, В. Савченком він брав активну участь у нарадах штабу військових сил Директорії, які тримали оборону міста, продовжуючи працювати і в редакції “Нашої справи”. Після відходу українських сил із Катеринослава П. Феденко у грудні 1918 року деякий час перебував у районі Кривого Рога та П'ятихаток, а згодом, після того, як більшовицькі війська залишили Катеринослав, повернувся до губернського центру і відновив роботу творчого колективу часопису “Наша справа”. Водночас він виконував різноманітні партійні доручення та готував ґрунт для проведення виборів делегатів Всеукраїнського Трудового конгресу.

А тим часом Катеринославська організація УСДРП отримала запрошення на участь її представників у роботі VI з'їзду партії, який мав відкритися 10 січня 1919 року у Києві. Серед його делегатів, були й представники з Катеринослава: П. Феденко, І. Мазепа, І. Романченко, І. Грабовий та інші. Усім їм катеринославські робітники, які входили до УСДРП та підтримували діяльність цієї партії, дали своєрідний “наказ” твердо стояти на платформі загального виборчого права й не змінювати поглядів щодо хоча б найменшого обмеження демократії в Україні [5, 111].

Під час роботи з'їзду Панасу Васильовичу та Ісааку Мазепі довелося гостро полемізувати з “незалежними соціал-демократами” (М. Ткаченком, Ю. Мазуренком, М. Драгомирецьким та ін.), які намагалися переконати учас-

ників з'їзду у необхідності прийняття “радянської платформи” та підтримки більшовиків як запоруки мирного співіснування з радянською Росією. На противагу їм “катеринославці”: І. Мазепа, П. Феденко, Я. Капустян та І. Романченко – відкидали більшовицьку концепцію “диктатури пролетаріату” та наполягали на важливості зміцнення української державності. Ось як писав про гостру дискусію на з'їзді “катеринославець” І. Мазепа: “Проповідуючи “непротівлення” більшовицькій системі, Ткаченко, цей головний ідеолог українського більшовизму, забував, що більшовицька влада на Україні фактично означала “єдину неділиму Росію”. Один із промовців, Феденко, просто кинув на адресу Ткаченка та його однодумців: – Після практики п'ятиківських військ на Харківщині всі національно свідомі українські партії кричать проти довгокосих і косооких “українців”. А ви куди хочете нас вести?” [5, 116].

Зрештою, більшість делегатів з'їзду підтримали позицію катеринославських представників, чиї погляди визначили й зміст основних резолюцій партійного форуму, у підготовці яких безпосередню участь брав П. Феденко. З'їзд висловився за демократичний лад в Україні, за широкі господарські реформи в інтересах українських трудящих мас, визнав за необхідне негайно здійснити об'єднання Західної України з УНР та закликав до рішучої боротьби з “ворожими імперіалістичними нападами” як з боку держав Антанти, так і з боку радянської Росії.

Перемогу поглядів “катеринославців” на VI з'їзді УСДРП П. Феденко назвав “історичною”, адже саме демократична лінія з'їзду не дозволила прорадянськи налаштованим його учасникам стати на “радянську платформу” диктатури пролетаріату [6, 57].

Разом з І. Мазепою та І. Романченком Панас Феденко був обраний на з'їзді до складу Центрального Комітету УСДРП. Зокрема, І. Мазепа став секретарем ЦК, а П. Феденку було доручено редагування центрального органу партії – “Робітничої газети”, редакція якої у той час знаходилась у Києві. Після призначення на важливу партійну посаду П. Феденко змушений був переїхати до столиці УНР, що означало закінчення його катеринославського періоду життя і діяльності.

Загалом діяльність П. Феденка у Катеринославі у 1917–1919 роках була досить насиченою та різнобічною. Спільно зі своїми однодумцями та соратниками по місцевій організації УСДРП він проводив широку пропагандистську роботу серед катеринославського робітництва. Для цього він використовував трибуну кількох друкованих соціал-демократичних органів, які він же і редагував. Пройшовши шлях від прихильника федералізму до перекопаного самостійника, Панас Васильович оцінював події Української революції не лише як політичний, але й як кардинальний соціально-господарський переворот [8, 1], який мав значні наслідки для життя багатьох поколінь українців.

Таким чином, маємо всі підстави стверджувати, що Панас Васильович Феденко відіграв значну роль у перебігу революційних подій у 1917–1919 роках на Катеринославщині, однак вивчення цієї сторінки його життя ще далеке від свого завершення. Перспективним, гадаємо, для істориків і краєзнавців Дніпропетровщини є подальший пошук та аналіз історичних

джерел, які зможуть пролити додаткове світло на участь Панаса Феденка у вирішенні соціально-економічних і національних проблем, поставлених на порядок денний у краї Українською революцією.

Література

1. Антонович М. Панас Феденко // Укр. історик. – 1982/1983. – Ч. 3/4.
2. Голуб А. Передусім бути українцем // Борисфен. – 1994. – № 1.
3. Голуб А., Грачевська Т. Важно, щоб на Україні знали, що хтось про Україну думає // Борисфен. – 2003. – № 11.
4. Лист Б. Феденка до проф. О. Прицака та проф. І. Шевченка // Експозиція Історико-краєзнавчого музею м. Кривого Рога.
5. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. Т. 1.: Центральна Рада Гетьманщина – Директорія. Т. II.: Кам'янецька доба. – Дніпропетровськ, 2001.
6. Феденко П. Ісаак Мазепа – борець за волю України. – Лондон, 1954.
7. Феденко П. Дмитро Чижевський // Кур'єр Кривбасу. — 1994. – № 13–18.
8. Феденко П. Історія революції (1917–1921) і Центральна Рада. – Б. м. Б. р.
9. Чабан М. Панас Феденко // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 77–78.

Г.К. Волкотруб

Історик Пилип Клименко: марксист, “попутник” чи націоналіст?

Пилип Васильович Клименко (1887-1955) – історик, архівознавець, джерелознавець, археограф, талановитий вчений і організатор архівної справи в Україні періоду УНР під проводом Директорії, який активно працював на теренах української історії та архівістики, автор ґрунтовних праць із соціально-економічної історії України XVII-XIX ст., що не втратили своєї наукової вартості і сьогодні. Це монографії “Западно-русские цехи XVI-XVIII ст. (К., 1914), “Цехи на Україні. Т. 1–Вип. 1. Суспільно-правні елементи цехової організації” (К., 1929) та серія досліджень і статей, серед яких “Компути та ревізії XVIII століття” (Український археографічний збірник. Вип. 3. – К., 1930), “Місто й територія на Україні за Гетьманщини (1654-1767 рр.)”, “До історії м. Ніженя”, “Украшеной портрет” військового отамана Чепіги та “Козак-запорожець”, “Матеріали до історії цехів м. Літок на Чернігівщині”, “Записова книга Люблінського спаського братства” у “Записках історико-філологічного відділу ВУАН” за 1926-1928 рр. та ін., загалом близько 50 опублікованих робіт.

Народився Пилип Васильович на славетній чернігівській землі, в селі Ярославка Козелецького повіту, у козацькій родині Василя та Лукії Клименків. Як свідчить “Опись о состояниях Киевского малороссийского полку казаках и о их состоянии и имуществе Бобровицкой сотни в селе Ярославки, лежащем от полкового города Козельца в 40, от сотенного местечка Бобровицы в 10 верстах при реке Смердику и текущем на полдень, при низком неровном месте” за 1723 р., “...оние Клименки из предков казаки того же села, и на месте издревле казачьем, купленном единой части в 1708 году сентября 16 у Василя старосты Руковского, а в другой части от казаков Михайла и Остапа денщикова в 1708 году генваря 27

числа, о чем с купчих записей при сем под литерою Ч сообщается:...” [1]. Цілком зрозуміло, що змалечку Пилип заслуховувався легендами та розповідями про далекі козацькі походи, героїчні подвиги предків, був закоханий у рідну землю, в чому, будучи арештованим навесні 1938 р., мусив зізнаватись наступним чином: “Родившись в крупной кулацкой семье, воспитывался в украинском шовинистическом духе” [2].

Навесні 1899 р., після закінчення Козелецького міського училища, на прохання матері Пилипа – “вдови козака” Лукії Гнатівни, здібного хлопчика зараховують до 1-го класу класичної гімназії при Історично-філологічному інституті кн. Безбородька. Під час навчання у юнака, поряд із зацікавленням історією, виявляються здібності й до точних наук, і викладачі пропонують йому продовжити навчання у технічному вузі. Після року навчання на економічному відділенні Санкт-Петербурзького політехнічного інституту (1907 – 1908 р.), Пилип розуміє хибність свого вибору і вступає на відділення російської історії історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира, який успішно закінчує в 1912 р.

Під час навчання в університеті Пилип плідно працює у студентському семінарі – Історично-етнографічному гуртку, створеному й очолюваному проф. М.В. Довнар-Запольським, який став для майбутнього вченого справжньою науковою школою [3].

Після закінчення університету П.В. Клименка затверджують професорським стипендіатом. На час евакуації університету до Саратова він їде до Москви і продовжує свою освіту в столичних архівах та бібліотеках, а повернувшись 1916 р. до Києва, стає членом “Молодої академії”, яка об’єднувала прихильників українського національного відродження серед професорських стипендіатів, викладачів, приват-доцентів [4]. Участь у діяльності цієї організації стала причиною заборони молодому приват-доценту читати лекції в університеті. Захистити дисертацію йому також не вдалося.

З проголошенням Української Народної Республіки почала бурхливо розвиватись національна культура, “яка, нарешті, вийшла з напівлегального існування: українська мова стала державною, утворювалися українські школи, Національна Академія наук – місце зосередження української інтелектуальної еліти, зростали національні культурно-просвітницькі організації...” [5].

22 жовтня 1918 р. у м. Кам’янець-Подільському відкривається Український державний університет, очолюваний І.І. Огієнком, до якого прибувають молоді сили, де розпочинається наукова праця. У січні – березні 1919 р. П.В. Клименко обіймає в університеті посаду професора та декана історико-філологічного факультету, стає “надійним помічником ректора в усіх його починаннях” [6].

Як буде багато років поспіль зазначено у звинувачувальному вирокі Військового трибуналу від 16 березня 1939 р., “.. обвиняемый Клименко Ф.В. с 1919 г. являлся активным участником антисоветской украинской националистической организации, в которую его завербовал Василенко – бывший академик. На протяжении ряда лет, находясь на педагогической и научной работе, Клименко по прямым заданиям организации проводил вражескую работу в области национально-культурного строительства. Под правитель-

ством Петлюры и гетманской директории обвиняемый Клименко был утвержден в Каменце-Подольском университете профессором, проводил активную националистическую работу за создание “самостоятельной Украины” [7].

Саме на кам'янецький період життя Пилипа Васильовича припадає його активна діяльність у справі рятування безпритульних архівів, “...встановлення державного нагляду за державними, громадськими, церковними архівами” [8]. У вересні 1919 р. він очолює Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва при Головному управлінні мистецтв та національної культури МНО.

У роки громадянської війни, коли все національне, в тому числі національно-культурне, асоціювалося радянською владою з “петлюрівщиною” і “контрреволюцією”, П.В. Клименко був після проведення “чистки” з інституту звільнений. У жовтні 1921 р. арештований органами за проведення “контрреволюційної націоналістичної роботи”. Хоч за недоведеністю звинувачень його через шість місяців було звільнено, цей факт біографії Пилипа Васильовича згадуватимуть йому неодноразово.

Весною 1922 р. Пилипа Васильовича призначають завідувачем сектора історії культури науково-дослідної кафедри історії Поділля при Кам'янець-Подільському інституті народної освіти. Ця кафедра проводила наукову роботу з історії, археології, етнографії, економіки в таких напрямках: “...а) вивчення з архівних матеріалів положення селян на Поділля в XVIII-XIX ст.; б) обслідування близьких до Кам'янця сіл – Цибулівки і Панівець, з різних боків – з соціально-економічного, географічного, лінгвістичного, мистецького і т. інш.; в) розсліди над колонізацією Поділля прихожими елементами; г) досліді ремісництва та фабричного життя на Поділля; д) обслідування монументальних пам'яток старовини в Кам'янцю та на Поділля” [9].

Завідувач археологічної секції кафедри Є. Сіцінський в оглядовій статті “Наукова робота в Кам'янці на Поділля за останнє десятиліття (1914-1924 рр.)” відмічав, що стан Кам'янецької науково-дослідної кафедри в останні часи (1925 р.) “був ненормальний через те, що керівник її проф. Клименко переїхав до Києва і звідти керував катедрою, періодично наїжджаючи до Кам'янця на деякий час. Потім проф. Клименко відмовився від керівництва катедрою і нею тепер керує заступник керівника І.А. Любарський” [10]. Це порушення було виявлено у вересні 1924 р. під час перевірки особового складу науково-дослідної кафедри. До наукового комітету Укрголовпрофосу НКО УСРР надійшла секретна вказівка “...призначити на місце керуючого катедрою гр. Клименка іншого вченого, більш підходячого для цієї роботи з ідеологічного боку” [11].

Найбільш складним та разом з тим найбільш плідним у житті вченого був київський період – діяльність на посаді дійсного члена науково-дослідної кафедри історії України при ВУАН під керівництвом М.С. Грушевського (січень 1925 р. – жовтень 1930 р.) та в Археографічних комісіях ВУАН і ЦАУ УСРР (1924–1933 рр.).

Саме на цей період припадає смуга масового терору проти інтелігенції, причому не лише тієї її частини, що не вважалась палкими прибічниками

радянської влади, а й тієї, яка служила їй вірою і правдою. Особливо це торкнулось установ ВУАН. Як відомо, головним заходом у цьому плані став показовий політичний процес над учасниками так званої “Спілки визволення України” у 1930 р. Цим процесом “... було нанесено удар по верхівці опозиційно настроєної інтелігенції, відкрито новий етап у боротьбі з “націоналізмом” на Україні” [12].

Як поводить себе у цих надзвичайно складних умовах П.В. Клименко? Чи став він прихильником комуністичної ідеології, чи намагався пристосуватись до обставин, аби мати можливість професійно займатись улюбленою справою та заробити на кусник хліба? В усякому разі, в архівних документах відомостей про те, що Пилип Васильович був свідомим марксистом, не виявлено. Зате у літературі знаходимо цікаві факти стосовно світогляду вченого.

Аналізуючи взаємини двох вчених – О.О. Оглоблина і М.Є. Слабченка – І. Верба [13] описує спробу М.Є. Слабченка 1929 р. скликати у Харкові 1-й Всеукраїнський з'їзд істориків-марксистів, “...який, на його думку, мав згуртувати представників, за термінологією тих років, нової історико-революційної школи в значну наукову організацію і дати достойну відсіч, насамперед, школі М.С. Грушевського” [14]. З учасників із Києва М. Слабченко називає Клименка, Оглоблїна, Гермайзе, причому секретарем Президії пропонує Клименка.

В.М. Заруба [15] акцентує увагу, що М.Є. Слабченко називає істориками-марксистами тих вчених, кого пізніша “... советська марксистсько-ленінська історіографія однозначно і цинічно охрестила буржуазно-націоналістичними істориками”.

На нашу думку, найбільш слушним є зауваження В.М. Заруби, що М.Є. Слабченко вважав себе і нову генерацію істориків, серед яких названо і П.В. Клименка, марксистами не в політично-ідеологічному, а в історіософічному значенні.

Г. Папакін [16], відмічаючи ідеологічний підхід керівників київської філії Археографічної комісії Центрального архівного управління до пропозицій археографів про співпрацю, підкреслює, що АК надзвичайно обережно ставилася до пропозицій вчених, плани їх робіт прискіпливо розглядалися на засіданнях бюро комісії. П. Клименко характеризувався ними як “марксист” і “попутник”: “... крім вже перевіреного нами попутника Клименка, нікого не прийнято і до роботи не допущено” – так писало керівництво філії до ЦАУ в перший рік існування комісії.

Співпрацюючи з Київською філією Археографічної комісії ЦАУ та Археографічною комісією ВУАН, П.В. Клименко, згідно з видавничими планами, у співавторстві та одноосібно працював над підготовкою до видання збірок документів з історії ліквідації кріпацтва на Україні, селянських рухів на Україні під час проведення реформи 1861 р., диференціації населення Правобережжя XVIII-XIX ст., панського фільваркового господарства на Правобережній Україні XVIII ст., історії міст і міського господарства Правобережжя в XIX – XX ст., київського міського господарства XIX ст. Ці збірки, як і збірки, підготовлені іншими археографами, так і не були видрукувані у зв'язку з оголошеною Другим Всеукраїнським з'їздом архівних робіт-

ників (Харків, грудень 1931 р.) відвертою боротьбою проти будь-яких проявів “буржуазного націоналізму” [17].

У “Відомості про затримані редакційно-видавничим відділом ЦАУ УСРР і недопущені до друку археографічні видання та про суми державних збитків по цих виданнях, які знаходяться в редакційному портфелі ЦАУ” за 1934 р. зазначалось, що до збірки документів “Інвентарна реформа на Правобережній Україні” “... добирав документи і писав передмову і примітки до них буржуазний професор націоналіст Клименко (ВУАН) та син куркуля Мокрий, що був тоді аспірантом ЦАУ (Київ)”. Роботу як “ідеологічно шкідливу, з одвертими буржуазно-куркульськими трактовками питань історії реформи” було тоді ж забраковано редакційним відділом ЦАУ УСРР і до друку не допущено [18]. Така ж сама доля чекала і на збірку матеріалів з історії обривування людності на Україні у XVIII ст., підготовлену П. В. Клименком (збереглася лише передмова). Ця збірка 1932 р. одержала негативну рецензію за “немарксистське” та “вульгаристичне” трактування окремих процесів соціально-економічного розвитку України [19].

С. Кіржаєв [20], аналізуючи методологію досліджень співробітників АК ВУАН зазначає, що до кінця 1920-х рр. в Археографічній комісії “...офіційно не впроваджувалося панування будь-якої методологічної доктрини, хоча окремі члени і співробітники були прибічниками позитивізму (соціологічного напрямку) (М. Грушевський, деякі його учні) або марксизму (Й. Гермайзе, П. Клименко), але в більшості зовсім не проголошували своїх світоглядних поглядів і застосовували у праці принципи “об’єктивного висвітлення історії” [21].

Дослідниця Г.К. Швидько [22], на думку С. Кіржаєва [23], проводить “традиційні для радянської історіографії 1950–1960-х років ідеологеми щодо буржуазно-націоналістичних поглядів академіків М.С. Грушевського та М.П. Василенка, неспроможності акад. Д.І. Багалія, проф. П.В. Клименка досягнути “марксистсько-ленінську ідеологію”.

Після остаточного розгрому інституцій, очолюваних М.С. Грушевським, з якими співпрацював П.В. Клименко, у травні 1932 р. він влаштовується на роботу до Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка на посаду завідувача відділу феодалізму. Але після обстеження у грудні 1933 р. відділу комісією, виділеною партколективом об’єднаних музеїв, звільняється за власним бажанням. Як змушений буде зізнатись згодом, після арешту, “... в проводимой контрреволюционной вредительской работе я был тогда разоблачен и изгнан из музея, вследствие этого я с 1933 года по день моего ареста нигде в советских учреждениях не работал” [23].

9 травня 1938 р. П.В. Клименко був арештований за звинуваченням у причетності до “антирадянської буржуазної націоналістичної організації”. У постанові про арешт його названо “озлобленим націоналістом” та таким, що підозрюється у “проведенні терористических актов”. Після кількох місяців мовчання мусив визнати свою “провину” та підтвердити участь у підривної роботі на ідеологічному фронті.

Як свідчать документи слідчої справи, на відміну від інших арештованих, Пилип Васильович у своїх свідченнях вказував тільки на тих людей, яких на даний момент або не було в живих, або які проживали за кордоном.

У звинувачувальному вироді від 16 березня 1939 р. було сказано: “Работая в УАН в должности действительного члена Научно-исследовательской кафедры, Клименко был тесно связан и являлся ближайшим помощником лидера украинских эсеров Грушевского, под руководством которого проводил активную контрреволюционную работу на идеологическом фронте. Тогда же обвиняемый Клименко вошел в состав созданной профессором Ефремовым антисоветской организации СВУ и по ее заданиям проводил большую подрывную работу” [24]. За цим виродом П.В. Клименко був засуджений до позбавлення волі на 6 років з поразкою у правах на 3 роки.

Перебуваючи у засланні в с. Чилики Чиликського району Алма-Атинської області, важко хворий, Пилип Васильович не полишав надії на наукову працю. 1942 р. він через знайомих звертався до Алма-Атинської академії наук з проханням зарахувати його співробітником. У листі до нього Є.К. Кисіль (особа не встановлена) повідомляється, що для зарахування співробітником вимагають документи, які б підтверджували науковий ступінь або звання. Цілком зрозуміло, що надії на те, що його знання та досвід будуть комусь потрібні, не справдились.

П.В. Клименко був звільнений у листопаді 1943 р. 8 липня 1955 р. скінчив свій життєвий шлях у м. Козельці Чернігівської області. 1958 р. – реабілітований.

Життєвий та творчий шлях Пилипа Васильовича Клименка – ще один яскравий приклад тому, що інтелігенція як соціально-культурна спільність у 1930-х роках стала основою та об’єктом “... цілеспрямованої і жорстко детермінованої ідеологічними принципами соціальної політики держави” [25].

Література

1. Документ взято з особового фонду П. В. Клименка, який зберігається в Інституті архівознавства НБУВ (фонд поки що не має номера).
2. ДА СБУ, спр. 50021 фп., т. 1, арк. 151.
3. Дивний І. Український історик Пилип Клименко (1887 – 1955): Документальний біографічний нарис // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1996. – Т. 1. – С. 59.
4. Матяш І.Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси / Держ. комітет архівів України; Укр. держ. НДІ арх. справи та документознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – С. 60.
5. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля / Обкладинка М.О. Куріна. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій Альбертського Університету, 1992. – С. 70.
6. Матяш І.Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси / Держ. комітет архівів України; Укр. держ. НДІ арх. справи та документознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – С. 61.
7. ДА СБУ, спр. 50021 фп., т. 1, арк. 339.
8. Звернення представників інтелігенції до уряду щодо державних заходів проти нищення пам’яток старовини // Пам’ятки. – 1998. – Т. 1. – С. 128.
9. Україна. – К., 1925. – Кн. 1. – С. 176.
10. Там само. – С. 176.

11. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 740, арк. 58.
12. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля / Обкладинка М.О. Куріна. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій Альбертського Університету, 1992. – С. 113.
13. Верба І. Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні. – К., 1999. – 383 с.
14. Там само. – С. 95
15. Заруба В.М. Постаті. Студії з історії України. – Кн. 2. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 150.
16. Папакін Г.В. Археографічна комісія Центрального архівного управління УСРР: історія створення і науковий доробок (1928-1934): Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1995. – С. 83.
17. Матяш І.Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси / Держ комітет архівів України; Укр. держ. НДІ арх. справи та документознавства; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – С. 73.
18. ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1509, арк. 113
19. Едиційна археографія в Україні у ХІХ – ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 95.
20. Кіржаєв С.М. Археографічна комісія ВУАН (1918-1934): внесок у розвиток археографії в Україні: Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1994. – 250 с.
21. Там само. – С. 89.
22. Швидько А.К. Этапы развития советской археографии на Украине и их особенности // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки: Межвузовский сб. научн. тр. – Д., 1987. – С. 42–51.
23. Кіржаєв С.М. Археографічна комісія ВУАН (1918-1934): внесок у розвиток археографії в Україні: Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 17.
23. ДА СБУ, спр. 50021 фп., т. 1, арк. 156.
24. Там само, арк. 339.
25. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля / Обкладинка М.О. Куріна. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут Українських Студій Альбертського Університету, 1992. – С. 171.

В.В. Голець

До питання про джерела вивчення кооперативного руху Північного Лівобережжя України в період непу

Дослідження визначеної проблеми зумовлене особливостями соціально-економічного розвитку українського суспільства. Для комплексного вивчення кооперативного руху окремо взятого регіону в період непу необхідно ґрунтовно проаналізувати відповідні історичні джерела. Першочергову увагу варто звернути на опубліковані та архівні джерела, в яких втілювалися й фіксувалися проблеми народногосподарського розвитку країни в період нової економічної політики в цілому та кооперативного сектора зокрема. Оскільки вивчення проблеми кооперативного руху вимагає ґрунтового аналізу статистики, виникає потреба визначити найхарактерніші форми її використання. Статистичні дані, від первинних – на рівні кооперативних товариств – до узагальнених, зведених у відповідні таблиці, – на рівні кооперативних союзів та центрів, велися в основному, починаючи від губернських до

центральної, кооперативними органами. Варто підкреслити, що статистичні відомості, які містяться у відповідних довідниках, слід використовувати критично, враховуючи значні зміни в адміністративно-територіальному устрої країни. Наступною особливістю джерельної бази кооперації є її нерозробленість, що вимагає не тільки збільшення загальної кількості опрацьованих джерел, які вводяться в науковий обіг, але й вдосконалення методів їх аналізу. На особливу увагу дослідників заслуговують докладні коментарі, наукові посилання, географічні та іменні покажчики, а також нормативні акти як правові норми, які завжди необхідно співставляти з реальною практикою втілення їх у життя. Отже, після зроблених загальних зауваг приступимо до аналізу визначених нами джерел.

До опублікованих джерел, які дають значне прирощення інформаційної насиченості, належать стенографічні звіти з'їздів та конференцій ВКП (б) і КП(б)У, пленумів центральних комітетів, їх виборних органів, які почали публікуватися з 1920-х років. У них містяться доповіді офіційного характеру, виступи учасників партійних форумів, прийняті на них резолюції та постанови. Їх доповнюють звіти губернських і окружних партійних комітетів, стенограми партконференцій, пленумів окружкомів і губкомів КП(б)У. Опубліковані й тематичні збірники, в яких поряд з іншими подані найважливіші рішення з питань кооперативного життя країни [1–5].

Другу групу опублікованих джерел становлять законодавчі акти, документи та матеріали вищих і місцевих державних органів влади. Стенограми Всесоюзних і Всеукраїнських з'їздів Рад, сесій ВУЦВК 6–9 скликань та матеріали до них, збірники узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України, збірники постанов і розпоряджень ВУЦВК, що почали публікуватися з 20-х рр. [6–10]. До цієї групи відносяться також щорічні звіти про роботу урядів СРСР і УРСР, декрети, закони, постанови з аграрно-селянських, землевпорядкувальних та кооперативних питань [11–14].

На особливу увагу дослідників заслуговують археографічні збірники, видані з другої половини 50-х років. З цього часу в Україні розпочалася кодифікація законів, яка закінчилася виданням хронологічного зібрання законів та розпоряджень уряду УРСР, у тому числі й проблеми досліджуваного нами періоду [15].

Періодична преса становить найчисельнішу групу опублікованих джерел. Часописи та газети, і в першу чергу кооперативні, яскраво відображають особливості кооперативного життя як України в цілому, так і кожного регіону зокрема. Періодична преса до кінця 20-х років надавала відносно об'єктивну інформацію про стан справ у кооперативному русі, про взаємовідносини держави з кооперацією та проблеми, які виникали при цьому, особливо напередодні запровадження непу; про заміну воєнно-комуністичної форми господарювання на ринково-економічну, що ґрунтувалася на розвитку товарно-грошових відносин, принципах госпрозрахунку в державному і кооперативному секторах економіки; прийнятих нормах оподаткування товаровиробників; широкому розвитку кооперації; співіснуванні різних форм господа-

рювання; використання приватної ініціативи у межах і формах, дозволених у радянських умовах.

Відношення радянської влади до кооперації простежується в часописах: “Вісник кооперації”, “Вестник кустарной промышленности”, “Известия Народного Комиссариата по продовольствию”, “Известия Центросоюза”, “Союз потребителей” та ін. Аналіз їх змісту свідчить, що вся побудована впродовж трьох попередніх років кооперативна система, яка трималася на продрозкладці, вимагала негайної заміни. Реалізація накресленої програми кооперативного будівництва радянському керівництву не вдалася, більше того, комуністичний штурм викликав непередбачений економічний колапс. Вивчення матеріалів періодичної преси переконує, що на X з’їзді у березні 1921 р. партія, перейшовши до нової економічної політики, здійснила спробу пристосувати кооперативну структуру до елементів ринкової економіки. Була визначена нова стратегія розбудови кооперації, розрахована на тимчасове повернення до вивірених у минулому організаційних принципів та загальних основ кооперативного будівництва в умовах допущення державного капіталізму.

Тактика або механізм повернення системи кооперативних відносин в умовах непу простежується в республіканських журналах та газетах. Серед них такі видання, як “Бюлетень Українського народного Кооперативного Банку”, “Наша кооперація”, “Кооперативний бюлетень”, “Кооперативне життя”, “Продовольчий бюлетень”, “Сільський господар”, “Українська кооперація”, “Наша хата”, “Рілля”. Змістовний і різноманітний матеріал про кооперативний рух міститься в газетах “Вісті ВЦВК”, “Комуніст”, “Український економіст” тощо. Значно збагачують джерельну базу губернські та обласні періодичні видання: часописи “Бюллетень Черниговского Губсоюза”, “Кооперация и жизнь”, “Полтавский кооператор”, “Харьковский потребитель”, “Черниговский кооператор”. Для дослідження кооперативного руху та його впливу на розвиток народного господарства варто залучати матеріали регіональних газет: губернських – “Знамя Советов”, “Известия”, “Красное знамя”, обласної “Більшовик”, окружних – “Червоний стяг”, “Червоне село”, районної – “Червоний стяг на селі”.

Отже, республіканська та місцева преса репрезентує організаційно-партійну і державно-кооперативну політику щодо механізму запровадження видів і форм кооперації, визначення їх ролі і місця в суспільно-економічних відносинах. Засоби масової інформації відтворюють нормативні положення, і перш за все статuti, якими визначаються права й обов’язки членів товариств, вищі керівні органи кооперативних структур та їх обов’язки.

Загальною характеристикою для опублікованих джерел, форм і методів їх використання в науковому дослідженні, на нашу думку, є доступність, аргументованість, довготривалість і, як правило, поінформованість. Звичайно, на сучасному етапі розвитку історичної науки важливого значення набуває поглиблений і більш ефективний аналіз як опублікованих, так і архівних джерел.

Архівні документи та матеріали. При їх вивченні потрібно усвідомлювати, що для історика архівний фонд – первісний емпіричний об'єкт дослідження. Цінну інформацію про стан кооперативних структур містять архівні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), особливо фонди Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Ф. 1); Народного комісаріату землеробства УРСР (Ф. 27); Народного комісаріату продовольства (Ф. 30); Народного комісаріату фінансів (Ф. 35); Укрсільбанку (Ф. 376); Всеукраїнської спілки споживчих кооперативних товариств – Вукоопспілка (Ф. 296); Всеукраїнської кооперативної ради (Ф. 4049); Південного управління Центроспілки (Ф. 209). Для дослідження кооперативного руху на селі варто звернутися за інформацією, зосередженою в архівному фонді Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації “Сільський господар” (Ф. 396). Ці фонди містять неопубліковані документи вищих законодавчих і виконавчих органів влади (стенографічні звіти Всеукраїнських з'їздів рад, сесії ВУЦВК, звіти Наркомзему, Наркомпроду, Наркомфіну, Укрсільбанку та ін.).

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) заслуговують на увагу матеріали фонду Центрального комітету комуністичної партії України (Ф. 1). Великий інтерес для дослідників мають документи і матеріали Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО)(Ф. П – 8477 – губком КП(б)У, Ф. П – 10, Ф. П – 11 – окрпарткоми КП(б)У, Ф. П – 470 – обком КП(б)У). Протоколи, звіти, матеріали засідань по стану народного-господарського розвитку дають можливість ширше розкрити суть політики більшовиків в період непу.

В ДАЧО зосереджені основні фонди, в яких розкривається діяльність кооперації в Північному Лівобережжі України в період непу. До них насамперед належать фонди Чернігівської губернської ради народного господарства – губнаргоспу (Ф. Р- 804), яка діяла з 1919 по 1925 рік, 1483 од. збер. У фонді містяться постанови, накази, обіжники, інструкції губвиконкому, губраднаргоспу, губернської особливої продовольчої комісії про стан промисловості, торгівлі, заготівлі сировини, відправку експонатів на Всеросійську сільськогосподарську виставку, стан харчових підприємств тощо.

У фонді Чернігівського губернського продовольчого комітету – губпродкому (Ф. Р – 1394) зібрані накази губернської особливої військово-продовольчої комісії, губпродкому, протоколи засідань, звіти, доповіді про діяльність губпродкому, повітових продкомів, повітових комітетів постачання, в яких розглядаються питання кооперації. Значна кількість відомостей про діяльність кооперативних структур зосереджена у фонді статистичного бюро виконавчого комітету Чернігівської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів – губстатбюро (Ф. Р – 942). Бюро здійснювало статистичні обчислення у промисловості, торгівлі, сільському господарстві, транспорті, фінансах, кооперації, народній освіті, охороні здоров'я, культурі. У фонді містяться плани, доповіді, звіти про діяльність губстатбюро і його відділів, губернських і повітових установ, про діяльність дрібної промисловості, кустарних промислів, артілей та кооперативних товариств. Заслуговують на

увагу відомості про кількість торговельних підприємств, ринкові ціни, рух товариств, бюджетні обстеження селянських господарств.

Цінна інформація про діяльність кооперативних структур регіону міститься у фонді планової комісії виконавчого комітету Чернігівської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів – губплану (Ф. Р – 776). Постанови і обіжники губернської бюджетної комісії, губфінвідділу, протоколи губплану й окрпланів, доповідні записки, акти обстеження, відомості про подання експонатів на Всесоюзні сільськогосподарські виставки – саме той корпус фактологічного матеріалу, який характеризує явища і процес розвитку кооперативного руху.

Варто підкреслити важливу інформативну віддачу архівного фонду управління у справах дрібної кустарної промисловості та промислової кооперації Чернігівської губернської ради народного господарства – губкустпрому, (Ф. Р – 805). Матеріали першого губернського з'їзду працівників кустарної промисловості, протоколи засідань комісії кустарного і кооперативного підвідділів губкустпрому, загальних зборів членів артілей, статuti, виробничі плани та списки кустарних артілей важливо використати при вивченні робітничої та кустарно-промислової кооперації.

Окремого підходу вимагає опрацювання фондів фінансових органів, до яких належать матеріали і документи Чернігівського окружного сільськогосподарського банку – Чернігівсільбанку (Ф.Р. – 1324). Протоколи засідань правління Сільгоспбанку, наради представників кредитних товариств, фінансово-кредитні плани і звіти, листування про відкриття та реєстрацію кооперативів містять важливу інформацію по темі дослідження. У фонді фінансового відділу виконавчого комітету Чернігівської губернської ради робітничих, солдатських і червоноармійських депутатів – губфінвідділу (Ф. Р – 1282) містяться плани, доповіді, звіти про діяльність губфінвідділу, кооперативних товариств, статuti районних спілок кооперативів, відомості про надходження акцизного збору. Інформативна віддача названих фінансових фондів допомагає з'ясувати особливості галузевої структури кооперативного сектора економіки.

Для дослідження проблеми кооперативного руху в Північному Лівобережжі України в період непу важливе значення мають матеріали і документи фондів окружних кооперативних комітетів, створених у 1925 р. на виконання постанови окрвиконкомів для здійснення керівництва діяльністю всіх видів кооперації, які контролювали виконання декретів і положень про кооперацію, захист її інтересів. У вищеназваних фондах зосереджені протоколи засідань, плани, звіти, доповіді про роботу Чернігівського (Ф. Р – 2056), Ніжинського (Ф.Р. – 5550) окружних кооперативних комітетів, листування про реєстрацію статутів товариств використаних дисертантом при дослідженні виробничих і невиробничих форм кооперативних відносин.

Важливим джерелом стали також документи і матеріали Чернігівського робітничого кооперативного комітету – губробкооперкому (Ф. Р – 1361). Створений у 1922 р., він постачав споживчим товариствам і кооперативним об'єднанням товари широкого попиту, переймався заготівлею сільгосппродуктів, про що свідчать звіти, доповіді, акти обстежень споживчих товариств.

Значний фактологічний матеріал міститься у фонді правління Чернігівського єдиного робітничо-селянського споживчого товариства Чернігівської губернської спілки споживчих товариств (Ф. Р – 1583). Мережа споживчої кооперації в Україні, протоколи засідань правління, плани обстеження єдиних споживчих товариств, листування з торговими підприємствами, списки та особисті рахунки членів товариства – також важливе джерело інформації про діяльність споживчої кооперації.

Таким чином, залучення різних за видовою належністю та змістом джерел (документів офіційного державного та партійного діловодства як у центрі, так і на місцях, законодавчих актів, інструкцій та обіжників до них, матеріалів періодичних видань) забезпечує розв'язання проблеми вивчення історії кооперативного руху, дослідження кооперативних форм господарювання в умовах непу, їх організаційну структуру, кількісний склад, роль, місце та методи діяльності. Поряд із розширенням джерельної бази рівень сучасної історичної науки вимагає тісного зв'язку з пріоритетними напрямками конкретно-історичного дослідження, до якого і належить історія кооперативного руху як країни в цілому, так і окремих її регіонів.

Література:

1. Партия о кооперации. Постановления и резолюции ВКП (б). – М., 1928.
2. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сб. документов: В 4 т. / Сост.: Малин В.Н., Коробов А.В. и др. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 1: 1917–1928. – 879 с.
3. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК: В 2 т. – К.: Политиздат Украины, 1976. – Т. 1: 1918–1941. – 1062 с.
4. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – М.: Изд. полит. литературы, 1967. – Т. 1.: 1917–1928. – 764 с.
5. КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 – 1970): Пер. з 8-го рос. вид: В 14 т. – К.: Політвидав України, 1979. – Т. 2: 1917–1924. – 524 с.
6. КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898 – 1970): Пер. з 8-го рос. вид.: В 14 т. – К.: Політвидав України, 1979. – Т. 3: 1924–1927. – 521 с.
7. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР (далі – ЗУ УРСР). – Харків, 1921.
8. VII Всеукраїнський съезд Советов. 10-14 декабря 1922 г.: Бюллетень № 3-4; Стенографический отчет. – Харьков, 1922.
9. X Всеукраїнський з'їзд Рад: Бюлетень № 2. – Харків, 1927.
10. Резолюція Всеукраїнських з'їздів Рад. – Харків, 1933.
11. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных Советских социалистических республик: Сб. документов. – М, 1960. – Т. 1.
12. Звіт робітничо-селянського уряду України за 1923/24 рік: До XI Всеукраїнського з'їзду Рад. – Харків, 1925.
13. Звіт робітничо-селянського уряду України за 1925/26 рік. – Харків, 1926.
14. Два года работы правительства УССР. 1926/27 – 1927/28: Материалы к отчету правительства УССР XI съезду Советов. – Харьков: Изд-во Секретариата ВУЦИК и управления делами Совнаркома УССР, 1929. – 245 с.
15. Відомості Верховної Ради УРСР. – К., 1959. – Т. 1.

Українізація загальноосвітніх шкіл та ставлення радянської влади й більшовицької партії до неї за часів української революції

Процес українізації загальноосвітніх шкіл, започаткований Центральною Радою і продовжений Гетьманатом та Директорією УНР, призвів до утворення мережі українських шкіл та переходу їх на національні рейки навчання і виховання. Проте головною метою цієї статті є з'ясування того, як ставились органи радянської влади і більшовицької партії до існування української школи та національних принципів навчально-виховної роботи у вказаний період. В історичній науці це питання майже зовсім не вивчене. Окремі аспекти цієї проблеми мали відбиток у роботах В. Майбороди та С. Майбороди й Н. Агафонові [1]. Причому остання вважала, що система навчально-виховної роботи залишалась національною й за радянської влади, а саме у період 1919-1920 рр.

Із захопленням влади в Росії більшовики намагались встановити радянську владу і в Україні. З цією метою ними було розпочато роботу по формуванню більшовицьких Рад, а їхні війська здійснили вторгнення на територію України. 9 лютого 1918 р. був зайнятий Київ, а 11 лютого було проголошено Українську робітничо-селянську республіку на чолі з Народним секретаріатом. Проте цього разу радянська влада проіснувала на території України недовго – всього три тижні. Зрозуміло, що за такий короткий час вона не змогла внести реальних змін в освітні реформи і в тому числі визначити своє ставлення до існування української школи. Але з промови народного секретаря освіти В. Затонського можна дізнатись про його особисте ставлення до українізації шкіл. Він відзначав, що чутки про заборону української мови та закриття українських шкіл поширюють або “підлі люди, або вороги народу, які сіють ворожнечу, нацьковують одну національність на іншу” [2]. Здійснити ж реальні кроки в напрямку українізації шкіл радянська влада також не змогла, тому що 1 березня 1918 р. її війська залишили м. Київ.

Вдруге радянська влада на території України існувала протягом лютого-серпня 1919 р. У цей час розпочалось руйнування основ національної школи на основі прийнятого в Росії “Положення про єдину трудову школу”. В основі навчально-виховного процесу були визначені принципи комуністичного виховання. Проте Народний комісаріат освіти визнав за необхідне мати в школах усіх типів як обов'язковий предмет одну з місцевих мов, а також історію й географію України [3]. Дозволялось органам місцевої влади вирішувати питання щодо існування української школи. Але на місцях не завжди вона мала підтримку. Це значною мірою залежало від прихильності до неї керівників місцевих органів влади та відділів освіти. Тому на території Полтавщини, частині Чернігівщини й Київщини українська школа продовжувала розвиватись. Проте на іншій території, й особливо у великих містах, надана населенню можливість самовизначення щодо мови навчання в школі давала змогу противникам українізації фактично руйнувати українську

школу [4]. Радянські каральні органи знаходили ворогів серед українських освітніх діячів. Після відходу більшовицьких військ з Києва в журналі “Вільна українська школа” з’явилось повідомлення про арешти та розстріли відомих українських педагогів І. Гавриша, В. Науменка, А. Пінчука та Ю. Щириці [5].

Значної шкоди процесу українізації шкіл завдав прихід до влади генерала А. Денікіна, що тривав з початку осені й до середини грудня 1919 р. Саме у цей час було створено найбільше перепон у розвитку української школи. Наказом № 22 генерала Май-Маєвського проголошувались “Основные положения, принятые особым совещанием по вопросу об украинских школах”. У них мова йшла про відміну викладання “малороссийской” мовою в тих школах, де до появи “украинских властей” викладання проходило російською мовою. Уже існуючі навчальні заклади з “малоросійською” мовою викладання могли існувати лише за умов їх утримання приватними особами та товариствами. Викладання українознавчих дисциплін, таких, як історія та географія України, скасовувалось, а української мови й літератури – дозволялось, але як необов’язкових предмерів [6].

Період денікінщини був справжнім випробуванням на виживання для української школи. За її збереження активно виступило місцеве населення та громадські організації, а саме: Товариство шкільної освіти, учительська спілка, “Просвіта”, кооперативні об’єднання та інші. Тому українські школи зберігались не лише в селах, а й у великих культурних центрах – Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Єлисаветграді, Катеринославі, Херсоні [7].

На початку 1920 р. радянська влада була відновлена на більшій території України. Ставлення її до української школи можна простежити на основі прийнятих нею рішень та вказівок. Проголосивши право націй на самовизначення, а також враховуючи позитивне ставлення до української школи значної частини населення України, правляча партія й радянська влада підтримали її існування. Але замість школи національної вони планували будувати трудову, комуністичну, поклавши в основу навчання і виховання марксистсько-ленінське вчення. З метою прискорення переходу від національних принципів до комуністичних 2 травня 1920 р. було видано розпорядження завідувачам губернськими відділами освіти. В ньому говорилось про використання українських національних форм культури як засобу комуністичного виховання мас. У ході проведення літніх курсів підготовки працівників освіти пропонувалось обов’язково вводити до програм українознавство та українську мову, які мали стати “джерелом живого розуміння сучасного соціально-економічного і культурно-побутового стану України” [8]. В школах продовжували вивчати українознавчі дисципліни. Саме наявність їх мала засвідчити лояльність радянської влади у національному питанні, а разом з тим і намагання таким чином отримати підтримку з боку українського населення.

Остаточне перетворення української національної школи в школу комуністичну відбувається з прийняттям 15 червня 1920 р. “Постанови про проведення в життя 7-річної Єдиної Трудової Школи”. На її основі всі середні, а також близькі до них за навчальними планами громадські й приватні школи реорганізовувались у 7-річні [9]. Школа ставала єдиною, загальноосвітньою, спільною для навчання хлопчиків і дівчат.

Яку ж позицію щодо українізації займала Компартія України? Розпочата українізація загальноосвітніх шкіл та піднесення національної самосвідомості серед населення значною мірою вплинуло і на позицію ЦК КП(б)У щодо проблем українізації й зокрема на введення української мови в діловодство та використання її у роботі партійних та державних установ. З цією метою було створено спеціальну комісію для вироблення заходів з українізації. Звертаючись з листом до Центрального комітету КП(б)У, член комісії, письменник В. Блакитний, рекомендував увести фактичну рівноправність мов на Україні [10]. Автор запропонував провести низку організаційних заходів. На його думку, народний комісаріат освіти мав розробити і реалізувати план навчання української мови радянських та партійних працівників, видати підручники, словники, посібники, провести короткострокові курси. З метою подолання зневажливого ставлення до української мови радянських службовців він рекомендував видати наказ, який би визначав конкретні терміни її вивчення. В. Блакитний вважав за необхідне подолати засилля російської мови в літературі та інформаційній сфері, називаючи пресу “великим оружием руссификации”. Тому він пропонував обережними, але рішучими заходами подолати таке “ненормальне” становище. Разом з тим він вважав за доцільне усіх українських спеціалістів, які знають українську мову і працюють по всій території радянської держави перевести на Україну. Наприкінці він писав, що буде радий, коли висловлені думки викличуть дискусію у партійній пресі і підготовлять обговорення цього питання на Всеукраїнській партійній конференції.

Таким чином, процес українізації, започаткований українськими урядами в 1917-1920 рр., та значна його підтримка з боку населення дали поштовх до його продовження й більшовицькою владою. Саме наприкінці 1920 р. ЦК КП(б)У висунув на порядок денний питання про рівноправність мов на території України та поширення української в різних сферах господарського життя. Хоч було змінено напрямок реформування освіти до комуністичних основ навчання і виховання, проте зберігались окремі елементи національної освіти. Такі навчальні дисципліни, як українська мова й література, історія і географія України, залишались в навчальних планах шкіл як обов'язкові предмети. З часом зміст цих дисциплін був позбавлений національної ідеї і замінений комуністичною, проте українські діти могли отримувати освіту рідною мовою. Процес українізації, започаткований у період революції, значною мірою вплинув і на здійснення політики українізації правлячою партією і радянською державою у 20-30-ті роки ХХ століття.

Література:

1. Майборода В.К., Майборода С.В. Національні школи України: історія, розвиток, уроки // Рідна школа. – 1992. – № 11–12. – С. 6–16; Агафонова Н.В. Становлення системи освіти в Україні: 1917–1920 рр.: Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. істор. наук. – Одеса, 1998. – 200 с.
2. Майборода В.К., Майборода С.В. Вказана праця. – С. 6.
3. Дрібні звістки // Вільна українська школа (далі ВУШ). – 1918–19 шк. р. – № 8–9. – С. 152–159.

4. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-19 рр. К.: Друкар, 1920. – С. 38.
5. Міяковський В.В. П. Науменко // ВУШ. – 1919–20 шк. р. – № 1–3. – С. 66–69; Зеров М. А. А. Пінчук // Там само. – С. 70; Зеров М. Юхим Щириця // Там само. – С. 71–72.
6. Пояснення до наведених розпоряджень // ВУШ. – 1919–20. – № 1–3. – С. 90.
7. Становище українських вищих початкових і середніх шкіл на провінції // ВУШ. – 1919–20. – № 1–3. – С. 95.
8. Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по народному комісаріату освіти. – Харків. 1920. – С. 16.
9. Там само. – С. 31.
10. Блакитный В. С чего начинать “украинизацию” Украины // Центральный державный архив громадських об’єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 159, арк. 45–46.

Ю.М. Давиденко

Військові організації польського Руху опору в період 1939 – 1944 рр.

У початковий період Другої світової війни, коли Польща втратила свою державність, а її регулярні збройні сили фактично перестали існувати, на теренах окупованої країни розгорнувся широкомасштабний Рух Опору, складовою частиною якого стали підпільні військові організації. Важливим кроком, що сприяв розбудові підпільних військових організацій та груп на території Польщі, стало створення наприкінці вересня 1939 року у Франції еміграційного уряду В. Сікорського, що виступив координаційним центром для вирішення комплексу організаційних проблем, пов’язаних із налагодженням діяльності польського руху Опору.

Питання про становлення мережі польських підпільних організацій нерегулярного характеру є досить актуальним з огляду на те, що вищезазначена проблема потребує детального неупередженого розгляду, бо в останні десятиріччя перед українськими полоністами та польськими істориками стоїть важливе завдання – створити наукову об’єктивну картину ролі і місця слов’янського елемента в Європейському русі Опору, що вніс свій вагомий внесок у перемогу над фашизмом.

Проблематиці становлення нерегулярного характеру військових організацій польського руху Опору в польській історіографії приділялось вже достатньо уваги, а історичні розвідки польських істориків вирізняються багатоплановістю та комплексністю [1]. Що ж стосується радянської, а з 1991 р. – російської та української історіографії, то дана тема висвітлювалась фрагментарно, в контексті загальної проблематики Польського руху Опору [2]. Відмітимо, що окремі сюжети проблеми, що розглядається, містяться в наукових розвідках сучасних українських істориків, зокрема І. Іллюшина, А. Русначенко, О. Казакової [3]. Проте поставлене нами питання не було предметом спеціального вивчення.

Тому метою даної статті є висвітлення процесу становлення та організаційної розбудови польських підпільних військових організацій, груп нерегулярного характеру, їх конспіративних союзів у період 1939–1943 рр.

Навколо військових організацій, що створювались головними політичними рухами Польщі, за короткий період оформлюється ціла мережа військових організацій, які не були пов'язані з цими рухами і мали свої власні політичні погляди та концепції щодо боротьби з окупантами. Зауважимо, що їх кількість була значною. Польські історики наводять різні цифри. Так, С. Доленга-Моржевські у своєму дослідженні “Польський рух підпільний” стверджує, що їх було більше сотні [4]. У свою чергу, Т. Тарногородські в історичній розвідці “Польські організації конспіративні в 1939–1945 рр.” наводять цифру триста п'ятдесят [5]. Одні з них займали антисанацийні позиції проти СЗП-ЗВЗ. Це “Організація захисників Польщі”, “Меч і Плуг”, “Союз збройної дії”, “Таємна Польська Армія”, військова організація “Вовки”. Інші – “Стрілецький Союз”, “Група польських військ”, “Едвард” – були симпатиками санацийних поглядів. Цілком окремо стояла група організацій, що займалися розвідкою, саботажем, дрібними диверсійними акціями. Серед них – “Збройне визволення”, “Сигнал”, “Мушкетери”. Особливостями вищезазначених організацій було те, що їх діяльність носила регіональний, локальний характер, слабку матеріальну та військову базу, характеризувалася нескоординованістю дій та збройних акцій.

Розглянемо більш детально процес функції та організаційного розвитку найбільш впливових з них. Зазначимо, що переважна більшість підпільних військових організацій та груп виникла в перші місяці становлення руху Опору в Польщі (вересень-грудень 1939 р.) і у своєму розвитку пройшла певні стадії трансформації, що обумовлено військово-політичним становищем, яке склалося в Польській підпільній державі.

Конспіративна організація військово-політичного характеру Польска Неподлегла виникла в жовтні 1939 р. з ініціативи колишніх членів Польської військової організації (ПОВ). Ініціатором її створення та головним комендантом був К. Сулінські [6]. До складу організації увійшли представники технічної інтелігенції, робітники, колишні офіцери довоєнної польської армії.

З кінця жовтня розпочалась структурна розбудова організації. До її Головного Командування увійшли шість відділів – організаційний, військовий, інформаційний, пропаганди та преси, фінансовий та цивільний. Крім того, передбачались посади начальника штабу та генерального інспектора. Головними напрямками діяльності проголошувались: підбір кадрового потенціалу, підготовка до загальнонаціонального повстання, допомога родинам членів організації, диверсії на транспортних комунікаціях. З самого початку керівництво “Польска Неподлегла” виступало за консолідацію конспіративних груп і військово-політичних організацій руху Опору, створення в краї єдиного фронту підпільних організацій, підпорядкованих уряду в еміграції. Разом з цим з листопада 1939 р. утворилась територіальна мережа організації, що складалася з округів, обводів, районів, а на нижньому щаблі – плацовок, секцій, дружини. Зауважимо, що вищезгаданий фундаційний процес тривав до жовтня 1942 року, саме в цей період “Польска Неподлегла” охопила своєю організаційною сіткою майже всю територію Польщі. Її підрозділи діяли в наступних округах: Округ I – Варшава – місто, Округ II – Варшавське воєводство, Округ III – Люблінське воєводство, Округ

IV – Лодзьке, Округ V – Кілецьке, Округ VI – Краківське, Округ VII – Білостоцьке. Загальна кількість членів організації сягала 20 тис. чоловік [7]. Цікавим є той факт, що для більш ефективної розвідувальної та диверсійної діяльності організація розташовувала свої групи біля важливих залізничних і шосейних магістралей, зокрема Познань-Помор'є-Сланськ, Вільно-Волинь. Також бойові відділи ПН поділялись на відділи першої та другої лінії. Близько 70 % становили першолінійні відділи, що були призначені для участі у майбутньому повстанні, а 30 % – цивільні, допоміжні, функції яких обмежувались організацією зв'язку, постачанням зброї і т. д.

Якщо говорити про концепцію збройної боротьби організації, то на початковому етапі вересень-грудень 1939 р. вона визначалась традиційними положеннями, що були характерними для більшості організацій Польського руху Опору: гуртування кадрів, підготовка кадрів до загальнонародного повстання, підтримка армій союзників у краї, дрібний саботаж та диверсії. Але після поразки Франції керівництво організації опинилось у кризовому стані. Стало зрозумілим, що війна матиме затяжний характер, крім того, окупаційна влада посилила репресії проти руху Опору, катастрофічно не вистачало фінансів, зброї. І тому в грудні 1941 р. було ініційовано переговорний процес з представниками ЗВЗ та Делегатурою, який завершився в лютому 1942 р. домовленістю про перехід членів Польська Неподлегла до ЗВЗ. Юридично це закріпив наказ №155 від 27. 03. 1942 р., згідно з яким військові відділи організації перейшли в підпорядкування відповідним структурам ЗВЗ. Зазначимо, що у вищезгаданому документі містились ряд пунктів, що обумовлювали перехід. Зокрема “Польська Неподлегла” залишалась у складі ЗВЗ автономною і покликана виконувати завдання військово-політичного характеру на теренах окупованої країни – проводити мобілізаційні заходи, вести активну ідеологічну роботу [8].

Таким чином, з огляду на військово-політичну ситуацію, організація Польська Неподлегла значно поповнила лави ЗВЗ, передавши їй свої структурні підрозділи.

Ще однією досить відомою конспіративною військовою організацією була Бойова організація Вольності, що виникла у квітні 1940 р. [9]. Так, на першому зібранні організації 23 квітня 1940 р. вирішили створити військовий відділ у складі взводу, до серпня 1942 р. його формування було завершено. Крім того, восени закінчилась розбудова так званого “кадрового підрозділу” організації, до якої увійшли виключно колишні офіцери, що мешкали на теренах Білостоцького округу.

Відмітимо, що специфікою організації було те, що її керівництво наполягало на розбудові структурної мережі на східних землях Польщі. Тому в серпні 1941 р. у райони Білостока, Львова, Вільно були відправлені емісари із завданням створити мережу організації та розпочати конспіративну військову діяльність по можливості спільно з іншими польськими організаціями.

Вже на початковому етапі свого існування керівництво “Бойової організації Вольності” виступало за налагодження спільних контактів з іншими організаціями Польського руху Опору. Так, у квітні 1941 р. розпочались переговори про співпрацю з Союзом відбудови Речі

Посполитої, а на кінці 1941 року організація підписала договір про співпрацю з ЗВЗ та передала в її підпорядкування два військові взводи. У зв'язку з вищезгаданими подіями в 1942 р. в організаційній структурі “Бойової організації Вольності” сталися деякі якісні зміни. Зокрема, була змінена назва організації – “Бойова організація Схід”, створено її Головне Командування, з відповідними службами у Варшаві, обрано Головного Коменданта. На теренах Варшави та Генерал-губернаторств розпочався процес розбудови округів, обводів, районів. Не зважаючи на певну модернізацію структури організації її керівництво на той період чітко розуміло, що самостійне існування та підпільна боротьба на східних теренах є не реальною, бо досить відчутним були брак коштів, зброї, а постійні репресії влади розривали налагоджені зв'язки. Тому весною 1942 р. “Бойова організація Схід” розпочала переговори про підпорядкування Армії Крайовій. Переговорний процес тривав до червня 1943 р. і завершився входженням військових структур організації до лав АК [10]. Наголосимо, що Бойова організація Схід отримала у складі АК певну автономію, яка полягала у використанні її кадрового складу для “виховання польської людності та ідеологічної боротьби на теренах східних”. Вже в рамках АК колишні члени організації спеціалізувались на антикомуністичній та антирадянській пропаганді, випускали власну газету “Схід”.

Наступною організацією, що об'єднувала у своїх лавах робітників, була “Гвардія Оборони Народової”, що виникла на початку 1940 р. Її організатори – представники технічної інтелігенції: інженери Й. Патер, З. Роговські, Е. Вільнер, В. Сердюк [11].

Саме завдяки їх організаційній діяльності на початковому етапі утворилася мережа військових підпільних груп, куди увійшли робітники промислових підприємств Урсуса, Прушкова, Варшави, Радома, Чехонстова. Вже до першої половини 1940 р. ГОН створила сітку підпільних груп, що охоплювали всі центральні польські воєводства.

Новим етапом у розвитку ГОН став квітень 1940 р. Саме в цей період організація “Гвардія Оборони Народової” на автономних правах увійшла до Союзу Чину Збройного, що дало змогу в травні створити сталу організаційну структуру пристосовану до відповідних структур Союзу Чину Збройного. крім того, ГОН визнавала зверхність Союзу та його Головного Командування. Головними завданнями організації визначено: спільну боротьбу з окупантами, саботажні диверсії, збір зброї, розвідувальної інформації [12]. Розбудова (структура) організації була традиційною (подібною) до аналогічних структурних побудов організацій Польського Руху Опору. На чолі організації стояв Головний Комендант, якому підпорядковувалось Головне Командування та Головний Штаб. Останній, у свою чергу, складався з восьми відділів – організаційного-мобілізаційного, безпеки, саботажу та диверсії, зв'язку, фінансово-господарського, пропаганди, персоналу, санітарного. Паралельно з цим засновувалась і територіальна структура, яка включала в себе п'ять інспекторських округів та службу інспекторату. Перший інспекторат Варшавський включав 12 повітів, другий – Люблянський, третій – Познаньсько-Поморський, четвертий – Кілецький, п'ятий – Краківський. Всього за приблизними даними загальна кількість членів ГОН на 27 квітня

1940 року сягала 27300 чоловік. Хоча, на думку більшості польських дослідників, ця цифра є не правдоподібною [13].

У січні 1941 р. в організації стався розкол, пов'язаний з тим, що певна частина їх членів виступала з критичними зауваженнями на шпальтах польської підпільної преси, щодо політики В. Сікорського. І тому частина ГОН увійшла до лав ЗВЗ, інша до КОП та інших організацій.

Окреме місце серед польських підпільних організацій займала розвідувально-диверсійна організація “Мушкетери”, що виникла наприкінці 1939 р. [14]. Її створив і очолив авіаційний інженер С. Вітковські, який ще до війни перебував у Великій Британії і встановив контакт із представниками англійської розвідки. До складу “Мушкетерів” входили молоді офіцери колишньої польської армії, представники технічної інтелігенції, зокрема авіаційні інженери та техніки. Під час окупації С. Вітковські очолив фіктивну філію швейцарської фірми “Генріх Манн” у Польщі, що було офіційним прикриттям для розвідувальної діяльності.

Вже в перший період існування “Мушкетерів”, враховуючи специфіку організації, було створено два відділи – військової розвідки і контррозвідки. Крім того, створили мережу автономних розвідувальних груп, що мали власний напрям регіональної діяльності. Так, група Ріг проводила розвідку на території окупованої Польщі, група Росія розгорнула свою діяльність у Гродно, Білостоці, Вільно, Львові, Ковелі [15]. Також організація мала дві групи зв'язку. Перша забезпечувала зв'язок з еміграцією та англійською розвідкою, друга координувала та забезпечувала зв'язок в окупованій країні між групами.

З початку 1940 р. “Мушкетери” зосередили основний акцент своєї діяльності на теренах Польщі і створили диверсійну мережу, що охоплювала 8 районів: Брестський, Люблянський, Малопольський, Родомський, Лодзький, Сланський, Поморський та Варшавський. З самого початку свого утворення “Мушкетери” виступали як самостійна організація, що підпорядковувалась еміграційному уряду.

У перспективі за задумом Головного Командування та Делегатури “Мушкетери” повинні відігравати роль координатора підпільного життя в краї, і тому з другої половини 1940 р. організація встановила тісні зв'язки з польськими підпільними організаціями, зокрема “Таємною Польською Армією”, “Командою Оборонців Польських”, “Мечем і Плугом”.

Ключове місце в практичній діяльності “Мушкетерів” займали диверсійні акції. Так, протягом 1939–1941 рр. відповідними службами організації було викрито і знищено близько 240 агентів гестапо, проведено диверсії на нафтопроводах у Пшемеслі.

Зазначимо, що розвідувальна інформація організації високо цінувалась Делегатурою, відрізнялась аналітичністю, детальністю, об'ємом інформації. Цікавим є той факт, що розвідувально-диверсійні заходи “Мушкетерів” викликали певне занепокоєння в керівних колах ЗВЗ та в еміграції. Особливо це стосувалось фактів передачі розвідувальних даних англійським службам в обхід відповідних служб ЗВЗ. Саме проти цього досить різко виступав генерал К. Соснковський. Тому Головне Командування ЗВЗ з 1940 р. розпочало процес підпорядкувань “Мушкетерів” своєму впливові. До

1941 р. сам факт підпорядкування був лише формальністю, хоча певна частина членів організації прийняли присягу на вірність ЗВЗ. І лише з 1942 р., коли вже керівництво Армії Крайової видало наказ про звільнення командира “Мушкетерів” Вітковського, в організації стався остаточний розкол і її учасники увійшли до складу АК та “Команди Оборонців Польських”.

Ще однією досить відомою регіональною організацією стала конспіративна військова організація “Польська організація Бойова”, що виникла в жовтні 1939 р. у м. Лодзь і Лодзькому воєводстві. Очолили її Н. Бартошевіч і Ф. Урбаніак [16]. Організація розвивалась досить швидкими темпами і через декілька місяців утворились досить сильні бойові відділення, до яких увійшли робітники промислових підприємств, переважно члени ППС.

Вже в перші місяці 1940 р. головне командування ЗВЗ округу зробило спробу підпорядкувати собі ПОБ, пропонуючи її членам очолити ідеологічний напрямок роботи, але цей захід виявився невдалим через сильний опір керівництва організації. Навесні 1940 р. гестапо через провокаторів натрапило на слід організації, а в травні-червні заарештувало майже все її керівне ядро. Уникнути арешту зміг лише Ф. Урбаніак, який розпочав відбудовувати організаційну структуру. Враховуючи ситуацію, що склалася, Ф. Урбаніак веде переговори ЗВЗ, вимагаючи від її керівництва автономії власного бюджету, окремих військових завдань. Саме це, на його думку, забезпечить входження “Польської організації Бойової” до ЗВЗ. Паралельно з цим Ф. Урбаніак розпочав переговорний процес із військовою організацією “Польська організація збройна”, яку створили колишні польські офіцери у жовтні 1939 р. У другій половині 1940 р., після розколу в ПОБ, Ф. Урбаніак вирішив консолідувати три військові організації і створив нову організаційну спілку “Польську організацію Збройну “Знак”. До її складу увійшли організації: Польська організація Збройна, Союз Чину Збройного, і Варшавський, Люблінський та Кілецький округи та більша частина ПОБ. Відразу ж почала формуватись структура нової організації. Очолив її на посаді головного коменданта Ф. Урбаніак. До головного командування увійшли начальник штабу та інформаційного відділу Р. Тулко. Також були створені так звана інженерна група на чолі Й. Росковським та бригада “S”, що мала виконувати диверсійні та бойові акції, виносити вирокі колабораціоністам.

Наступним кроком у розбудові нової організації стало прийняття її програмних документів, зокрема Статуту. І тому “Знак” відзначалась як організація, що є “збройною рукою еміграційного уряду” [17]. Серед основних завдань: підготовка та організація польської до збройного повстання, створення бойових осередків. Цікавим, на нашу думку, був і той факт, що Статут наголошував на аполітичності “Знаку”. Так, зазначалось не втручатись до справ політико-ідеологічних, але як військова організація “Знак” не повинен допустити анархії, братовбивчої війни та комуністичного ладу [18]. Після затвердження вищеназваного документу розпочалася фундація територіальної мережі організації, що була поділена на округи, повіти, теренові відділи, взводи, роти, батальйони. Найкраще зорганізованими комірки були у Варшаві, Мазовії, а також в округах Лодзь, Білосток. Крім того, в рамках утворень існували спеціальні взводи, що повинні діяти лише

під час повстання. До їх компетенції входило: захоплення державних установ, диверсії на шляхах сполучень та промислових об'єктах.

На кінець 1940 р. у лавах "Знаку" нараховувалось понад 10 тис. чоловік.

З весни 1941 р. розпочався досить непростий період у розвитку організації, що був пов'язаний з репресіями проти її керівного ядра та повного її розгрому. З того часу члени "Знаку" розпочинають переговори з ЗВЗ про входження до її складу. Умовно цей процес можна поділити на декілька етапів. На першому, що розпочався восени 1941 р., були встановлені контакти та розпочались переговори. Другий етап ознаменувався наказом від 28. 08. 1941 р. про ліквідацію округів і територіальної структури "Знаку". Зазначимо, що входження організації до ЗВЗ – АК тривало до другої половини 1943 р.

Отже, в період 1939-1943 рр. на теренах окупованої Польщі утворилась цілісна мережа військових конспіративних організацій та груп, які не були підпорядковані головним політичним рухам країни і мали власні політичні платформи та концепції збройної боротьби. Але з огляду на військово-політичну ситуацію, що склалася в країні, та внутрішнє протистояння в Польському русі Опору, майже всі вони припинили свою діяльність і стали значним кадровим фундаментом для розбудови найбільш впливової військової організації ЗВЗ-АК, котра стала рушійною силою в боротьбі польського народу проти окупантів.

Література

1. Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej: Polski ruch oporu 1939-1945. – Warszawa, 1988; Tokarzewski – Koraszewicz W. U podstaw tworenia Armii Krajowej – Warszawa, 1984; Połęga – Modrzewski S. Polskie panstwo podziemne. – Londyn, 1959.
2. Зуев Ф.Г. Польский народ в борьбе против фашизма. – М., 1967; Парсаданова В.С. Формирование национального фронта в Польше (1944-1945). – М., 1972; Семиряга М.И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета. – М., 1985.
3. Іллюшин І.І. Селянські військові формування у національно-визвольній боротьбі польського народу за часів Другої світової війни: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. – К., 1995; Русначенко А. Українсько-польське протистояння // Сучасність. – 2001. – № 10; Казакова О. Політичні особливості генези польського руху Опору в умовах нацистського окупаційного режиму (вересень-грудень 1939 р.) // Україна і Польща в ХХ ст.: проблеми і перспективи взаємовідносин. Збірник наукових праць. – Київ; Краків, 2002.
4. Połęga – Modrzewski S. Polskie panstwo podziemne. – Londyn, 1959. – S. 19.
5. Tarnocrodzki T. Polskie organizacje konspiracyjne w kraju w latach 1939-1945. Warszawa, 1966. – S. 8.
6. Tryc R. Polskie organizacje konspiracyjne w kraju w latach 1939-1945. // Wojskowy przeglad historyczny. – 1966. – № 4. – S. 263.
7. I bid... – S. 264.
8. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. – Т. 1. – Warszawa, 1990. – S. 26.
9. Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej: Polski ruch oporu 1939-1945. – Warszawa, 1988. – S. 43.
10. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. – Т. 1. – Warszawa, 1990. – S. 34.

11. Tarnocrodzki T. Polskie organizacje konspiracyjne w kraju w latach 1939-1945. Warszawa, 1966. – S. 16.
12. Znamirowski F. Związek Czynny Zbrojny (ZCZ) wojskowa organizacja 1939-1945. – Warszawa, 1965. – S. 46.
13. Tryc R. Polskie organizacje konspiracyjne w kraju w latach 1939-1945. // Wojskowy przegląd historyczny. – 1966. – № 4. – S. 256.
14. Garlinski J. Plskie panstwo podziemne (1939-1948). – Warszawa, 1994. – S. 32.
15. I bid... – S. 36.
16. Tryc R. Polskie organizacje konspiracyjne w kraju w latach 1939-1945. // Wojskowy przegląd historyczny. – 1966. – № 4. – S. 265.
17. I bid... – S. 267.
18. B. Hilleban dt.. Konspiracyjne organizacje mlodziezowe w Polsce 1939-1945. Warszawa, 1973. – S. 15.

О.Г. Воронко

Соціально-демографічні та етнодемографічні процеси в Україні у другій половині ХХ ст.: основні аспекти історіографії проблеми

Актуальність тематики дослідження обумовлена тим, що після багаторічної стагнації демографічної ситуації в Україні розпочалась демографічна криза (криза демореальності [1]), яка набула надзвичайно гострого характеру. Сучасне буття населення України супроводжується глибоким порушенням механізму відтворення населення, погіршенням його якісних і кількісних характеристик. Особливе занепокоєння викликає відсутність ознак відновлення демовідтворення або хоч демографічної стабілізації, що саме по собі створює певну небезпеку Українській державі. Така ситуація породжує потребу дослідження сутності демографічної кризи у її взаємозв'язку з соціально-економічною кризою, оскільки кризовий стан економіки посилює демографічну кризу, а демографічна криза гальмує вихід із тотального знесилення суспільного організму. Завданням запропонованої статті є визначення ступеню і особливостей вивчення соціально-демографічної і етнодемографічної проблематики у вітчизняній історіографії.

Незважаючи на те, що сучасні прояви кризового характеру є вже довготривалими і становлять визначальну особливість новітньої демографічної історії України, проблема в цілому, за переконанням фахівців, “поки що не стоїть у центрі уваги достатньо широкого кола науковців, не стала центральною темою – проблемою навіть тих дослідників, які вважають себе демографами і є авторами численних демографічних публікацій” [2]. Ці слова з колективної монографії, підготовленої співробітниками відділу демографії та відтворення трудових ресурсів Інституту економіки НАН України під науковим керівництвом проф. В.С. Стешенко, визначають ступінь вивченості тематики. Зазначена праця тематично доповнює і продовжує започатковані у відділі демографії дослідження демографічної кризи в Україні в умовах перехідного періоду та демографічного розвитку УРСР [3].

У монографії “Демографічна криза в Україні” розглядаються деякі теоретико-методологічні та методичні проблеми вивчення кризових феноме-

нів, зокрема депопуляції; дається загальна характеристика її передумов, включаючи зміни в економічному забезпеченні демовідтворювальних процесів. Окремі розділи книги присвячені стану сімейної форми відтворення населення та міграційній складовій кризових явищ. Однак автори праці, цілеспрямовано акцентуючи лослідницьку увагу на загальнореспубліканських тенденціях, регіональні особливості демографічного розвитку республіки визначили тільки епізодично.

Важливо підкреслити, що у вітчизняній демографії триває полеміка щодо правомірності ототожнення сучасної демографії зі статистикою. Провідні фахівці схильні вважати, що “актуальний науковий інтерес сучасного демографа практично цілком зосереджується на вивченні демостатичних закономірностей, а демографічні закони стали темою лише демографічної історії та історії демографічної думки” [4]. Однак, наголошуючи на необхідності поглиблення аналітичності демографічних досліджень і переходу до узагальнення закономірностей розвитку народонаселення, науковці все ж визнають актуальність подальшого існування і теоретико-практичного застосування демографічної статистики. Вона повинна й надалі залишатися емпіричним методом вивчення демопроеесів. Саме тому “... будь-яке ослаблення ролі та значення демостатичного пізнання у загальному вивченні предмета демографії буде вести до збільшення розриву між демоемпіричними та демотеоретичними дослідженнями...” [5], що спричинятиме відсутність об’єктивності і системності в осмисленні демореальності у її ретроспективних і перспективних проявах.

Саме з вищеозначених методологічних позицій повинні здійснюватись дослідження демографічних колізій сучасності. Без перебільшень зауважимо: стан наукової ініціативи в цьому тематичному напрямку знаходиться на перших етапах свого становлення. Серед незначного за обсягом теоретичного доробку виокремимо найзмістовніші праці у контексті тематики дослідження.

Генеа кризи сучасної демореальності в Україні вже стала предметом вивчення у науковій праці В. Піскунова [6]. Автором зроблено ретроспективний аналіз причинно-наслідкових зв’язків кризових явищ в УРСР і Україні. Про активізацію наукового пошуку в означеному напрямку свідчить проведення спеціалізованих наукових конференцій, присвячених дослідженню взаємозв’язку особливостей відтворення населення та демографічної політики в Україні, соціально-демографічних взаємодій у сучасному суспільстві [7]. Зроблено декілька спроб демографічного прогнозування з урахуванням негативного потенціалу сьогоденних суспільних процесів і визначенням можливих шляхів подолання кризових проявів у соціально-демографічній сфері [8].

Окрему групу складають дослідження, спрямовані на вивчення факторних одиниць, формуючих демореальність. Зокрема, це праці, в яких аналізуються міграційні зрушення в країні останніх років [9], з’ясовуються основні аспекти природного руху населення [10] тощо. Важливу інформацію містять дослідження, пов’язані з вивченням перспектив розвитку визначальної структурної одиниці суспільства – сім’ї [11].

Викликають інтерес праці з регіональним аналізом сучасної демографічної ситуації [12]. На жаль, це одна з найменш досліджених проблем демографічного характеру щодо незалежної України.

Промовистим фактом є зацікавленість світового співтовариства у формуванні уявлення про демоситуацію на українських теренах [13]. Поки що це суто інформативні видання, які не мають дійсно позитивного резонансу за пропозиціями виходу із кризового становища. Чи не єдина сфера практичної реалізації світового досвіду щодо України у демографічному аспекті – це гендерна проблематика [14].

Велику значущість мають праці соціально-демографічного змісту, які змістовно варіюють від наукових статей до монографічних видань [15]. Однак слід підкреслити, що регіональний аспект тематики аналізується в цих дослідженнях ситуативно.

Необхідно зауважити, що праць з історичної демографії щодо досліджуваного періоду поки що немає. Сучасність процесів, які складають предмет дослідження, нівелює межу між суто демографічними й історико-демографічними концепціями. Між тим, ретроспективний порівняльний аналіз проблематики кризових явищ у суспільстві набуває все більшої актуальності. Отже, невдовзі історикам належить заповнити існуючі дослідницькі прогалини.

Зокрема вивчення сучасної історії України, як країни поліетнічної, повинно акумулювати аналіз історії розвитку кожної з етнічних груп, представники яких її населяють. При цьому визначення пріоритетів щодо вивчення тих чи інших аспектів етнорозвитку країни є доволі суперечливим. Однак безперечним є той факт, що проблеми етнодемографічного змісту повинні скласти важливу ланку в дослідницькій системі. Поєднання суто етноісторичного аналізу з соціально-демографічним дозволяє визначити безпосередні причини, що призводили до змін чисельності етнічних спільнот, та виявити їх етносоціальну роль у суспільних процесах.

Чимало дослідницької уваги у вітчизняній історіографії приділялось характеристиці історії розвитку окремих етнічних груп України та окремих її регіонів. Такі праці, написані в діапазоні від наукових доповідей до фундаментальних досліджень, вичерпно інформують з питань історії заселення території республіки різними етносами [16], особливостей їх географічного розміщення [17], визначальних рис їх етнокультурного розвитку [18] тощо. Однак проблеми етнодемографічного змісту досліджуються в них виключно епізодично.

Найзмістовнішим винятком в означеній тенденції серед комплексних робіт є монографії В.І. Наулка [19], в яких композиційно вдало поєднані суто інформативні відомості про історичний шлях основних етносів на українських теренах з глибоким аналізом етнодемографічних і етнокультурних зрушень в УРСР періоду 50-70-х рр. Певною мірою змістовно заповнююватись існуючі “прогалини” почали лише в останнє десятиліття [20]. Однак фундаментальних праць з етнодемографічної тематики сучасній історіографії теж бракує.

Безпосередньо біологічне відтворення національних груп формує природний рух етнічних спільнот, які водночас і у комплексі з механічними

зрушеннями (міграціями) ініціюють зміни у чисельності етносів і визначають перспективи їх деморозвитку. Науковці час від часу інтенсифікували предметний аналіз етноміграційних процесів в Україні, особливо щодо історично визначальних періодів розвитку суспільства [21], намагаючись вивчати проблему комплексно [22] і створюючи узагальнюючі праці [23] (на жаль, виключно довідкового характеру). Важливе місце в комплексі проблем етноміграційного змісту посідають питання, пов'язані з негативним впливом держави на зміни етнічного складу населення республіки та створення важких умов самовідтворення окремих етносів [24].

Додаткові відомості про тенденції і перспективи деморозвитку національних груп дозволяє одержати характеристика шлюбності населення різних вікових категорій. Науковці, досліджуючи цю проблематику, цілком обґрунтовано акцентували увагу на міжнаціональних шлюбах [25], які помітно коригують динаміку чисельності етносів.

Хоча й опосередковано, але в регіональному аспекті інколи доволі суттєво змінюють "карту" етнічних груп міжнаціональні асиміляційні та інші взаємовпливи. Запозичення мови і, зрештою, культури "титульних" етносів змінює не тільки національну самосвідомість, а й штучно дисбалансиє чисельне співвідношення у представників багатьох національних груп. При цьому демографічно потерпають від таких суб'єктивних факторів не лише національні "меншини", а й автохтонні, чисельно найвагомші, етнонаціональні групи.

Поглиблювати аналітичність майбутніх етнодемографічних і соціально-демографічних досліджень можливо лише шляхом розширення їх джерельної бази. Наукові пошуки в означеному руслі в першу чергу повинні будуватися на статистичних відомостях переписів населення. Програми таких глобальних обстежень передбачають виявлення комплексної інформації щодо всіх основних структурних характеристик суспільства: демографічної, етнічної і соціальної. Враховуючи всі можливі сутнісні переплетіння перерахованих елементів суспільного розвитку, необхідно пам'ятати, що вивченню повинні підлягати лише співставимі дані, а такі дослідницькі потреби спроможні задовольнити лише підсумкові відомості загальних переписів населення.

Література

1. Демореальність – термін, який використовується в сучасній демографії, предмет якої на відміну від "класичної", статистичної демографії, не зводиться до процесів відтворення населення, а розглядається емерджентна властивість суспільної життєдіяльності (а не як окрема її сфера). Демореальність – це демографічна іпостась суспільної життєдіяльності як руху демографічної матерії – населення. (Див.: Стешенко В., Піскунов В. До питання про концепцію національної демополітики в Україні // Демографічні дослідження. – К., 1996. – Вип. 18. – С. 41.)
2. Демографічна криза в Україні. Проблема дослідження, витоки, складові, напрямки протидії /За наук. ред. В. Стешенко. – К., 2001. – С. 10.
3. Демографическое развитие Украинской ССР (1959-1970гг.). – К., 1977.; Демографическое развитие Украинской ССР (1970-1979гг.). – К., 1987.
4. Див. докладніше: Демографічна криза в Україні ... – С. 18–19.
5. Там само. – С. 21.

6. Піскунов В. До з'ясування чинників кризи демореальності в Україні. – К., 1999.
7. Демографічна ситуація в Україні: матеріали наукової конференції (жовтень 1993 року, м. Київ): У 3 ч. – К., 1993.
8. Демографічні перспективи України до 2026 року. – К., 1999; Левчук Н. Населення меншає. Що робити, аби було навпаки? // Віче. – 2000. – №1. – С. 102–114 та ін.
9. Малиновська О.А. Міграційна ситуація та міграційна політика в Україні. – К., 1997; Миграция и пограничный режим: Беларусь, Молдова, Россия и Украина: Сб. науч. трудов. – К., 2002; Романюк М. Д. Міграції населення України за умов перехідної економіки: Методологія і практика регулювання. – Львов, 1999 та ін.
10. Стефановський А.І. Компонентний аналіз середньої тривалості життя населення. – К., 2001; Україна – перша в Європі ... за рівнем смертності // Зелений світ. – 1997. – №14. – С. 4–5 та ін.
11. Діти України в умовах перехідного періоду: Аналіз ситуації. – К., 1996; Стешенко В., Іркина Т. Некоторые аспекты демографической ситуации в Украине: репродуктивное здоровье и планирование семьи. – К., 1999; Про становище сімей в Україні. – К., 2000.
12. Доценко А.І. Регіональне розселення: проблеми та перспективи. – К., 1994; Мірко Н. Демографічні процеси в регіонах України // Розбудова держави. – 1998. – №5–6.
13. Україна: Людський розвиток: Звіт, 1995 / ПРООН. – К., 1995; Україна: Людський розвиток: Звіт, 1999 /ПРООН. – К., 2000.
14. Гендерний аналіз українського суспільства. – К., 1999.
15. Баранов А. Социально-экономические проблемы депопуляции и старения населения // Вопросы экономики. – 2000. – №7. – С. 111–120; Лібанова Е.М. Ринок праці: (соціально-демографічні аспекти). – К., 1996 та ін.
16. Багмет М. Дослідження історії німецьких поселенців в Україні // Німецькі колонії в Галичині. Історія – Архітектура – Культура. Матеріали, доповіді та повідомлення. – Львів, 1996. – С. 214–215; Ворона В., Рудницька Т., Бокач В. Білоруси України // Віче, 1995. – №8. – С. 104–113; Данильченко А. П. Чешское население Украины в пер. половине 20-х годов // Етнографічна спадщина і неонаціональне відродження. – К., 1992. – С. 41–43; Зінченко Ю. Кримські татари: Історичний нарис, 1998.
17. Булан А.П., Яковлев В.Т. Етнічні німці на півдні України: історія і сучасність // Міністерство України у справах національностей, міграції та культур. Інформаційний бюлетень. – 1995. – №2. – С. 38–43; Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. – 1991. – № 6. – С. 56–58; Копчак С.І., Мойсеєнко В.І., Романюк М.Д. Етнічна структура та міграція населення українського Прикарпаття. – Львів, 1996.
18. Агафанова І. Історія і культура національних меншин як об'єкт наукового дослідження // Відродження. – 1993. – № 9. – С. 11–13; Демченко В. Мовно-національна характеристика півдня України // Україна, Україну, українознавство у ХХст. В джерелах і документах: Зб. праць: У 2 ч. – К., 1999. – Ч. 2. – С. 339–343.
19. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження. – К., 1965; Його ж. Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975 та ін.
20. Андреев Е.М., Добровольская В.М., Шабуров К.Ю. Этническая дифференциация смертности // Социс. – 1992. – № 7. – С. 43–50; Піскунов С. Відтворення населення України: етнічний аспект // Етнонаціональний розвиток України та стан української етнічності в діаспорі: Матеріали Міжнародної науково-практичної

конференції (22 червня 1997 року). – Ч. 2. – Київ-Чернівці, 1997. – С. 259–260; Його ж. Етнічна диференціація народжуваності і плідності в Україні в 1959–1989 рр. // Демографічні дослідження. – К., 1997. – С. 3–5; Чирков О., Винниченко І. Етнодемографічний розвиток України: історія, сучасність, перспективи // Сучасність. – 2000. – №7–8.

21. Вивчення впливу зовнішньої міграції 1991–1996 рр. та зміни етнічного складу населення України та її регіонів. Жовтень 1998 / Міжнародна Організація з міграції, представництво МОМ України. – К., 1998; Шульга М., Паніна М., Головаха Є., Зісельс Й. Еміграція євреїв у контексті загальної міграційної ситуації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 64–89 та ін.

22. Топилин А.В. Влияние миграции на этносоциальную структуру // Социс. – 1992. – № 7. – С. 31–43 та ін.

23. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / За ред. Ю. Римаренка. – К., 1998.

24. Бажан О. Силові методи подолання еміграційних настроїв серед єврейського населення в Україні в 60–70-х роках // Єврейська історія та культура в Україні. – К., 1996. – С.16–22; Брайчевська О. Репатріанти в Україні: шляхи інтеграції // Проблеми міграції. – 1999. – №1. – С. 29–45 та ін.

25. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975; Пономарьов А.П. Межнациональные браки в УССР и процесс интернационализации. – К., 1983; Сапеляк О. Міжнаціональний шлюб і асиміляція // Дзвін. – 1991. – №7. – С. 76–77.

Н.В. Горло

Виплата компенсації переселенцям у період спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду як прояв нехтування людським фактором (50–70-і рр. ХХ ст.)

Поява протягом 50–70-х років ХХ ст. Дніпровського гідрокаскаду значно вплинула на соціально-економічне життя не лише Наддніпрянщини, а й усієї України. Закономірно, що інтерес дослідників до проблем Дніпровського гідрокаскаду не спадає. Зараз доведена низька економічна ефективність гідровузлів, вже не викликає сумніву очевидний факт негативного впливу водосховищ на екологію Наддніпрянщини. Проте у вивченні даної теми ще залишається ряд “білих плям”, пов’язаних з тим, що традиційно дослідники більшу увагу звертали на будівництво гідроелектростанцій, а ті аспекти гідробудівництва, що були пов’язані з влаштуванням водосховищ (підготовка території до затоплення, кампанія переселення, соціальні наслідки та інші), вважали другорядними. Лише останнім часом вчені, досліджуючи проблеми соціально-економічної історії України, детальніше зупиняються на зазначених питаннях. Так, концепцію переселення під час спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду та її реалізацію у 50–70-х рр. ХХ ст. розглядає історик С.М. Тимченко. Примусове переселення із зони затоплення він правильно оцінює як фактор, що відіграв важливу роль у скороченні чисельності населених пунктів в Україні [1].

Проте до цього часу практично не вивченим залишається механізм виплати компенсації населенню за знесені житло, його принципи та наслідки. Дослідження вказаних питань допоможе з'ясувати місце інтересів людини у грандіозних планах гідробудівництва. Погляд на проблему з точки зору людського фактору зараз є дуже актуальним, оскільки у сучасному техногенному суспільстві роль цього фактору значно посилюється. За браком історичних праць з досліджуваної проблеми основним джерелом вивчення механізму виплати компенсації та її наслідків стають архівні документи.

У роки будівництва Дніпровського гідрокаскаду переселення із зони затоплення здійснювалося за рядом правил, у тому числі й тих, які регламентували питання, пов'язані з виплатою компенсації за знесену садибу. Компенсація потрібна була для того, аби населення могло отримати кошти за знесену будівлю і розпочати нове будівництво. Виплаті компенсації передували такі заходи, як інвентаризація та оцінка. Метою інвентаризації було визначення будівель і споруд, які підлягали перенесенню, та облік зелених насаджень. Інвентаризаційні комісії у складі техніки, його помічника та агронома мали денну норму виробітку – проінвентаризувати дві садиби [2]. На основі інвентарних карток, у яких фіксувалися результати обстежень, здійснювалася подальша оцінка садиб і насаджень. Саме оцінкою встановлювалися ті суми, які виплачували населенню за знесені будівлі.

Для нарахування компенсацій виконками місцевих рад депутатів трудящих утворювали оціночні комісії. За матеріалами інвентаризації оціночні комісії визначали потребу у перенесенні будинку, встановлювали вартість перенесення і відновлення будівель на новому місці, ступінь зношеності споруд та потрібну кількість додаткових будівельних матеріалів. У своїй роботі оціночні комісії керувалися виключно постановами уряду, що видавалися до початку будівництва, затвердженими нормативами і розцінками та інструкціями щодо їх застосування.

Оцінку споруд і насаджень проводили безпосередньо в населених пунктах, бо в разі суперечливих питань це давало можливість оглянути господарство. Лише на Дніпродзержинському водосховищі на початковому етапі оцінки оціночні комісії проводили її заочно, сидячи у міськвиконкомі, куди вони також запрошували власників будинків. Заочна оцінка викликала незадоволення населення. Мали місце випадки повного неприйняття і нерозуміння суті оцінки. Робітник Х.Г. Шульга заявив: “Нехай спробують прийти до мене з оцінкою будинку, так голова з плечей злетить”. Причинами такого ставлення були відсутність роз'яснювальної роботи серед населення і небажання виконкому міської ради займатися цим. Голова міськвиконкому м. Дніпродзержинська зайняв таку позицію: “Ми місто металургів, а ви будівники ГЕС, пару років пробудете і підете” [3].

Були помітні й інші порушення в проведенні оцінки, зокрема, несумлінне ставлення до своїх обов'язків з боку оціночних комісій. У с. Аули Криничанського району Дніпропетровської області у колгоспниці А.Т. Куга оцінюванню підлягав глинобитний будинок на дві кімнати з рогозяним дахом

і сад з 47 дерев. Будинок при оцінці не обміряли, члени комісії сказали: “Це не обов’язково заміряти будинок, Вас не образять”. Згодом виплатили суму 7800 крб. (з них у 3000 крб. оцінили колодязь) [4]. Сума була встановлена довільно і не відповідала реальному стану речей, її не вистачало для нового будівництва.

Для оцінки однотипних будинків та однорідних насаджень існували уніфіковані нормативи і розцінки. Їх розробкою керував Український відділ інституту “Гідроенергопроект” (Укргідеп). Щоб не запроваджувати однакові норми та ціни для різних областей, Укргідеп спершу розробляв нормативи без розцінок, передавав їх в облвиконкоми, а ті, знаючи опосередковані ціни на будівельні матеріали в регіоні, розробляли розцінки для своїх областей. На будівництві наступних гідровузлів Дніпровського каскаду, щоб не робити додаткових обстежень, зекономити час та кошти, була прийнята практика використання нормативів і розцінок, що діяли у цих же областях на попередньому гідробудівництві. Наприклад, у 1963 році Черкаському облвиконкому доручили скласти нормативи і розцінки для виплати компенсації по Канівському водосховищу. Проте облвиконком вважав за недоцільне їхнє складення і просив Раду Міністрів УРСР дозволити користуватися раніше затвердженими розцінками по Черкаській області для Кременчуцького гідровузла [5]. Це дозволяло зберегти єдині розцінки по області та уникнути нарікань з боку переселенців.

Проте на практиці з’ясувалося, що ретельно розроблені нормативи і розцінки виявилися недосконалими та недостатніми. На Кременчуцькому водосховищі в м. Черкаси при оцінці перших десяти будинків оціночні комісії повинні були вирішити чотирнадцять питань, що не знайшли свого відображення в оціночних вимірниках. Зокрема, суперечливим було питання про оцінку господарств, що належали кільком господарям. Облміськ-сільпроект спершу робив інвентаризацію по кожному домовласнику, а згодом (за вказівкою Укргідепу) – загалом по всьому будинку, чим увів у плутанину при розрахунках з господарями [6]. Оціночними комісіями також дали право самостійно вирішувати питання про доцільність перенесення споруд зі ступенем зношеності більше 60% [7]. У нормативах і розцінках були й інші недоробки. На Кременчуцькому водосховищі з’ясувалося, що цінніки мають суттєві “помилкові” розцінки. Наприклад, перенесення 1 м² веранди коштувало 389 крб., тобто за веранду (17,4 м²) оплачували близько 6898 крб. У той же час великий будинок (60 м²) оцінювався всього в 6067 крб. 97 коп. [8]. Тобто веранду прирівняли в оплаті до цілого будинку.

Під час оцінки також визначали потребу в додаткових будівельних матеріалах. Оскільки постачання будівельними матеріалами було незадовільним, то переселенці намагалися використати якісні матеріали зі старого будинку. Однак відсутність єдиних розцінок на будівельні матеріали, що відшкодовувалися, та нові, що їх треба було придбати, викликала нарікання населення. Так, на Кременчуцькому водосховищі у 1956 році переселенці отримали ліс і покрівлю на новий будинок за роздрібними цінами, тобто вдвічі дорожче оптових цін, у той час як оплата будматеріалів зі старого

будинку проводилася за оптовими цінами [9]. Фактично будівельні матеріали, придатні для подальшого будівництва, у селі відшкодовували за діючими роздрібними цінами, а у місті – за оптовими, що було значно дешевше і вигідніше.

Одним із важливих моментів виплати компенсації було відшкодування невикористаних затрат праці, до яких належали затрати у межах першого обробітку земельної ділянки. Вартість затрат по посадці фруктових дерев, виноградників та ягідників визначалася за оціночними вимірниками. Фруктові чи ягідні насадження, як правило, оплачували у розмірі вартості кожного дерева чи куща. В основу розцінок на оплату були покладені вид насаджень, вік та їх стан (фізичні пошкодження та інші).

В актах оціночних комісій також фіксувалися витрати на автоперевезення. У кошторисах гідровузлів вартість транспортних перевезень складала 5% від вартості всіх робіт, пов'язаних з переселенням [10]. Це була вагома допомога переселенцям. На Київському водосховищі кожному господарству за перевезення майна, худоби, продуктів, кормів, усіх матеріалів від розбору будівель, палива і добрив нараховувалося 200–280 крб. За ці кошти переселенці мали змогу перевезти вантажі в 10–15 вантажних машинах “ЗІЛ” на відстань до 200 км. Дрова і добрива перевозили обмежено, але при значних обсягах – 50–100 м³ – була встановлена додаткова оплата транспортних послуг [11].

Для кожного двору нараховували кошти на прив'язку нового будинку, оформлення юридичної і технічної документації на право домоволодіння в сумі 240–260 крб., з них 185 крб. виділялося на оформлення технічної документації Управлінням архітектури, 23 крб. 30 коп. – на укладення договору на право забудови і 56 крб. – на посвідчення договору нотаріальною конторою [12].

Оціночний акт підписували члени оціночної комісії, домовласник та представник Дніпробуду чи Кременчукгесбуду. Виплата компенсації здійснювалася конторами Промбанку і Держбанку за такими принципами: оплата проводилася виключно за актами оціночних комісій і в межах асигнувань, виділених для міста чи району. Виплата відбувалася у два, але не більше як у три рази, а сума кожної виплати вказувалася в акті оціночної комісії. Щоб надати населенню можливість отримати першу суму, достатню для початку нового будівництва, діяли таким чином: аванс у розмірі до 50% суми виплачували протягом 10 днів після підписання оціночного акту комісією, наступні 50% домовласник отримував після надання довідки про очищення садиби. Через філіали банків також здійснювалися розрахунки на будівництво будинків для пільгових категорій, які заключали договори зі спецбудтрестами.

Як правило, визначена в результаті оцінки сума була невеликою, її ледве вистачало на те, щоб розпочати нове будівництво, закупити будівельні матеріали чи найняти робітників. Плутанину вносило існування поряд з оціночною вартістю ще й страхової вартості будинку. На Каховському водосховищі страхова вартість будинку була досить невеликою і найчастіше

не перевищувала 5% оціночної. Незважаючи на це, в селах Дніпропетровської області за інструкцією банку населенню виплачували в першу частину суми тільки страхову вартість у розмірі 600–1500 крб., а цього було мало для початку нового будівництва [13]. У містах же, навпаки, оціночна вартість була меншою за страхову, тому люди відмовлялися отримувати компенсацію і чекали примусового виселення, при якому їм обов'язково виплачували страхову суму.

До того ж при затвердженні оціночних актів вже на перших водосховищах гідрокаскаду (Каховському, Кременчуцькому) стало зрозуміло, що нормативи і розцінки більше придатні для села, аніж для міста. У м. Черкаси населення взагалі відмовилося приймати оціночні акти, за якими їм нараховували малі суми, тому Міністерство електростанцій СРСР дозволило збільшити для городян розцінки на 20%, а при гарному зовнішньому та внутрішньому оздобленні будинку – на 5–8%. Компенсацію запланували виплачувати не нижчу за 10 тис. крб., бо нове будівництво проводили за типовими проектами вартістю 15–20 тис. крб. [14]. Щоб встановити достатню компенсацію для жителів міст, у м. Дніпродзержинську використали нормативи і розцінки, встановлені для Каховської ГЕС по Дніпропетровській області, але з коефіцієнтом 1,2. Оскільки вартість новобудов у місті склала 19,3 тис. крб., то будинки тут оцінювали не нижче за 10 тис. крб. [15]. Аналіз багатьох документів свідчить, що реальний розмір відшкодувань не відповідав запланованому. На Каховському водосховищі середня вартість компенсації склала 9,3 тис. крб., що виявилось дещо менше, ніж було передбачено у проектному завданні, – 9,7 тис. крб. [16].

Завжди нижчою була компенсація за знесені будівлі пільгової групи населення (інваліди, ветерани та інші). Так, у Кіровоградській області (Кременчуцьке водосховище) середня вартість компенсації склала 6 тис. крб., тоді як передбачалася 9,5–10 тис. крб. Для забезпечення переселення пільгових категорій їм давали дотацію на будівництво за особливою, досить складною методикою. Розмір дотації не міг перевищувати 10 тис. крб., а в окремих містах потребувалося доплатити ще більшу суму, як, наприклад, у м. Черкаси, де середня вартість компенсації склала 5239 крб., а новий будинок коштував 20 тис. 220 крб. [17]. Фактично ж пільговики гроші на руки не отримували, бо з відділення банку кошти одразу йшли на оплату послуг будівельних трестів. Переселенцям, які наймали житло, виплачували 1 тис. крб. Це право встановлювалося оціночною комісією за наявності договору про наймання квартири, складеного не менш як за шість місяців до видання відповідної постанови Ради Міністрів УРСР про початок будівництва електростанції [18].

Чи вистачало компенсаційних коштів на будівництво нового будинку та господарське облаштування на нових місцях поселення? Відповідь на це питання допоможе дати аналіз стану господарського влаштування переселенців. Будівництво було організоване вкрай погано, бо колгоспи, будучи економічно слабкими, не надавали достатньої допомоги переселенцям. Господарі повинні були власними силами переносити своє житло, тому

найчастіше самі домовлялися про будівництво. У колгоспах Іркліївського, Золотоніського, Черкаського районів Черкаської області були випадки, коли за перший день будівництва переселенці оплачували будівельникам 1 тис. крб., за другий – 1,5–2 тис. крб., а за третій – 2 тис. крб. Через це у них не вистачало коштів навіть на добудову фундаменту [19]. Історик С.М. Тимченко відзначив драматизм переселення індивідуальних господарств, бо “більшість з них знову виявились на грані повного зубожіння” [20].

Таким чином, механізм нарахування і виплати компенсацій був досить чітким, проте зміст компенсації не відповідав реальному станові речей. Через недосконалі розцінки, відсутність єдиних цін на будівельні матеріали населення не завжди отримувало справедливую компенсацію за знесене житло, а це свідчить про те, що інтереси переселенців не були враховані повною мірою, що людський фактор в економічних перетвореннях 50–70-х рр. ХХ ст. відігравав другорядну роль. Це стало однією з причин небажання людей переселятися на нові місця. Справедлива компенсація за знесене житло могла б хоч трохи полегшити долю переселенців та допомогти їм уникнути багатьох труднощів під час підйому свого господарства на нових місцях. Є й інші факти ігнорування ролі людського фактору у досліджуваній період, такі як примусове переселення, нехтування потребами переселенців під час господарського влаштування на нових місцях, які ще чекають на ретельне вивчення та аналіз.

Література

1. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959-1989. Монографія. – Запоріжжя: ЗДУ, 1995. – С. 141.
2. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. 2578, оп. 5, спр. 60, арк. 21.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2, оп. 9, спр. 1920, арк. 69,70.
4. Там само, ф. 2, оп. 9, спр. 7430, арк. 93.
5. Там само, ф. 2, оп. 10, спр. 1882, арк. 26.
6. Там само, ф. 2, оп. 9, спр. 1884, арк. 55.
7. Там само, ф. 2, оп. 9, спр. 1885, арк. 141.
8. Там само, ф. 2, оп. 9, спр. 1886, арк. 3.
9. Там само, ф. 2, оп. 9, спр. 3175, арк. 96.
10. Вдовин А.В. Подготовка ложа водохранилища при строительстве гидроэлектростанций. – М.; Л.: Госэнергоиздат, 1955. – С. 29.
11. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 10, спр. 2981, арк. 38-40.
12. Там само, ф. 2, оп. 9, спр. 1885, арк. 141; ф. 2, оп. 9, спр. 1886, арк. 69.
13. Там само, ф. 2, оп. 8, спр. 8895, арк. 38.
14. Там само, ф. 2, оп. 9, спр. 1764, арк. 182; ф. 2, оп. 9, спр. 3164, арк. 1,2; ф. 2, оп. 9, спр. 3175, арк. 93.
15. Там само, ф. 2, оп. 9, спр. 1764, арк. 129, 130.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 79, спр. 315, арк. 17; ЦДАВО України, ф. 2, оп. 8, спр. 10852, арк. 224.
17. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 3177, арк. 21.
18. ДАЗО, ф. 353, оп. 3, спр. 98, арк. 33.
19. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 1920, арк. 85, 86.
20. Тимченко С.М. Вказ. праця. – С. 143.

Радянське законодавство та релігійні об'єднання на Волині у 1960-х рр.

За роки радянської влади було прийнято немало загальносоюзних і республіканських нормативних актів про культу. Деякі з них мали давність в 30–40 років. Партійні і радянські працівники на місцях часто їх не знали. Потрібно відмітити, що постанови уряду СРСР, прийняті за роки війни і відразу після її закінчення, відступали від знаменитого ленінського декрету, виданого 5 лютого 1918 року “Про відділення церкви від держави і школи від церкви”. Відміну і зміну ряду попередніх рішень уряду СРСР передбачала прийнята Радою Міністрів від 16 березня 1961 року постанова “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу” [1]. Постанову було розіслано республіканським органам виконавчої влади. Вона включала в себе спеціальну інструкцію, яка, значною мірою, перетворювалася в законодавчий акт, котрий встановлював нові норми і правила з питань, що стосувалися релігійних культів.

Важливе місце в інструкції займало питання про реєстрацію служителів культу. “Реєстрація служителів культу, – зазначалось в документі, – а також зняття їх з реєстрації проводиться обласними чи республіканськими уповноваженими Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР чи Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР. Там, де немає уповноважених Ради реєстрація служителів культів, а також зняття їх з реєстрації проводиться особами уповноваженими на це виконкомом обласних (крайових) Рад депутатів трудящих, Радами Міністрів автономних республік, а в союзних республіках без обласного поділу – Радами Міністрів Союзних республік (Пункт 27 Інструкції)” [2].

У спеціальному розділі інструкції, який складався з восьми пунктів, викладалися законодавчі вимоги до діяльності релігійних об'єднань та духовенства. Наприклад, згідно із документом, релігійні об'єднання і служителі культів не повинні були використовувати молитовні зібрання віруючих для політичних виступів, що “суперечили інтересам радянського суспільства”, а також закликати віруючих відмовлятися від виконання своїх громадянських обов'язків, вести пропаганду, направлену на відрив віруючих від активної участі в державному, культурному і суспільно-політичному житті країни [3].

При неодноразовому порушенні законодавства про культу чи небажанні їх усунути, органи влади і уповноважені Ради, повинні були у встановленому порядку ставити питання про зняття з реєстрації служителів культу чи релігійних об'єднань. Так, за період з 1961 р. по 1963 р. у Волинській області із санкції органів влади було знято з реєстрації 160 релігійних установ [4].

Отже, реєстрація духовенства і релігійних об'єднань була однією із форм державного контролю над їх діяльністю. Хоча, відповідно до існуючого порядку реєстрації і зняття з реєстрації релігійних громад остаточне вирішення з цих питань належало Раді у справах релігії при Раді Міністрів СРСР, на місцях воно розглядалося обласними та районними органами державної адміністрації. Останні, часто безпідставно, відхиляли клопотання віруючих про реєстрацію релігійної громади, тим самим перевищуючи надані їм повноваження у вирішенні цих питань. Так, у селі Облапи Ковель-

ського району Волинської області в липні 1966 р. згоріла церква. Релігійна громада звернулася з проханням придбання чи спорудження нового приміщення. Однак, Ковельський райвиконком відхиляє клопотання [5]. В іншому випадку, 160 віруючих міста Ківерці, майже рік клопотали про реєстрацію релігійної громади. Однак, Ківецівський райвиконком відхиляє ці звернення, навіть не надсилаючи при цьому відповідних матеріалів до обласної адміністрації [6].

Свої відмови влада пояснювала різними причинами. Так, на прохання жителів села Секунь Старовижівського району про відновлення реєстрації релігійного об'єднання і діяльності Михайлівської церкви державна адміністрація відповіла відмовою, аргументуючи це тим, що приміщення церкви розташовувалось у "небезпечній зоні газопроводу високого тиску і за правилами техніки безпеки не може бути використане для проведення масових зібрань людей" [7].

У 33 пункті згадуваної вище інструкції зазначалося, що молитовні приміщення повинні закриватись, якщо "віруючі, які користуються даними молитовними приміщеннями самі відмовились від нього, або коли немає бажаних підтримувати і утримувати церкву" [8].

Саме цей пункт став законодавчою основою для закриття багатьох церковних приміщень. Він використовувався державною адміністрацією для припинення діяльності церков, хоча в дійсності не мав жодних реальних підстав. Яскравим прикладом було закриття церкви в селі Охлопів Горохівського району Волинської області, про яке йдеться в листі заслуженого діяча мистецтв скульптора-художника Івана Гончара, адресованого до органів місцевої влади: "Узнавши про мій приїзд, мешканці з миттю збіглися до церкви і з сльозами на очах жалілися, що в них не законно, адміністративним шляхом закрили церкву і просили мене допомогти розібратись у справі" [9]. За свідченням автора листа, прихожани самі зуміли зробити реставраційні роботи всередині церковного приміщення, яке знаходилось у списку пам'яток архітектури. На думку І. Гончара, закриття церкви викликало незадоволення і навіть озлоблення місцевого населення.

Згадуваний вище законодавчий акт регулював також питання перерозподілу церковного майна. Згідно з інструкцією, майно церков, знятих з реєстрації, розподілялось таким чином: всі предмети із платини, золота, срібла, парчі, дорогоцінне каміння, а також предмети вжитку передавались місцевим фінансовим органам. Всі предмети історичної, художньої, музейної цінності передавались у музей. Інші предмети (ікони, покривала) призначені для відправлення культу, могли бути передані діючому об'єднанню того ж культу [10].

В деяких випадках, намагання передати культове майно в іншу діючу церкву чи використовувати церковне приміщення, особливо без проведення відповідної підготовки, зустрічало невдоволення зі сторони невеликої групи людей, головним чином церковних старост, касирів і престарілих віруючих. Так, у селах Ржищев і Воютин Горохівського району, в селі Полонка Рожищенського району, селі Ставки Володимир-Волинського району церковний актив переховував ключі від церковних приміщень, не бажаючи їх передати владі [11].

Окреме місце в інструкції займає питання про контроль за виконанням законів, що стосувалися фінансової сторони діяльності релігійних об'єднань. Наприклад, у 3 пункті документу вказується, що “релігійні об'єднання можуть збирати добровільні пожертви лише в молитовному приміщенні і лише на цілі, пов'язані з утриманням служителів культу, молитовного приміщення та іншого культового майна, а також виконавчих органів релігійних об'єднань”. Згідно з іншими пунктами даного законодавчого акту вони не мали права створювати каси взаємодопомоги, займатися доброчинною діяльністю, примусово проводити збір фінансів, а також оподатковувати віруючих на користь релігійних об'єднань чи на будь-які інші цілі. Поряд з цим, релігійним центрам, єпархіальним управлінням та іншим подібним релігійним органам заборонялось користуватися засобами і майном, що були у їх розпорядженні для благодійних цілей, для допомоги монастирям і церквам, які не “підтримувались населенням”, тобто “відійшли” від релігії [12].

З 1962 р. всі служителі культу повинні були перейти на тверду заробітну плату, заключивши при цьому договори з релігійними общинами. Це посилювало контроль над ними органів місцевої влади [13]. Слід відмітити, що матеріальний стан сільського духовенства був вкрай незадовільний. Це відмічено й у звіті священника Прокоповича П.П. з села Четвертня Ківецівського району: “Добровільні винагороди за служби нестійкі. Часто в залежності від господарської кон'юнктури – зменшуються. Часто буває, що духовенство не має навіть прожиткового мінімуму. Ціни ж на життя помітно піднялись. Сільському священнику, який має сім'ю існувати без власного господарства, навіть маленького, – не можна, а вести його в сучасних умовах, також не має ніякої можливості. На місцях створені такі умови, при яких задоволення насущних потреб духовенства, особливо транспорт, паливо, корм для худоби... ототожнюються з неймовірними труднощами. Тому зрозуміло, що матеріальна незабезпеченість сільського духовенства значно утруднює його пастирську діяльність” [14].

Таким чином, радянське законодавство контролювало усі сфери діяльності релігійних установ: дозвіл на реєстрацію релігійних об'єднань та зняття з неї, а також їх оподаткування та фінансування.

Література

1. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), ф. Р605, оп. 2, спр. 31, арк. 3.
2. Там само, арк. 11.
3. Там само, арк. 13.
4. ДАВО, ф. Р393, оп. 2, спр. 103, арк. 14.
5. ДАВО, ф. Р393, оп. 2, спр. 122, арк. 44.
6. Там само, арк. 45.
7. ДАВО, ф. Р393, оп. 2, спр. 129, арк. 22.
8. ДАВО, ф. Р605, оп. 2, спр. 31, арк. 8.
9. ДАВО, ф. Р393, оп. 2, спр. 95, арк. 126.
10. ДАВО, ф. Р393, оп. 2, спр. 94, арк. 101.
11. ДАВО, ф. Р393, оп. 2, спр. 103, арк. 15.
12. ДАВО, ф. Р393, оп. 2, спр. 31, арк. 23.
13. ДАВО, ф. Р393, оп. 2, спр. 94, арк. 89.
14. ДАВО, ф. Р393, оп. 2, спр. 114, арк. 69.

Історичне краєзнавство у вищих навчальних закладах Чернігівщини

Перша спроба організації історико-краєзнавчих досліджень у вищій школі регіону мала місце на початку XIX ст., коли у щойно відкритій Ніжинській гімназії вищих наук виникла ідея створення наукового товариства історико-краєзнавчого профілю. Проте розвинути цю роботу вчені змогли значно пізніше, коли був відкритий Ніжинський історико-філологічний інститут, де працювали визначні вчені-історики і було створено Історико-філологічне товариство [1], який на зламі XIX–XX ст. перетворився на один з провідних осередків історико-краєзнавчого руху в Україні [2].

Значного розвитку історико-краєзнавчі студії набули у вищих навчальних закладах Чернігівщини протягом 20 – першої половини 30-х рр. XX ст. Виразний краєзнавчий характер мала діяльність Науково-дослідної кафедри історії культури та мови, що діяла у складі Ніжинського інституту народної освіти. Її співробітники М.М. Бережков, Г.А. Максимович, М.Н. Петровський, А.Г. Єршов плідно вивчали історію Чернігівщини здебільшого доби Гетьманщини. В цей же час викладачі Чернігівського інституту народної освіти П.К. Федоренко, С.Г. Баран-Бутович, В.В. Дубровський, Б.М. Шевелів студіювали широке коло проблем регіональної історії та методики краєзнавчої роботи. Викладачі обох інститутів залучали і студентів, створювали історико-краєзнавчі гуртки та інші громадські краєзнавчі об'єднання. Проте в середині 30-х рр. провідні викладачі-гуманітарії зазнали переслідувань і стали жертвами необґрунтованих репресій. Це знекровило науковий потенціал вищої школи Чернігівщини, згубно позначилось на розвитку історико-краєзнавчих досліджень.

За років Великої Вітчизняної війни вищі навчальні заклади краю припинили свою діяльність і понесли серйозні збитки. Чернігівський педінститут формально був відновлений зі втратою колишнього статусу як учительський інститут невдовзі після визволення Чернігова восени 1943 р., фактично заняття розпочались наступного 1944 р. [3]. У 1954 р. Чернігівський учительський інститут було реорганізовано у педагогічний, а в 1961 р. йому було присвоєно ім'я Т.Г. Шевченка. Натомість навчально-матеріальна база Ніжинського педінституту ім. М.В. Гоголя збереглася краще, що дозволило вже у листопаді 1943 р. відновити його роботу [4].

Відродження і подальший розвиток краєзнавчих студій у вузах області у повоєнний час ускладнювались перманентними змінами їхньої внутрішньої структури. Так, історичний факультет Чернігівського учительського інституту було закрито 1949 р. і відновлено у складі Чернігівського педагогічного інституту лише у 1973 р. [5]. Історичний факультет Ніжинського педагогічного інституту після тривалої перерви почав діяти у 1968 р., але вже 1973 р. його було розформовано, а викладачів і студентів переведено до Чернігова. Брак фахових кафедр і наукових кадрів відповідного профілю гальмував розгортання краєзнавчих досліджень. За цих умов краєзнавча робота була зосереджена на кафедрах суспільних наук – спочатку марксизму-ленінізму,

а згодом історії КПРС і наукового комунізму. Кафедра історії СРСР і УРСР у Ніжинському педінституті проіснувала протягом 1970–1973 рр. Аналогічна кафедра, створена у Чернігівському педінституті у 1975 р., 1990 р. була реорганізована у кафедру історії та археології України.

Значною своєрідністю відрізнявся краєзнавчий доробок викладачів Ніжинського педагогічного інституту. За умов відсутності у вузі кафедри вітчизняної історії провідну роль у краєзнавчій роботі відігравали викладачі філологічного факультету, які поєднували у своїх студіях елементи історичного та літературного краєзнавства. Це було властиво, зокрема, для численних публікацій О.Й. Коцюби, присвячених науковій і громадській діяльності О.В. Марковича, який значну частину свого життя провів на Чернігівщині. Г.Я. Неділько протягом тривалого часу досліджував творчу спадщину Л.І. Глібова, М.М. Коцюбинського, П.Г. Тичини, які справили помітний вплив на культурне життя регіону. Перу Г.П. Васильківського належали численні краєзнавчі розвідки, надруковані у місцевій пресі, а також науково-популярний нарис про Ніжин, який витримав у першій половині 80-х рр. два видання. Проблеми історії Чернігівщини знайшли відображення у доповідях і повідомленнях, виголошених на Глібовських читаннях, що відбулися в Ніжинському педінституті у квітні 1987 р. [6] У 70–80-х рр. у вузі було відновлено гоголезнавчі студії. У широкому загально-історичному і соціокультурному контексті літературна спадщина великого письменника – вихованця Ніжинської вищої школи була розглянута, зокрема, на Гоголівських наукових конференціях, проведених у 1979, 1988, 1989 рр. [7] Проблеми історичного та літературного краєзнавства висвітлювались і в збірнику наукових праць “Література та культура Полісся”, видання якого було започатковано проф. Г.В. Самойленком у 1990 р. (нині вийшло вже 28 випусків). Переважна більшість випусків була присвячена видатним діячам української, російської, білоруської освіти, науки і культури, життя та діяльність яких були пов’язані з Чернігівщиною. Деякі випуски носили тематичний характер і висвітлювали творчу долю М. Заньковецької, М. Коцюбинського, П. Куліша, Ю. Збанацького тощо.

Важливим напрямком краєзнавчих студій у Чернігівському та Ніжинському педінститутах було вивчення історії цих навчальних закладів. Наслідком їх стала поява низки статей і окремих видань. Так, у 1966 р. побачив світ досить ґрунтовний нарис історії Чернігівського педінституту “Півстоліття невтомної праці”, яку підготували досвідчені викладачі-краєзнавці В.С. Кролевець, В.У. Черноус, В.Ф. Шморгун, В.І. Півторандні [8]. До 60-річчя вузу у 1976 р. В.У. Черноус опублікував своєрідне продовження цієї праці – брошуру “Роки дальшого піднесення”. 1970 р. вийшов в світ буклет “Ніжинський державний педагогічний інститут імені М.В. Гоголя”, автором якої був викладач і краєзнавець Г.П. Васильківський [9]. Історію Ніжинської вищої школи також активно студіювали Г.Я. Неділько та М.А. Лескевич. Значний інтерес у цьому контексті становить біобібліографічний проект “Вчені-філологи Ніжинської вищої школи”, започаткований 1990 р. літературознавцем і краєзнавцем, деканом історико-філологічного факультету Г.В. Самойленком. Він упорядкував, зокрема, біобібліографічні покажчики наукової спадщини В.І. Рязанова, Г.А. Ільїнського, Г.Я. Неділька, Г.П. Ва-

сильківського, які плідно працювали в галузі історичного та літературного краєзнавства. Ним видана у 1993 році книга під такою ж назвою, а також монографії “Нежинская филологическая школа. 1820–1990” (1993), “Ніжинська вища школа. Від гімназії вищих наук до університету” (у співавторстві з О.Г. Самойленком) та інші праці.

Професор Г.В. Самойленко започаткував паралельно з історичним культурно-мистецьке краєзнавство, методологічні основи якого розкриті у його навчальному посібнику “Краєзнавство культурно-мистецьке та літературне”, а також підтверджене у 30 монографіях [10]. Цією проблематикою займалась і створена ним кафедра історії культури.

Плідно працювали у цьому напрямку викладачі відновленої кафедри історії на історико-філологічному факультеті Є.М. Страшко, О.Ю. Москаленко, О.В. Ростовська, О.Г. Самойленко та ін., які видали 2 збірники історико-краєзнавчих матеріалів “Ніжин і Ніжинщина”, “Історія та культура Лівобережної України” та десятки статей краєзнавчого спрямування.

Інтенсивно працювали над краєзнавчими темами і викладачі Чернігівського педагогічного інституту О.Б. Коваленко, Т.П. Демченко, В.П. Коваленко, В.І. Оніщенко та ін., які опублікували цікаві розвідки.

У Ніжині і Чернігові були проведені наукові конференції.

До дослідницької роботи в галузі історичного краєзнавства досить активно залучались і студенти вищих навчальних закладів Чернігівщини, причому найбільш поширеною формою її організації у позанавчальний час залишались наукові гуртки, що діяли в структурі вузівських студентських наукових товариств. Так, протягом 1969–1973 рр. працював гурток при кафедрі історії Ніжинського педінституту, яким керували викладачі-краєзнавці І.П. Костенко та Н.Л. Проскура. Головним об’єктом наукових студій його учасників була історія Чернігово-Сіверщини [11]. Невдовзі після відновлення історичного факультету Чернігівського педінституту, починаючи з 1975 р. запрацював історико-краєзнавчий гурток, яким послідовно керували І.З. Оніщенко та О.Б. Коваленко. До складу гуртка зазвичай входило 25-30 студентів, кожний з яких мав індивідуальну дослідницьку тему. На засіданнях гуртка, які відбувались щомісяця (за винятком заліково-екзаменаційної сесії та канікул), заслуховувались наукові повідомлення, звіти про виконану роботу, обговорювались нові книги з історії краю, реферувались фахові періодичні видання. Проблеми історії Чернігівщини досліджували й члени інших студентських гуртків – історії СРСР (керівник Н.П. Баженова), історії місцевої комсомольської та піонерської організацій (керівники В.К. Молочко і А.Д. Гришин). Значною популярністю серед студентів, захоплених краєзнавством, користувався археологічний гурток, яким у різний час керували Е.В. Яковенко та В.П. Коваленко. Його учасники, зокрема, брали участь у проведенні охоронних досліджень пам’яток археології в регіоні у складі студентського науково-виробничого об’єднання “Археолог”.

Кращі студентські наукові роботи з історії краю репрезентувались на республіканських та всесоюзних конкурсах. Так, у 1949 р. переможцем конкурсу на кращу студентську роботу у вузах України, присвячену 30-річчю ЛКСМУ, стала колективна студія студентів Ніжинського педінституту С.Д. Гапонюка, Т.Д. Донця, І.П. Костенка та І.В. Мартиненка “Ніжинська підпільна

комсомольська організація в період Великої Вітчизняної війни” [12]. У 1972 р. на Республіканському конкурсі перемогу здобула наукова робота студента Ніжинського педінституту О.Б. Коваленка, присвячена діяльності одного з соратників Б. Хмельницького Чернігівського полковника М.Небаби [13]. У 70-80-х рр. у практику увійшло проведення обласних міжвузівських науково-теоретичних конференцій Всесоюзних конкурсів студентських наукових робіт з суспільних наук, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху, якими опікувався Чернігівський обком ЛКСМУ. За нашими підрахунками на такій конференції, що відбулась у січні 1978 р., з 57 повідомлень, виголошених на засідання секцій з історії КПРС і Компартії України та з історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху, 35 (або 60 %) безпосередньо стосувались історії рідного краю радянського часу. Натомість згодом питома вага краєзнавчих студій, представлених на ці конкурси, значно зменшилась. Так, на конференції, проведеній у лютому 1980 р. вона становила лише близько 30 %. Цю тенденцію яскраво засвідчив збірник тез повідомлень, заслуханих на пленарних і секційних засіданнях обласної конференції XII Всесоюзного конкурсу студентських наукових робіт з суспільних наук – жодне з них не було пов’язане з історією регіону [14]. У такий спосіб на прикладі студентської наукової роботи далася взнаки гостра криза суспільних наук, яка окреслилась за часів перебудови.

Більш повне і адекватне відображення тематика студентських наукових студій з історичного краєзнавства знайшла у програмах щорічних звітних наукових конференцій молодих дослідників. Крім історії місцевих компартійних і комсомольських організацій вони розгортають науковий пошук з досить широкого кола проблем [15]. Так, студенти історичного факультету Ніжинського педінституту на зламі 60–70-х рр. вивчали археологічні та архітектурні старожитності краю, діяльність Ніжинського грецького братства, пам’ятки регіональної історіографії, соціальні конфлікти на селі на початку ХХ ст. Подібна тенденція простежується і в краєзнавчих зацікавленнях студентів-істориків Чернігівського педінституту. Предметом їхніх досліджень стають книгодрукування на Чернігівщині у XVII–XVIII ст., Чернігівський революційно-народницький гурток середини 70-х рр. XIX ст., матеріали ревізії сенатора О.О. Половцева 1879-1881 рр., ремесла і промисли регіону в другій половині XIX ст. У середині 80-х рр. викладачі Чернігівського педінституту розгортають масштабні археологічні розкопки на теренах краю, що зумовило появу цілої низки студентських наукових робіт з археології та стародавньої історії Чернігово-Сіверщини.

У листопаді 1983 р. на базі Чернігівського педінституту було проведено міжвузівську студентську наукову конференцію з історичного краєзнавства, у якій взяли участь понад 60 молодих дослідників з 9 вузів України, Росії та Білорусії – Чернігівського, Ніжинського, Київського, Полтавського, Сумського, Брянського і Воронежського педінститутів, Гомельського та Воронежського університетів. На конференції працювали 3 секції – археології, історії рідного краю дожовтневого періоду та історії рідного краю радянського періоду, а на пленарних засіданнях перед учасниками конференції виступили відомі вчені з Києва і Чернігова [16].

У Ніжинському педінституту проходили щорічні звітні конференції

молодих науковців з культурно-мистецького краєзнавства (керівник проф. Г.В. Самойленко), а також упроваджувалася краєзнавча практика.

Таким чином, вищі навчальні заклади Чернігівщини відіграли значну роль у розвитку історичного краєзнавства і поступово перетворились у помітні осередки краєзнавчого руху. Відродивши занепаду і занедбану традицію краєзнавчих студій у вищій школі регіону, подолавши зрозумілу тематичну і хронологічну обмеженість досліджень, фахові кафедри вузів впродовж 80-х рр. здобули авторитет і визнання серед науковців України.

Література

1. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа. – Ніжин, 2000. – С. 75–98; Самойленко О.Г. Методологія історії та історіографія у науковій спадщині вчених Ніжинської вищої школи (друга пол. XIX – поч. XX ст.). – Київ, 2000.
2. Коваленко О. Регіональна історіографія Північного Лівобережжя: витоки, еволюція, спадщина // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К.: СтилоС, 1999. – С. 15.
3. ДАЧО, р-608, оп. 2, спр. 2, арк.3. Годовой и семестровый отчет о работе кафедры марксизма-ленинизма за 1944–1945 гг.
4. Васильківський Г.П. Ніжинський державний педагогічний інститут імені М.В.Гоголя. – К.: Радянська школа, 1970. – С.25–26.
5. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка. – К.: Радянська школа, 1966. – С.41.
6. Глібовські читання, присвячені 160-річчю з дня народження поета: Тези доповідей. – Ніжин, 1987. – 92 с.
7. Наследие Гоголя и современность: Тезисы докладов и сообщений научно-практической Гоголевской конференции. – Нежин, 1988. – Ч.1. – 103 с.
8. Півстоліття невтомної праці: Нарис історії Чернігівського державного педагогічного інституту ім. Т.Г. Шевченка. – К.: Радянська школа, 1966. – С.38.
9. Васильківський Г.П. Ніжинський державний педагогічний інститут імені М.В. Гоголя. – К.: Радянська школа, 1970. – 56 с.
10. Использование краеведческих материалов в системе учебно-воспитательной работы по русской литературе Черниговщины XII- XVIII веков. – Нежин, 1992; Марія Заньковецька в театральне життя Ніжина. – Ніжин, 1994; Нариси культури Ніжина: У 5 ч. – Ніжин, 1995-1998 (у співавторстві з О.Г. та С.Г. Самойленками); Ніжинський педагогічний інститут ім.М.В.Гоголя. – Ніжин, 1995; Ніжинська вища школа. 1820–1995. – Ніжин, 1995; Ніжинський драматичний театр ім.М. Коцюбинського. – Ніжин, 1996; Громадсько-культурне та літературне життя Чернігова кінця XIX – поч. XX ст. – Ніжин, 1999; Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач. – Ніжин, 1999; Ніжинський державний педагогічний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин, 2000 (у співавторстві з О.Г. Самойленком); Нежин – город юности Гоголя. – Ніжин, 2002; Ніжине мій... Історія і сучасність тисячолітнього міста. – Київ, 2002; Літературне життя Чернігівщини XII – XX ст. – Ніжин, 2003; Культура Чернігівщини XI – першої пол. XVII – Ніжин, 2004 (у співавторстві з О.Г.Самойленком); Марія Заньковецька і Поліський край. – Ніжин, 2004.
11. Власенко В. Наш історичний // Під прапором Леніна. – 1971. – 24 лютого.
12. ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 3, спр. 477, арк. 313. Листування з міністерством освіти УРСР і управлінням по справам вищої школи УРСР.

13. Сапон В. Причетність: студент – колега вченого // Комсомольський гарт. – 1973. – 27 березня.

14. Тезисы областной научно-теоретической конференции XII Всесоюзного конкурса студенческих работ по общественным наукам, истории ВЛКСМ и международного молодежного движения, посвященного 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции и 70-летию ВЛКСМ. – Чернигов, 1988. – 77 с.

15. Ростовська О.В., Страшко Є.М. Використання краєзнавчого матеріалу у студентських наукових роботах (з досвіду Ніжинського педінституту ім. М.В.Гоголя) // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. – Чернігів-Ніжин, 1988. – Вип. I. – С. 40.

16. Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 107.

М.В. Поставнича

Наукові і громадські форми дослідницько-краєзнавчої роботи в Черкаській області в 90-х рр. ХХ ст.

Активні і всеохоплюючі процеси національно-культурного відродження, що набули в незалежній Україні незворотного характеру, супроводжуються зростанням інтересу не тільки до загальної історії нашої держави, а й до минулого окремих її регіонів. З огляду на це, підвищеної уваги науковців, на мій погляд, вимагають проблеми історичного краєзнавства, зокрема дослідження особливостей становлення і розвитку його як важливого регіонального компоненту історичної науки і дієвого засобу громадянського виховання.

Історико-краєзнавчі дослідження в сучасних умовах за своєю природою стали масовими формами залучення широких верств громадськості до вивчення місцевої історії та участі їх у державотворчих процесах. Звернення до цієї теми набуває особливої актуальності ще й тому, що відроджене українське краєзнавство вже оформилось у специфічну систему професійної й аматорської діяльності, яка працює на розширення меж історичного пізнання і має помітний вплив на суспільну свідомість. Повнішому й ефективному використанню пізнавально-виховного потенціалу історичного краєзнавства сприяє ґрунтовне вивчення історії краєзнавчого руху і творче осмислення досвіду, напрацьованого краєзнавцями різних регіонів України, кожен з яких має свої самобутні історико-краєзнавчі традиції.

Проблема розвитку краєзнавчого руху в Черкащині досліджуються в різних напрямках. Їх вивчають історики-науковцями та аматорами-краєзнавцями. В цілому з цієї теми опубліковано багато різноманітної літератури. Утвердження в сучасній українській історичній науці нових методологічних підходів зумовило появу у 1990-х роках ряд публікацій черкаських авторів, у яких аналізується розвиток історичного краєзнавства на Черкащині у другій половині ХХ ст. Однією з перших таких спроб є ґрунтовна аналітична стаття М.Ф. Пономаренка "Краєзнавство на Черкащині" (1990 р.), основу якої склала його доповідь на установчій конференції обласного краєзнавчого товариства у грудні 1989 року. Автор, оперуючи значним фактичним матеріалом, зі знанням справи вперше комплексно досліджує

процес відродження і розвитку історичного краєзнавства в регіоні з повоєнного періоду до кінця 1980-х років.

Характерні особливості розвитку історичного краєзнавства на Черкащині у 1990-х роках досить широко відображені в матеріалах VII Всеукраїнської наукової конференції “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”, яка відбулася в 1995 році у Черкасах. Різні аспекти краєзнавчої роботи в області проаналізовано на ній А.Ю. Чабаном, М.Ф. Пономаренком, П.П. Сосою, П.М. Шморгуном, О.Г. Перехрестом, М.Є. Іщенком.

Метою даної статті є аналіз діяльності науковців та аматорів у напрямку дослідження та розвитку історичного краєзнавства на Черкащині в 90-ті роки.

Після утворення обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, розвиток історичного краєзнавства на Черкащині в 1990-х роках характеризувався подальшою консолідацією і розвитком краєзнавчого руху, який об'єднував різні верстви дослідників місцевої історії. Минуле надзвичайно багатого своєю історією краю від самого початку утворення Спілки привернуло увагу як дослідників-професіоналів – штатних працівників музеїв, архівів, викладачів вищих навчальних закладів і вчителів-істориків, так і широке коло аматорів – людей різного віку і роду занять, які самостійно опанувавши дослідницькими навичками, вносили помітний внесок у вивчення місцевої історії. Відповідно до складу учасників дослідницького процесу з часом у краєзнавчому русі досить виразно окреслились наукові й громадські засади роботи щодо вивчення різних аспектів історії регіону.

Утвердженню наукових форм історико-краєзнавчих досліджень і підвищенню професіоналізації краєзнавчої діяльності сприяло налагодження тісних зв'язків і координація роботи обласної організації ВСК та її місцевих осередків з науковими установами та окремими науковцями Києва, Черкас та інших міст України. Зокрема, наслідком такої співпраці стало започаткування в першій половині 1990-х років практики проведення в області Всеукраїнських і регіональних наукових і науково-практичних конференцій, симпозіумів, історичних читань, круглих столів та інших наукових заходів, присвячених проблемам регіональної історії. Особливо активізувалася ця робота з відкриттям історичного відділення, а з 1994 року – історичного факультету [1, 45] в Черкаському державному педагогічному інституті (з 1995 року — державний університет імені Богдана Хмельницького) [2, 3], історичні кафедри якого, насамперед кафедри історії України, стали центром формування наукових засад в історико-краєзнавчих дослідженнях краю.

Проведення конференцій за участю науковців і аматорів набули системності і перетворилося на добру традицію, справляючи позитивний вплив на загальний розвиток історичного краєзнавства в області. Насамперед, це стосується таких конференцій, що були проведені в 1992–1995 рр. на Черкащині, як “Канівщина на шляхах виникнення козацької держави та проблеми збереження історичних ландшафтів” (1992 р.), “Туризм і завдання національно-культурного відродження України” (1992 р.), “Історико-культурна спадщина Середнього Подніпров'я: виявлення і вивчення пам'яток засобами туризму” (1994 р.), “Богдан Хмельницький – гетьман України”

(1994 р.), краєзнавчі читання присвячені 190-річчю від дня народження М. Максимовича (1994 р.), VII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність” (1995 р.) [3, 129–144].

Безпосередніми організаторами цих науково-практичних конференцій разом з іншими обласними організаціями виступала обласна організація ВСК спільно з правлінням Всеукраїнської спілки краєзнавців, Інститутом історії України НАН України, Центром пам'яткознавства НАН України, Міністерствами культури, освіти і науки, іншими науковими установами та відомствами держави. Такі заходи сприяли творчому взаємозбагаченню громадських і професійних дослідників, “адже на конференціях спілкуються професіонали і аматори краєзнавства, – слушно зазначав П.Т. Тронько, – дослідники рідного краю. І надалі проведення наукових конференцій з питань краєзнавства на всіх рівнях повинно посідати провідне місце в діяльності Спілки” [4, 44–45].

Важливе значення для формування наукових підвалин сучасного історичного краєзнавства на Черкащині мали започатковані в 1991 році з ініціативи черкаських істориків Всеукраїнські історичні читання “Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку”. Вони відразу набули особливої ваги з огляду на те, що проблеми козацтва, як і в цілому історії українського державотворення, перебували тоді в центрі уваги широких кіл громадськості. В 1990-х роках науковцями Черкаського державного університету і обласною організацією ВСК за безпосередньою участю і дієвою підтримкою Інституту історії України НАН України і його директора академіка В.А. Смолія в Черкасах з виїздом у міста і райони області проведено шість таких представницьких наукових заходів.

У виданих за їх наслідками збірниках матеріалів поряд із розкриттям загальноукраїнських проблем даної тематики, науковцями широко висвітлені різні аспекти історії Черкащини – регіону, який відіграв важливу роль у зародженні українського козацтва та розвитку державотворчих процесів і був територіальним ядром і політичним центром (Чигирин) Української козацької держави середини XVII ст. Цим самим було зроблено вагомий внесок у наукову розробку цього періоду історії краю. Серед авторів-учасників зазначених історичних читань, чиї доповіді і повідомлення були опубліковані у збірниках їх матеріалів – 89 черкаських дослідників, в тому числі й аматорів.

З метою систематизації досліджень історії черкаського регіону, підвищення їх наукового рівня та зміцнення науково-творчої співпраці ректорат Черкаського державного педагогічного інституту і дирекція Інституту історії України НАН України в 1995 році прийняли спільне рішення про створення в Черкасах Центру досліджень історії Середнього Подніпров'я, відкриття якого відбулося 17 лютого 1995 року [5, 149]. Створення наукового Центру сприяло пошуківленню в області роботи щодо вивчення історії краю, залучення до цієї справи провідних вчених України, а також відкрило можливість глибокого наукового аналізу процесів і явищ вітчизняної історії в територіальних межах Черкащини як основної частини визначеного сучасною наукою історичного регіону Середнього Подніпров'я.

Значну організуючу та стимулюючу роль у розвитку історичного краєзнавства в області, як і в цілому в Україні, в 1990-х роках відіграли Всеукраїнські наукові конференції з історичного краєзнавства, які проводилися за ініціативою Всеукраїнської спілки краєзнавців та Інституту історії України НАН України спільно з науковцями та краєзнавчими об'єднаннями різних міст держави. В V–IX конференціях, що відбулися в цей час у Кам'янці-Подільському (1991 р.), Луцьку (1993 р.), Черкасах (1995 р.), Харкові (1997 р.) і Дніпропетровську (1999 р.) взяли участь і виступили з доповідями та повідомленнями близько 40 дослідників історії Черкащини, з них – 19 на VII Всеукраїнській конференції, що відбулася в Черкасах [7].

Виходячи з того, що перспективи розвитку наукових форм історичного краєзнавства значною мірою залежать від науково-кадрового потенціалу, з відкриттям у 1994 році у Черкаському державному університеті історичного факультету, посилилася увага до краєзнавчої підготовки фахівців історичного профілю.

В 1990-х роках у науковому забезпеченні історико-краєзнавчих досліджень на Черкащині помітно зросла роль бібліотек області і, передусім обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Маяковського (з 2001 р. імені Тараса Шевченка) та її відділу краєзнавчої літератури, що нараховував у 2000 році 3435 одиниць історико-краєзнавчої літератури у фондах та близько однієї тисячі книг у депозитарії. Показово, що кількість відвідувань відділу зросла з 1679 у 1990 році до 4860 – у 2000 році (на 290 відсотків). За цей же період з 7124 до 19910 одиниць літератури з історії краю збільшилася книговидача відділу [8; 9]. Набули поширення такі форми роботи бібліотеки, як проведення спільно з краєзнавчими осередками презентацій краєзнавчих видань, організація книжкових оглядів і тематичних виставок, проведення тематичних історико-краєзнавчих вечорів, випуск бібліографічних покажчиків і щорічних календарів пам'ятних дат в історії Черкащини, виступи в засобах масової інформації.

Налагодження співпраці і творчих зв'язків між краєзнавцями та науковими виданнями мали за мету започатковані у 1993 році виїзні читацькі конференції і “круглі столи” редакції “Українського історичного журналу” за участю історико-краєзнавчої громадськості області. Під час першої читацької конференції цього авторитетного академічного видання, проведеної 18 травня 1993 року в Черкасах, відбулося зацікавлене обговорення актуальних проблем української історичної науки та їх висвітлення на сторінках журналу. Учасники читацької конференції, передусім вчителі шкіл, висловили побажання, щоб редакційна колегія більше уваги приділяла публікації проблемних матеріалів, зокрема з історичного краєзнавства, історичної географії. Читачі вносили також пропозиції щодо удосконалення форм подачі матеріалів, підготовки і тематичного спрямування оглядів наукової літератури [10, 139–140]. В наступні роки такі заходи редакції “Українського історичного журналу” за участю краєзнавчого активу відбулися в Каневі, Золотоноші, Чернобаї, Лисянці та інших районних центрах області і набули системного характеру.

Помітний вплив на формування наукових засад історичного краєзнавства в регіоні справляла діяльність 6-ти державних історико-культурних

заповідників (Канівський і Чигиринський мають статус національних), що на кінець 1990-х років функціонували на території Черкаської області. В досліджуваному періоді ці пам'ятко-охоронні установи вели досить активну науково-дослідну і просвітницьку роботу з пропаганди серед населення історичних знань.

За рівнем цієї роботи помітно виділялися Шевченківський національний заповідник у Каневі і Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник. Шевченківський заповідник основну увагу зосереджував на вивченні життя, діяльності і творчості Т.Г. Шевченка, реконструкції та організації роботи літературно-меморіального музею на Тарасовій горі в Каневі, обладнання в ньому "Тарасової світлиці" та постійно діючої в музеї художньої виставки. Важливою справою колективу стало видання у 1998 році фундаментальної праці – науково-документального літопису Тарасової гори "Святиня", підготовленого науковим співробітником заповідника З.П. Тархан-Березою [11].

Кваліфіковано велася масова та науково-дослідна робота колективом Корсунь-Шевченківського заповідника, наукові напрацювання якого були предметом обговорення на організованих заповідником науково-практичних конференціях, висвітлювалися на сторінках заснованого у 1994 році спільного видання заповідника і місцевих краєзнавців – журналу "Корсунський літопис" та окремих збірниках наукових праць [12]. Основний напрямок наукових досліджень колективу заповідника – історія національно-визвольної боротьби українського народу XVI–XVII ст., Корсунь-Шевченківська битва 1944 року, життя і діяльність відомих діячів літератури і мистецтва – письменника І. Нечуй-Левицького, композитора С.С. Гулака-Артемівського, хореографа В. Авраменка.

Наукові і громадські форми дослідження історії Черкащини у процесі краєзнавчої роботи в 1990-х роках органічно поєднувалися і взаємодоповнювалися. А співпраця науковців і аматорів, набувши творчого і демократичного характеру, сприяла залученню до пошуково-дослідницької та просвітницької діяльності різних верств населення і переростанню історичного краєзнавства в широкий громадський рух.

Література

1. Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького. Історичний нарис. 1921–2001. – К.: Артєк, 2002. – 128.
2. Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького. Історичний нарис. 1921 – 2001. – К.: Артєк, 2002. – 128.
3. Всеукраїнська спілка краєзнавців: 1990–1996 рр. Дати, події, факти // II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р., м. Київ): Матеріали та документи. – К.: Рідний край, 1997. – 185 с.
4. Тронько П.Т. Звіт правління Всеукраїнської спілки краєзнавців II з'їздові // II з'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців (25 грудня 1996 р., м. Київ): Матеріали та документи. – К.: Рідний край, 1997. – С. 30–58.
5. Мельниченко В.М. Створення Центру досліджень історії Середнього Подніпров'я // УІЖ. – 1995. – № 4. – С. 148–149.
6. Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького. Історичний нарис. 1921 – 2001. – К.: Артєк, 2002. – 128.

7. П'ята Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Київ – Кам'янець-Подільський, 1991; Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Київ; Луцьк, 1993; Сьома Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”: В 2 ч. – К.: Б. в., 1995; Восьма Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство і культура”: В 2 ч. – К.: Б. в., 1997.

8. Перехрест О.Г. Підготовка молоді до історико-краєзнавчої роботи на історичному факультеті Черкаського державного університету // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність: Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції: В 2 ч. – К.: Б. в., 1995. – Частина 2. – С. 463 – 465.

9. Поточний архів Черкаської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. Шевченка. Інформація про роботу краєзнавчого відділу за 1990 рік.

10. Соса П.П. Читацька конференція “Українського історичного журналу // УІЖ. – 1993. – № 4–6. – С. 139–140.

11. Тарахан-Береза З. Святиня. Науково-історичний літопис Тарасової гори. – К.: Родовід, 1998. – 543 с.

11. Собченко В. К. Національна ідея і культура // Спільна справа: Вісник Черкаської обласної державної адміністрації. – 1997. – № 2. – С. 47–48.

Я.Ф. Андрєєва

Соціальний конфлікт: сучасний підхід до проблеми

***В тваринному світі не існує війн в межах одного виду.
Війна з собі подібними, як і садизм, відноситься
до надбань “цивілізованої людини”***

В. Райх.

Шлях становлення і розвитку незалежної України ніколи не був легким, але завжди був мирним. Наша країна визнана світовою спільнотою як країна толерантна, яка вміє долати труднощі зростання мирним шляхом. Важливо підкреслити, що на фоні сьогодняшніх глобальних проблем, таких як тероризм, війни, гострі міжнаціональні конфлікти – це є нашим найбільшим досягненням. Події останнього десятиліття в Україні пов'язані зі значними змінами в суспільстві – зміна соціальної структури суспільства, перерозподіл власності, влади – все це, зрозуміло, провокує конфлікти різного рівня. Конфліктність, за думкою багатьох дослідників, об'єктивне і абсолютно нормальне явище суспільних відносин. Але, в останній час, звертаючись до досвіду інших країн, вона набуває рис, які можуть стати загрозою для суспільства і спровокувати кризові ситуації у багатьох сферах дійсності. Саме це визначає актуальність дослідження соціальних конфліктів і розробку науково-обґрунтованих рекомендацій з управління ними. Вітчизняна конфліктологія – молода наука, в 90-ому році за нею закріпився статус самостійної науки. Можемо назвати прізвища Мацієва А.А., Риманенко Ю., Степанова Є., Кільмашкіної Т.Н., дослідників, які плідно працюють в галузі соціальних конфліктів.

Метою нашого аналізу будуть міжнаціональні конфлікти, а саме, їх особливості, методологія аналізу і проблема врегулювання. Сучасна Україна – полінаціональна країна, і, зрозуміло, що національне питання –

одне із важливих питань державного і політичного життя країни. Невирішеність багатьох економічних проблем, відсутність політичної стабільності тощо – все це об'єднує людей однієї етнічної належності, змушує їх тісніше триматися один за одного. Почуття етнічної солідарності отримують оформлення у всілякого роду земляцтва і союзи. На противагу тенденціям глобалізації сьогодні активно захищаються місцеві і групові інтереси, які часто базуються на збереженні культурних та інших цінностей, пов'язаних із самобутністю окремих етносів. Інші форми соціальної ідентичності стали відходити на другий план, людина “направилась в свою етнічну печеру, щоб врятуватися від зрадливих її політично-соціальних інститутів”(1). Нація – особлива історична спільність людей, яка характеризується спільним походженням, мовою, територією, економічним устроєм, ментальністю, культурою, етнічною свідомістю, самосвідомістю. Соціальна і етнічні сторони життя націй і національні відносини органічно пов'язані. В їх контексті актуалізуються проблеми соціальної справедливості, які виникають у відносинах між великим і малим, більш або менш розвинутим, корінними і некорінними етносами тощо. Міжнаціональні відносини виявляються як поточні або довготривалі корінні інтереси націй (стосуються основ її збереження і розвитку) у вигляді наступних відносин: економічних (спрямованих на задоволення економічних потреб нації), політичних (у багатонаціональній державі вони стосуються участі всіх народів у відтворенні політичної влади і вирішенні важливих проблем життя), міжнаціональних (у сфері духовного життя), екологічних, мовних, територіальних) тощо. Їх якість залежить від загальної, правової культури міжнаціонального спілкування, які відповідають рівню розвитку суспільства. Звертаючись до реального прикладу гострої війни в колишній Югославії, можемо визначити, що цей конфлікт визрів не на політичному чи то економічному ґрунті, а саме на ґрунті міжетнічних, міжконфесіональних, державно-територіальних проблем.

Найбільш складними в системі міжнаціональних відносин є міжнаціональні конфлікти. Етнонаціональні конфлікти – це організовані політичні дії, масові безпорядки, сепаратистські виступи, навіть, громадянські війни, в яких протиставлення відбувається по лінії етнічної спільності. Частіше всього такі конфлікти відбуваються між меншістю і етнічною групою, яка домінує, контролює владу і ресурси в суспільстві (2). Етнонаціональні конфлікти виявляються в крайньому загостренні суперечностей між народами, яке виникає в ході вирішення політичних, територіальних, економічних, культурних, релігійних та інших проблемах. Саме цим пояснюється комплексний характер національних конфліктів, в одне ціле зливаються названі вище (політичні, економічні тощо) суперечності, які усвідомлюються представниками етносів як фундаментальні. Національні конфлікти в суспільстві нерідко породжені націоналізмом і найвищим його проявом – етноцентризмом. Націоналізм є особливою формою ідеології і політики, в основі якої знаходиться ідея національної надзвичайності, виключеності і національної переваги. Цей термін вживається для означення політичних рухів, які тяжіють до державної влади або використовують її в національних інтересах. Сутність націоналізму в намаганні досягти і підтримати автономію, єдність та ідентичність соціальної групи, члени якої намагаються перетворити її в націю.

Сучасний націоналізм являє собою нові форми соціальної організації, які засновані на намаганні досягти високого рівня розвитку культури, яка поставлена під контроль і захист держави. В дійсності націоналізм виражає специфічні взаємини між етносами, при яких запити одного етноса на відтворення і закріплення своїх культурних традицій і цінностей набуває форми експансії і нав'язування їх іншому етносу. При цьому останній сприймає це як защемлення, обмеження власних етнокультурних намагань, які вимагають у цьому випадку захисту. Початок міжнаціонального конфлікту саме в цьому – у глибокому, усвідомленому відчутті власної защемленості, відчутті приниження власної гідності, приниженого становища, яке притама- нне етнічній спільності і активне бажання усунути перешкоди в етнокуль- турному самовизначенні.

Механізм націоналізму знаходиться у сфері етнопсихології. Він тісно пов'язаний з дією одного з базових соціально-психологічних механізмів людської свідомості – формуванням і укоріненням у психіці представників тієї або іншої соціальної групи протиставлення “ми – вони”. Усвідомлення себе як деякої особливої групи “ми” відбувається через протиставлення із представниками іншої групи – “вони”. Один або декілька найбільш яскраво виражених зовнішніх ознак, які характеризують відмінності “них” від “нас”, складають основу антитези “ми” – “вони”. Зазвичай, цими ознаками є мова, звичаї, культура, відмінності в образі життя тощо. В природній ситуації саме через це протиставлення і розвивається національна самосвідомість. Але, у випадках загрози, дестабілізації розвиток самосвідомості може піти іншим шляхом. Наприклад, шляхом власної абсолютизації і надцінності. Сутність етноцентризму, як найвищої ступені розвитку націоналізму, зводиться до сукупності масових ірраціональних уявлень про власну етнічну спільність як про центр, навколо якого повинні згуртуватися всі інші. Такі уявлення є своєрідним психологічним утворенням масової свідомості у вигляді образів свого народу, який наділений лише позитивними якостями. При чому у таких кількостях, які набагато перебільшують аналогічні риси в уявленнях про інші народи. В найпростішому вигляді етноцентризм виявляється в задоволенні, яке люди відчувають при сприйманні і відтворенні анекдотів, де в сюжеті є змагання представників інших національностей, які потрапили в незвичайну ситуацію. При будь-яких поворотах сюжету найдотепніший вихід із ситуації знаходить представник своєї національності. У більш складних формах етноцентризм виявляється в прийманні важливих рішень без потрібного врахування інтересів інших народів. Явище етноцентризму разом із гіпертрофованим національним почуттям ми можемо прослідкувати в психології будь-якої пригнобленої народності. Ідентифікація з цінностями власної національної групи або етнічної спільності в такому випадку стає захисною функцією індивідів. Зовнішніми умовами, які сприяють використанню етноцентризму в політичних цілях, є конфліктна або кризова ситуація в будь-якій сфері суспільних відносин, економічні труднощі, порушення законності тощо. В таких випадках відбувається феномен “дегуманізації” етнічних ворогів – їх вважають ворогами, негідниками, які винні у всіх бідах, їм відмовляють у правах і гідностях. При цьому розви- вається нетерпимість до звичаїв, потреб, вимог представників інших етносів.

З погляду конфліктології, націоналізм – це особлива концепція світу, де різні етноси є суперниками у боротьбі за виживання, за досягнення переваги у положенні, за різні блага, тобто акцентується фактор ворожнечі щодо інших націй (3). Націоналізм, таким чином, вносить в міжнаціональні відносини елемент протистояння і конфронтації, які не лише породжують міжнаціональні конфлікти, а й створюють небезпеку гострих національних криз і катастроф.

За думкою Кільмашкіною Т.М., для ефективності етноконфліктологічного дослідження повинні бути врахованими наступні елементи :

1. Специфічні особливості перехідного періоду, які переживає країна (мова іде про пострадянські країни). При аналізі багаточислених гострих етноконфліктних ситуацій у першу чергу необхідно зрозуміти і оцінити, в якій мірі етноконфлікт несе в собі визволительні тенденції, тобто слугує знищенню тоталітарних структур і зв'язків, демократизації внутрішніх і міжнаціональних відносин. Такий аналіз дає нам змогу відділити конструктивні конфлікти від деструктивних.

2. Багатофакторність етноконфліктологічного аналізу. Вона дозволяє враховувати те, що сучасні конфліктні ситуації формуються цілою низкою кризових факторів, які взаємодіють між собою (економічні, політико-правові тощо). В ситуації тотальної кризи формування міжнаціонального конфлікту відбувається, як правило, у декілька етапів: а) формування у населення тривожних відчуттів того, що відбувається серйозне погіршення матеріального і соціального становища; б) погіршення національних відносин у регіонах, зростання взаємних претензій і напруги між етносами; в) активізація діяльності національних кадрів і еліт; г) формування геополітичних рухів і програм; ґ) радикалізація національних рухів, підсилення екстремізму і сепаратизму.

3. Причини етноконфліктів. На сьогоднішній день ми можемо виділити декілька підходів, які пояснюють причини виникнення етнонаціональних конфліктів:

а) соціологічний підхід базується на аналізі етнічних параметрів соціальних груп і виявляє феномен узурпації (захоплення влади) тими або іншими представниками одного національного групування, що наносить шкоду іншому групуванню, а також виявлення соціальної дискримінації за етнічними або расовими ознаками;

б) політологічний підхід виявляє роль інтелектуальних, політичних та інших еліт у формуванні етнічних почуттів, підсиленні міжетнічної напруги і ескалації її до рівня відкритого конфлікту;

в) соціально-психологічний підхід пояснює поведінкові механізми етнічних конфліктів. Неадекватне, ірраціональне сприймання тією або іншою етнічною групою загрози втратити самоцінність є сильним засобом мобілізації і визначає екстремізм етнічних вимог, є мотивом для втягнення в конфлікт широких мас населення. До соціально-психологічних причин міжетнічних конфліктів можна віднести протистояння, яке викликане пережитою "історичною несправедливістю", почуттям втрати гідності.

Відповідно до названих підходів ми можемо диференціювати наступні причини етнонаціональних конфліктів :

1. Історичні, пов'язані із минулими образами, які зберігаються у пам'яті етноса на підсвідомому рівні (самі по собі вони дуже рідко є безпосередніми причинами, але, якщо конфлікт вже визріває, то минулі образи стають допоміжним фактором у його розгортанні).

2. Однією з основних причин виникнення етнічних конфліктів є взаємні територіальні домагання етносів. Такі конфлікти виникають на міждержавному, міжрегіональному та місцевих рівнях. За думкою дослідників, це найбільш складні причини для врегулювання протистояння. Більшість подібних конфліктів відбувається від імені політичних еліт, рухів тощо. І не завжди ці суперечки охоплюють якісь значні групи якогось народу.

3. Економічні причини конфліктів між етносами можуть бути викликані нерівністю у володінні матеріальними ресурсами, порушенням балансу економічних інтересів тощо.

4. До соціокультурних причин ми можемо віднести конфлікти між нормами і цінностями, які прийняті в суспільстві (часто такі конфлікти відбуваються на побутовому рівні).

Необхідно відзначити, що чисто міжетнічних причин і конфліктів у реальному житті фактично не існує. Етнічна самоідентифікація і солідарність – це способи захисту власних інтересів, цілей, цінностей тощо.

5. Типологія розгортання етноконфліктів. Типологія розгортання дозволяє більш точно і змістовно оцінити особливості відбування конфлікту, конкретні засоби врегулювання і вирішення. Бувають конфлікти, які так і залишаються конфліктами ідей. Наприклад, на зібраннях деяких російських рухів у Росії можна було почути заклики "Росія для росіян", але до відкритих конфліктів на цьому ґрунті так і не дійшло (4).

Що стосується питання про стадії розвитку міжетнічного конфлікту, то ми можемо сказати, що вони тіж самі, як і в будь-якому іншому конфлікті. Це теж важливе питання, оскільки при врегулюванні вирішенні конфліктів на кожній із стадій його розвитку доцільними будуть різні засоби. Міжетнічний конфлікт розгортається за принципом "воронки", включає чотири етапи. Перший етап умовно можна назвати як "оволодіння ідеєю". Як правило, на цьому етапі розпалюються національні почуття, відтворюються активні апеляції до етнічної самосвідомості, накопичуються образи тощо. Другий етап виражається в завершеному конструюванні образу ворога. На третьому етапі виражається агресія, цей етап обов'язково організується, з'являються лідери, підбурювачі, в масові дії втягуються легко навіювані люди тощо. Четвертий етап характеризується масовим насильництвом, якому властивий ефект зараження. Насильництво в міжнаціональному конфлікті особливо небезпечне. До насильництва легко прийти, але повернути добрі відносини між сусідами стає вже надто складно.

Суспільство і держава повинні контролювати конфліктні ситуації для того, щоб вони не досягали деструктивних форм. Найефективнішим способом урегулювання національних конфліктів є їх профілактика, яка спрямована на виявлення напруги в етнонаціональних відносинах і усунення причин конфлікту, які її викликають. Для врегулювання національних конфліктів необхідно :

- розуміння сутності їх природи;

- аналіз і усвідомлення причин, які знаходяться в основі цих конфліктів;
- формування мотивації сприймання протилежної сторони не як ворога, а як партнера з конфліктної ситуації, яка виникла;
- виявлення основної суперечності і усвідомлення того, що в результаті її вирішення необхідна взаємна поступливість.

Методологія аналізу національного конфлікту передбачає: по-перше, конфлікт розглядається як неминучий і неусунений фактор становлення нової суспільної системи у колишньому Радянському Союзі; по-друге, необхідним є пошук умов і основ для розповсюдження загальнолюдських цінностей, які є фундаментом миротворчих зусиль з переборення конфронтації на національному ґрунті; по-третє, етноконфлікт є одним із способів укорінення нових взаємин між народами, формування демократичних норм громадянського суспільства в сфері національної взаємодії.

В нашій країні є декілька гострих питань, які можна назвати “ігри із сірниками” (Л. Кравчук). Одне із них – питання церкви і віросповідання. Сьогодні в Україні створений конфлікт між православними церквами, все це може стати передумовою вибуху. Українська церква Київського патріархату створена у відповідності із існуючими законами, в тому числі і церковними, конфесіональними, але одразу зазвучали заклики не визнавати українську церкву. Хочеться сказати, що церковні ієрархи роблять все можливе, щоб стали неможливими міжконфесіональні конфлікти. Ще одним питанням є мова. На сьогоднішній день в Конституції України в статті 10 розтавлені всі акценти – українська мова в Україні є державною мовою. У відношенні до російської мови сказано таким чином : “Держава сприяє її розвитку, створює умови...”. В Україні велика кількість школярів навчається в російських школах, російська мова перебільшує в книговидавничій сфері, немала кількість російськомовних ЗМІ. Але все ж це питання є. Спекулювання на мовному питанні – шлях до загострення міжнаціонального конфлікту. Якщо суспільство і держава буде вчасно реагувати на подібні конфліктогенні фактори об’єктивного і суб’єктивного характеру, які дестабілізують між-етнічну ситуацію, визначати їх взаємозв’язок і взаємозалежність Україна і надалі буде крокувати шляхом миру і згоди.

Література

1. Кильмашкина Т.Н. Конфликтология. Социальные конфликты. – М., 2004. – С. 217.
2. Риманенко Ю., Степанов Э. Конфликтология межэтнических отношений // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – № 5. – С. 32
3. Там же. – С. 145.
4. Кильмашкина Т.Н. Указ. соч. – С. 230.

А.І. Чуткий

Професорська корпорація університету Св. Володимира як окрема мікро-соціальна група

Актуальність теми полягає у надзвичайно важливій ролі, яку відіграв Університет Св. Володимира в розвитку науки та освіти в Україні. Безперечно, вирішальна роль у цій справі належала його професорському складу. Натомість наявна історіографічна база представлена головними працями, що досліджують університетську історію загалом, не виділяючи професуру як спеціальний цілісний об'єкт вивчення [1], [4], [6], [8]. І лише останнім часом почали з'являтися дослідження, присвячені окремим представникам професорської корпорації [10], [11, 219–241], [13], [16], [17, 117–145]. Тому метою нашої розвідки і було визначено дослідження саме професури Університету Св. Володимира як окремої мікро-соціальної групи.

Внаслідок буржуазних реформ 60–70-х рр. XIX ст. у Російській імперії відбувалися значні зміни у її соціальній структурі. На зміну становому укладу прийшла класова структура суспільства. Одночасно, поряд із суспільними класами, як великими соціальними групами, відбувалося оформлення і груп, так би мовити, мікро-соціальних. Головними ознаками останніх, згідно з сучасними соціологічними трактуваннями, були: 1) почуття приналежності до групи; 2) усвідомлення єдності з групою і 3) взаємодія між членами групи. Представники таких мікро-соціальних груп, зазвичай, зайняті соціально та економічно рівноцінними видами професійної діяльності, отримують більш-менш однакову матеріальну та моральну винагороду за свою працю. Окрім цього, члени подібних соціальних груп перебувають у безпосередньому стійкому особистісному спілкуванні між собою, що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особистісних групових цінностей та норм поведінки [2], [3].

Саме до таких груп належала професорська корпорація у тогочасній Російській імперії загалом, і професура Університету Св. Володимира зокрема.

Віднесення професури до мікро-соціальних груп зумовлюється, по-перше, її приналежністю до інтелігенції – суспільного класу, який був найменш чисельним з-поміж усіх суспільних класів Російської імперії. Отже, і групи, які цей клас утворювали також мали бути нечисленними, тобто, мікро-соціальними. Так, за статистичними даними, у 1897 р. інтелігенція становила, за різними підрахунками, 1,13–1,3 % всього населення або приблизно 356–376 тис. чол. [12, 139], [21, 15], з них у Києві проживало 10 тис. чол. “вместе с семьями” [20, 17].

По-друге, свідченням цьому була незначна, порівняно з багатьма європейськими країнами, кількість університетів у Російській імперії. У другій пол. XIX ст. на території імперії Романових їх нараховувалося близько десятка. Відповідно і чисельність професури була мізерною порівняно з більш як 100 мільйонами населення імперії. Зокрема, станом на 1904 р.

штатних професорів по всій Російській імперії нараховувалося “аж” 531 особа [22, 17]. У Києві у цьому ж році було 75 штатних професорів та 76 позаштатних [22, 168]. Беручи до уваги те, що у місті проживало на цей час близько 250 тис. чол. [7, 316], професура Університету Св. Володимира може повною мірою розглядатися як мікро-соціальна група, навіть в рамках самого Києва.

Проте кількісних показників достатньо лише для оцінки чисельності соціальної групи. Для встановлення ж її єдності і кваліфікації не просто як мікро-групи, а саме як окремої соціальної групи цього недостатньо. Отже, треба з'ясувати, які ще ознаки з вищезгаданих характеристик подібних груп, були властиві для професури Університету Св. Володимира. Чи сприймали себе самі професори як єдину спільноту? Чи існувало у них почуття солідарності, корпоративності, єдності інтересів? Нарешті, чи сприймало суспільство професуру як окрему соціальну групу? Всі ці питання також мають позитивну відповідь, але, беручи до уваги обсяги статті, вони наводяться у стислому вигляді.

Спочатку “подивимось” на образ професора очима їх самих. Професурою було розроблено і створено своєрідний узагальнюючий типаж, або, вживаючи сучасну термінологію, імідж професора. Цей образ, на думку сучасних дослідників, був сформованим уже в 60–70-х рр. XIX ст. Під ним розумілась висока моральність, інтелігентність, певна ідеалістичність світогляду; намагання дистанціюватись від гострих питань суспільно-політичного життя в разі наявності власної думки, відмінної від офіційної; самовіддане служіння науці.

Подібний образ, хоча і мав індивідуальні відмінності в окремих випадках, але в цілому був властивим кожному з професорів і фіксується досить прямо у їх епістолярній спадщині [5, ф. 167, спр. 74,75; ф. 219, спр. 15, арк. 2; ф. III, спр. 19956, арк. 2; ф. III, спр. 19925, арк. 3 зв.], або ж опосередковано через дії у різних життєвих ситуаціях [18, 43]. І подібний образ можна вважати цілком достовірним, а не створеним для загалу. Він був обумовлений самим становищем професури. Адже, щоб увійти до її складу потрібно було дійсно цілковито зосередитись на науковій сфері, що, в свою чергу, вимагало вищезгаданих особистісних якостей. Крім цього, професорами ставали особистості вже досить зрілі, які часто хотіли сховатися від життєвих проблем у науці. Прикладом цього є біографія В.Б. Антоновича або ж його учня М.П. Дашкевича [19, 219–245]. Наука була визнана головною сферою інтересів професури і певною мірою була монополізована нею. В цьому зв'язку можна згадати хоча б різкий виступ В.С. Іконникова проти викладання в Університеті Св. Володимира осіб, що не були причетні до системи університетської освіти [5, ф. 46, спр. 10]. Тобто, однією з умов для досягнення професорського звання було здобуття вищої освіти саме в університеті і подальша наукова робота в ньому. А спільний шлях досягнення мети, як відомо, також сприяє консолідації тих, хто її досяг.

Причому професура замикалась навіть в рамках одного університету, що було характерно і для інших країн. Кожен університет Російської імперії, як свідчать статистичні дані, все більше задовольняв потреби у професійних кадрах власними випускниками [22, 48]. В Університеті Св. Володимира на

кін. XIX ст. з 86 викладачів – 36, тобто 40 %, були його випускниками [22, 182] і їх частка постійно зростала.

Об'єднуючим професуру фактором було і спільне проведення вільного від основної роботи часу. Мається на увазі не лише участь у діяльності різних громадських та наукових організацій, але й звичайний відпочинок у дружньому колі колег на квартирі котрогось з них. На таких зустрічах обговорювалися університетські справи, міські новини, події особистого життя, зав'язувались знайомства тощо. Прикладом таких зібрань були зустрічі гуртка університетської професури на квартирі В.С. Іконникова у 1880–90-х рр. [5, ф. III, спр. 19988, арк. 1 зв.; спр. 48733, арк. 1 зв]. Досить частими були і обопільні візити між окремими професорами.

Єдність корпорації доповнювалась і цементувалась солідарністю і взаємодопомогою її членів один одному. Це була і моральна допомога та поради у складних життєвих ситуаціях [5, ф. III], і матеріальна допомога, які поширювались і на членів їх сімей та мотивувалися саме приналежністю до професорської корпорації [5, ф. 46, спр. 86; ф. 194, спр. 66].

На підставі наведених фактів професуру Університету Св. Володимира кінця XIX ст. можна розглядати як досить сформовану та замкнуту мікро-соціальну групу. Проте ця замкненість була відносною у зв'язку з прискоренням соціальної мобільності і неможливості професури, як вже наголошувалось, відмежуватися від суспільства. Відповідно, вона мала посісти в соціумі власну нішу та мати власну позицію з різних суспільних питань.

У цьому контексті можемо констатувати, що професори займали впливову позицію не тільки у сфері науки або освіти, але й в інших сферах суспільного життя, хоча вона і не завжди була помітною. Зокрема, політична активність, в разі розходження поглядів професорів з офіційним державним курсом виявлялась непрямо. Хоча це і не заважало бути таким професорам лідерами опозиційних рухів, як В.Б. Антонович. Причому у таких випадках наука часто була своєрідною маскою для політики [14, 237–239]. Якщо ж політичні погляди професора відповідали державній позиції, то подібні особи активно і відкрито заявляли про себе в цій сфері, оскільки це нічим їм не загрожувало. В цьому контексті можна згадати такого поборника ідеї слов'янської єдності і русофіла, як Т.Д. Флорінський, або ж П.М. Ардашева і його активні контакти з російськими націоналістами [5, ф. 167, спр. 8–18, 31–43, 58, 59, 60–62, 98–99]. Як бачимо, відмінності позицій і політичних симпатій були зумовлені одними факторами і водночас засвідчували впливову роль професури у різних політичних таборах, як ідеологів. До речі, впливовість і високий статус професури були визнані як державою, так і суспільством [20, 11]. Так, М.Х. Бунге певний час був міністром. На прикладі С.Т. Голубєва засвідчуються контакти з найвищими церковними ієрархами та численні звернення до нього різних осіб протекційного характеру [5, ф. 194, спр. 42, 43, 45, 46, 64, 81 та ін.]. Величезний розмах мало вшанування ювілеїв наукової діяльності окремих професорів, наприклад, 25-річчя наукової діяльності Т.Д. Флорінського у 1904 р. [5, ф. 219, спр. 1-6, 16-24, 26-28].

Таким чином, високий соціальний статус професури можна розглядати як ще одну спільну рису для цілої корпорації. Водночас можна вести мову і

про віднесення професури до інтелектуальної еліти суспільства, а певної її частини і до політичної еліти. Цей статус виявився не лише в частих зверненнях до професорів представників найрізноманітніших соціальних груп з проханнями, як до останньої (або як до впливової) інстанції. В листах між професорами звернення засвідчують рівність соціального статусу респондентів. Водночас інші особи, що не належали до професорської корпорації в листах до професорів завжди вживають позначення їх вченого звання. Отже, цілковито можемо вести мову про відчуття солідарності і рівності свого соціального статусу в середовищі професури та одночасне сприйняття її суспільством як окремої елітної соціальної групи. Образ київського професора був відображений навіть у тогочасній літературі (повість “Хмари” Івана Нечуя-Левицького), що додатково підтверджує як завершеність цього образу, так і оформлення своєрідного типу “професорської культури” [8, 155–186] вже у другій половині XIX ст.

Роблячи загальний підсумок, можемо стверджувати, що тема професорської корпорації Університету Св. Володимира належить до мікро-історії, що є актуальною сферою сучасних історичних студій [15, 46; 15, 240]. Для історії України ця тема має особливу важливість, враховуючи наукову і суспільну значущість творчої спадщини багатьох професорів Університету Св. Володимира другої половини XIX – початку XX ст. Відповідно, тема професорської корпорації цілком заслуговує на ґрунтовне вивчення.

Література

1. Alma Mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу української революції 1917–1920. Матеріали, документи, спогади. – К.: Прайм, 2000. – Кн. 1. – 697 с. – К., 2001; Кн. 2. – 697 с.
2. Гофман А.Б. Семь лекций по истории социологии. – М., 1995.
3. Зборовский Г.Е., Орлов Г.П. Социология. – М., 1995.
4. З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників / Упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 1. – 398 с.; Кн. 2. – 453 с.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського Національної Академії Наук України.
6. Історія Київського університету (1834–1959). – К.: Видавництво Київського університету, 1959. – 629 с.
7. История Киева. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1984. – 462 с.
8. Кантор В. Русское искусство и “профессорская” культура // Вопросы истории. – 1978. – № 3. – С. 155–186.
9. Киевский университет. Документы и материалы (1834–1984). – К.: Вища школа, 1984. – 190 с.
10. Короткий В.А., Біленький С.Г. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. – К.: Видав. Київ. ун-т, 1999. – 387 с.
11. Лабунька М. Микола Павлович Дашкевич та Іван Андрійович Линниченко // 125 років Київської Української академічної традиції (1861–1986). – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1993. – С. 219–241.
12. Миронов Б.Н. Социальная история России. – СПб.: АТ “Наука”, 1999.
13. Михальченко С.И. Киевская школа. Очерки об историках. – Брянск: Издательство Брянского педагогического Института, 1994. – 76 с.

14. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К.: Основи, 2000.
15. Про А. Дванадцять уроков по истории. – М.: РГГУ, 2000. – 336 с.
16. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1997. – Т. 2. – 448 с.
17. Ульяновський В.І. “Ранній” Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 117–145.
18. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1908. – Кн. 20. – Вып. III.
19. Чуткий А. Проблема “національного” в житті і творчості Миколи Дашкевича // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 219–245.
20. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. – К.: Наукова думка, 1991. – 169 с.
21. Щетинина Г.И. Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX в. – М.: Наука, 1987.
22. Щетинина Г.И. Университеты в России и устав 1884 года. – М.: Наука, 1976.

В.Ф. Кондрашов

Просвітницька діяльність М.М. Аркаса

В історію вітчизняної культури Микола Миколайович Аркас увійшов, як композитор, збирач фольклору, автор популярної праці з історії України, громадський діяч. Син адмірала російського флоту, грека за походженням, він присвятив свою діяльність завданням просвіти українського народу. Значною мірою цьому він завдячує матері Софії Петрівні, представниці давнього старшинського роду Богдановичів, яка виховала сина патріотом рідного краю. Важливим етапом на шляху формування його ідейних переконань були роки навчання в Одесі – спочатку в гімназії Стародубцева, а потім у місцевому університеті, повний курс якого він закінчив у 1875 р.

Творчий доробок М.М. Аркаса збагатив скарбницю української культури. Його опера “Катерина” мала значний успіх у глядачів як в Україні, так і за її межами. З дитинства Микола Миколайович був захопаний в українську пісню і в юнацькі роки збирав фольклор. Згодом він підготував збірники народних пісень, які однак не зміг видати.

“Історія України-Русі” М.М. Аркаса, яка побачила світ у 1908 р., сприяла відродженню історичної пам’яті українців.

Протягом 1905–1907 рр. в Україні на хвилі національного руху виникають культурно-освітні товариства “Просвіти”. М. Аркас був ініціатором створення такого товариства в Миколаєві. Однак на шляху до здійснення його задуму в зрусифікованому місті йому довелося подолати чимало труднощів, про що він, зокрема, вказував у листі до В. Степаненка від 4 лютого 1907 р.: “Так загусло наше болото, що важко зворушити його, розгорнеш його, здіймуться дві три бульбочки, радієшь, думаєшь от прочистив джерела, знайшов свіжої водички, а воно засмокчеться знов, затягнеться і тільки ще гірше засмердить, але збуджувати сонних, турчати

їм у вуха треба поки схаменуться, поки прокинуться від довгого сну, поки навчаться поважати сами себе, поки розчолопаються: яких батьків і чиї ми діти” [1].

Важливе значення для створення миколаївської “Просвіти” мало ознайомлення Миколи Миколайовича в 1906 р. з роботою одеського товариства, про що він розповідав на сторінках часопису “Рідний край”. Так, в одеській “Просвіті” щосереді проводилися науково-літературні вечори, а щосуботи – літературно-музичні, на одному з яких і побував М. Аркас. Характеризуючи роль товариства, він писав: “Історія призначила нашим “Просвітам” зробити тепер таке саме велике діло на користь нашої вітчизни, яке робили колись наші братства у XVII віці; у цих товариствах наші сучасні діячі народної освіти, народного добробуту повинні стрічати широку поміч і підмогу в своїх благих починаннях, через що треба, необхідно треба, щоб усі, хто може, уся людність українська, від Карпатів до Кубані, від Припеті аж до моря, відтримала якомога оці наші товариства, які повинні з’єднатися для спільної святої праці, пам’ятаючи, що тільки у єднанні сила” [2].

Навколо Миколи Миколайовича згуртувалися однодумці – С.І. Гайдученко, А.В. Крижанівський, Ю.Т. Овчаренко та інші, в колі яких був розроблений статут товариства.

16 лютого 1907 р. “Просвіта” була офіційно зареєстрована в Миколаєві [3], а 25 лютого 1907 р. відбулося її урочисте відкриття [4].

Вранці того дня в Купецькому соборі Миколаєва відслужили панахиду Тарасу Шевченку, після чого, в приміщенні технічного товариства, відбулися збори “Просвіти”. На них М. Аркас виголосив промову, присвячену завданням розвитку української культури [5]. Збори затвердили статут, згідно з яким: “§1. Товариство має на меті допомогти розвитку української культури і першим чином просвіти українського народу його рідною мовою, працюючи в Миколаєві.

§2. Видавати книжки, журнали, часописи і т. ін. українською мовою:

– заводити свої книгозбірні, музеї, читальні, книгарні і т. ін;

– впорядковувати публічні лекції і відчити, загально-просвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти і т. ін.” [6].

М. Аркаса обрали головою товариства і головою його ради. Членами миколаївської “Просвіти” стали понад 100 чоловік [7], серед них, зокрема, були дружина М. Аркаса Ольга Іванівна та син Микола.

В складі товариства працювали чотири відділи: літературно-науковий, артистично-музичний, книгарне-книгозбірний, господарський [8]. Діяльність його членів головним чином полягала в проведенні літературно-музичних вечорів, вистав, читанні лекцій. Микола Миколайович прочитав жителям Миколаєва цикл лекцій з історії України. “Просвіта” запрошувала до себе лекторів з інших міст. Члени товариства підготували вистави опер “Катерина” М. Аркаса, “Запорожець за Дунаєм” С. Гулака-Артемовського, п’єс “Наталка-Полтавка” І. Котляревського, “Шельменко-денщик” Г. Квітки-Основ’яненка, “Сто тисяч”, “Мартин Боруля” І. Карпенка-Карого, “Ведмідь” А. Чехова [9].

У приміщенні товариства було влаштовано книгарню, книгозбірню і читальню. “Просвіта” отримувала українські часописи і журнали “Літературно-науковий вісник”, “Рада”, “Рідний край”, “Слово” та інші [10].

Миколаївська “Просвіта” виступала на захист вільного розвитку української мови, впровадження її в гімназіях та університетах. Як голова товариства Микола Миколайович 12 лютого 1908 р. звертався до члена Державної Думи І. Лучицького з проханням підняти питання про необхідність викладання українською мовою в початковій школі, введення курсів українознавства в гімназіях та університетах [11]. Аналогічні пропозиції висловилися ним у листі від 30 квітня 1908 р. до петербурзької української громади та від 28 травня 1908 р. до празького всеслов'янського студентського з'їзду [12].

Просвіт'яни відраховували по 5 відсотків від чистого прибутку на спорудження пам'ятника Тарасу Шевченку в Києві [13]. Товариство виділило три стипендії учням технічної школи та кошти для заснування фонду позичково-допоміжної каси безробітним українцям, переважно членам “Просвіти” [14].

Аналізуючи результати роботи товариства, М. Аркас вказував: “Чутка за нашу “Просвіту” пішла і на село, і звідтіль з-понад Бугу і Інгулу за скільки верстов приїздять селяне подивитися і послухати, що в нас тут робиться, усі вони вертаються до дому, по своїх хатах зачаровані і задоволені тим враженням, що ми робимо на них, бо любов і повага рідної мови, рідного краю, поверне людей о поважання сім'ї і своєї...” [15].

Микола Миколайович значну увагу приділяв створенню українських шкіл. На свої кошти він відкрив школу з українською мовою викладання в с. Богданівці [16], яка після його смерті була закрита властями.

Вірний син України М.М. Аркас заслужив повагу і вдячність сучасників і нащадків. Його ім'я назавжди залишиться в пам'яті нашого народу.

Література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. III, спр. 45274, арк. 1-2 зв.
2. Рідний край. – 1906. – Ч. 46. – С. 6.
3. Державний архів Миколаївської області (Далі-ДАМО), ф. 206, оп. 1, спр. 6, арк. 11.
4. Там же, ф. 229, оп. 3, спр. 32, арк. 17.
5. Николаевская газета. – 1907. – 27 февраля.
6. ДАМО, ф. 206, оп. 2, спр. 4, арк. 24.
7. Николаевская газета. – 1907. – 27 февраля.
8. ДАМО, ф. 206, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
9. Справоздання Українського товариства “Просвіта” у Миколаєві. На 1 січня – 1909 р. – Николаев, 1909. – С. 10–11.
10. ДАМО, ф. 206, оп. 2, спр. 3, арк. 11 зв.
11. Там же, оп. 1, спр. 2, арк. 15.
12. Там же, спр. 10, арк. 3.
13. Там же, спр. 2, арк. 36.
14. Там же, оп. 2, спр. 3, арк. 11 зв.
15. Там же, арк. 11.
16. Рідний край. – 1906. – Ч. 42. – С. 10.

Чернігівські музеї на сторінках місцевої періодики (кінець XIX – початок XX століття)

Одним із джерел для вивчення процесу створення та становлення музеїв – освітньо-культурних, науково-дослідницьких установ – є періодичні видання. Автор статті робить спробу проаналізувати чернігівську періодику кінця XIX – початку XX століть з точки зору висвітлення в ній розвитку музейної справи у регіоні.

На початку XX століття у Чернігові існувало три музеї – Музей губернської вченої архівної комісії, Музей українських старожитностей імені В.В. Тарновського та Єпархіальне давньосховище. Чернігівські музеї неодноразово привертали увагу дослідників і вивчалися досить різносторонньо. Та на жаль, поза увагою науковців залишився окремий вид джерел, що характеризують процес створення і діяльність музейних установ, – періодичні видання. Місцева періодика – важливе джерело для вивчення суспільно-політичних, соціально-економічних і культурних проблем регіонів. На сторінках чернігівських періодичних видань кінця XIX – початку XX століть можна прослідкувати процес становлення музейної справи у губернському центрі. Саме тому цей пласт джерел потребує актуалізації.

Мета статті – розкрити значення місцевої періодики (кінець XIX – початок XX століття) для розробки питань розвитку музейної справи у Чернігові.

Періодичні видання, представлені здебільшого газетами та журналами, і як історичне джерело мають ряд особливостей. Вони носять комплексний, синтетичний характер, містять оперативну інформацію про події, що відбулися, і це, в свою чергу, підвищує їхню джерельну цінність.

Про власне українську періодику у кінці XIX – на початку XX століття говорити не доводиться. Як зазначає дослідник І.Л. Михайлишин: “Це свідчить не стільки про пасивність українців у створенні своєї преси, скільки про могутність опору, на який наштовхувалися навіть безневинні журналістські ініціативи українських діячів” [1]. Усі видання, згідно Валуєвського циркуляру (1863р.) [2], виходили російською мовою і підлягали цензурі з боку органів влади.

До 200-річчя з часу створення Чернігівської губернії співробітники краєзнавчого відділу обласної універсальної наукової бібліотеки імені В.Г. Короленка уклали Зведений каталог-довідник місцевих періодичних видань 1839-1917 рр. [3], який включає понад 300 назв. З них переважна більшість друкувалася у Чернігові впродовж кінця XIX–XX століття. Враховуючи технічну обмеженість статті, проаналізуємо лише ті, що залишили помітний слід у суспільно-політичному житті губернського центра.

Періодичну пресу на Чернігівщині започаткувала газета “Черниговские губернские ведомости”, перший номер якої побачив світ у 1838 році [4]. Вона, як і в інших регіонах Російської імперії, складалася з двох частин: офіційної та неофіційної. Офіційна вміщувала накази, розпорядження, оголоше-

ння уряду і місцевої адміністрації, відомості про просування по службі та нагородження. Неофіційна, в свою чергу, подавала написані здебільшого місцевими авторами статті та матеріали з історії, етнографії, географії, статистики, а також літературно-художні і публіцистичні твори, критичні публікації про музику, театр, музеї та біографічні нариси.

Чернігівська газета мала власне обличчя. Так, наприклад, у журналі Міністерства народної освіти зазначалося: “неофіційна частина “Черниговских губернских ведомостей” вирізняється поміж інших губернських відомостей багатством статей різноманітного змісту, що безпосередньо стосуються Малоросійського краю” [5]. Професор О. Сумцов вказував, що вплив історичного та етнографічного матеріалу був періодичним, залежно від того, як з’являвся пристрасний любитель археології та етнографії [6].

Повідомлення про місцеві музеї на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” почали друкуватися переважно у кінці XIX століття. Саме на цей період і припадає активний процес створення музеїв у Чернігові. Характерно, що більшість матеріалів стосувалися музею Чернігівської губернії вченої архівної комісії (ЧАК). Повідомлялося про нові надходження до музею, зокрема, про приватні пожертвування [7], поповнення колекції за рахунок предметів старовини, що потрапили до закладу після скасування ремісничих управ [8]. Друкувалися матеріали і про музей Чернігівського губерніального земства – Музей українських старожитностей імені В.В. Тарновського. Ось як характеризується збірка музею: “Починаючи від декількох зразків старовинного зодчества, колекція представляє релігійну сторону життя козацького періоду, управління, побут, естетичні смаки і нарешті, галерею осіб, які робили історію українського народу, або залишили на її сторінках своє ім’я” [9]. Автори публікації звертали увагу читачів і на ту особливість, що речі мають не лише історичну цінність, але й художню.

У кінці 60-х років XIX століття земські діячі мали намір видавати газету, яка б була присвячена виключно інтересам земства Чернігівської губернії і висвітлювала діяльність місцевих закладів [10]. Проте, боячись зростання опозиційного руху в країні, уряд штучно гальмував розвиток провінційної преси. Щоб дати вихід творчим потенціям периферійної інтелігенції, власті дозволяли організовувати на місцях “наукові земські” періодичні видання. Так з’явився “Земской сборник Черниговской губернии”, перший номер якого вийшов у 1869 році [11].

У перше десятиліття свого існування збірник виходив регулярно, але містив переважно офіційні матеріали. Земствам було рекомендовано друкувати, насамперед, свої звіти і протоколи засідань, а статистичні та інші матеріали вміщувати на сторінках “Губернських ведомостей”. І. Холмський, укладач першого показника статей, надрукованих у збірнику, вказував, що деякі публікації довелося зовсім виключити через їхню беззмістовність – вони не мали ніякого значення навіть для довідок [12].

Згодом характер періодичного видання кардинально змінився: на його сторінках почали друкуватися цікаві історико-краєзнавчі матеріали, статті, дослідження, що мали неабиякий науковий інтерес. Такі зміни зумовлюва-

лися активізацією діяльності статистичного відділу при губернській земській управі, в який прийшли авторитетні дослідники – П.П. Червінський, В.Є. Варзар, О.П. Шликевич, О.О. Русов. Пожвавилася робота редакції і після переїзду до Чернігова подружжя Грінченків.

Різноманітністю матеріалу, його ґрунтовністю, як справедливо вважали сучасники, “Земської зборник Черниговской губернии” на рубежі XIX – XX століть вирізнявся з-поміж інших періодичних видань. У “Записках Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка”, що видавалися у Львові, у 1896–1904 роках щорічно містилися огляди збірника. Цей факт красномовно засвідчує значущість матеріалів чернігівського земського видання та глибокий інтерес, який вони викликали [13].

“Земской зборник Черниговской губернии” – без перебільшення, цінне джерело для вивчення історії Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського. У друкованому органі Чернігівського земства вміщено величезну кількість матеріалів про Музей українських старожитностей. Це пояснюється тим, що відомий колекціонер та громадський діяч Василь Васильович Тарновський свою унікальну збірку передав у дар земству.

Земство займалося облаштуванням музею і на сторінках його друкованого органа цей процес можна простежити з усіма подробицями.

Відомий колекціонер, громадський діяч В.В. Тарновський звернувся з пропозицією подарувати Чернігівському земству свою збірку предметів української старовини. Губернська управа розглянула ініціативу Тарновського і відповіла згодою, про що повідомляв збірник [14]. Щоправда, збирач старовини вимагав, щоб музей розміщувався у будинку на Валю. Земство ж не мало коштів на облаштування приміщення та пристосування його до потреб музейного закладу. Тому земська управа пропонувала колекціонеру один із будинків губернського земства у центрі міста [15]. Питання деякий час залишалося невирішеним.

13 червня 1899 року Василь Васильович Тарновський помер. У некролозі, надрукованому на сторінках збірника, зазначається: “Свій музей В.В. Тарновський подарував Чернігівському губернському земству і цей дар підтвердив духовним заповітом” [16].

Після смерті колекціонера для земства дуже гостро постала проблема знайти приміщення, в якому можна розмістити музей. Знайти вихід з проблемної ситуації допомогло Київське товариство старовини та мистецтва. Член правління товариства, відомий історик В. Антонович, надіслав листа голові губернської управи Ф. Уманцю, де вказувалося: “...Товариство погоджується прийняти на зберігання у своєму приміщенні колекцію історичної старовини покійного В.В. Тарновського, що належить Чернігівському земству, і зберігати її до 1 січня 1901 року” [17]. При цьому Володимир Антонович поставив перед земством умову – надати дозвіл представити окремі предмети колекції на виставці X Археологічного з’їзду, який проходитиме у Київському історичному музеї. Пізніше у збірнику повідомлялося, що виставлені на з’їзді експонати мали успіх у відвідувачів, у тому числі і серед селян Чернігівської губернії [18].

Колекція старожитностей, яку отримало земство, потребувала не лише розміщення, а й упорядкування. Цю справу розпочав сам власник, за життя В. Тарновський видав два каталоги своєї колекції: 1893 р. – каталог відділу присвяченого Шевченку, 1898 р. – каталог предметів доісторичного періоду, великокнязівської епохи та козацької доби [19]. Проте не всі предмети збірки були включені до них. Історик М.О. Біляшівський також робив деякі спроби упорядкувати предмети музею. Щоб завершити розпочату справу, земська управа відрядила до Києва свого секретаря Бориса Грінченка. Робота щодо перевірки музею просувалася досить повільно, адже ускладнювалася тим, що деякі експонати не мали номерів, або вони не співпадали, інші були придбані після видання каталогу 1898 року. Так, у список цього каталогу не ввійшли рукописи з автографами гетьманів І. Мазепи, К. Розумовського, І. Самойловича, письменників С. Гулака-Артемовського, Гребінки, Гоголя, Куліша, Шевченка.

Попрацювавши з колекцією, Б. Грінченко дуже високо оцінив її: “Чим більше працюєш у музеї і детально з ним знайомишся, тим більше переко-нуєшся, що іншого такого музею немає і немає уже можливості зібрати повторно подібну колекцію” [20]. Як підсумок своєї роботи, Борис Грінченко упорядкував каталог музею, який надрукований окремим виданням, а в одному з випусків збірника зробив його детальний огляд [21].

Видання повідомляло і про перевезення колекції Тарновського з Києва та створення у Чернігові Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського. Зазначалося, що експонати розмістили у приміщенні ремісничого класу сирітського будинку, на обладнання якого управа виділила 9 тисяч руб, а робити обійшлися значно дорожче – понад 15тисяч руб [22].

Управа разом із комісією, що була створена спеціально для влаштування музею, розробили “Загальні правила” закладу, які теж були надруковані у збірнику. Цікаво, що відвідування музею було безкоштовним, при ньому працювали кабінети для навчання та художніх занять. У правилах також оговорювалося, що заклад приймає у дар від населення старовинні речі [23].

Згідно повідомлення земського збірника, першим наглядачем музею була дружина Бориса Грінченка – Марія Грінченко. У серпні 1900 року її призначила земська управа. Вона отримувала заробітну плату 30 руб і користувалася квартирою при музеї. Однак через два місяці змушена була залишити посаду, оскільки її не затвердив губернатор [24].

З часом інформація про музей стала лаконічною і нагадувала більше звіт про діяльність закладу: хто є наглядачем, скільки людей побувало на екскурсіях, які предмети надійшли у дар, а що музей придбав за власні кошти, друкувалися і нові постанови музейної комісії [25].

“Земской сборник Черниговской губернии” регулярно видавався до 1912 року. Саме тоді земські збори Чернігівської губернії прийняли рішення про створення щотижневика – “Черниговская земская неделя”. У такий спосіб майже через півстоліття була реалізована ідея земської газети і на неї зверталася більша увага, а збірник припинив своє існування у 1914 році [26].

Газета земства проіснувала чотири роки. За змістом вона відрізнялася від збірника, оскільки містила оперативну інформацію. Друкувалися повідомлення про місцеві та всеросійські події, також корисні поради, відповіді на листи читачів, окремо подавалися відомості з фронтів Першої світової війни.

З нагоди 15-річчя діяльності Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського земська газета опублікувала статтю. Зокрема, подається характеристика особистості видатного колекціонера: гарячий патріот, вірний син України, знавець української старовини, глибокий поціновувач Т.Г. Шевченка. “Думка Тарновського працювала в одному напрямку, хотілося щось ще для Батьківщини зробити гарного” [27]. Проаналізована діяльність закладу за час його існування, історія створення і навіть згадані публікації про В.В. Тарновського в інших виданнях.

“Черниговская земская неделя” інформувала читачів і про діяльність ще одного музею, що існував на той час у губернському центрі, – Чернігівського єпархіального давньосховища, що було створене духовною консисторією при Чернігівській духовній семінарії. Як повідомлялося, усі експонати цього музею – з Чернігівської єпархії, основна їхня особливість – в тому, що подібні відсутні у музеї В.В. Тарновського [28]. У давньосховищі були представлені ікони XVII–XVIII століть, релігійна скульптура, вишивки, твори відомих риторів та проповідників І. Галятовського, Л. Барановського та інших.

Наприкінці XIX століття створила власне періодичне видання Чернігівська губернська вчена архівна комісія, яка розпочала свою роботу у 1896 році [29]. У науковому відношенні вона підпорядковувалася Петербурзькому археологічному інституту, в адміністративному – чернігівському губернатору. Неабияку підтримку комісії та її друкованому органу надавав губернатор Є.К. Андрієвський [30]. Крім архівної діяльності члени архівної комісії займалися археологією, етнографією, історією, виданням документальних матеріалів. Як підрозділи Чернігівської губернської архівної комісії (ЧАК) існували бібліотека та музей. Знаменно, що музей ЧАК був першим загальнодоступним музеєм Чернігова і за часів його відкриття розпочинається відлік історії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського [31].

Важливим джерелом для вивчення процесу формування музеїв у Чернігові є “Труды Черниговской губернской архивной комиссии”, перший випуск яких з’явився у червні 1898 року (всього їх – 12). На засіданнях комісії постійно обговорювалися поточні питання, заслуховувалися реферати і наукові доповіді, які друкувалися потім у “Трудах”. Неодноразово йшлося про діяльність музею комісії. Наприклад, на одному з них розглядалося прохання директора зоологічного музею Імператорської академії наук надати череп тура, який виставлявся на XIV Археологічному з’їзді і належить ЧАК [32]. Архівна комісія виконати прохання визнала неможливим, натомість члени комісії вирішили надіслати до зоологічного музею фотографію [33].

Порушувалося питання і про створення у Чернігові єдиного музею. Як вказувалося, усі музеї міста (Музей українських старожитностей імені В.В. Тарновського, історичний музей ЧАК та Єпархіальне давньосховище)

мають спільну мету – збирання і зберігання пам'яток старовини, до того ж суттєвої різниці між їхніми колекціями немає. Чи не краще об'єднати усі музеї в один? – таке питання поставлене на одному із засідань ЧАКу [34]. У “Трудах” знаходимо також опис історичного музею архівної комісії. Як окремі підрозділи музею названі відділ церковної старовини та предметів християнського культу, власне історичний відділ та нумізматичний [35]. Музей нараховував понад 3000 експонатів, його діяльність передбачала не лише екскурсії, а й наукові дослідження [36].

Джерельна цінність “Трудов” ЧАК і в тому, що у них надруковані показники статей з історії, археології, етнографії, матеріали щодо діяльності музеїв, розміщені у місцевих періодичних виданнях [37].

Мала своє друковане видання і Чернігівська єпархія. Детальна інформація про Єпархіальне давньосховище – на сторінках “Черниговских епархиальных известий”. Історик Чернігівської єпархії преосвященний Філарет Гумілевський порушив клопотання перед Синодом про створення місцевого єпархіального друкованого органу. “Черниговские епархиальные известия” видавалися з 1861 року [38]. У їхній неофіційній частині друкувалися повідомлення про все особливе, насамперед, стосовно історичних подій та предметів церковної старовини.

Періодичне видання відображає процес створення музею Єпархіальне давньосховище. Рішення про його заснування було прийняте ще у 1900 році [39]. Однак офіційна дата створення музею – 1906 рік, коли Статут установи після обговорення на єпархіальному з'їзді затвердили єпископ Чернігівський і Ніжинський Антоній та Чернігівський губернатор М.М. Радіонов [40]. Єпархіальні відомості повідомляли про поповнення колекції музею, про основні напрями діяльності [41].

У кінці XIX – на початку XX століть у Чернігові функціонували три музеї, які пізніше стали важливими складовими Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Створення музеїв, становлення їх як культурно-освітніх та наукових установ, специфіка їхньої роботи детально висвітлювалися на сторінках місцевих періодичних видань. Серед яких найпомітніші “Черниговские губернские ведомости”, “Черниговские епархиальные известия”, “Земской сборник Черниговской губернии” та “Труды Черниговской губернской архивной комиссии”. Тож, ці видання можна розглядати як цінні джерела для вивчення процесу формування Чернігівського історичного музею, започаткування та розвитку музейної справи на Чернігівщині.

Література

1. Михайлишин І. Історія української журналістики. – Харків, 2000. – С. 11.
2. Бойко О. Історія України. – К., 1999. – С. 227.
3. Зведений каталог-довідник місцевих періодичних видань 1839-1917 рр. – Чернігів, 2002. – 160 с.
4. Полетун Н. Подвижничество “Губернських відомостей” // Чернігівські відомості. – 1991. – №50. – С. 6.
5. Предисловие к указателю статей по истории, археологии, этнографии, помещенных в “Черниговских губернских ведомостях” за 1838–1906 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (далі – Труды ЧАК) – 1906. – Вып 7. – С. 1.

6. Там само. – С. 3.
7. Черниговские губернские ведомости (далі – ЧГВ). – 1896. – №701 (неофіц.); № 718 (неофіц.).
8. ЧГВ. – 1902. – № 2829 (неофіц.); № 2890 (неофіц.).
9. ЧГВ. – 1903. – № 3116 (неофіц.).
10. Див.: Гапієнко А. Историко-краєзнавчі матеріали в “Земском сборнике Черниговской губернии”// Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 97.
11. Дудко В. По сторінках “Земского сборника” // Вітчизна. – 1986. – № 5. – С. 180.
12. Указатель статей по истории, археологии, этнографии, помещенных в “Земском сборнике Черниговской губернии” за 1869–1905 гг. // Труды ЧАК. – 1905. – Вып. 6. – С. 214.
13. Дудко В. Назв. праця. – С. 182.
14. Земской сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1898. – № 9 – С. 552.
15. Там само. – С. 553.
16. Некролог В.В. Тарновского // ЗСЧГ. – 1899. – № 7. – С. 4.
17. Про музей В.В. Тарновского // ЗСЧГ. – 1899. – № 8. – С. 62.
18. Про музей В.В. Тарновского // ЗСЧГ. – 1899. – № 11. – С. 52.
19. Там само. – С. 53.
20. Там само. – С. 56.
21. Гринченко Б.Д. Каталог музея Украинских древностей В. В. Тарновского /Издат. Черн. губ земства. – Чернигов, 1903. – 367с.; // ЗСЧГ. – 1903. – № 2. – С. 56-58.
22. Музей украинских древностей, пожертвованный Черниговскому губернскому земству В. В. Тарновским // ЗСЧГ. – 1903. – № 2. – С. 56–58.
23. Там само. – С. 57.
24. Там само. – С. 59.
25. ЗСЧГ. – 1912. – № 2. – С. 120–135.
26. Див.: Гапієнко А. Назв. праця. – С. 101.
27. Музей украинских древностей В.В. Тарновского // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 38. – С. 4.
28. Музей Епархиальное древлехранилище // Черниговская земская неделя. – 1916. – № 1. – С. 3.
29. Чернігівщина: енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1990. – С. 868–869.
30. Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів, 1998. – С. 95.
31. Линюк Л. Музей Чернігівської губернської вченої архівної комісії // Родовід. – 1996. – Число 2. – С. 39.
32. Труды ЧАК. – 1911. – Вып. 8. – С. 52.
33. Там само. – С. 53.
34. Там само. – С. 58.
35. Труды ЧАК. – 1905. – Вып. 6. – С. 43.
36. Труды ЧАК. – 1903. – Вып. 5. – С. 85.
37. Труды ЧАК. – 1905. – Вып. 6; Труды ЧАК. – 1906. – Вып. 7.
38. Труды ЧАК. – 1905. – Вып. 6. – С. 45.
39. Черниговские епархиальные известия. – 1900. – №14. – С. 394–397.
40. Черниговские епархиальные известия. – 1908. – №14. – С. 510–518.
41. Черниговские епархиальные известия. – 1911. – №13. – С. 8.

Панська сільська садиба XIX ст. як культурна форма (на матеріалі Полтавщини та Чернігівщини)

Тема дворянської сільської садиби XVIII–XIX ст. як факту культурної історії України протягом останнього десятиріччя привертає все більшу увагу вітчизняних дослідників. Її окремі аспекти – історичний, економічний, політологічний, мистецтвознавчий, культурологічний, краєзнавчий висвітлювались в публікаціях І. Родічкіна та О. Родічкіної, О. Михайлишин, А. Кривенко, Л. Крощенко, А. Тимошенка, Л. Шевченко, В. Кучеренка, Н. Гассанової та інших. Водночас проблема садиби як багатофункціонального феномену постійно знаходилася у колі інтересів російських науковців і, починаючи з 70-х років XX ст., успішно розроблялася в працях Ю. Лотмана, С. Ліхачова, Л. Іванової, Т. Каждан, Г. Стерніна, Г. Злочевського, В. Щукіна, М. Рязанцевої. Об'єднання інтересів російських та українських спеціалістів, передусім в питанні маєткової культури Лівобережної України, має вагоме історичне підґрунтя і давню традицію, закладену ще на межі XIX–XX сторіч публікаціями часописів “Старые годы”, “Столица и усадьба”, розвідками барона М. Врангеля, Г. Лукомського, Ф. Горностаєва.

Але проблема соціокультурного життя садиби в окремих регіонах України, функціонування певної частини маєтків як культурних гнізд, диференціація їх відповідно напрямків діяльності господарів досі не підлягала комплексному вивченню і надає широкі можливості для досліджень.

Садиба впродовж кількох сторіч була невід'ємною складовою економічного, соціального, політичного, мистецького, побутового життя Російської Імперії, відбивши у своїй історії основні етапи життєдіяльності дворянської держави. З кінця XVIII ст. до 40-х років XIX ст. садиби слугували водночас розкішною резиденцією аристократа, сільським художнім салоном, кабінетом освіченого дворянина, затишним куточком для поета і філософа, поліфункціональним господарством. З 50-х–60-х років XIX ст. під впливом економічних і політичних факторів маєтки почали видозмінюватися, отримуючи передусім нових власників – купців, промисловців, представників творчої інтелігенції. Можна стверджувати, згадавши вдалий вислів Г. Стерніна, що в цей період відбувся перехід маєтку з розряду суб'єктів культури в розряд об'єктів [1, 189]. Збільшилося культурне значення садиби за рахунок нівелювання її соціальної ролі. Такі еволюційні процеси тільки підкреслюють можливість характеристики даного утворення як певної культурної форми, процес генезису якої складався з послідовних етапів: активне формування в епоху зародження імперського дворянства, успішний розвиток у культурному соціумі XIX ст., збереження значимості символічного характеру після того, коли на початку XX ст. садиба припинила існування у своїй первісній функції [2, 307].

Слугуючи матеріалом для культурологічного аналізу, панська сільська садиба має розглядатися водночас як продукт матеріальної діяльності та як культурне середовище. Останній аспект здається особливо цікавим для визначення специфічної ролі дворянських маєтків в історичній долі того регіону України, що водночас був ареною для реалізації імперських амбіцій

царського уряду та осередком опозиційних настроїв традиційної еліти - шляхти, представники якої походили зі старовинних козацько-гетьманських родів [3, 34].

На землях Полтавської та Чернігівської губерній, утворення яких було задекларовано 14 березня 1801 року, нащадки української старшини, отримавши права російського дворянства згідно 1785 року, стали на шлях соціального просування в імперському суспільстві, але водночас визнавали українську мову національною, користуючись нею у побуті, захоплювалися збиранням і публікацією історичних першоджерел, етнографічних матеріалів, брали участь у соціальних рухах свого часу. Сімейні володіння слугували для власників місцем втілення їх духовних уподобань, професійних інтересів, політичних симпатій. Такі маєтки, на відміну від репрезентативних резиденцій середини-другої половини XVIII ст. (К. Розумовського у Батурині, П. Рум'янцева-Задунайського у Вишеньках і Черешеньках, П. Завадовського у Ляличах, родини Кочубеїв у Диканьці), функціонували як "культурні гнізда", історія яких створювалася зусиллями однієї особи або кількох поколінь. Серед них садиби державного діяча Д. Трощинського (1754–1829) у селі Кибинці, поета і опозиціонера В. Капніста (1758–1823) в селі Велика Обухівка, письменника-просвітника, батька декабристів І. Муравйова-Апостола (1770–1851) у селі Хомутець, родини Ґалаґанів у Сокиринцях і Дігтярях, сім'ї Маркевичів-Марковичів у Сварковому, Васьківцях, Турівці, де Бальменів у селі Линовиці, трьох поколінь Тарновських у славетній Качанівці, Закревських у Березовій Рудці, Райзерів-Скаржинських у Поставах-Муках-Круглику, Волконських-Кочубеїв у Вороньках і Вейсбахівці (Білорічиці). Культурна біографія цих осередків охоплює все XIX ст., окремі її сторінки слугують ілюстрацією до побутування політичних ідей з початку до кінця сторіччя: зародження українського консерватизму в діях В. Капніста, Д. Трощинського, М. Рєпніна-Волконського (1778–1845) на межі епох, поширення масонських ідей і декабристського руху у 1820-ті роки, спалах національного ентузіазму в зв'язку з діяльністю Т. Шевченка у 1840-ві роки, зародження народницької ідеології та формування плеяди земських діячів у пореформенний період.

Садибне життя вже з початку сторіччя слугувало формою виявів опозиційних настроїв, коли занурення у приватний господарський та родинний побут надавало можливості відійти від офіційної громадської діяльності [4, 101]. Таке "усамітнення" призвело до розширення міжсадибного спілкування поміщиків, до захоплення колекціонуванням, мистецтвом, освітньою справою серед народу, до встановлення різнобічних зв'язків з діячами культури й мистецтва, що врешті-решт сприяло оформленню окремих садиб як "культурних гнізд". Зміцнення їх впливу на духовне життя свого часу зумовлювалося і таким фактором, як поява національної інтелігенції, наукової і творчої, що для суспільства, котре внаслідок драматизму історичного шляху, втратило власну еліту [5, 282], стало доленосною подією.

Садиби, найчастіше невеликі, не досить успішні в господарському плані, що були притулком для людей творчої праці, вже фактом свого існування сприяли формуванню духовної атмосфери в суспільстві. На початку XIX ст. до таких осередків належали садиба Гоголів-Яновських

(Яновщина), тепер с. Гоголеве Миргородського р-ну, Полтавської обл., маєток П. Білецького-Носенка (1774–1856) на околиці Прилук (тепер Чернігівська обл.), хутір Убіжище (Гребінчин Яр), зараз у складі села Мар'яновка Гребінківського р-ну, Полтавської обл., “родове гніздо” Е. Гребінки (1812–1848). З середини ХІХ ст. питома вага та суспільне значення таких садиб, “де природа, мистецтво, спілкування однодумців... з'єднувалася у дещо цілісне...” [6, 381], зросли. Поступове знищення соціальних розбіжностей між дворянською та різночинною інтелігенцією, ріст інтересу до інтелектуальної діяльності, прагнення до усамітнення з метою присвятити себе творчій праці, – ці та інші фактори зумовили значимість таких родинних помешкань, як Мотронівка (тепер Борзнянський р-н, Чернігівської обл.) в житті П. Куліша (1819–1897) та Г. Барвінок (1828–1911), маєток Киселів у Дідівцях (тепер Прилуцький р-н, Чернігівської обл.), пов'язаний з останніми роками життя М. Костомарова (1817–1889), хутір Іванівський (тепер с. Шевченка, Бахмацького р-ну, Чернігівської обл.), де плідно працював М. Ге (1831–1894).

Як бачимо, історичний час є одним із головних факторів визначення садиби як культурної форми та її еволюційного руху. Але існування маєтків у реальному часі не відмінює того факту, що в їх просторово-часовому континуумі діяли інші складові, зокрема механізми духовної пам'яті – про свій рід, про патріархальний побут предків, про національні святині. “... Культурна пам'ять як творчий механізм... протистоїть часові. Вона зберігає минуле як те, що перебуває і зараз...” [7,674]. Згадаємо лише меморіальний пагорб, насипаний у Качанівці (тепер Ічнянський р-н, Чернігівської обл.) за часів В.В. Тарновського (молодшого) (1837–1899) після смерті Т. Шевченка близько дуба, що, за легендарними переказами, був милий поетові, або “священний дуб” із врзаною в нього іконою, яку Т. Шевченко у повісті “Музика” назвав “... іконою Іржавецької божої матері...” [8,210]. Таке єднання прийдешнього із сьогоднішнім у культурній атмосфері садиб їх власники сприймали як необхідне для формування людських почуттів, про що свідчать хоча б рядки сімейної хроніки “Під дубами” з родинного архіву Г.П. Галагана (1819–1888): “... для повноти життя людини, – писав він, звертаючись до сина, – чії душа і тіло віддані власній країні,... необхідно, щоб її сучасне не втрачало певного зв'язку з минулим, яке належить її дому, її родині...” [9, А.1]. Цікаво, як слова багатого поміщика українофіла перегукуються з роздумами російського дворянина, письменника і мислителя, Л.М. Толстого (1828–1910), який у середині 1850-х років у начерку “Літо в селі” писав: “... Без своєї Ясної Поляни я важко можу уявити собі Росію і власне ставлення до неї... Без Ясної Поляни я, можливо, краще побачу загальні закони, необхідні для моєї Вітчизни, але я не буду пристрасно любити її” [10,296].

Особливу роль у поєднанні часових планів садибного простору відігравали родинні портрети, важлива складова художніх колекцій у маєтках, які, за словами відомого дослідника садибної культури, “... конкретизували образи та події, що пішли в минуле, обросли під впливом часу легендами та міфами і сприяли усвідомленню мешканцями садиби свого власного місця в скороминучій зміні поколінь” [6,370].

Активність культурної пам'яті в духовній атмосфері садиби XIX ст. безпосередньо пов'язана з символічністю цієї атмосфери, яка є однією із змістовних характеристик садибного простору. Маючи в реальності чітку композиційну будову (в'їзні ворота, центральна алея, головний будинок, церква, служби, парки, природні або штучні водоймища, оранжереї і т. п.), яка в цілому зберігалася впродовж сторіччя, в контексті культури садибний простір виникає на підставі взаємодії двох планів – природного і власне культурного. Мова йде, за словами В. Топорова, "... про вміння побачити їх у поєднанні, що є результатом ... паралельної роботи природи та культури..." [11, 200]. Садибні парки, в XIX ст. – найчастіше пейзажні з елементами регулярних, унаслідок співпраці людського натхнення з розмаїттям "дикої природи", слугували не тільки середовищем існування для власників, але й впливали на триб життя, створювали відчуття незалежного, вільного побутування у власному Едемі, відстороненому від драматичної історії величезної імперії.

Серед таких парків у садибах Полтавщини й Чернігівщини привертають увагу не тільки видатні пам'ятки садово-паркового мистецтва, що збереглися майже повністю або частково – Качанівський, Сокиринський, Линовицький, Березоворудівський, але й створені зусиллями господарів затишні природні куточки у Великій Обухівці, Яновщині, Турівці, багатьох інших садибах, що їх образи надійшли до нащадків, насамперед, через призму захопленого ставлення сучасників. "... Куди не погляну, – писав історик, що завітав до садиби В. Капніста на початку XIX ст., – або скрізь дуби від 12-ти до 15-ти сажених заввишки і в три мої обхвати завтовшки, або в'яз, або клен, або яблуня, або грушеве дерево в 1/2 аршина в діаметрі..." [4,103]. Воістину – Едем, де щира земля радо обдаровує людину. Або парк садиби П. Білецького-Носенка на Лапинцях (тоді – під Прилуками), що у спогадах одного з вихованців його пансіону вже в 60-ті роки XIX ст. сприймався як вікове створіння: "... сад, який постав його працелюбністю, з широкими каналами, ставками та звивистими протоками, ... з острівками, оточеними високими ялинами, – виглядав вже прадавнім..." [12,142].

Звичайно, не тільки парки, ці "... засоби перетворення світу на певний інтер'єр (вислів Д. Ліхачова [13, 8]), але насамперед архітектурні споруди маєтків теж є виявом поєднання "природного" і "культурного" у садибному просторі. Визначальним стильовим напрямком в ансамблях Лівобережної України був класицизм, ця невід'ємна складова імперських уподобань (Сокиринці, Діхтярі, Хомутець, Линовиці), але тут він поєднався з традиціями народного дерев'яного будівництва та бароковими мотивами (Велика Обухівка, Березова Рудка, Турівка, Круглик) [14]. Це зумовлювалося і впливом романтичного світогляду, і тяжінням до традиційних архітектурних форм та врешті-решт призвело до зародження в надрах садибної архітектури тенденцій до переосмислення національного досвіду, раннім проявом яких став "будинок для гостей", створений за ініціативою Г.П. Галаґана у селі Либединці (1850-ті роки XIX ст.). Цей "первісток народного стилю" (визначення В. Чепелика [15]) репрезентував появу нового стильового напрямку українського архітектурного модерну, у формах якого пізніше були побудовані – комплекс будівель у Білорічиці (Вейзбахівці), тепер При-

луцький р-н, Чернігівської обл. (1878–1886), будинок А.П. Климова на хуторі Круглик (1913–1914).

Тільки впродовж XIX ст. доля маєткової архітектури Полтавщини й Чернігівщини була пов'язана з іменами архітекторів Дж. Кваренги, М. Мосцепанова, П. Дубровського, Е. Червінського, О. Ягна, А. Білогруда, Д. Дяченка, засвідчивши той факт, що загальні процеси розвитку архітектурної думки не обійшли стороною “садибних гнізд”. Еволюція художнього простору виявилася відбитком змін у суспільній свідомості, коли вже в середині XIX ст. Г. Ґалаґан, не відмовляючи у смаку своєму батькові, ініціаторові будівництва класицистичного ансамблю в Сокиринцях, писав: “... разом зі смертю старого будинку ми поховали нашу патріархальність...” [16, А. 1 (оберн.)], а Л. Жемчужников (1828–1912) у “Моїх спогадах з минулого”, створених через 40 років після згадуваних подій, назвав той же Сокиринський палац “... кам'яною спорудою, характеру нудних споруд часів Олександра I...” [17,146]. Такі спостереження примушують нас ще раз звернутися до роздумів Ю. Лотмана: “... Простір, що культурно, і насамперед архітектурно опановується людиною, – активний елемент людської свідомості...” [7,683]. Тобто, садибний простір у контексті культури є відбитком як індивідуальної, так і суспільної свідомості певної епохи.

Таким чином, поєднання “природного” і “культурного” у просторовому вимірі садиби вводили її до загального історичного, соціального, мистецького простору, водночас забезпечуючи окреме, тільки їй притаманне в ньому місце.

Нарешті, ще однією змістовною ознакою панської садиби як культурної форми став її суто особистісний характер. Особа власника, його майнове, соціальне, політичне становище, його місце в системі суспільної стратифікації (магнат, дідич, інтелектуал, земський діяч, представник творчої праці), – все реалізовувалося на мікрорівні садибного світу і зумовлювало особливості культурної діяльності в ньому.

Український сановний вельможа Д. Трощинський підтримував консервативні проекти В. Капніста, М. Міклашевського, під час подій 1812р. прагнув зберегти національне забарвлення козацької міліції [18,76] і в приватному житті залишався захисником української духовності, заснувавши в маєтку Кибинці театр, у виставах якого, що відбувалися на рідній мові, грали і селяни, і члени сімей В. Гоголя-Яновського та В. Капніста (керівників колективу), Ломиковських, Хілкових та інших.

Г.П. Ґалаґан, ліберал, активний учасник руху за скасування кріпосництва, земський діяч, у своїй суспільній та культурно-просвітницькій діяльності завжди відчував себе нащадком свого роду, уособленням якого були Сокиринці, “... наші милі Сокиринці, де вже п'ять поколінь нашої фамілії жили та померли, залишивши нам статок гарний та ім'я, нічим не заплямоване” [9, А. 1]. Саме особистість останнього з Ґалаґанів, його суспільна позиція, його політичні та духовні ідеали зробили Сокиринці певним духовним центром, пов'язавши маєток з іменами Т. Шевченка, М. Лисенка, М. Костомарова, П. Куліша, В. Горленка, Л. Жемчужникова та інших.

К. Скаржинська – (1852(?)-1932), нащадок старовинного роду Райзерів, відомого в Російській Імперії з початку XVIII ст., долаючи традиційний диле-

танцизм, характерний для культурної діяльності освічених дворян, у 80-ті–90-ті роки XIX ст. створила у маєтку Круглик під Лубнами перший приватний музей археології, природи та старожитностей, що сприяв оформленню професійної музейної справи в Україні.

Навіть такі вибіркові приклади свідчать: особистісний фактор є одним із вирішальних для визначення садиби як культурної форми і передусім для характеристики окремих садиб як осередків духовного життя своєї епохи.

Підводячи підсумок, зазначимо, що аналіз панської сільської садиби як культурної форми у межах певної історичної епохи (XIX ст.) дозволяє виявити етапи соціального та духовного генезису даного феномену, складові його просторово-часового континууму у поєднанні природного та культурного планів, прослідкувати дію механізмів культурної пам'яті в його внутрішній структурі та закладає основу для характеристики садиб як “культурних гнізд”, що утворились на підставі поєднання окремих видів діяльності (театральна справа, колекціонування, історичні розвідки, підтримка народної освіти тощо).

Такий соціальний та культурний інститут, як шляхетська садиба, заслуговує на детальне, неупереджене вивчення, не сплюндроване “класовим підходом”, засноване на сучасних ідеях культурології та історичної антропології. Подальше дослідження культурної роботи в панських маєтках Лівобережної України, обґрунтування їх типологічної диференціації дозволить суттєво поглибити сучасні уявлення про духовне поле української культури XIX сторіччя.

Література

1. Стернин Г.Ю. Русская художественная культура 2-й половины XIX – начала XX века. Исследования. Очерки. – М.: Советский художник, 1984. – 294 с.
2. Флиер А.Я. Форма культурная // Культурология. XX век: Энциклопедия. – СПб.: Университетская книга, 1998. – Т. 2. – С. 307–308.
3. Потульницький В. Світогляд українського лівобережного панства 2-ї половини XIX ст. // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 32–38.
4. Родічкін І., Родічкіна О. Сад і культура України // Хроніка 2000. – К.: ФСРМ. – № 41–42. – С. 48–141.
5. Субтельний О. Україна. Історія. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
6. Каждан Т.П. Русская усадьба // Русская художественная культура 2-й пол. XIX ст. Картина мира. – М.: Наука, 1991. – С. 354–393.
7. Лотман Ю.М. Семиосфера. – СПб.: Искусство, 2000. – 704 с.
8. Шевченко Т. Повести. – К.: Дніпро, 1988. – 616 с.
9. Інститут рукопису НБ ім. В.І. Вернадського, ф. 1, од. зб. 6886, 10 А оберн. Ґалаґан Г. Под дубами. Семейная хроника /Начато в 1866 г.
10. Дворянская и купеческая сельская усадьба в России XVI–XX вв.: Исторические очерки. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 784 с.
11. Топоров В.Н. Аптекарский остров как городское урочище (общий взгляд). // Ноосфера и художественное творчество. – М.: Наука, 1991. – С. 200–279.
12. Інститут рукопису НБ ім. В.І. Вернадського, ф. 1, од. зб. 294, 78 А оберн. Матеріали для біографії П.П. Белецького-Носенко, складені одним із його вихованців. – Рукопись. 19 сент. 1861г.
13. Лихачев Д.С. Поэзия садов. К семантике садово-парковых стилей. – СПб.: Наука, 1991. – 372 с.

14. Шевченко Л.С. Палацово-паркові ансамблі Полтавщини XVIII–XIX ст. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. – К.: НАОМА, 2003. – 17с.

15. Чепелик В. Первісток народного архітектурного стилю Шевченківської доби (Про будинок П.Г. Галаґана) // Народна творчість та етнографія. – 1989. – № 2. – С. 3–10.

16. Інститут рукопису НБ ім. В.І. Вернадського, ф. 1, од. зб. 6860, 2 А. Ґалаґан Г. Старый дом (в Сокиринцах): Очерк.

17. Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – Л.: Искусство, 1971. – 260 с.

18. Потульницький В.А. Український консерватизм як ідеологія та соціальна політика перед становленням другого українського гетьманату // Вісник Київського лінгвістичного університету. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 68–118.

І.С. Зуляк

Освітній конгрес “Просвіти” – завершальний етап святкування 60-літнього ювілею товариства у міжвоєнний період

“Просвіта” у міжвоєнний період відігравала надзвичайно важливу роль в українському культурно-просвітньому русі, оскільки виконувала функцію збереження й активного розвитку і формування національної свідомості. Чільне місце у її діяльності посідало відзначення II-го освітнього конгресу – завершального етапу 60-літнього ювілею з нагоди заснування товариства. Механізм проведення якого дає змогу осмислити фінансові можливості, питання пропаганди і залучення членів товариства до його відзначення.

Основна мета даної наукової публікації полягає у тому, щоб дослідити особливості проведення освітнього конгресу “Просвіта” у міжвоєнний період, розкрити його роль для культурно-просвітнього розвитку товариства в цілому. Завдання дослідження ґрунтуються на тому, щоб проаналізувати процес підготовки до конгресу, розкриття механізму проведення, визначення ролі Головного віділу у його організації.

Дана тематика знайшла певне відображення у публікаціях С. Перського, Ж. Ковби, О. Германа, Б. Савчука, М. Грицана та інших дослідників [1]. У вищевказаних працях дана тема досліджується фрагментарно, без достатнього використання архівних документів і матеріалів. Автором даної статті зроблено спробу цілісного і об’єктивного аналізу особливостей відзначення освітнього конгресу “Просвіта” у міжвоєнний період з детальним висвітленням різноманітних аспектів зазначеної тематики.

Проведення II-го освітнього конгресу було завершальним етапом святкування 60-літнього ювілею товариства, тому Головний віділ “Просвіти” у Львові, виконуючи доручення загальних зборів товариства від 1923 року, організував окрему комісію з метою підготовки проведення освітнього конгресу. Згадана комісія на одному із засідань ухвалила програму, яка передбачала огляд діяльності товариства у Галичині, на Волині, Підляшшя, Холмщині і Поліссі, ознайомлення з організацією просвітньої праці в інших народів, розвиток видавничої бази тощо [2, арк. 6].

29 квітня 1927 р. відбулося спільне засідання представників львівських установ щодо організації і проведення конгресу [3, арк. 113]. Більш ширше засідання комітету відбулося 27 березня 1929 р. за участю 23 запрошених установ. Основним питанням зібрання було визначення термінів проведення конгресу. Планувалося провести просвітній, кооперативний і сільськогосподарський конгреси, краєві здвиги “Сокола”, “Лугу”, сільськогосподарську виставку, яку влада заборонила організовувати, тому час проведення конгресу потрібно було узгодити з представниками українських інституцій і товариств [4, арк. 21]. До речі, Є. Храпливий радив розділити свято і провести конгрес спільно з “Соколом” і “Лугом” на червень, а конгрес з “Сільським господарем” і РСУК – на вересень.

Однак “Просвіта”, звертаючись у листі, датованому 28 березня 1929 р., ч. 1975/29/10 до РСУК, “Сільського господаря”, “Маслосоюзу”, “Центросоюзу”, “Народної торгівлі”, “Дністра”, “Сокола” і “Лугу” зазначила, що “... з різних причин не варто ділити конгрес і свято. Просимо висказати думку щодо дати проведення, рішення подати до 5 квітня 1929 р.” [4, арк. 22]. Для надання ювілейним святкуванням масовості й підтримки інших українських товариств, 3 листопада 1928 р., ч. 5366/28 ювілейний комітет “Просвіти” звернувся до старшини “Сокола-Батька” з проханням перенести святкування свого 35-річного ювілею з 30 червня 1929 р. на 21 – 29 вересня 1929 р. [5, арк. 110].

З питання проведення ювілею старшина “Сокола-Батька” засідала тричі, незважаючи на те, що раніше про їхню участь “Просвіта” не повідомляла, погодилася підтримати пропозицію товариства [5, арк. 127]. Серйозні розбіжності виникли у “Просвіти” з “Соколом-Батьком” щодо святкування, оскільки “Сокіл-Батько” планував провести свій окремий здвиг на 30 червня 1929 р. [3, арк. 113]. Редакція часопису “Вісти з Лугу” за підписом Р. Дашкевича 4 квітня 1929 р. звернулася до “Просвіти” щодо узгодження часу проведення конгресу, обґрунтовуючи свою позицію тим, що “Сокіл-Батько” ухвалив сокільське свято об’єднати з луговим і “Просвітою” на 30 червня 1929 р. на таких умовах, що кожна з організацій мала б покривати витрати на проведення свята, спільні видатки складали афіші, наліпки, летючки, оплата площі “Сокола-Батька”; зранку мали б виступати “Луги” і “Соколи”, п’ять годин свята ділилися б порівну на усі три організації, прибуток ділився б порівну; святкування мало завершуватися походом по місту до будинку “Просвіти” (з дозволу влади) або до театральної зали, а 29 червня планувалося провести спільні змагання з легкої і важкої атлетики, футболу, боксу [4, арк. 29 – 30]. До речі, згідно розпоряджень Головного віділу від 12 листопада 1929 р., ч. 5416/29 до усіх філій Львівського воєводства і ч. 5415/29 Станиславівського воєводства з розпродажу усіх наліпок за ціною 10 сотиків за одну штуку філія отримувала 40 % від загальної суми на власні потреби [6, арк. 22].

Як виявилось, на проведення святкування на таких умовах погодився “Луг”, філія “Просвіти” у Львові, однак не погодився “Сокіл-Батько”, намагаючись провести свято самостійно, оскільки “... бажанням Лугової організації було би зробити одно величезне маніфестаційне свято Лугів, Соколів і Просвіт, щоби бодай раз показати спільний фронт всіх організацій...” [4, арк.

29]. Тому пропонувалося провести спільне свято “Лугу” і “Просвіти” на 16 червня 1929 р. [4, арк. 29 – 30]. Прийняти участь у святкуванні відмовилася адміністрація “Дністра” заявляючи, що “... наше товариство не уладжує ніякого конгресу ані краєвого здвигу, тому реченець для нас є ірелевантний” [4, арк. 25]. РСУК висловлював думку щодо проведення святкування в останній декаді вересня [4, арк. 26].

Ювілейно-конгресовий комітет “Просвіти” звернувся до верховної пластової команди у Львові з тим, щоб вона надіслала на відкриття конгресу гурт пластунів у якості почесної сторожі [7, арк. 2]. Питання підготовки й визначення дати проведення конгресу було на порядку денному конгресової секції від 17 квітня 1929 р. На одному з засідань якої І. Брик зазначив, що аналогічний конгрес відбудеться упродовж 22 – 29 вересня 1929 р. у Кембриджі й триватиме три дні. Перший реферат, прочитаний на конгресі, стосуватиметься основних засад й питання виховання дорослих [4, арк. 36–37]. М. Коцюба пропонував до почесної секції запросити з виступами селян.

11 травня 1929 р., ч. 2777/29/ю “Просвіта” звернулася до міського староства у Львові з тим, що вона проводитиме упродовж 22–24 вересня 1929 р. освітній конгрес у Львові, який проходитиме у Народному домі. Право на його скликання зафіксовано у §2 чинного статуту. До участі у ньому запрошувалися представники Волині, Холмщини, відповідні білоруські, німецькі, польські установи у межах Польщі, УСРР. Предметом обговорень будуть питання позашкільної освіти [4, арк. 41].

Конгресовий комітет в особі голови І. Брика і М. Галущинського у липні 1929 р., ч. 3503/29/10 звернувся до філії, повідомляючи їх про дату проведення конгресу, наголошуючи на діловому характері з тим, щоб не перетворити його на віче. До програми проведення передбачалося включити театральну виставу, концерт народних пісень, маніфестаційний концерт читальняних хорів, виставку популярних видань на західноукраїнських землях. Філії брали участь у конгресі через своїх делегатів (не більше як три особи), яких представляли голова філії або його заступник, урядник філії або ж визначний просвітянський діяч [8, арк. 7]. А. Чайковський 12 серпня 1929 р. з Соколя звертався до комітету з питанням чи кількість учасників конгресу (три особи) включає референта, який виступатиме на конгресі, чи більше ніхто не буде допущений до його роботи і чи будуть брати участь у його проведенні селяни [11, арк. 55].

Ювілейно-конгресовий комітет звернувся до С. Стадникової з тим, щоб вона допомогла здійснити постановку вистави “Запорожець за Дунаєм” і “Вечорниці”. Однак С. Стадникова у листі від 11 вересня 1929 р. повідомила, що не зможе взяти участь у підготовці вистави [9, арк. 62,67]. Оскільки до програми проведення конгресу входила постановка вистави “Запорожець за Дунаєм”, яку організувала театральна комісія на чолі з Вишневським, то “Просвіта” 17 липня 1929 р. звернулася до магістрату Львова з проханням щодо оренди театру на вечір 23 вересня 1929 р. На що отримала відповідь, що це в “... першу чергу залежить від прихильності дирекції театру, до якої звернувся магістрат” [4, арк. 58]. Товариство також звернулося 16 серпня 1929 р. до адміністрації театру з аналогічним проханням [4, арк. 60], на що отримало відмову адміністрації театру [4, арк. 83].

Активними у делегуванні учасників на конгрес у Львові були філії товариства у Львові і Закарпатті. Філія “Просвіти” ім. М. Шашкевича у Львові подала список делегації у складі трьох осіб: голови філії о. Т. Ковалюка, касира філії К. Панькевичівної, члена віділу М. Кернога, філія “Просвіти” ім. Т. Шевченка подала список делегації у складі 15 осіб. Делегатами від “Просвіти” Ужгорода і Хуста були М. Бращайков і С. Юськів [12, арк. 2, 29, 55, 56]. Адвокат Р. Ясеницький з Чернівців у листі від 15 лютого 1929 р. висловлював подяку товариству за запрошення на участь у конгресі і повідомляв “Просвіту”, що переобтяжений різними канцелярськими справами, не зможе прибути на конгрес. Однак прибудуть Л. Когут, адвокат і редактор часопису “Рідний край”, В. Дубчак, адвокат, М. Равлюк, професор [10, арк. 1].

1 лютого 1929 р., ч. 64 Національний музей у Львові повідомляв товариство, що братиме участь у конгресі з доповіддю “Місцеві музеї” та “Про драматично-сценічний первісток у людиновому побуті” [4, арк. 14]. Музей НТШ планував виступ на тему “Яку роль можуть сповнити читальні “Просвіти” у збереженні загибаючого людського мистецтва” [4, арк. 55]. Голова філії і адвокат з Борщева А. Лунів бажав брати участь у конгресі з доповіддю про роль інструкторів у читальнях й про повітові музеї [11, арк. 11]. Філія у Тернополі від 10 квітня 1929 р., ч. 2285 задекларувала реферат на тему “Освітні курси, їх значення, організація і практичне ведення” [11, арк. 27].

До товариства звернувся листом від 15 серпня 1929 р. О. Гарасевич, колишній член Головного віділу, голова економічної комісії, дійсний член “Просвіти” (повідомлення від 28 січня 1929 р., ч. 5875/29) про бажання взяти участь у проведенні конгресу. Він писав, що “... прошу вислати мені особисте запрошення і для мене, бо тоді легше було б мені на підставі такого запрошення дістати дозвіл на виїзд до Львова, який інакше незвичайно утруднений та дуже коштовний (сам паспорт 210 крб.). ... через важку недугу я стратив працездатність і став інвалідом. ... Страшенно бажаю, ще хоча би раз побачити свою рідну, дуже обездолену землю, та її культурно-освітніх діячів” [13, арк. 5].

Конгресовий комітет звернувся до В. Щурата від 20 вересня 1929 р., ч. 4503/29 щодо відкриття виставки українських просвітніх видань на 22 вересня 1929 р. у залах національного музею [11, арк. 74]. Головний секретаріат УНДО висловив прохання надіслати запрошення на участь у конгресі депутатам С. Кузику з Рогатина, М. Кузьмину з Озерної, С. Руцькому зі Львова, Л. Макарушці зі Львова, сенатору Ю. Татомиру з Лужка Горішнього [4, арк. 68].

Бажаючи надати конгресові всеукраїнського характеру, ювілейно-конгресовий комітет 25 січня 1929 р., ч. 418/29/10 звернувся до Наркомату освіти у Харкові з проханням передати запрошення на участь у проведенні конгресу товариству культурних зв'язків із закордоном, оскільки адреса вищеназваного товариства не була йому відома [13, арк. 1]. До речі, питання всеукраїнського характеру освітнього конгресу розглядалося на засіданні ювілейно-конгресового комітету “Просвіти” ще від 4 червня 1927 [3, арк. 113].

Всеукраїнська академія наук в особі секретаря, академіка О. Корчак-Чепурківського надіслала листа до товариства від 21 січня 1929 р. № 320 у якому повідомляла, що адреси “Просвіт” і інших товариств на території УРСР надіслано до Львова товариством зв’язків із закордоном [13, арк. 4]. У супровідному листі заступника голови Всеукраїнського товариства культурних зв’язків закордоном у Харкові Вітика від 28 січня 1929 р. за № 498/29 вказувалося, що на прохання “Просвіти”, яке надійшло на адресу Наркомату освіти, подано список сільбудів на території радянської України, які виконували роль культурно-освітніх установ. Згідно списку всього сільбудів нараховувалося 85, з них на Вінницьку округу припадало 10, Дніпропетровську – 11, Полтавську – 9, Харківську – 10, Шевченківську – 10, Луганську – 8, Запорізьку – 10, Київську – 7, міських сільбудів – 10 [14, арк. 1– 4]. У телеграмі з Харкова за № 089 повідомлялося, що делегати від центрального правління “Сільбуду” і газети “Народне вчителство” не зможуть прибути на конгрес у зв’язку з тим, що польське генконсульство не видало їм віз [13, арк. 5].

Як зазначав І. Крилов, що місцем організованого масового комуністичного впливу на селі мав бути так званий “селянський будинок”, а у місті так званий “робітничий клуб” і “... комуністична партія доклала усіх зусиль, щоб все життя советського суспільства від світанку до глибокої ночі взяти в лещата комуністичної агітації й про пропаганди, обмотати нею всіх громадян советського “раю”, як павук обмотує павутинням свою жертву” [15, 65]. Н. Кушнірик писав, у 1921 р., згідно офіційних статистичних даних в Українській ССР, діяло 4, 322 “Просвіт” [16, 427–428]. Разом з тим, більшовики бачили в культурно-освітній роботі, перш за все, знаряддя будівництва соціалізму, підходили до реалізації її завдань з класових позицій. Таке бачення проблеми було чітко сформульовано С. Гопнер, завідувачкою позашкільним відділом Наркомату освіти, яка зазначала, що “... “Просвіта” за часів революційної епохи, oprіч того, що повинна стати на службу революційному класу, піддати під його керівництво усі свої джерела й матеріальні надбання, ще й повинна сама революціонізуватися в особі своїх втілень і перейматися духом та ідеалами робітничого класу, духом революційного марксизму”. Радянська влада вимагала перереєстрації статутів не на національному, а на класовому принципі [17, 46–57]. Більшовицькі темпи руйнування “Просвіт” і передачі їхнього майна політосвітнім установам подано у наступній таблиці.

Роки	Просвіт	Хат-читалень	Сільбудів	Клубів	Бібліотек
1921	4007	5504	116	1298	199
1925	-	6939	3140	996	6263
1926	-	6994	3161	1002	6923
1927	-	6225	3430	1058	9386
1928/29	-	5707	4550	1068	-
1932/33	-	4000	7400	1495	-

Як бачимо з цієї таблиці кількість селянських будинків значно зросла після 1921 р., що пояснюється тим, що після закриття “Просвіт” (1922 р.) їхня

кількість поступово зменшується, оскільки частина їх перетворена у селянські будинки [18, 83].

Програма проведення освітнього конгресу друкувалася українською, німецькою, англійською і французькою мовами [3, арк. 2 – 5], включаючи план пленарних і секційних засідань, початок роботи секцій і підсекцій, час виступів і дискусій тощо. Програму секційних виступів, згідно рішення конгресової секції від 17 квітня 1929 р., ухвалено 15 травня 1929 р. [4, арк. 43].

Власне робота конгресу включала роботу трьох секцій: позашкільного виховання, яка охоплювала достатньо широку сферу освітніх проблем; бібліотечно-музейної, основна увага у якій приділялася питанням організації бібліотечної справи і мистецької, яка включала діяльність при читальнях, аматорських театральних гуртків, духових оркестрів тощо. До участі у їхній роботі з рефератами-доповідями запрошувалися представники українських громадських, культурно-освітніх установ, еміграції та УСРР [19, 6]. На адресу товариства надійшли листи від В. Річинського з Володимира від 26 березня 1929 р. про можливість виголошення реферату на тему “Просвіта і український церковний рух на північно-західних землях” [20, арк. 8], І. Власовського, депутата сейму з Луцька, від 6 квітня 1929 р., ч. 2225 про участь у конгресі з виступом на тему “Просвіта і церква” [20, арк. 14], С. Жука з Крем’янця від 7 листопада 1929 р. про участь у проведенні конгресу і виступом на тему “Завдання й методи культурно-освітньої роботи на селі” [20, арк. 17]. П. Артем’юк заявив про неможливість прибути на конгрес [20, арк. 10].

Головний відділ 7 листопада 1927 р. повідомляв про засідання ювілейного комітету з проведення конгресу [5, арк. 3], до складу якого входила президія у складі І. Брика, К. Левицького, С. Магальяса, замість І. Хімчука включено Б. Гнатевича [5, арк. 10] і такі чотири секції: фінансова, організаційно-пропагандистська, видавнича, конгресова [20, арк. 11–14]. Також діяв ще “комітет вистави” окремо від вищезазначених секцій, фактично він забезпечував завершення у кінці вересня 1929 р. ювілею, даючи повну й вичерпну інформацію праці “Просвіти”, її досягнень [5, арк. 26]. Його робота дуже тісно пов’язувалася з конгресовою секцією, оскільки вони виконували аналогічні завдання. Спілка українських агрономів [5, арк. 24] і студентська громада [5, арк. 26] мали свого представника у конгресовій комісії, відповідно входили до так званого “ширшого ювілейного комітету” [5, арк. 26].

У роботі секції позашкільного виховання (голова М. Коцюба, заступники М. Бращайко, С. Сірополко, А. Річинський) було заслухано 31 виступ (18 рефератів, тез 2, відсутні 45 рефератів), не з’явилось 7 осіб. Секція бібліотечно-музейна була представлена 6 виступами (рефератів було 3, тез 1, резолюцій 2), не з’явилось 2 особи. Мистецька секція (голова І. Туркевич, заступник А. Будзиновський) заслухала 8 виступів (5 рефератів, тез 1), відсутні 2 реферати [3, арк. 2–5]. Зокрема мистецька секція була представлена виступами І. Свенціцького “Про драматично-сценічний первісток у людському побуті”, А. Будзиновського “Театр як ілюзія дійсності”, К. Кисілевського “Праця в театральних гуртках “Просвіти” (організація і зміст)”, І. Гургули “Яку роль можуть сповнити читальні “Просвіти” у збереженні загибаючого людського мистецтва”, І. Туркевича “Критичний огляд музичальності нашого народу у Західній Україні”, П. Холодного “Естетичне урядження

читальня них домівок (практичні поради і вказівки)", П. Мурського "Український побутовий театр", О. Мочульської "Культурні завдання нашого театру на селі", яка вважала, що "Селянству та широким колам громадянства близьким і зрозумілим може бути тільки побутово-реалістичний театр, але з високим артистичним рівнем та відповідним репертуаром, цінним під оглядом ідейним та театральним" [21, арк. 1, 42, 43, 44,].

Основні резолюції II-го освітнього конгресу стосувалися не лише питань позашкільної освіти, але й розвитку дитячих бібліотек і піднесення культурно-освітнього рівня жіноцтва. Резолюції у справі розвитку дитячих бібліотек стосувалися у першу чергу таких проблем.

1. Читальня "Просвіти", гурток "Рідної школи", Товариство охорони дітей в краю мусять у найкоротший час заснувати окрему бібліотеку для дітей своїх членів.

2. Філії "Просвіти" у повітах мусять прийти з моральною допомогою усім підпорядкованим читальням у закладенні таких бібліотек, де їх нема при допомозі мандрівних дитячих бібліотек вести пропаганду серед дітей.

3. Крім дитячих книжок, повинна кожна читальня "Просвіти" передплачувати для дітей спеціальні журнали, як: "Світ дитини" або "Наш приятель" – які доповнюватимуть матеріалами книжкову лектуру малих читачів.

4. Придбанням фондів для дитячих бібліотек мають зайнятися виділи читалень, а не клопотати цією справою філії, які не розпоряджаються фінансовими резервами.

5. Люстратори (інспектори – автор) Головного відділу під час перевірок мусять перевіряти стан дитячих бібліотек [3, арк. 103].

М. Рудницька, оголошуючи резолюції щодо піднесення культурно-освітнього руху серед жіноцтва, зазначала, що:

1. Освітній Конгрес висловлює думку, що праця над піднесенням культурно-освітнього рівня жіночих мас має першорядне значіння для розвитку української національної культури.

2. Освітній конгрес закликає Матірне Товариство "Просвіту", її філії і читальні звернути пильну увагу на просвітню працю серед жіноцтва і вести її в тісному порозумінні з Союзом українок, його філіями і гуртками.

3. Освітній конгрес доручає "Просвіті" потурбуватися за вишколення інструкторів для ведення просвітньої організації жінок [3, арк. 104].

Окрім того, на конгресі було висловлено протест проти адміністративно-поліційних переслідувань, яких з боку польської влади зазнавав освітній рух на Волині, що в останні часи особливо виявилось в заборонах діяльності "Просвіти" в Дубенському, Ковельському і Рівненському повітах [3, арк. 105].

Звіт з роботи ювілейно-конгресового комітету готувала комісія у складі І. Брика (голова), М. Коцюби, М. Творидла, Ю. Мудрака, заступників, О. Охрима, Семківа, М. Брилинського (секретар), Ю. Павликівського, З. Пеленського, В. Щурата. Було вислано запрошення до усіх 87 філій і 46 до приватних осіб у Львові, до 59 осіб у Галичині і 16 – на північно-західні землі, 48 – за кордон. За нашими підрахунками їх було вислано до 86 філій і 155 установ.

Про участь у конгресі заявили 57 осіб з 69 виступами, з яких 4 особи з 5 рефератами, 14 рефератів не заслухано у зв'язку з відсутністю доповідачів,

6 доповідачів не прийняли участі у конгресі. Тексти рефератів надіслали усі доповідачі, хоча 4 з них надіслали лише план виступу. За планами конгресового комітету виступи мали надсилатися на адресу товариства до 15 червня 1929 р., хоча їх надсилали і пізніше визначеного терміну, тому практично неможливо було їх оцінити належним чином у зв'язку з відсутністю необхідного часу.

У кінці травня надіслали 200 запрошень, карт вступу видано 700 [3, арк. 113–114]. Всього участь у конгресі взяла 541 особа [4, арк. 1–12] (підраховано автором). За іншими даними 273 особи [4, арк. 109–113]. На підготовку виставки було витрачено 480 зл. у відвідування читальні на Замарстинові взяли участь лише декілька осіб [3, арк. 114].

У зв'язку з проведенням освітнього конгресу товариством оголошувався конкурс на гімн “Просвіті”, який тривав до 15 жовтня 1928 р. [5, арк. 89], пізніше термін продовжили до 30 жовтня 1928 р. [5, арк. 81]. На конкурс надіслали свої матеріали Н. Вишиванюк з Любіна [22, арк. 3], Ф. Макух з Качанівки [22, арк. 5], А. Курдидик з Перемишля [22, арк. 18], В. Щурат зі Львова [22, арк. 58] та багато інших авторів. Всього 18 осіб надіслали на конкурс свої матеріали, з них слова і мелодію 2 особи, лише мелодію (слова В. Щурата) сам автор [22, арк. 65]. 31 березня 1929 р. рішенням ювілейного комітету “Просвіти” було обрано слова гімну В. Щурата.

Згідно протоколу засідання ширшого ювілейного комітету з 12 листопада 1928 р. розглядалося питання відзнак, наліпок і маніфесту і його підписання. Комітет ухвалив надрукувати 100000 наліпок. Маніфест підписали Головний віділ, його президія, ювілейний комітет, секції [5, арк. 116]. До речі, ширший ювілейний комітет, на засіданні від 12 листопада 1928 р., прийняв рішення і 15 листопада 1928 р. 5537/28 звернувся до Ю. Романчука з проханням бути почесним президентом комітету [5, арк. 80]. Всього ювілейний комітет прийняв 14 резолюцій [5, арк. 18], які ухвалив Головний віділ. Зокрема у п'ятому пункті наголошувалося на виданні популярної історії “Просвіти” для масового читача і наукової для спеціалістів з додатком змісту іноземними мовами [20, арк. 18]. Це було основною метою видавничої секції, окрім того вона ще мала підготувати до друку реферати доповідачів.

Друкарня НТШ у Львові виготовила 100000 наліпок на суму 3650 зл., з них вартість наліпок золотисто-синього кольору складала 2000 зл., 30000 афіш (без вартості паперу) складала 500 зл., 20000 наліпок на вікна синьо-жовтого кольору на суму 350 зл., синьо-золотого – 500 зл. Повна вартість друкарських послуг становила 5000 зл. [24, арк. 1, 3]. До речі, деякі філії не змогли реалізувати усі наліпки й відзнаки, тому вони їх надіслали на адресу Головного віділу. Так, 10 квітня 1930 р. філія у Теребовлі надіслала 623 штук наліпок вартістю 10 сот. кожна на загальну суму 62. 30 зл. й 99 ювілейних відзнак по 50 сот. на суму 49. 50 зл. [25, арк. 16].

Завдання організаційно-пропагандистської секції полягало у тому, щоб підготувати й провести свято, наповнивши його відповідним пропагандистським змістом. Зокрема розташувати у всіх українських часописах цілий ряд статей про історію “Просвіти”. Відповідні статті, відозви, у зв'язку з ювілеєм “Просвіти”, було вміщено у газетах “Діло” (Львів, ч. 235 від 20 жовтня 1928 р.), “Українська громада” у Луцьку (ч. 48 від 2 грудня 1928 р., ч. 50 від

16 грудня 1928 р.), “Українська школа” у Львові (ч. 4 жовтень-грудень 1928 р.), “Обзор” (Білорусія, ч. 343 від 29 грудня 1928 р.), часописах Філадельфії (ч. 139 від 11 грудня 1928 р.) та інших [5, арк. 86]. До даного процесу залучалися українські письменники, журналісти, редактори, виготовлялися летючки-відозви малого і великого формату (по 3 примірники на кожную громаду), наліпки (по 200 на кожную громаду), ювілейні відзнаки (металеві і полотняні) [5, арк. 62], “... з твердого металу, посріблені й окисовані, на довій шпильці ... надаються до тривалого ношення” [22, арк. 1].

У програму проведення Освітнього конгресу входило відкриття конгресу 22 вересня 1929 р. й проведення його першого засідання. У другій половині дня передбачалося відвідування виставки українських видань у залах національного музею. Секційні і підсекційні засідання мали проводитися 23 вересня 1929 р., завершенням яких були вистави “Запорожець” і “Вечорниці”. На наступний день секційні засідання ще мали б продовжуватися й завершити конгрес. У другій половині дня передбачалося відвідування однієї з читалень Львова [5, арк. 32 зв]. Кожен учасник конгресу на покриття коштів на його проведення сплачував по 5 злотих, селяни й академічна молодь по 2 злотих [5, арк. 32 зв]. Оскільки на його проведення потрібно було 35000 зл. [5, арк. 62], тому почесний дар від кожної громади передбачав суму у 200 зл. [5, арк. 62].

Таким чином, проведення освітнього конгресу “Просвітою” виступало завершальним етапом святкування 60-літнього ювілею товариства, було свідченням активності і визнаного авторитету й сприяло формуванню національної самосвідомості українства. Проведення конгресу вимагало значних зусиль, коштів, тому для його відзначення було створено ювілейний комітет, об’єднано зусилля не лише “Просвіти”, але й інших українських інституцій, що сприяло не тільки координації дій, але й підготовці спільного плану святкування ювілею, який носив всенародний характер і свідчив про життєздатність просвітньої ідеї.

Література

1. Перський С. Популярна історія Товариства “Просвіта” з ілюстраціями. Видання Товариства “Просвіта”. – Ч. 730. Накладом Товариства “Просвіта”. – Львів, 1932. – 268 с.; Ковба Ж.М. “Просвіта” – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1993. – 128 с., іл.; Герман О.М. Діяльність товариства “Просвіта” на Поділлі наприкінці ХІХ і в першій половині ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01/ Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1995. – 24 с.; Савчук Б.П. Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина ХІХ ст. – кінець 30-х років ХХ ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07. 00. 01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1999. – 32 с.; Грицан А.В. Просвітня зоря Прикарпаття. Нариси про історію товариства “Просвіта” на Прикарпатті між двома світовими війнами (1921 – 1939 рр.). – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2000. – 180 с.

2. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 294. Філія українського товариства “Просвіта” в м. Тернополі (1901 – 1939 рр.), оп. 1, спр. 63, арк. 6.

3. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові), ф. 348. “Просвіта”, м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп. 1, спр. 130, арк. 21.

4. ЦДІАУ, ф. 348. “Просвіта”, м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп. 1, спр. 123, арк. 128.
5. Там само, спр. 25, арк. 110.
6. Там само, спр. 179, арк. 22.
7. Там само, спр. 139, арк. 2.
8. ДАТО, ф. 317. Філіал українського товариства “Просвіта” в Теребовлі (1903 – 1939), оп. 1, спр. 27, арк. 7.
9. ЦДІАУ у м. Львові, ф. 348. “Просвіта”, м. Львів (1868 – 1939 рр.), оп. 1, спр. 121, арк. 7.
10. Там само, спр. 126, арк. 1.
11. Там само, спр. 121, арк. 55.
12. Там само, спр. 127, арк. 2, 29, 55, 56.
13. Там само, спр. 124, арк. 1.
14. Там само, спр. 552, арк. 1 – 4.
15. Крилов І. Система освіти в Україні (1917 – 1930). Інститут для вивчення СРСР. Досліди і матеріяли (серія 1, ч. 28). – Мюнхен, 1956. – 96 с.
16. Кушнірик Н. З приводу сторіччя Матері-Просвіти // Світло. Український католицький місячник. Видають ОО Василіани. – Грудень, 1968. – Ч. 12 (552). – Рік XXXXI. – Торонто-Канада. – С. 427 – 428.
17. Лев Євселовський, Сергій Фарина. “Советизація” та занепад товариств “Просвіта” в 1920–1923 рр. // Розбудова держави. Журнал державницької думки. – Київ, 1994, травень. – С. 46–57.
18. Сірополко С. Народна освіта на українських землях і в колоніях / Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В. Ульяновська; Вст. ст. І.М. Дзюби; Перед. слово М. Антоновича; Додатки С.В. Ульяновської, В.І. Ульяновського. – К.: Либідь, 1993. – 592 с.
19. ЦДІАУ у м. Львові, ф. 348. “Просвіта”, м. Львів (1868 – 1939 рр.)”, оп. 1, спр. 25, арк. 6.
20. Там само, спр. 31 а, арк. 8.
21. Там само, спр. 523, арк. 1, 42, 43, 44,].
22. Там само, спр. 32, арк. 3.
23. Там само, спр. 33, арк. 1.
24. Там само, спр. 7371, арк. 1, 3.
25. Там само, спр. 30, арк. 16.

О.Ю. Сучкова

Шкільна освіта євреїв Донбасу в умовах реалізації політики коренізації

Формування сучасної моделі розвитку України неможливе без урахування регіональних, етносоціальних, господарських, культурних та релігійних особливостей. І безумовно треба враховувати досвід минулого: його позитивні досягнення та негативні моменти. Тому висвітлення особливостей національно-культурного процесу в 1920–30-ті роки в Донбасі, складова частина якого – освіта євреїв, є надзвичайно актуальним.

Проблемі освіти національних меншин в Україні в міжвоєнний період під час проведення політики коренізації, приділялася увага в роботах радянських і партійних діячів, які носили скоріше публіцистичний, ніж науковий характер [1]. Однак питання: наскільки школа з єврейською мовою навчання була власне єврейською національною школою не знайшла свого відобра-

ження. В післявоєнні роки як вітчизняні, так і зарубіжні історики приділяли певну увагу в наукових працях системі освіти в Україні міжвоєнного періоду, однак спеціальних досліджень, присвячених розвитку освіти серед національних меншин, не було [2]. Такі роботи з'явилися лише на початку 1990-х років, до їх числа слід віднести праці О. Войналович, О. Бистрицької, В. Животівського, І. Міронової тощо [3]. Питання освіти євреїв в Україні розглядалися в роботах В. Орлянського, О. Козерода та інших [4], однак спеціальних досліджень, які б розглядали такі ж питання в межах Донбасу в період коренізації відсутні, хоча деякі відомості подані в працях І. Мартинчук та О. Обидьонової [5].

Автор даної статті ставить своєю метою дослідити зміни в сутності шкільної освіти євреїв Донбасу в період активного проведення політики коренізації.

Охопивши різні сфери життя України, політика коренізації найбільший вплив справила на освіту. Планувалося значно підвищити культурний рівень національних меншостей, які перебували на різних етапах свого розвитку: основними завданнями були – створення мережі загальноосвітніх закладів, де викладання велося національною мовою; налагодження випуску навчальної і художньої літератури, періодичних видань мовами етнічних меншин.

Поставлені вищим партійним керівництвом завдання щодо впровадження рідної мови в освітні установи були конкретизовані у спеціальних постановках ВУЦВК і РНК УСРР. Насамперед, таким документом став прийнятий 22 листопада 1922 року “Кодекс законів про народну освіту УСРР”, в якому, виходячи із прав національних меншин на культурне самовизначення, вперше була означена законодавча база національних шкіл, окреслено їх місце в системі народної освіти України. В серпні 1923 року ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову “Про заходи забезпечення рівноправності мов та про допомогу розвитку української мови”, а в липні 1927 року – “Про забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української культури”. В останньому документі підкреслювалося, що “мережу освітніх установ необхідно побудувати так, щоб населення кожної національності мало можливість отримати початкову освіту (школа соціального виховання) рідною мовою...” [6]. Прийняті документи проголошували рівні права мов всіх національностей, які населяли Україну.

Щоб ясніше уявити всю глибину докорінних змін, які зазнала єврейська освіта в період коренізації, розглянемо її традиційну систему виховання. В її основі завжди лежало вивчення Тори і Талмуда, традиційна єврейська освіта була суто релігійною. Саме завдяки передачі релігійних цінностей – основи іудаїзму П'ятикнижжя – єврейському народу вдалося зберегти свою самоідентифікацію. Хедер і талмуд-тора уявляли собою початкову єврейську освіту, в яких навчалися тільки хлопчики. Про функціонування хедерів в Україні згадувалося ще в книзі Н.Н. Ганновера “Пучина бездонна” (Венеція, 1653 рік) [7]. Система, встановлена в ті часи, збереглася протягом всієї історії Російської імперії. Якщо талмуд-тора являла собою общинний заклад для підтримки бідних дітей, батьки яких не могли вносити платню за навчання, то хедер був приватною школою і його вчитель отримував платню від батьків.

Одночасно в школі навчалося не більше 40 учнів. Хоча у вчителя (меламеда або ребе) могли бути спеціальні помічники, однак його навантаження було значним: в одному класі одночасно могли навчатися учні трьох вікових груп. У молодшій групі з трьох років єврейські хлопчики навчалися алфавіту та читанню івритських текстів без перекладу. В групі з п'яти років вивчалось П'ятикнижжя та початкові відомості про Талмуд. Найстарші учні – з восьми років – більш поглиблено штудіювали Талмуд. Світські дисципліни в хедерах не вивчалися до появи в кінці ХІХ століття в Російській імперії так званих “хедер метуккан”. У реформованих хедерах викладали історію єврейського народу, географію Ерец-Ізраїль, граматику івриту, івритську нову літературу. Вищим єврейським релігійним учбовим закладом, у якому вивчали Усний Закон, головним чином Талмуд, була єшива або єшибот. З 1914 року в Російській імперії, крім хедерів і талмудтор функціонували також світські школи на ідиші та на івриті [8].

В Донбасі перші хедери з'явилися в єврейських землеробських колоніях Маріупольського повіту в 50-х роках ХІХ століття. Тільки наприкінці ХІХ століття батьки, розуміючи нагальну потребу у вивченні російської мови, стали віддавати єврейських дітей до земських шкіл. На початку 1911 року в Маріупольському повіті вже налічувалося два єврейських громадських міських училищ та сім сільських шкіл по одній в кожній колонії [9].

Дбайливе ставлення до навчання було складовою частиною успіхів євреїв у їхніх професійній діяльності. Навіть в роки Громадянської війни єврейські діти активно продовжували навчатися. Переслідування хедерів і меламедов радянська влада почала зразу ж після закінчення війни, однак багато хедерів продовжували існувати нелегально. Боролися з хедерами різними методами. Влітку 1923 року євсекція окркомун КП(б)У м. Маріуполя залучала єврейських громадських діячів до утворення суду над хедером [10]. На організованих зібраннях робочих, розглядали питання про шкідливість релігійної освіти і, в свою чергу, робочі виступали за закриття хедерів, про що й писали в місцевій пресі [11]. “Згідно повідомленням газети “Емес” в м. Юзівка, – відмічала “Єврейська трибуна” 2 лютого 1923 року, – віддали під суд учителів хедерів, в зв'язку з тим, що, не дивлячись на неодноразові накази, хедери продовжують функціонувати”. Так, у квітні 1924 року, на ім'я начальника Люксембурзької районної міліції, надійшло повідомлення, що в колонії Розівка громадянин Дубровський веде підпільний хедер. У червні 1924 року у відділі ДПУ дізналися, що в м. Маріуполі “по вулиці Євпаторійській №2 живе деякий громадянин Свірський, який займається підпільним хедером, тобто вивченням релігії, національних предметів на давньоєврейській мові з дітьми шкільного віку”. В обох випадках євсекція просила негайно провести розслідування і прийняти відповідні міри [12].

У 1930-ті роки з посиленням переслідувань релігії і з розширенням процесу секуляризації хедери, окрім одиничних випадків, закрились. Однак у м. Артемівську хедер підпільно діяв до 1941 року [13].

Більшовики в своїй політиці з національного питання виходили із ленинського положення про наявність в кожній національній культурі буржуазних і пролетарських культур. Іудаїзм та іврит уособлювали собою єврейську буржуазну культуру. В серпні 1920 року Народний Комісаріат

освіти УСРР видав постанову, в якій зазначалося: “Материнською мовою єврейської маси є мова ідиш, а не іврит (давньоєврейська мова). Ідиш – є мовою викладання в школах усіх типів на всій території УСРР. Іврит з загальноосвітніх програм семирічної трудової школи виключається” [14].

Якою б мовою не викладалися предмети, освіта будувалася за єдиною радянською структурою, тому все, що було пов’язано зі зберіганням національних традицій у єврейській освіті, проголошувалося проявами клерикалізму. Особливо жорстко атеїстичні позиції відстоювали євсекції КП(б)У, хоча, одночасно, саме вони піклувалися про розширення мережі шкіл на ідиші.

Велика увага, яку радянська влада приділяла шкільництву, пояснюється кількома чинниками: освіта надавала широкі можливості прищеплювати новим поколінням радянські цінності; з ідеологічного погляду, щоб слугувати зразком нового ладу, радянське суспільство мало бути освіченим; освічене населення збільшувало виробничий потенціал і міць держави.

У грудні 1923 року в Москві відбулася нарада наркомів освіти союзних і автономних республік СРСР з метою зближення їх систем освіти. Українська семирічка була офіційно визнана єдиною трудовою загальноосвітньою школою. До загальноосвітніх шкіл віднесли також дитячі будинки, в яких поєднували виховання і навчання. Крім того, українська модель включала в себе допоміжну паралельну гілку освіти: чотирирічка – школа учнівства – вечірній робітничий технікум. Далі навчання можна було продовжити у вищій школі. Окремий статус мали спеціальні дворічні школи для підлітків. Загальна освіта дорослих передбачала декілька стадій: школа для неписьменних або малописьменних – вечірній робітничий університет, вечірня школа – підготовчі курси, вечірній або денний робітничий факультет. Така українська модель освіти діяла до прийняття постанови 17 вересня 1929 р. ЦВК і РНК СРСР “Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти”. По всій країні вводилася єдина школа – десятирічна трудова – як база для підготовки до вищої школи [15].

У межах діючої системи освіти, втілюючи в життя завдання політики коренізації, в Донбасі розвивалася мережа шкіл з різними мовами викладання. Якщо в 1922 р., напередодні офіційно проголошеного курсу на коренізацію, в Донбасі більше 90% шкіл були суто російськими та жодної змішаної з українською, а українських лише 0,2%, то ситуація наступного року змінилася істотно: російських – 72%, змішаних з російською – 8,9%, українських та змішаних з українською – 5,3%. Поряд з тим, у 1923 р. з’явилося 99 російсько-німецьких шкіл, татарська та ще чотири російсько-татарських школи. В 1928 році в Донбасі діяли 2037 шкіл, що становило на 443 менше, ніж у 1922 році. Наочно простежувався процес українізації шкільної освіти (64,2% українських шкіл та 6,5% змішаних з українською), а також намагання врахувати інтереси національних меншин: відкрилися по дві школи грецькі, вірменські, ассирійські та, навіть, українсько-російсько-болгарська [16].

У 1922 році працювали 15 єврейських шкіл або 0,6% від загальної кількості, наступного року цей показник підвищився до 16 і 1,1% відповідно. Частка євреїв серед населення Донбасу в цей період становила 1,7%, тобто

шкіл на ідиші не вистачало і в подальшому їх кількість зменшувалася. Проблеми зі встановленням радянського типу освіти в єврейській школі дійсно були, бо після закриття хедерів і заборони меламедам займатись викладацькою діяльністю вони стали поповнюватись дітьми з релігійних навчальних закладів та від приватних педагогів.

У 1924/1925 р. у Донецькій губернії було 10 єврейських шкіл, які знаходилися в Маріупольській (8 шкіл зі 1180 учнями), Артемівській (1 школа зі 260 учнями) та Сталінській (1 школа зі 80 учнями) округах. Як результат: школи охоплювали 60–70% дитячого єврейського населення [17]. Отже, в Донбасі працювали 2,9% всіх трудових шкіл єврейською мовою в Україні, в яких навчалося 2,7% учнів єврейських трудшкіл УСРР. Закритих дитячих будинків у Донбасі було лише три, в яких виховувалося 175 євреїв. Єврейські дитячі садки, як і професійні школи в Донецькій губернії були відсутні, хоча в республіці 16 дитячих садків відвідували 611 дітлахів, а 20 профшкіл для євреїв – 2176 осіб [18].

У 1928 році, крім 10 єврейських шкіл, у регіоні функціонували дві російсько-єврейські школи, жодної українсько-єврейської школи не було. Скорочення кількості шкіл на ідиші протягом 1920-х рр. пояснюється низкою об'єктивних та суб'єктивних факторів: до останніх належить небажання батьків віддавати своїх дітей до єврейських шкіл, у зв'язку з побоюванням, що в майбутньому вони матимуть обмежену можливість для продовження освіти та просування в кар'єрі.

Спеціальну роботу відділи народної освіти проводили з педагогами національних шкіл. Так, у 1923 році була скликана Перша губернська нарада єврейських культурних працівників, де обговорювалися проблеми національної школи та відбулось ознайомлення вчителів з ідеями радянської педагогіки. Однак, вчителі, більшість з яких складали старі дореволюційні кадри, в основному, зосереджували свою увагу на методичній роботі. Радянська влада турбувалася про оновлення мислення єврейських вчителів, їх щорічно посилали на курси перепідготовки. Наприклад, у 1924 році 35 вчителів з єврейських шкіл регіону пройшли місячні курси в м. Маріуполі [19]. Всього по Україні для підготовки нової генерації єврейських вчителів було створено чотири єврейських педагогічних технікуми та два єврейські відділи – при Одеському інституті народної освіти та Вінницьких педагогічних курсах [20].

Стан справ у єврейських школах Маріупольської, Артемівської, Сталінської і Луганської округ у період втілення в життя політики коренізації мало чим відрізнявся від інших національних шкіл Донбасу: слабка матеріально-технічна база, нестача фінансування, брак кваліфікованих педагогічних кадрів, гостра потреба в підручниках на національній мові.

На початку 1930-х років розпочався процес поступового згортання шкільної та професійної освіти мовами національних меншин. Певні зміни в систему освіти внесла деукраїнізація, в проведенні якої не останню роль зіграли звинувачення в насильницькій українізації національних меншин, у першу чергу росіян та євреїв. Одним із її показників стало переведення шкіл з української мови навчання на російську. Згідно з директивою НКО від 22 березня 1933 року був проведений перепис учнів нульової, першої та другої

групи шкіл з метою запобігання примусу у визначенні мови навчання [21]. Зміни торкнулись не тільки перших груп шкіл, а й старших – діти, в яких вже декілька років навчалися українською мовою. В 1933/1934 навчальному році в Донбасі мало місце зменшення в школах кількості єврейських груп з 36 до 34 у порівнянні з попереднім роком навчання, але чисельність учнів у них навіть збільшилася з 824 до 830 осіб [22].

Остаточну долю єврейських шкіл у Донбасі вирішила постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 року “Про реорганізацію національних шкіл на Україні” [23]. В Донбасі, як і в інших регіонах України, національні школи визнавалися осередками буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей, а тому реорганізовувались у звичайні російськомовні школи радянського типу. Крім того, визнавалось недоцільним і припинялось існування особливих національних відділів, відділень і класів при звичайних школах, технікумах і вищих навчальних закладах. Активно почалося створення і виховання єдиного радянського народу з російським обличчям.

Отже, протягом 1920–30-х років була докорінним чином змінена сутність єврейської традиційної освіти: заборонялось викладання релігійних предметів і вивчення івриту, закривались хедери та єшиви, ліквідовувалась приватна практика меламедів; введена єдина система загальноосвітньої школи. Специфіка радянської єврейської школи проявлялася тільки у вивченні ідишу та викладанні предметів цією ж мовою; єврейські діти отримували освіту як у школах з єврейською мовою викладання, так і в російських, і в українських. Рівень забезпеченості підручниками на ідиші був незадовільним, педагогічних кадрів, які вільно володіли єврейською мовою, постійно не вистачало. Показник охоплення школами єврейських дітей був, хоча і вище, ніж у багатьох національних меншин регіону, однак все ж таки нижче, ніж по Україні.

Політика коренізації повинна була стати тим сприятливим ґрунтом, на якому б розвивалася система освіти для національних меншин. Але з самого початку її втілення в життя не були враховані особливості кожного етносу, в першу чергу, традиції національного виховання, що негативно відбилася в подальшому на процесі національно-культурного розвитку національних меншин у цілому та євреїв зокрема.

Література

1. Левітан М. Освіта національних меншостей // Шлях освіти. – 1927. – № 10. – С. 15–23; Гофман Л. Загальне навчання серед нацменшостей // Комуністична освіта. – 1931. – № 2. – С. 28–34.

2. Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі освіти в період будівництва соціалізму (1917 – 1937 рр.). – Харків: Вища школа, 1974. – 142 с.; Грищенко М.М. Сорок років розвитку радянської школи в УРСР // Розвиток народної освіти і педагогічної науки в УРСР. 1917 – 1957. / Міністерство освіти УРСР. Науководосл. ін-т педагогіки. Наукові записки. – Т. 6. – Серія педагогічна / . – К.: Рад. школа, 1957. – С. 5–134; Коляска І.В. Освіта в Радянській Україні. – Toronto: Peter Martin Associates, 1972. – 246 с.

3. Войналович О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20 – 30-і рр. – К. – Полтава: Рідний край, 1992. – 148 с.; Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917 – 1939 рр.: Дис...

канд. іст. наук: 07. 00. 01. – Харків, 1998. – 174 с.; Животівський В.О. Освіта національних меншин у 1920-і роки як знаряддя комуністичного переродження суспільства // Відродження. – 1995. – № 4. – С. 72–74; Міронова І.С. Розвиток освіти національних меншин Півдня України у 20-ті роки ХХ століття // Наукові праці: Збірник. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2001. – Т. 10: Історичні науки. – С. 78–82.

4. Орлянський В.С. Євреї України в 20–30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя: ЗГТУ, 2000. – 240 с.; Козерод О.В. Переломные годы. Еврейская община Украины в первое послевоенное десятилетие: 1919 – 1929 гг. – Харьков: Еврейский мир, 1998. – 154 с.

5. Мартинчук І.І. Національно-культурне будівництво серед етнічних меншин Донеччини (20-і – початок 30-х рр. ХХ ст.)% Дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01. – Донецьк, 1998. – 203 с.; Обидьонова О.В. Національні меншини Донбасу в 20–30-ті роки ХХ століття: Дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01. – Донецьк, 2000. – 243 с.

6. Міронова І.С. Культура національних меншин Півдня України в 20–30-і роки ХХ століття: Дис... канд. іст. наук: 07. 00. 01. – Миколаїв, 2003. – С. 72.

7. Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха “хмельничины”) / Исследование, перевод и комментарии С. Борового. – М. – Иерусалим: Гешарим, 1997. – С. 133.

8. Краткая еврейская энциклопедия / Гл. ред. И. Орен (Надель), Н. Прат: В 10 т. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, 1992. – Т.6. – С. 15.

9. Гончаров В., Нестерцова С. Єврейська початкова освіта в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть (на матеріалі Маріупольського повіту Катеринославської губернії) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. ХІІ. – Запоріжжя, 2000. – С. 24.

10. Державний архів Донецької області (ДАДО), ф. Р 2592, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

11. Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ), ф. 445, оп. 1, спр. 63, арк. 260.

12. ДАДО, ф. Р 2592, оп. 1, спр. 8, арк. 8,9.

13. Казаков А.Л., Татаринов С.И., Федяев С.В. От “черты оседлости” к Холокосту... – Артёмовск, 2003. – С. 50.

14. Козерод О.В. Боротьба радянської влади з мовою іврит в Україні: 1921 – 1929 рр. // Еврейская мысль сквозь века. – Вып. 5. – Днепропетровск: Днепропетровский институт социальных работников, 2001. – С. 176.

15. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. – Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. – С. 27, 28, 31, 40, 45, 46.

16. Обидьонова О.В. Вказ. праця. – С. 134.

17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 413, оп. 1, спр. 131, арк. 42.

18. РДАСПІ, ф. 445, оп. 1, спр. 178, арк. 200.

19. ДАДО, ф. Р 1146, оп. 2, спр. 308, арк. 507.

20. ДАДО, ф. 1п., оп. 1, спр. 1783, арк. 27.

21. Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1933. – № 16. – С. 1, 2.

22. Обидьонова О.В. Вказ. праця. – С. 162.

23. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник: У 2 ч. / Упоряд.: І.О. Кресіна, В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – С. 255, 256.

О.О. Коваленко

Архів Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання: історія та сьогодення

Як відомо, документальна спадщина нової української еліти, що сформувалася протягом другої половини XVII–XVIII ст., а згодом була поетапно нобілітована російським урядом, зосереджувалася у приватних і станових архівах. Фамільні зібрання документів потрапили до поля зору істориків ще в першій чверті XIX ст. [1], натомість архіви станових дворянських установ Чернігово-Сіверщини досі не стали об'єктом спеціального вивчення. Виняток становлять хіба що їх стислі огляди, свого часу здійснені Ю. Татищевим і П. Федоренком [2].

“Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства”, надана Катериною II у 1786 р., заклала підвалини його станової самоорганізації. Йшлося, зокрема, про конституювання губернських і повітових дворянських депутатських зібрань та інституту губернських і повітових предводителів дворянства, покликаних передусім захищати інтереси дворянських спільнот на регіональному рівні. Так, функції губернських дворянських депутатських зібрань полягали у розгляді доказів шляхетного походження шукачів дворянських прав, веденні дворянської родослівної книги губернії, узгодженому з департаментом герольдії Сенату Російської імперії, наданні необхідних довідок і документів представникам дворянського стану, накладенні опіки на дворянські маєтки, впорядкуванні формулярів службовців, які виконували свої обов'язки за вибором дворянства. До компетенції губернського предводителя дворянства належали скликання і ведення дворянських зборів, головування на дворянських виборах, контроль за зберіганням і витраченням дворянського капіталу, нагляд за веденням дворянської родослівної книги губернії, збирання відомостей про майновий стан і поведінку дворян. Губернський предводитель дворянства мав також розглядати скарги, клопотання урядовців, що служили за вибором дворянства, головувати на засіданнях губернського земського зібрання, брати участь у роботі цілої низки колегіальних органів місцевої адміністрації – присутствій, комітетів і комісій.

За традицією Чернігівське губернське дворянське депутатське зібрання і Чернігівського губернського предводителя дворянства обслуговувала спільна канцелярія на чолі з секретарем дворянства, чисельність службовців якої протягом XIX ст. коливалася у межах 6–21 особи. Незважаючи на наявність архіваріуса та його помічника, дворянський архів довгий час перебував у занедбаному стані: бракувало описів, справи не було пронумеровано і підшито, а деякі випадково чи зумисно пошкоджено й переплутано. Ситуація змінилася на краще тільки у 1890 р., коли губернським предводителем дворянства був обраний заможний землевласник, громадський діяч й історик Г. Милорадович. За його ініціативою впродовж 1891–1896 рр. архів було приведено у зразковий стан: пронумеровано, підшито і

розміщено у спеціально виготовлених шафах справи, складено описи, впорядковано бібліотеку. Загалом губернське дворянське зібрання асигнувало на облаштування архіву понад 3,7 тис. крб [3]. Саме тоді єдине документальне зібрання було розподілено на два окремі фонди – Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання і Чернігівського губернського предводителя дворянства з окремими описами та нумерацією справ. Помітну роль у збереженні та подальшому впорядкуванні архіву відіграв відомий український історик В. Модзалевський, який протягом 1912-1918 рр. обіймав посаду секретаря Чернігівського дворянства. На матеріалах дворянського архіву цілком ґрунтувалась двотомна праця Г. Милорадовича “Родословная книга Черниговского дворянства” (СПб., 1901), значною мірою – капітальний “Малороссийский родословник” В. Модзалевського (Т. 1–4. – К., 1908–1914) та “Малороссийский гербовник” В. Модзалевського і В. Лукомського (СПб., 1914). Крім того, 9-й випуск “Трудов Черниговской губернской ученой архивной комиссии” (Чернігів, 1912) за редакцією В. Модзалевського, присвячений 50-річчю селянської реформи 1861 р., був повністю укомплектований документами з дворянського архіву Чернігівської губернії.

Після захоплення влади більшовиками, у лютому 1919 р. на підставі декрету Раднаркому УСРР “Про скасування станів і громадянських чинів” станові дворянські інституції було остаточно ліквідовано, й архів Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання та Чернігівського губернського предводителя дворянства опинився під серйозною загрозою. Від цілком ймовірної загибелі покинуте напризволяще архівосховище фактично врятував службовець зліквідованої установи І. Брик, який разом із родиною квартирував у напівпідвальному приміщенні реквізованого владою будинку дворянського зібрання [4]. На щастя, влітку того ж таки 1919 р. дворянський архів узяв під захист щойно створений у складі губнаросвіти Чернігівський губернський комітет охорони пам’яток мистецтва і старовини (губкопмис), який очолив краєзнавець Ю. Виноградський [5]. Щоправда, йшлося тільки про належну охорону архівосховища, адже, як визнавало керівництво губкопмису, “через відсутність робітників по архівній секції, робота може носити лише випадковий характер – в екстрених випадках силами інших секцій” [6].

Архівне будівництво в Україні тривало, й у травні 1922 р. було створено Чернігівське губернське архівне управління, підпорядковане губнаросвіті, а в квітні 1923 р. – Чернігівський губернський відділ Центрального архівного управління України, що підлягав безпосередньо губвиконкому. Його перший керівник Я. Жданович доклав значних зусиль для створення Чернігівського губернського (з 1925 р. – краєвого) історичного архіву, який розмістився у будинку колишнього дворянського зібрання [7]. “Одіссея” дворянського архіву завершилася – натомість розпочалось його фахове опрацювання і наукове вивчення.

На той час фонд Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання налічував понад 6 тис. справ і близько 400 книг. Історик і архівіст П. Федоренко умовно розподілив їх на кілька груп. До першої він відніс особові справи претендентів на дворянство, до другої – родослівні

книги, до третьої – журнали і протоколи засідань губерньського дворяньського зібрання, а також укази департаменту герольдії Сенату, які відображали історію виникнення і юридичного оформлення дворяньської верстви в регіоні [8]. Натомість документи фонду Чернігівського губерньського предводителя дворяньства містили відомості про участь представників місцевої еліти у соціально-економічному та політичному житті. Цей фонд складався з 3,1 тис. справ і 750 книг, які, на думку П. Федоренка, за своїм змістом становили 16 окремих тематичних груп: дворяньські вибори; участь губерньського предводителя дворяньства у веденні родослівної книги; дворяньська служба; пенсійне забезпечення і соціальний догляд; виховання дворяньських дітей; дворяньські маєтності; законодавчі акти про дворяньський стан; участь дворяньства у військовій справі та війнах; пожертви дворяньства; соціально-економічне та культурне життя дворяньства краю; взаємини між поміщиками та селянами; моральний стан дворяньства; Чернігівський губерньський комітет з облаштування й поліпшення побуту поміщицьких селян; Чернігівський губерньський комітет для розгляду документів про придбання поміщицькими селянами земельної власності за часів кріпацтва; Комітет у справі будівництва Києво-Чернігівського шосе; Чернігівський дворяньський пансіон [9]. Крім того, в архіві зберігалися друковані видання чернігівського дворяньства – “Доклади Черниговского губерньского предводителя дворяньства”, “Постановления Черниговского губерньского собрания дворяньства”, “Отчёты о приходе и расходе сумм дворяньства Черниговской губернии”, “Сборники Черниговского дворяньства”, “Учебно-воспитательные отчёты Черниговского дворяньского пансиона”, “Уставы” різних дворяньських інституцій та фондів [10]. Втім, величезний інформаційний потенціал дворяньського архіву лише незначною мірою був задіяний в історичних студіях 20-х рр. (виняток становлять хіба що праці В. Дубровського), а надалі, у зв’язку із примусовим запровадженням марксистської методології й репресіями проти представників української національної історіографії, взагалі втратив будь-яку актуальність. Найгірше було попереду...

У червні 1941 р. розпочалася війна з нацистською Німеччиною. Ворог швидко просувався вглиб України, і за цих умов розгорнулася евакуація музейних і архівних зібрань. Проте з 3,3 тис. фондів (2 млн. справ), що зберігались у Чернігівському обласному архіві, на початку липня на схід країни було вивезено лише 121 фонд (38 тис. справ) здебільшого радянського часу [11]. 23 серпня 1941 р. унаслідок бомбардування Чернігова архівосховища в історичному центрі міста було зруйновано, й у полум’ї пожежі загинули 1,1 тис. фондів (1,2 млн. справ), що становили величезну наукову цінність, а також увесь науково-довідковий апарат архіву [12]. Приборкати пожежу було практично неможливо, але й влада виявила дивну байдужість до цієї гуманітарної катастрофи. О. Довженко занотував у своєму “Щоденнику” розмову з приводу загибелі художньої галереї Чернігівського історичного музею, розташованого буквально поруч з головним архівосховищем: “Нехай горять, к такій матері, – сказав я своїм хлопцям. – Не гасіть. – І згоріло все? – Все, – зареготав секретар Чернігівського обкому..., розповідаючи мені про загибель малярства українського народу XVII – XVIII ст.” [13].

З'ясування втрат і збитків, заподіяних зібранню Чернігівського обласного архіву, розпочалося одразу ж після визволення краю у вересні 1943 р. За попередніми даними у зруйнованому будинку колишнього дворянського зібрання повністю загинули, зокрема, фонди Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання та Чернігівського губернського предводителя дворянства [14]. Проте, як виявилось згодом, дешифрація цих документів усе ж таки збереглася і була врятована співробітниками Архівного управління, що функціонувало у складі Відділу культури та освіти Чернігівської міської управи за часів нацистської окупації [15]. Згодом, у першій половині 50-х рр. чернігівські архівісти опрацювали рештки дворянського архіву і цілком слушно об'єднали їх у фонді Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання (Ф. 133) [16].

Насьогодні він складається із 737 справ кінця XVIII – початку ХХ ст., до складу яких входять і більш ранні документи, зокрема універсали Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Скоропадського, К. Розумовського. Вони репрезентують практично усі основні види письмових джерел – законодавчі акти, діловодну документацію, приватні акти, статистичні матеріали, епістолярію, наративні пам'ятки з історії Лівобережної України. Заслужують на увагу і зображальні джерела, зокрема малюнки гербів дворянських фамілій регіону. Значний відсоток документів фонду становлять “справи про дворянство”, що містять докази шляхетського походження козацько-старшинських родин Чернігівщини. В архіві також зберігаються численні “особові справи” дворянських прізвищ, у яких трапляються унікальні історичні документи. Наявну в них інформацію доповнюють укази департаменту герольдії Сенату Російської імперії про підтвердження дворянських прав та привілеїв, а також офіційні “списки дворян” окремих повітів Чернігівського і Київського намісництв. Заслужують на увагу протоколи засідань і постанови Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання і значне за обсягом службове листування. Цікаві відомості про функціонування цієї станової установи містять прибутково-видаткові книги і послужні списки її службовців. Майновий стан дворянських маєтків засвідчують документи про їхню прибутковість, кількість землі й кріпаків, недоїмки з обов'язкових платежів, надання позик з так званого “дворянського капіталу”. Окремий джерельний комплекс становлять матеріали, пов'язані з формуванням і утриманням місцевого ополчення під час Вітчизняної війни 1812 р., а також з проведенням рекрутських наборів у губернії.

Таким чином, незважаючи на втрату переважної більшості документів за часів Другої світової війни, архів Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання становить значний інтерес для дослідників соціальної та аграрної історії Лівобережної України і заслуговує на подальше поглиблене вивчення. Першим кроком на цьому шляху має бути публікація докладного каталогу, над яким працюють науковці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

Література

1. Нариси історії архівної справи в Україні. – К., 2002. – С. 126–136, 270–271, 274. Див. також: Швидько Г. Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз

публікацій // Український археографічний щорічник. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 13–22; Папакін Г. Фамільні архіви української лівобережної шляхти XVII – XVIII ст. та започаткування збірки Скоропадських // Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С. 139–179.

2. Татищев Ю.В. Черниговские архивы: Отчёт о командировке в Черниговскую губернию в 1899 году. – Харьков, 1901; Коваленко О. Невідома праця Павла Федоренка “Архіви Чернігівського шляхетства” // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Т. 1. – С. 133–140.

3. Коваленко О. Сказания о роде дворян и графов Милорадовичей. – СПб., 1894. – С. 28–29.

Милорадович Григорій Олександрович // Українські архівісти: Біобібліографічний словник. – К., 1999. – Вип. 1: XIX ст. – 1930-і рр. – С. 231–233.

4. Федоренко П. Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди // Архівна справа. – 1928. – Кн. 7. – С. 26.

5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. р. 593, оп. 1, спр. 52, арк. 120–120 зв., спр. 54, арк. 12 зв.

6. ДАЧО, ф. р. 593, оп. 1, спр. 821, арк. 2.

7. Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917 – 1973). – К., 1975. – С. 39–40, 42–46, 51–53.

8. Коваленко О. Невідома праця Павла Федоренка “Архіви Чернігівського шляхетства”... – С. 134–135.

9. Там само. – С. 136–140.

10. Там само. – С. 140.

11. ДАЧО, ф. р. 651, оп. 1, спр. 167, арк. 1–4.

12. Там само, спр. 166, арк. 46.

13. Довженко О.П. Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповіді, оповідання, фольклорні записи, листи, документи. – Харків, 1994. – С. 244.

14. ДАЧО, ф. р. 651, оп. 1, спр. 166, арк. 3,5.

15. ДАЧО, ф. р. 3004, оп. 1, спр. 20, арк. 22.

16. Див.: Державний архів Чернігівської області: Путівник. – Чернігів, 2001. – Т. 1. – С. 60–61.

Т.В. Кузнець

Населення Уманського повіту Київської губернії за даними перепису 1920 року

Політична історія значною мірою визначається етнічним складом населення. У зв'язку з цим велике значення має вивчення етнічної структури, динаміки кількості населення і етнічних процесів серед українського народу. Головним джерелом для визначення етнічного складу населення як України в цілому, так і окремих регіонів, мають державні переписи населення. Саме вони суттєво відрізнялися від попередніх методів обліку населення шляхом проведення ревізій. Адже останні переслідували, насамперед, мету обліку податного населення, а загальні переписи населення від ревізій відрізнялися тим, що об'єктом їх обліку була кожна людина, незалежно від її соціального становища, майнового та вікового цензу. Матеріали переписів,

як правило, відбивали не однорічний зріз суспільства, а кілька десятиріч. Перший радянський перепис 1920 року відобразив демографічний, етнодемографічний та етносоціальний рух населення українських земель на зламі епох – кінця XIX – початку XX ст. Саме в цей час різнопланові історичні чинники зумовили різкі зміни в чисельності, національному та соціальному складі населення як окремих регіонів, так і України в цілому. Дослідження їх викликає неабиякий науковий інтерес.

Регіональні межі пропонованого дослідження охоплюють південний повіт Київської губернії – Уманський, який з-поміж інших повітів виділявся величиною площі, чисельністю та густотою населення. Аналіз матеріалів перепису населення окремо взятого регіону уможливорює деталізацію, що слугує як виявленню місцевих особливостей, так і підтвердженню загальних тенденцій народонаселення України перших десятиліть XX ст. Отже, метою даної наукової розвідки є аналіз матеріалів першого українського перепису населення 1920 року і на прикладі даних в Уманському повіті – увиразнення особливостей цього перепису та виділення особливостей природного приросту населення означеного регіону в кінці XIX – на початку XX століття. В такій постановці ця проблема ще не була предметом дослідження й історіографія її відсутня.

Друкуючи підсумки перепису населення 1920 року в Київській губернії, Губернське Статистичне Бюро вважало за потрібне попередити про необхідність обережного користування зведеними даними демографічного перепису в частині загальної чисельності населення. Така заувага була зумовлена тим, що перепис був здійснений при вкрай несприятливих умовах і при досить значній перерві в часі від критичного моменту. Населення в багатьох випадках ухилялось від реєстрації або давало не зовсім точні відомості, тому чисельність його швидше всього дещо зменшена. Все ж, аналіз зібраного матеріалу дав саме ті результати, які підтверджували такі припущення: що населення міст зменшилось, що чисельність жінок зросла в порівнянні з чоловіками сильніше, що число грудних дітей зменшилось і т. д.

Загальна чисельність населення Київської губернії в тодішніх її границях, тобто без Чигиринського та Черкаського повітів, які відійшли до Кременчуцької губернії і приєднаним від Полтавської губернії Переяславським повітом, за підсумками демографічного перепису 1920 року становили 3 598 239 осіб. На цій же території переписом 1897 року було зареєстровано 3 211 078 мешканців. Тобто за час з 1897–1920 рр. населення губернії зросло на 418 214 чоловік, що становило 13,15 %.

Окрім даних цих двох переписів Губернське Статистичне Бюро мало у своєму розпорядженні ще не опубліковані дані перепису 1917 року, за якими населення губернії складало 3 596 800 осіб. Але цим переписом було охоплене не все населення, тому оперувати даними за 1917 рік немає можливості. Відносно досліджуваного нами регіону – Уманського повіту Київської губернії, – то в результатах перепису 1917 року немає даних по місту Умані. А тому без урахування населення повітового центру, будь-які підрахунки будуть не точними. Через це матеріали перепису 1917 року ми аналізувати не будемо, а звернемося до них лише один раз для з'ясування такого моменту.

В цілому в Київській губернії в період 1897–1917 рр., коли війна і революція не встигли ще сильно відобразитися на економічному становищі цього регіону, всі повіти, за виключенням Сквирського, мали приріст населення. Правда в повітах він не був однаковим і мав значні відхилення в той чи інший бік від середнього показника по губернії. Уманський повіт у ці роки за показником приросту населення (без м. Умані) займав 5-е місце серед 12-ти повітів губернії. Ось як це виглядає в числових вимірах:

- чисельність населення в повіті за переписом 1897 року – 288 994;
- чисельність населення в повіті за переписом 1917 року – 313 481;
- приріст за 1897–1917 рр.: в абсолютних показниках – 24 487;
- в % відношенні – 8,47 %.

А середній показник в губернії складав 8,14 %. У наступний період 1917–1920 рр. приріст населення в Уманському повіті знизився до 6,14 %, при загальногубернському 3,40 %. Так що в цілому період між переписом 1897 і 1920 років не був рівним і характеризувався різними показниками в демографічній сфері. Але через прогалини в джерельній базі по Уманському повіту цей аспект проблеми ми змушені упустити. І проаналізувавши матеріали перепису 1920 року, лише в загальних рисах окреслимо динаміку народонаселення в Уманському повіті впродовж 1897–1920 років.

За час з 1897–1920 рр. все населення Уманського повіту з 320 744 збільшилося до 376 874 особи, тобто загальна кількість його зросла на 56 130 осіб, що становить 17,4 %. В цілому в Київській губернії цей показник становив 13,15 %. За 23 роки приріст не значний. Дані про природній приріст населення в цілому в губерніях давали підстави сподіватися, що чисельність населення мала бути більшою, ніж вона виявилася за переписом 1920 року. Але роки війни – першої світової і громадянської – несприятливо відобразилися на природному прирості населення. Що насправді відбувалося з населенням за 23-річний період, достовірних даних нема, тому обмежимося зауваженнями, що причинами незначного приросту населення був не лише природній приріст, а епідемії, воєнні втрати населення і особливо механічний рух населення, який у 1917–1920 рр. мав стихійний характер у силу економічних і політичних змін. Мобілізації військового часу відривали не малу кількість населення з обжитих місць, а економічні і політичні зміни, що відбувалися з казковою швидкістю, вибивали населення зі стану осідлості, спричиняючи серед нього масові переміщення, в результаті чого частина населення перебувала “в дорозі”, уникаючи будь-яких статистичних реєстрацій.

Приплив і відплив населення різних класів і станів, що спричинився продовольчими труднощами військового часу і безкінченними мобілізаціями, а також підвищення смертності, як наслідок різних епідемій та голодування, відобразився і на віковому складі населення, і на співвідношенні міських та сільських мешканців. За переписом 1920 року співвідношення міського і сільського населення Уманського повіту виглядало так:

- 1) у м. Умані – 44 159 – 11,72 % від усіх мешканців повіту;
в інших містечках повіту – 20 445 – 5,42 % від усіх мешканців повіту;
разом міського населення – 64 604 – 17,14 % від усіх мешканців повіту;

2) сільське населення повіту – 312 270 – 82,86 % від усіх мешканців повіту¹.

За кількістю населення міст (11,72 %) Уманський повіт займав третє місце в губернії після Київського і Бердичівського повітів, де воно складало відповідно 51,83 % і 15,37 %. Але за показником чисельності всього міського населення (мешканці містечок, залізничних станцій, заводів і фабрик) – 17,14 %, він посідав тільки шосте місце в губернії після Київського, Бердичівського, Липовецького, Звенигородського і Переяславського повітів.

Порівняно з переписом 1897 року населення м. Умані у 1920 році зросло з 31 016 до 44 159 осіб. За 23 роки приріст населення склав 13 143 особи, що становило 29,7 %. Місто Умань перемістилося з 3-го місця (після Києва та Бердичева за даними перепису 1897 р.) на 2-е (після Києва) за кількістю мешканців серед повітових міст губернії. В Бердичеві мешкало 41 495 осіб, у Білій Церкві, що стало центром колишнього Васильківського повіту, проживало 22 916 осіб, у Звенигородці – 19 855 осіб, а в інших і ще менше. Стосовно іншого міського населення Уманського повіту, то прослідкувати динаміку його чисельності не представляється можливим, оскільки за переписом 1897 року міським фіксувалося населення лише губернських та повітових міст.

Дані про природній рух населення в період між переписом 1897 року і 1920 р. є досить умовними. Природний приріст населення, який можна розглядати як різницю між кількісними показниками народжуваності і смертності, виглядає теж не повним, оскільки щорічні показники відсутні. З даних про природний рух населення Київської губернії за 1915–1920 рр. можна виокремити показники цього процесу в Уманському повіті за цей самий період. Тим більше, що саме цей повіт губернії вирізнявся з-поміж інших тим, що займав третє місце за величиною приросту, не дивлячись на найвищий показник смертності, саме завдяки народжуваності². З 12 повітів Київської губернії, в Уманському повіті за 1909–1913 рр. цифрові показники природного приросту виглядали так:

- 1) народжуваність – 45,59 (на 1000 душ населення) –
2-е місце в губернії (після Радомишльського і Чорнобильського повітів);
- 2) смертність – 29,08 (на 1000 душ населення)
3-є місце в губернії;
- 3) природній приріст – 16,51 % (на 1000 душ населення)
3-є місце в губернії;
- 4) шлюбність – 5,93 (на 1000 душ населення)
1-е місце серед усіх повітів губернії.

В місті Умані ці показники були дещо відмінні: так, за народжуваністю м. Умань займало 5-е місце (28,34 на 1000 душ населення) серед повітових міст Київської губернії; за смертністю – 4-е місце (17,21 на 1000 душ населення) після Таращі, Сквири, Переяслава; за показником природного приросту – 7-е місце (11,13 на 1000 душ населення) і за кількістю укладених шлюбів на 1000 душ населення – 6-е місце серед повітових центрів. У цілому ж у повіті, завдячуючи високим показником укладення шлюбів та народжуваності, рівень природного приросту населення був досить високим.

Далі маємо зауважити, що на природній рух населення в наступні роки вплинули соціальні потрясіння періоду війни та революції. Тому цікавим виглядає порівняння середніх показників природного руху населення Уманського повіту в 1909–1913 роках з такими ж показниками за 1914–1920 роки. За даними щорічних “Обзорів губерний”, що друкувалися як “приложение к всеподданейшим отчетам Губернаторов”, вдалося систематизувати показники природного приросту населення в повіті і представити їх за роками. До того ж, вдалося проаналізувати народжуваність серед чоловічої і жіночої статі, а також узагальнити коефіцієнт народжуваності і смертності. Зведені дані унаочнимо такою таблицею:

№ п/п	Роки	Регіон	Народилося			Померло			Природній приріст			Укладено шлюбів
			чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	В середньому за 1909-1913 рр.	м. Умань	686	607	1293	425	360	785	+261	+247	+508	291
		Повіт без міста	7872	7406	15278	5094	4652	9746	+2778	+2754	+5532	3193
		Всього в повіті	8558	8013	16571	5519	5012	10531	+3039	+3001	+6040	3484
2	1914 р.	м. Умань	748	664	1412	474	423	897	+274	+241	+515	389
		Повіт без міста	8163	7823	15986	4716	4249	8965	+3447	+3574	+7021	2213
		Всього в повіті	8911	8487	17398	5190	4675	9862	+3721	+3815	+7536	2602
3	1915 р.	м. Умань	532	464	996	502	403	905	+30	+61	+91	150
		Повіт без міста	6121	5872	11993	4675	4233	8908	+1446	+1639	+3085	1002
		Всього в повіті	6653	6336	12989	5777	4636	9813	+1476	+1700	+3176	1152
4	1916 р.	м. Умань	461	440	901	453	381	834	+8	+59	+67	145
		Повіт без міста	5052	4580	9632	4517	4343	8860	+535	+237	+772	1088
		Всього в повіті	5513	5020	10533	4970	4724	9694	+543	+296	+839	1233
5	1917 р.	м. Умань	399	360	759	501	386	887	-102	-26	-128	237
		Повіт без міста	4199	3913	8112	4092	3813	7905	+107	+100	+207	1955
		Всього в повіті	4598	4273	8871	4593	4199	8792	+5	+74	+79	2192
6	1918 р.	м. Умань	518	464	982	650	544	1194	-132	-80	-212	521
		Повіт без міста	6852	6406	13258	5137	4754	9891	+1715	+1632	+3367	5519
		Всього в повіті	7370	6870	14240	5787	5298	11085	+1583	+1572	+3155	6040
7	1919 р.	м. Умань	480	364	844	370	227	597	+110	+137	+247	528
		Повіт без міста	6053	5571	11624	8700	7306	16006	-2647	-1735	-4382	4363
		Всього в повіті	6533	5935	12468	9070	7533	16603	-2537	-1598	-4135	4891
8	1920 р.	м. Умань	162	166	328	580	603	1183	-418	-437	-855	473
		Повіт без міста	5645	5193	10838	8710	7743	16453	-3065	-2550	-5615	59
		Всього в повіті	5807	5359	11166	9290	8346	17636	-3483	-2987	-6470	532
9	1914-1920 рр.	м. Умань	3300	2922	6222	3530	2967	6497	-230	-45	-275	2443
		Повіт без міста	42085	39358	81443	40547	36441	76988	+1538	+2917	+4455	16199
		Всього в повіті	45385	42280	87665	44077	39408	83485	+1308	+2872	+4180	18642

З таблиці видно, що природний приріст населення в різні роки був різним. До початку першої світової війни він щорічно збільшувався, а починаючи з 1915 року показники природного приросту почали катастрофічно зменшуватися. Особливо помітно це в місті Умані, де з щорічного півтисячного приросту населення показники зменшилися до 91 1915, до 67 в 1916 р. і від'ємним стали в 1917–1918 рр. Виключення склав 1919 рік (+ 247 осіб), але в 1920 році показник природного руху населення становив – 885, та й середній показник за 1914–1920 рр. був зі знаком мінус. Загальні показники в повіті були від'ємними в 1919–1920 рр. Але і загальні плюсові показники за 1914–1920 рр. значно менші, ніж аналогічні за 1909–1914 роки. Тобто, оперуючи даними таблиці, є всі підстави стверджувати, що в роки війни та революційних змагань природний приріст населення Уманського повіту був значно пригальмований.

У наведених даних про приріст населення прослідковується ще одна цікава закономірність. В таблиці явно проглядається статистичне підтвердження тези про природне регулювання демографічної ситуації в періоди великих лихоліть, коли зростає народжуваність хлопчиків. Упродовж 1914–1920 рр. в Умані хлопчиків народилося на 378 осіб більше, ніж дівчаток; в інших населених пунктах повіту (без міста) – на 2 727, а всього в Уманському повіті перевага народжуваності хлопчиків над дівчатками становила 3 105 осіб. Та й у найближчі передвоєнні роки народжуваність хлопчиків була більшою. В середньому за 1909–1913 рр. хлопчиків у повіті народилося на 545 більше. На 100 дівчаток за ці роки хлопчиків народилося: в м. Умані – 105,01, у повіті без міста – 106,29, а в цілому в Уманському повіті – 106,80. Загальний показник у губернії в ці роки становив 106,06. Окремо виділимо показник народжуваності хлопчиків на 100 дівчаток у роки найвищої воєнної активності:

	1914 р.	1917 р.	1920 р.
м. Умань	112,65	-	97,59
Повіт без міста	104,35	107,31	108,70
Всього в повіті	101,87	-	158,36

Більша народжуваність хлопчиків порівняно з дівчатками мала врегулювати в майбутньому втрати чоловічого населення воєнного часу, які закономірно були значно більшими, ніж смертність жінок. Якщо впродовж 1914–1920 рр. в Уманському повіті померло 83 485 осіб, то чоловіків серед померлих було 44 077, а жінок 39 408, тобто втрати чоловічого населення на 4 669 перевищували втрати жіночого населення повіту. Тут доцільним буде зауваження, що йдеться не про абсолютні втрати населення, до чого відноситься і смертність, і жертви війни, і міграції, і еміграції, і загальне зменшення народжуваності періоду воєнних катаклізмів тощо, а про зменшення природного приросту. Загалом же, наведеними даними можна оперувати для підтвердження припущення про природну регуляцію статевого поділу населення.

Далі доцільним є перехід до аналізу матеріалів перепису населення 1920 року в частині співвідношення чоловічої і жіночої статі серед мешканців Уманського повіту. Загалом у Київській губернії перепис зареєстрував 1 689 181 чоловіка і 1 909 058 жінок, на 100 жителів приходилось 46,94

чоловіків і 53,06 жінок³. Тобто спостерігалася традиційна перевага жіночого населення над чоловічим. Дані в Уманському повіті виглядають так:

	чоловіки	жінки	разом
I. Міське населення, в т. ч.:			
- м. Умань	19459	24 700	44 159
- інші поселення міського типу	9723	10 722	20 445
- разом	29182	35 422	64 604
II. Сільське населення	148 149	164 121	312 270
III. Всього в повіті	177 331	199 543	376 874

Як бачимо, і серед мешканців міста Умані та й інших містечках, тобто і серед міського, і серед сільського населення переважно жіноцтво. Загалом же в Уманському повіті, жіночого населення було на 22 212 осіб більше, ніж чоловічого. Питома вага жінок повіту становила 52,94 %, тоді як чоловіків лише – 47,05 %. Та були відмінності у співвідношенні цих показників серед міських і сільських мешканців повіту. Так, якщо серед жителів м. Умані чоловіків було 44,06 %, а жінок 55,9 %, то серед іншого міського населення повіту чоловіків було 47,5 %, а жінок 52,4 %. Якщо ж порівнювати, статевий склад всього міського населення з сільським, то серед мешканців сіл відсоток чоловічого населення був більшим за відповідний показник серед міського населення. У цифровому вираженні це співвідношення виглядало так: – міське населення – 45,1 % чол. і 54,8 % жін., сільське населення – 47,4 % чол. і 52,5 % жін. Хоча в цілому в Київській губернії серед міського населення переважали чоловіки. Щодо жіночого населення Уманського повіту, то його перевага серед сільського населення була дещо меншою в порівнянні з перевагою в поселеннях міського типу, як і загалом в губернії. І накінець, якщо порівняти співвідношення між чоловічим і жіночим населенням у м. Умані з відповідним співвідношенням в інших поселеннях міського типу, то виявляється, що в повітовому центрі відсоток чоловіків був меншим: 44,06 % у м. Умані проти 47,5 % чоловіків в інших міських поселеннях повіту. А в масштабі всієї губернії чоловіче населення міст переважало чоловіче населення інших поселень міського типу. Гадаємо, що для поглиблення аналізу таких особливостей у співвідношенні чоловічого і жіночого населення Уманського повіту в порівнянні з іншими повітами Київської губернії, та й загальногуберніальними, варто комплексно вивчати соціальний склад населення м. Умані, враховувати наявність в місті значної кількості розквартированих військ, що в умовах воєнного часу впливало на демографічну ситуацію в повітовому центрі.

Література

1. Население в губернии и уездах Украины на 1921 г. // Статистический Бюллетень № 6. – 15 марта. – Харьков, 1922. – С. 30.
2. Ходос М.Р. Предварительные данные об естественном движении населения Киевской губернии за время 1915–1920 гг. // Статистический Бюллетень № 4-5. – Харьков, 1922. – С. 196.
3. Двинянинов В. Население Киевской губернии по переписи 1920 года // Статистический Бюллетень № 4-5. – Харьков, 1922. – С. 49–63.

З історії статистичних досліджень О. Русова у Ніжинському повіті

Відомий діяч українського національно-визвольного руху, земський статистик, етнограф і фольклорист Олександр Олександрович Русов (1847–1915) за дорученням Ніжинського повітового земства у 1879 р. здійснив статистичне обстеження повіту, наслідком якого стала праця “Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание”. Цей аспект його діяльності знайшов лише фрагментарне відображення в історичній літературі, що не дозволяє скласти належне уявлення про його статистичну роботу на Ніжинщині. У даній статті робиться спроба дати вичерпну характеристику статистичної діяльності вченого у Ніжинському повіті на підставі нововиявлених джерел.

Зазначимо, що статистичне відділення, створене при Чернігівській губернській земській управі у лютому 1876 р. (В. Варзар, П. Червінський, О. Русов) і закрите у січні 1878 р., встигло за короткий термін дослідити Чернігівській і Борзнянській повіті. Статистичні описи повітів дали реальні позитивні наслідки. Зокрема, Борзнянське земство змогло додатково оподаткувати 31,7 тис. десятин наявної, але раніше неоподаткованої землі і зменшити розмір податку з селянських господарств від 8 % до 5 % [1].

Тому 7 жовтня 1878 р. Ніжинське повітове земське зібрання ухвалило рішення провести аналогічний статистичний опис повіту. Цим же рішенням була створена відповідна комісія [2], яка запросила О. Русова до співпраці. Після нетривалих переговорів 2 листопада 1878 р. були узгоджені умови виконання робіт [додаток 1]. 13 листопада 1878 р. Ніжинська земська управа отримала офіційне повідомлення від чернігівського губернатора про дозвіл О. Русову проводити статистичні роботи [додаток 2]. На початку 1879 р. статистик розпочав об'їзди волостей Ніжинського повіту. Разом зі своїм помічником Л. Жебуньовим він досить швидко зібрав величезний за обсягом матеріал, не обминувши жодного поселення, жодного дрібного хутора у межах Ніжинського повіту. Опитували місцеве населення про господарство, побут, умови життя. Зібрані матеріали зосереджувалися у Ніжині, де їх було опрацьовано, систематизовано і доповнено даними земської управи [3].

На завершальній стадії статистичних робіт на Ніжинщині серед селян поповзли чутки, буцім-то тих, кого застануть жандарми на роботі у панів, повертатимуть у кріпацтво. З цього приводу начальник Чернігівського жандармського управління листом від 12 липня 1879 р. доповідав губернатору М. Шостаку, що “чутки ці виникли після приїзду в цю місцевість дворянина Русова, який збирав у повіті статистичні відомості” [4]. Чернігівський губернатор, у свою чергу, надіслав Харківському генерал-губернатору графу М. Лоріс-Мелікову прохання про тимчасове припинення земських статистичних досліджень. Дозвіл він отримав 24 липня [документ 4] і на цій підставі 25 липня 1879 р. надіслав відповідне розпорядження до Ніжина [5]. Того ж дня голова Ніжинської повітової управи повідомив про це О. Русова [6]. Однак повіт було вже обстежено, неописаними залишилися тільки деякі

об'єкти у самому Ніжині, про що повітова управа і сповістила губернатора. Причини заборони, як слушно зауважив згодом гласний Ніжинського повітового земського зібрання М. Милорадович, крилися в неправдивих доносах землевласників, незадоволених діями земців [7]. Але небезпеку для уряду являв собою сам О. Русов, який “не чіпаючи ніколи політики і не маючи на думці жодного народницького завдання, в бесідах з селянами одними своїми статистичними цифрами роз'яснював болючі для них аграрні питання” [8]. Цього влада терпіти не могла і не хотіла.

На повітовому земському зібранні 11 жовтня 1879 р. гласний К. Троцина різко виступив проти цієї дивної заборони проводити дослідження, яке вже закінчувалося, мотивуючи це тим, що О. Русов – компетентна особа і жодних скарг на нього в управу не надходило. Його підтримали гласні М. Милорадович та В. Миловидов. Але під час голосування вони отримали лише 5 голосів з 20, решта ж побоялася виступити проти наказу адміністрації. Через два тижні голову повітових земських зборів В. Тарновського та гласних К. Троцину і В. Миловидова було запрошено для пояснень у Харків. “Генерал-губернатор обійшовся з ними дуже суворо: “Як осмілилися ви займатися загальнодержавними питаннями? Майте на увазі, що я без суду можу з вами зробити, що мені завгодно!” – і не давши їм вимовити жодного слова, повернувся і пішов” [9].

Лише 3 грудня 1879 р. чернігівський губернатор дозволив завершити статистичний опис Ніжина і видати матеріали, зібрані в Ніжинському повіті. Робота була закінчена О. Русовим і впродовж січня – травня 1880 р. опис видрукований ним же у Києві. Частина накладу, який становив 500 примірників, була надіслана в книжкові крамниці великих міст імперії, а решту статистик відправив до Ніжина.

Праця “Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и двумя картами” (К., 1880) стала першою самостійною статистичною роботою О. Русова. Ґрунтовний науковий аналіз стану землеволодіння та землекористування в межах Ніжинського повіту, зроблений дослідником, отримав високу оцінку фахівців. Відділення статистики Російського географічного товариства 22 грудня 1880 р. ухвалило постанову клопотатися у Раді товариства щодо нагородження “члена-співробітника О. Русова великою золотою медаллю за його працю: Статистичний опис Ніжинського повіту” [10]. Незабаром автор отримав цю нагороду.

Документи публікуються вперше. Вони проливають світло на процес підготовки та проведення статистичного опису Ніжинського повіту, висвітлюють статистичну діяльність О. Русова, характеризують діловодство земських установ того часу. Вони зберігаються у фондах Ніжинського відділу, Державного архіву, Чернігівської області (документи №1-3, 5-7), Центрального державного історичного архіву у м. Києві (документ №4). Документи подані мовою оригіналу.

Література:

1. Відділ Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині (далі ВДАЧОН), ф. 342, оп. 1, спр. 512, арк. 4, 90 зв.

2. Там само, арк. 4–4 зв.
3. Жебунев Л. Памяти А.А. Русова. – С. 22–23.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 1191, оп. 2, спр. 43, арк. 34.
5. Державний архів Чернігівської області, ф. 128, оп. 1, спр. 13125, арк. 57.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. II, оп. 1, спр. 472, арк. 1.
7. ЦДІАУК, ф. 1191, оп. 2, спр. 82, арк. 10 зв.
8. Русова Софія. Серед ідеалістів 70-х років. Спомини. – Прага, 1934. – С. 6.
9. Рахно О. Олександр Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини // Сіверянський літопис. – 2000. – №6. – С. 53.
10. Журнал заседания Отделения Статистики. – 22 декабря 1880 года // Известия Императорского Русского Географического общества. – 1881. – Т. 17. – Вып. 5. – С. 143–144.

ДОДАТКИ

№1

Постанова Ніжинської повітової земської статистичної комісії №1 від 2-го листопада 1878 року

1878 года ноября 2-го дня. Избранная Нежинским уездным очередным земским собранием в заседании 7-го октября сего года, комиссия в составе гласных: К.Е. Троцыны, В.Я. Макарова и В.Л. Раковича с участием председателя земской управы Я.М. Почеки, – по согласованию с Александром Александровичем Русовым¹, принявшим на себя труд по составлению статистического описания уезда по программе, составленной статистическим бюро, бывшем при Черниговской губернской земской управе, постановила:

1. Вознаграждение Александру Александровичу Русову за составление Статистического описания уезда, определяется по 1500 руб. в год, его помощнику 600 руб. в год, и на единовременные расходы: на разъезды по уезду 300 руб.; на отпечатание потребных бланков 150 руб.; на наем писцов 200 руб.; на покупку военной топографической 3-х верстной карты и на изготовление межевой карты 50 руб. и на мелочные расходы 25 руб. Всего две тысячи восемьсот двадцать пять рублей.

2. Приискание помощника и все расчеты с ним оставить в зависимости Г. Русова.

3. Выдачу годового содержания, определенного Г. Русову и его помощнику, начать со времени приезда Г. Русова в Нежин и начати им работ, и таковое производить по месячно, под расписку Г. Русова и

4. Выдачу единовременных расходов производить по мере требования Г. Русова, – предоставить расходование их в безконтрольное распоряжение Русова.

[Подписи]

Відділ Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 342, оп. 1, спр. 2702, арк. 252-252 зв. Оригінал

№2

Лист Чернігівського губернатора – Ніжинській повітській управі

МВД

Черниговского губернатора

13 ноября 1878 года

№800

Чернигов

В Нежинскую Уездную Земскую Управу.

На отношение Управы от 8-го ноября за №1709 имею честь уведомить, что мною вместе с сим, предложено Нежинскому Уездному исправнику распорядиться, чтобы при собирании Г. Русовим по Нежинскому уезду статистических сведений, было оказываемо ему законное содействие².

И.Д. Губернатора [Подпись]

Шостак

ВДАЧОН, ф. 342, оп. 1, спр. 2702, арк. 18. Оригінал

№3

Лист О. Русова – Голові Ніжинської повітської управі

25 ноября 1878 года.

В Нежинскую Уездную Земскую Управу.

Прошу покорно Нежинскую уездную земскую управу выдать под расписку помощника моего Леонида Николевича Жебунева³ 300 рублей, нужные для начала наших работ. Записать их можно будет следующим образом:

Мне жалованья на 1 месяц (декабрь или как хотите) – 125 р.

жалованье помощнику за месяц – 50 р.

на составление карты уезда – 25 р.

на печатание бланков – 100 р.

Итого:

300 р.

Прошу также написать отношения от имени Управы 1) Киевскому цензору, 2) в Управление Государственных имуществ, 3) в Общество Взаимного Поземельного Кредита, 4) в Черниговскую Межевую Палату, 5) в Черниговскую Губернскую Земскую Управу. Эти отношения прошу передать мне на руки для вручения при личном свидании.

А. Русов.

ВДАЧОН, ф. 342, оп. 1, спр. 2702, арк. 20. Оригінал

№4

Телеграма Харківського генерал-губернатора Чернігівському губернатору

Чернигов Губернатору Прошу Ваше превосходительство распорядиться немедленным прекращением статистических и земских исследований губернии

24 июля 1879 года

Санкт-Петербург Граф Лорис-Меликов

Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 1191, оп. 2, спр. 43, арк. 17. Оригінал

№5

Витяг з постанови Ніжинської повітової земської статистичної комісії від 16 грудня 1879 року

...4-е, деньги, ассигнованные Земским Собранием на отпечатание стат. сведений, собранных по Нежинскому уезду, выдавать А.А. Русову по его требованию в течение четырех месяцев, т. е. в декабре 300 руб., в январе 300 руб., феврале и марте месяцах по 200 рублей; выдачу же 375 руб., относящихся к вознаграждению Русова, произвести в течение января, февраля и марта поровну, т. е. по 125 рублей.

5-е, Статистическое описание уезда отпечатать в количестве 550 экземпляров, продажную цену коих выставить на обложках по 1 руб. 50 коп.

6-е, предоставляется на обложках книжки напечатать: "Составлено по поручению Нежинского Земства, Членом-сотрудником Императорского Русского Географического общества А.А. Русовым" и,

7-е, по израсходовании 1000 руб. на отпечатание, просить Г. Русова, сообщить Земской Управе подробный счет.

[Підписи]

ВДАЧОН, ф. 342, оп. 1, спр. 2702, арк. 258 зв. -259. Оригінал

№6

Лист О. Русова – Ніжинській земській повітській управі

30 марта 1880. [Киев]

Обращаюсь в Управу, так как дело, о котором хочу просить, кажется вовсе уже не касается комиссии. Печатание Описания Нежинского уезда близится к концу; может быть его удастся кончить к празднику. Как прикажете поступить с полученными из типографии экземплярами. Я заказал их 500, а не 550, боясь выйти из сметы, но затем старался где только возможно уменьшить расходы, так что, по всему видно, останется даже сбережение. Сколько из этих экземпляров прикажете прислать в Управу? Мне казалось бы, что 200 экземпляров будет достаточно для Управы; остальные позвольте-ли мне оставить в Киеве на комиссии у книготорговца Оглоблина (бывший магазин Литова) и в двух Петербургских магазинах, именно Стасюлевича и Бортневского.

Если первому оставить 200 экземпляров, то Управа при всякой появившейся нужде может у него взять известное число; в Петербург, названным магазинам можно будет отослать по 50 экземпляров. Само собой разумеется, что расписку в получении книг на известных условиях эти магазины вышлют Управе прямо, или через меня, и в известные сроки будут рассчитываться.

Если позвольте мне это сделать для избежания лишних расходов на пересылку книг в Нежин и опять в какой-нибудь магазин, то разрешите также из денег, оставшихся от печатания, произвести расходы на пересылку и припечатание объявлений в газетах. Если думаете, что число экземпляров, мною назначенных для Управы, Киева и Петербурга нужно изменить, то также будьте добры уведомите меня о Вашем мнении. Например, считаете ли нужным известное число сдать в Нежинский

книжный магазин Куриленка и Черниговский – Кранца и сколько именно? Относительно цены книги я также думаю несколько изменить постановление комиссии. В ее заседании решено было поставить цену 1 р. 50 коп. Но книга вышла гораздо больше подобных же книг Борзенского и Черниговского уездов; с другой стороны, подобные издания Московского земства меньше по объему и без карт, продаются по 1 1/2 рубля; нельзя ли поставить цену 2 руб. Тогда за вычетом 12 экземпляров, отдаваемых по закону в цензурные управления, получится ценность в 976 руб., которая, при раздаче гласным известного числа, окупит при продаже все-таки 2/3 затрат на нее произведенных.

Будьте добры, уведоьте меня также и по этому вопросу. Что касается денег на отпечатание, то теперь их пока не присылайте, у меня есть в запасе около 200 рублей, и я до окончания не намерен больше платить. Что же до отправления мне гонорара в 150 рублей, то будьте добры, пришлите мне теперь 75 рублей. Остальные я попрошу только, когда уже все окончу.

Ожидая ответа, честь имею оставаться покорнейшим слугою

А. Русов.

Адрес мой изменился: Киев, на Золотоворотной улице, в доме Пятигоровича. Александру Александровичу Русову.

Р. S. Сверх 500 экземпляров, я заказал себе несколько экземпляров на своей бумаге для отправки в Е.И. Вольное Экономич. общество, Географическое, Черниговскую общественную библиотеку и др. учреждения, а также для себя и товарищей Варзера и Червинского. Расход на эту бумагу, понятно, в счет не входит.

ВДАЧОН, ф. 342, оп. 1, спр. 2702, арк. 160-161 зв. Оригінал

№7

Лист О. Русова – Ніжинській земській повітовій управі

11 мая [1880 г.]

Золотоворотная

Д. Пятигоровича

Киев

Мои мечты, что истрочу на печатание меньше 1000, остались мечтами. Не только меньше, но очевидно больше, то есть будет передержка. Браните меня за это, казните как хотите, но придумайте средства, как выйти из такого положения. Дело в том, что книга очень большая выходит. Не 14 листов, как было в Борзенском уезде, и не 22, как в Черниговском, а целых 50. Я уже писал об этом Василию Яковлевичу Макарову, как Председателю оценочной комиссии. Спрашивал у него, не выпустить ли 4-й отдел книги (о постройках) для сокращения расхода; он сказал мне, что на передержку изыщутся средства. Я и печатаю, но уже досиделся до того, что жить не на что. Прошлый раз я писал, что остающиеся мне за труд деньги не спрошу с Вас до тех пор, пока не привезу Вам книги. Но и этого не удастся исполнить. Доверяли Вы мне тысячи, то доверьте и 75 рублей, которые я должен был еще в марте получить. А с ними будьте добры пришлите и оставшиеся суммы на печатание, так как опять 15 мая я должен дать в типографию согласно с условием мною заключенным. Хотя, она и печатает медленно,

но все-таки не она виновата в этой затяжке. Она обязалась давать 2 листа в неделю или 8 листов в месяц; при 24 листах это как раз и заняло бы 3 месяца (генварь, февраль и март), а теперь вот дотянул и до второй половины мая, а каждый месяц все-таки нужно деньги давать. Не думайте, пожалуйста, что увеличение книги произошло от любви моей к многословию. Напротив, в тексте я старался быть как можно более кратким; но зато я наделал много таблиц, которые будут иметь для Вас самое практичное употребление, и сама книга может быть постоянно пополняема и исправляема.

Вы не можете себе представить, как мне самому хочется поскорее ее окончить. С одной стороны, Сумские земцы (у которых, по вопросу об описании уезда собирается чрезвычайное собрание 17 мая) зовут меня к себе, с другой – археологическое общество, которое дает мне поручение на Кавказ⁴, торопит меня. А я всем отвечаю: “что не кончил еще того, что думал кончить в начале апреля”.

Я бы готов был свои особые деньги платить наборщикам, чтобы работали по воскресеньям (как делал это при печатании Черниговского уезда) да карманы пусты.

Поторопитесь, пожалуйста, с высылкой просимых мною денег, чтоб 15-го мая я их мог отдать, а числа 20-го вероятно я уже и весь счет по печатанию с расписками пришлю или привезу сам.

С истинным уважением имею честь
быть Вашим покорнейшим слугою
А. Русов.

ВДАЧОН, ф. 342, оп. 1, спр. 2702, арк. 188-189 зв. Оригінал

Коментарі

1. О. Русов на початку 1878 р. купив 12 десятин землі у Борзнянському повіті, побудував житлові і господарські приміщення на своєму хуторі “Робінзон” і займався сільським господарством. Але дуже швидко зрозумів, що з наявної землі не зможе прогодувати сім'ю і тому дуже швидко згодився на пропозицію Ніжинського земства провести статистичний опис повіту.

2. Дійсно, станові пристави надавали О. Русову “законное содействие” і водночас пильно стежили за ним, доповідаючи про всі його кроки у вищі поліцейські інстанції.

3. Жебуньов Леонід Миколайович (1851–1919) – український громадський діяч; спочатку брав участь у російському русі революціонерів-народників, а на початку ХХ ст. став активним діячем українського національного руху. У 1878–1879 рр. жив і працював на хуторі О. Русова.

4. У червні–листопаді 1880 р. О. Русов за дорученням Московського археологічного товариства проводив розкопки курганів у Південному Дагестані.

ЗМІСТ

Філологія

Белая А.С. Карский Е. Ф. – исследователь славянских языков	3
Чоботько А.В. В. Розанов и Н. Гоголь: историография вопроса.....	5
Николаенко А.И. Азовские письма Н.Кукольника	14
Самойленко Г.В. Роман А.С. Новикова-Прибоя “Цусима”.....	23

Історія

Блануца А.В. Обіг шляхетських земельних володінь в Луцькому повіті Волинського воєводства в другій половині XVI ст.: характер, особливості, наслідки	34
Пазиніч Ю.М. Аналіз міжнаціональних конфліктів у XVII – XVIII ст. між Гетьманщиною, Річчю Посполитою та Росією	38
Волерт Я.Л. Матеріали Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729 – 1731 рр. як джерело з історії аграрних відносин.....	43
Баличева Л.В. Проблема протипожежної безпеки в Україні в основних нормативно-правових актах Російської імперії (1802–1917 рр.)	49
Стрижова І.А. До питання про діяльність Таврійської вченої архівної комісії	55
Кириленко С.О. Проблема походження Русі в науковій спадщині Михайла Максимовича	60
Доманова Г.С. Чернігівський магістрат як судова установа	64
Зозуля С.Ю. Службові переміщення професора Г. А. Максимовича	70
Примаченко Ю.М. Заснування Чернігівського будинка виховання бідних	78
Нікітін Ю.О. Види селянських платежів у Чернігівській губернії в 60–70 рр. XIX ст.....	83
Мельник В.І. Теофіл Павліков – голова політичного товариства “Русская Рада” (1870–1879).....	88
Шевченко В.М. Рух земельної власності на Чернігівщині у другій половині 70-х – на початку 80-х років XIX ст. (За нотаріальними даними Ніжинського окружного суду)	94
Страшко Є.М., Кроха Н. Земське та міське самоврядування 2-ї половини XIX ст. - 1918 р. у губерніях Центральної Росії та Чернігівщини: порівняльний аналіз	102
Тоцька Ж.В. Історико-краєзнавчі публікації на сторінках “Черниговских губернских ведомостей” (дореформений період)	110
Селевич Ю.Л. Харківська Духовна Консисторія: історіографічний аналіз питання....	113
Городецька М.О., Туголуков С.І. Ідеї виробничого кооперування селянства в Україні в загальноєвропейському контексті їх розвитку від середини XIX ст. до початку 20-х років XX ст.	119
Коваленко О.Б. “Лівобережна школа” в українській історіографії другої половини XIX – початку XX ст.: чернігівський сегмент	125
Скус О.В. Конфесійні осередки Уманщини на зламі XIX – XX ст.	129
Москалюк М.М. Історіографічний огляд та джерельна база дослідження харчової промисловості на Правобережній Україні в другій половині XIX– на початку XX ст.	133
Жванко Л.М. До проблеми евакуації біженців Першої світової війни (на прикладі Харківської губернії).....	139

Герасименко О.В. Аграрний рух на Ніжинщині у 1900 - лютому 1917 рр. (за матеріалами місцевого архіву).....	145
Еткіна І.І. Земельне питання в Чернігівській губернії за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.).....	152
Грачевська Т.О. Соціал-демократ Панас Феденко в революційних подіях 1917-1919 років на Катеринославщині.....	159
Волкотруб Г.К. Історик Пилип Клименко: марксист, “попутник” чи націоналіст?	164
Голець В.В. До питання про джерела вивчення кооперативного руху Північного Лівобережжя України в період непу.....	170
Боровик А.М. Українізація загальноосвітніх шкіл та ставлення радянської влади й більшовицької партії до неї за часів української революції.....	1766
Давиденко Ю.М. Військові організації польського Руху опору в період 1939 – 1944 рр.	179
Воронко О.Г. Соціально-демографічні та етнодемографічні процеси в Україні у другій половині ХХ ст.: основні аспекти історіографії проблеми.....	186
Горло Н.В. Виплата компенсації переселенцям у період спорудження водосховищ Дніпровського гідрокаскаду як прояв нехтування людським фактором (50-70-і рр. ХХ ст.).....	191
Михальчук О.Л. Радянське законодавство та релігійні об’єднання на Волині у 1960-х рр.	197
Ігнатенко М.М. Історичне краєзнавство у вищих навчальних закладах Чернігівщини	200
Поставнича М.В. Наукові і громадські форми дослідницько-краєзнавчої роботи в Черкаській області в 90 рр. ХХ ст.	205
Андрєєва Я.Ф. Соціальний конфлікт: сучасний підхід до проблеми	210

Теорія та історія культури

Чуткий А.І. Професорська корпорація університету св. Володимира як окрема мікро-соціальна група.....	216
Кондрашов В.Ф. Просвітницька діяльність М. М. Аркаса.....	220
Синельник І.С. Чернігівські музеї на сторінках місцевої періодики (кінець ХІХ – початок ХХ століття)	223
Будзар М. Панська сільська садиба ХІХст. як культурна форма (на матеріалі Полтавщини та Чернігівщини).....	230
Зуляк І. Освітній конгрес “Просвіти” – завершальний етап святкування 60-літнього ювілею товариства у міжвоєнний період	236
Сучкова О.Ю. Шкільна освіта євреїв Донбасу в умовах реалізації політики коренізації	245

Архівні матеріали та знахідки

Коваленко О.О. Архів Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання: історія та сьогодення.....	252
Кузнець Т.В. Населення Уманського повіту Київської губернії за даними перепису 1920 року	256
Рахно О.Я. З історії статистичних досліджень О. Русова у Ніжинському повіті ...	263

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА І КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 29

Відповідальний редактор та упорядник

Самойленко Григорій Васильович

Комп'ютерна верстка та макетування: Лисенко Л. І.

Літературний редактор: Банзерук О.В., Остапенко О.М., Конівненко А.М.

Технічний редактор: Лисенко М.М.

Підписано до друку .04.05
Гарнітура Times
Замовлення №

Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. 20,23

Папір офсетний
Тираж 120

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Кропив'янського, 2, к. 217.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №2137 від 29.03.05 р.

8(04631) 2-22-37
E-mail: vidavn@ndpu.net